

84.4УКР
ст 1512

Володимир
БАБЛЯК

ТВОРИ
В ДВОХ
ТОМАХ 2

Володимир БАБЛЯК

ТВОРИ В ДВОХ ТОМАХ

Володимир БАБЛЯК

✻ ТОМ 2

✓ 84.441
Т 47 512

ЖВАНЧИК

Роман у земляцьких бувалицях

ОПОВІДАННЯ

;

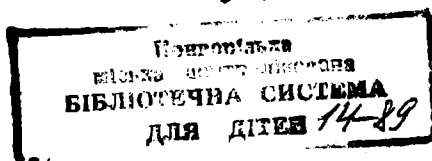
Київ
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1989

ББК 84Ук7-44
Б12

Во второй том вошли роман «Жванчик» и лучшие рассказы. В романе писатель раскрыл поэтический мир своих земляков — тружеников подольского села и, возвеличив их, отобразил суровое и красивое в человеческой жизни. В рассказах воспета новая, счастливая жизнь колхозного Закарпатья, показана трудолюбивая, верная в дружбе и любви молодежь.

Редактор В. М. Камінська

34261

Бабляк В. С.
Б12 Твори: В 2-х т. Т. 2: Жванчик: Роман; Оповідання.— К.: Дніпро, 1989.— 596 с.
ISBN 5-308-00070-0
ISBN 5-308-00072-X

До другого тому вийшли роман «Жванчик» та кращі оповідання. В романі письменник розкрив поетичний світ своїх земляків — трудівників подільського села, звеличивши їх, показав сурове і красиве в людському житті.

В оповіданнях ослівано нове, щасливе життя колгоспного Закарпаття, змалювано працювиту, вірну у дружбі й коханні молодь.

Б 4702640201—071 71.89
М205(04)—89

ББК 84Ук7-44

ISBN 5-308-00070-0

ISBN 5-308-00072-X

© Склад, художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1989.

ЖВАНЧИК

Роман
у земляцьких бувалицях

Містечко Жванчик лежить на рівнині, в 25 верстах від повітового міста на південний захід. Річки в містечка нема; населення користується водою тільки з криниць. На околицях є ліси, а в самому містечку багато садів. Грунт глинястий; є вапняк і будівельний камінь. До приходу приписані присілки Трибухівка і Ліпіни, що лежать при рч. Студениця на північний захід і на захід, і с. Малий Жванчик при рч. Жванчику на південь від містечка. Мешканців у приході числиться: православних 1483 чоловіка і 1469 жінок, католиків 425 об. статі і євреїв біля 500 душ. Селяни займаються, крім землеробства, лісним промислом: гнуть ободи, роблять колеса, вози, сани і т. п. Ж. належав колись Конецьпольським, Гумецьким, Ржевуським, а в 1780 р. перейшов від Мержевського до Ліпінських. Потім був у довічному володінні в Антоніни Богуш, а тепер належить Хелмінським, які мають тут панський будинок з прекрасним парком. Містечком стало це поселення з 1797 р. Церква в Ж. була у XVIII ст. уніатська, Успенська, дерев'яна. В 1770 р. місцевий володар Казімір Ліпінський видав «презенту» Іоанну Дем'яновичу на право заняття Жванчицького приходу після смерті колишнього священника Михаїла Кондрацького... Коли після приєднання Подолії до Росії уніати стали приєднуватися до православної віри, то рухові цьому в Ж. протидіяв той же поміщик місцевий — Ліпінський, перетворивши церкву в костьол, не дозволяв своїм кріпакам залишати унію і т. п. Але, на вимогу православного єпископа Іоннікія, поміщик змушений був припинити свою протидію православію, і 8 юня 1796 року Жванчицький уніатський приход був приєднаний до православія. (Под. Єп. Від., 1873 р., № 21). В тім же 1796 р. поміщиком Ліпінським була збудована нині існуюча церква Успенська, замість колишньої уніатської церкви, перетвореної в р.-католицький костьол, що існує і досі; завдовжки церква 4¹/₂ саж., завширшки 3¹/₂ саж. і заввишки 8 саж. Церковної землі є: садиб. 2 д. 1290 саж., орної 25 дес. 1953 саж., сінокос. 9 дес. 295 саж. і під цвинтарем 400 саж. Причтові приміщення в 1887 р. частково ремонтвані, частково збудовані нові. В приході є такі школи: в м. Жванчику двокласна церковна школа зі зразковою школою грамоти з 1885 р., яка була спочатку змішаною, а потім в 1896 р. перейменована на жіночу, і три школи грамоти в селах: Малому Жванчику з 1891 р., Трибухівці з 1892 р. і Ліпінах з 1897 р. В Жванчику є р.-католицький костьол в честь Успенія Пресв. Богородиці, дерев'яний, існуючий з 1796 р.; прихожан є в містечку і околишніх селах 1490 д. об. статі.

(Давній друкований запис)

СЛОВО ДО МАКСИМА

Друже Максиме!

Пам'ятаєш, як ми коло Білих криничок удвох одну цигарку палили? Зліва знаходились Білі кринички, з правого — Жупанівка, позаду — Соколець з лісом...

А попереду був німець...

Власне, він залишився позаду нас, бо гнав нас у спину, наступав на п'яти. Стомленим кирзовим кроком ми відходили з Жванчика, здаючи й цей шматок батьківської землі. Тепер ми лежали пліч-о-пліч на сухім липневім полі, очима до мого села, й зрідка пострілювали в залеглого в окопах ворога, дожидаючи його психічної атаки, щоб відповісти своїм стилем: рукопашною і штиком. Ми по черзі смотали єдину, начинену міцним калюським тютюном, і в синьоватому димку тої цигарки, що кучерявився над нашими головами в таке ж синє жванчицьке небо, росли мої почуття до тебе.

Рівносильної зброї, як пригадаєш, не було. Була перед цим невичерпна хвальба. Зранку, в полудень, увечері. З початку наших дитячих літ аж по оцю солдатську пору. Зрештою, ми повірили гулові тих литавр або нам навіяли ту віру.

А війна вийшла тяжка. Палячи коло Білих криничок єдину цигарку, ми самі почали шукати зброї на ворога. І знайшли її у вірності присязі й у крицевій солдатській дружбі.

Жванчик ще трохи виднівся. Відкритими й заплющеними очима я вдивлявся в родимі, затуманені маревом риси мого села, гвалтованого в цей час фашистом. Я пізнавав кожную вулицю, кожен місточок. Галакова гора... Приворотські, яцьковецькі, дунаєвецькі, соколецькі ворота...

Руцак... Мухів горб... Огруд¹... Усмішка дитинства мого — соколецька криниця...

На північному краю, близько долини, мала біліти у вишняку моя старенька хата. На заході — рідна школа. В центрі села — клуб, де я «грав» суфлера в п'єсах, і лікарня з парком — місце наших найвних освідчень... За базарним майданом прилягав до Дунаєвецького шляху цвинтар. На ньому зеленіли могилки моїх батьків. Тепер у полі, в лісі, у Жванчику гриміла битва. Раптом над моїм селом, немовби на кладовищі, може, з могил предків, повільно піднялися взору чорні тяжкі дими!..

Якусь мить я непритомно дивився в пащу страшного звіра, якого згодом назовуть другою світовою війною. Що фашисти робили з домовинами моїх батьків, з їх кістками?! Я дрібно затремтів, задрижав пальцями, схопився руками за голову. Підстреленим птахом валячись знову на землю, б'ючи простоволосою по сухому груддю, з болем кричав:

— Сво-лота!.. Га-ди!.. Ми ще повернемося!

Ти, Максиме, теж хвилину з болем дивився на пекельний захід. Потім перевів погляд на мене. Ти спокійно ствердив:

— Не сумніваюсь...

Зненацька ти різким рухом лівої руки відірвав мене за комір від землі, знову поставив на дрижачі ноги. Задихаючись від прибою досади й люті, повторив — теж, як і я, — криком:

— Не сумніваюсь!.. Не сумніваюсь!.. А ти не будь дешевою... Вадиме!..

Тепер на ці брудні слова я б обурився. Тоді ж, на війні, щедро вживані всіма — від солдата до генерала — вони були складовою частиною нашого бойового спорядження, і — дивно! — допомагали нам у бою...

Згодом, на марші, я зрозумів: твої карі очі, Максиме, повнилися обуренням не стільки від того, що палав Жванчик, як тому, що я збабився і розкис.

Ми пішли далі, втрачаючи на шляхах війни людей, техніку, навіть особисту зброю. Але міцно утримуючи в серцях надію. Де ми з тобою не вмирили, Максиме? В Дніпропетровську... Валуїках... В Пісковатці під Ліс-

¹ Огрудом у Жванчику називають старий, ще польського пана, сад і город на східному краю села. Пана давно нема, а сад зацвітає веснами, розкошує. (Прим. авт.).

ками!.. Де ми не громили ворога в чотири гробових дошки?.. В Пісковатці під Лісками... У Валуїках... Дніпропетровську!.. І все — поплич, ідучи нога в ногу, викрешуючи з бруку підозвами кирзових чобіт майбутню перемогу. Що, Максиме, оточувало нас? Дні і ночі. Вогні й темрява. Дощі й сонце. Сніги й морози. І зойки, і сльози, і радість, і сміх, і обійми рідних людей з чужих, невідомих сіл; ще ніколи не любили ми їх так міцно!.. Багато пізнало солдатське тіло й серце, розметане на всіх лихих вітрах, в битвах за рідний край!

Потьмарений віддалю, Жванчик звивався мені в бою і на скупих перепочинках ледь помітною зіркою на туманному виднокрузі. Ти, Максиме, був часткою мого села: саме вкупі з тобою подивився я, при спільній цигарці, на нього встаннє. І хоч знайомство з тобою, як знаєш, випадкове — просто солдати одного взводу, — я був глибоко вдячний тобі, коли ввечері, біля вогнища, смачно споживаючи посолений окріп замість чаю, в компанії з замерзлим сухарем, ти, помічаючи в моїх очах смертну тугу, підсувався й запитував стиха:

— Не забув Білих криничок, солдате? Пам'ятаєш?.. Знай: нам із них ще не раз гожу воду пити!..

Або жартував:

— Наскільки я зазримітив, старшой, коли ми з твого села доблесно драпали, дівчата у вас — низькорослі й міцноногі. Люблю таких! Повнозвучні!.. Як вертатимем і приведе спаситель попри Жванчик брести, неодмінно заскочу й оженюсь на якійсь фігуральній. Бодай на одну нічку!.. Знаєш, які у мене будуть діти! По-перше — одні сини! У плечах — сажень, нога — метр, пальці — по піваршина!.. І всі руді, як воркутські лисята!..

Слякотів і мерзнув у сірих шинелях часу березень 1944 року, коли ми знову стали під стінами Жванчика. Перед цим тебе двічі контузило, я мав два поранення. Але ворогові було гірше. Він уже конав, а конаюча змія — люта. Він учепився за жванчицькі горби всіма кігтями й відгризався, добре розуміючи, що саме тут, у невеличкому моєму селі, ключі від Берліна! Ха-ха-ха! Він, гад, уже давно пізнав силу нашої дружби, Максиме, і, вчора чваньковитий і нахабний, сьогодні боязким ховрахом визірав з тих самих жванчицьких окопів і просив нас лицемірним писклявим голосом: «Гітлер капут!..»

До «капут» нам діла не було. Тому, коли полковник викликав перед стрій добровольця виконати завдання, я негайно ступнув уперед.

Несподівано ти, Максиме, став поруч.

— Ти — чого?.. — не зрозумівши, шепнув я і скося подивився на тебе.

— А ти?.. — запитав ти в тій же позі.

Ми мовчали, не знаючи, що відповісти один одному. Я почув, як закипають у мені ревності й образа.

— Це — Жванчик! Мое рідне село! На цвинтарі, близько Дунаєвецького шляху, могила Варвари Григорівни — многостраждальної матері моєї! Семена Миколайовича — від роду не баченого батька! Я мушу вступити першим! Мені по праву виконувати наказ!.. — гаряче шептав я.

— Право твоє!.. — так само пристрасно й тихо кипів ти, Максиме. — Але перед тобою — твоє село і сто шансів на вірну смерть!

— Ти вважаєш мене за боягуза?.. — обурився я.

— Ні!.. — твердив ти. — За чотири роки війни я жодного разу не сумнівався в тобі! А зараз тим більше! Але... перед тобою рідний Жванчик, до якого ти добрався аж з Волги! На цвинтарі — могила Варвари Григорівни — многостраждальної матері твоєї! Семена Миколайовича — від роду не баченого батька! Ти мушиш — будь-що! — дійти до тих могил! Жити! Інакше над нами поглузує ворог!..

Мое горло стиснулося: я догадався, чого ти хочеш...

— А... ти?.. — спитав я, вражений величчю твого серця.

Несподівано спокійно й просто ти пояснив:

— Я із дитбудинку...

Ми вже розмахували руками, говорили голосно, підступали й відходили один від одного, забувши, де й перед ким знаходимось. Полковник не читав нам моралі з статуту дисциплінарної служби. Він мовчав, уважно слухав і по черзі поглядав то на мене, то на тебе, Максиме. Вичерпавши свою суперечку, ми схаменулись і знову стали по команді «струнко!»

Напружинилась довга мовчанка. Полковник зітхнув і коротко наказав:

— Підете вдвох...

...З того часу минуло двадцять три роки. Сьогодні запогодився ясний вересневий день. Я стою біля тебе... В двох кроках, Максиме! Це не так уже й далеко від того місця, з якого ми починали переможний похід у Жванчик. Небо

сине, повітря запашне. Тиша цільна й буде такою весь час. Не віриться, що колись у цім раю клекотало пекло. Давай, Максиме, докуримо нашу традиційну, калюську, скинемо шапки, як годиться синам перед батьком, і вкупі з народжуваним сонцем вступимо у Жванчик. Та й подивимось, як кажуть, з а щ о м и к р о в п р о л и в а л и?.. Ти з Волги, я тутешній. Я буду показувати й розповідати. Ти — дивитися і слухати.

Наперед скажу, друже: я не буду цілком об'єктивним у характеристиці моїх земляків. Ти розумієш: я безмежно люблю мій Жванчик! Його поля — Рудку, Дубину, Завали, Жупанівку! Його ліси — Васильчик, Зелену, Соколецький, Приворотський! Його річки й струмочки, жванчицьку пісню, подільський твердий говорочок, ласкаві погляди й сором'язні обличчя!.. Ех, Максиме!.. Якби у війну не стало Жванчика, як не стало на світі Лідіце, не зміг би і я жити на білім світі від туги. Ти знаєш, як голуби й журавлі люблять? Один раз! Так і я, Максиме: думаючи про Жванчик, серцем завжди здіймаюся до високого пташиного льоту!

Ми почнемо з яцьковецьких західних воріт, щоб весь час, розглядаючи село, бачити й сонце. І поки сонце урочисто пропливе по своїй золотій дузі, ми повільно дійдемо до краю східного, порозмовляємо з усім, що зустрінеться, незалежно, буде це людина, пісня чи пташка. І там, за ворітьми соколецькими, де оддалік заблещить гожа вода Білих криничок, догмонимо свою бесіду, а може, й мое життя, до кінця...

Йдемо, незабутній!..

РЕКВІЄМ

«...Ти просив список осіб, які загинули в час Великої Вітчизняної війни. Ми робили це з Ганною Андріївною. Не знаю, чи добре буде, чи ті, про яких тобі хотілося згадати. Коли б був Микола Павлович, він би краще це зробив. Але він поїхав на сесію. Року народження в сільській Раді немає, відомостей, де вони і при яких обставинах загинули — теж. Посилаю, з якими ми з тобою вчилися, дружили і котрі родина,— 24. А так із Жванчика є до трста загиблих земляків...»

(З листа шкільної товаришки).

Травневого ранку стою під Зеленою і дивлюся на південний схід, де сонце й Жванчик. На білім світі — чудеса! Долонь — густо-зелена озимина, окраплена нічною рососою, вгорі — величне, високе небо. Ні одної хмаринки над головою, жодного подиху вітерця в обличчя. Ліс набряк, розпустився. Але ще не весь. Трохи дивно бачити серед зеленої суцільі поодинокое сірогіллясте дерево: ніби впала в око порошина й заважає дивитися. Сонце над обрієм — у дві коцюби — ні тепло, ні зимно. Пташиний гомін полів і Рачинецького лісу вливається крізь вуха з обох боків у душу й відлунює звідти благовістами краси, радості, величання. Парує чорна дорога з Жванчика до Голозубинець. Над долиною, до Рудки — теж відпар. Жайворонні дзвони не мають кінця! Та такі ласкаві, такі милі! І здається: маленькі сірокрилі співці зачепили на крильця у своїх гніздечках повні відерця, підняли їх високо, перехилили та й ллють з неба на землю незримі струмки золотого сміху. Сонце пронизує чисту воду своїм сяйвом, небо підсинює, озимина зеленить. І все оте добро — лиш для твого серця!

Наносили землі
Та й додому пішли.
І ніхто не згадає,

Нас тут триста, як скло,
Товариства лягло!
І земля не приймає...

Де я чув ці слова?.. Напружую пам'ять, силкуюся згадати... Мабуть, там, за лісами, за горами, за покритими снігом білим минулими днями дитинства мого, здибалися... Але для чого вони тут, слова оці, серед мого травневого щастя?..

Між тим, час іде, а з ним і сонце. Тепло вже відчутно заганяє прохолоду в ліси, яри й інші затишні місця. Відпар теж щезає, а на обр'ях починають мерехтіти шовкові марева. Жайворонні передзвони гучнішають. Небо потроху втрачає ранкову синяву й розтає в сонячній золотім блиску. Хочеться роздягтися, підставити під сонце розчулене обличчя з заплющеними очима, розхристані груди. Поки що знімаю кашкета. Від Жванчика, ледь-ледь чутні, линуть над просохлими полями далекі мелодії урочистого маршу. З Лисця також доноситься музика... Сьогодні День перемоги...

За байраком байрак,
А там степ та могила...

Ви знову вернулися до мене, жорстокі?.. На долоні — аркушик білого паперу зі шкільного зошита, дрібно засіяний рівними рядками прізвищ. Їх записала твоя маленька жіноча рука, на яку я так любив дивитися в дитинстві. Бачу, як тремтіли твої пальчики, як блистіли на віях сльози, заважаючи виводити ці страшні слова...

...Ясінський Петро Юхтимович... Бабій Павло Прокопович... Боднар Трохим Андрійович... Кордонський Петро Семенович... Бабійчук Євген Іванович...

Чи думала ти, в своєму далекому шостому класі, що колись розкажеш мені, з класу сьомого, стільки жванчицького горя? Безодня розлуки, величиною у тридцять вісім років, лягла між нами, щоб потім знову з'єднати мізерно малим листочком в одну лінійку, засіяним нашим невимірним болям!..

...Синьков Іван Дмитрович... Бабляк Микола Антонович... Синьков Іван Євтихійович... Фабіянів Петро Лук'янович... Паламарчук Петро Максимович...

Наносили землі
Та й додому пішли,
І ніхто не згадає...

О, це не так!.. Друзі мої, однокласники, пастушки-лукавчики жванчицькі!.. Я читаю святі ваші імена, а голова в пекельнім полум'ї!.. Досі клекоче в ній Вітчизняна війна, гримлять гармати, стукотять кулемети, кричать голоси люті, ненависті й розпуки, а на розхресті солдатських доріг плачуть посиротілі діти!.. Ти не забув, Петре Максимовичу, рідний мій Піцю, як ми за Рудкою... перепеличку ловили? Пам'ятаєш?.. Влив теплий серпневий дощ... Потім — райдуга за Білими криничками... Накриті двома кропив'яними мішками, вивернутими в роги, ми спацеруєм босими, з підкасаними штанинами, ногами по стерній і теплих калюжках в шуканні мандрівних пригод і вражень, а корови, ремигаючи, просихають в долині. Ти перший помітив перепілку, дігнав і накрив кашкетом, відчайдушно лягнувши животом, коліньми й ліктями в болото, а я в цю мить потерпав, аби на радощах ти не задавив її ненароком. Відтак ти переможно подивився на мене. Я теж уклякнув на мокру землю. Безперервно застерігаючи один одного бути обережними й пильними, аби вона не випурхнула, ми відтулили маленьку щілинку. Потім зробили її ширшою... І ще трохи... Перше, що ми помітили, були перепелячий дзьобик, голівка й випуклі від ляку очиці. Ти притулив птицю до маленьких грудей, прикритих єдиною мокрою сорочиною з грубого полотна, погладив пальчиком по чубку. І з жалем сповістив:

— У неї підбите крило!..

На велику раду зійшлася під копицю уся наша дастушача сім'я — третина п'ятого класу. Протоколу не писалося, але дебати були гарячі. Постанова проголосувалася однодумно: перепелицю сховати, вилікувати й відпустити на волю. В селі жили клятві вороги пташиного роду — коти. Вирішили влаштувати птицю в полі. Ми витягли з середньої копи сніп, зробили в отворі м'яке гніздечко. Поклали перед пораненою весь наш харчовий припас і водиці в бляшанці, затулили дірочку. І тихо розійшлися, змовницьки зберігаючи таємницю. Потім повних десять днів запопадливо чергували біля хворої: оберігали від шурів, зайшлих людей, трактора, що помалу підрізував лан з чотирьох сторін, переносили перепелицю з місця на місце. А коли крило знову набралосся сили льоту, прийшли на врочисті проводи.

Як зараз бачу: сяє полуденне сонце. Розуміючи, що в нас — подія надзвичайна, тиша примовкла на всьому полі. Цей піднесений настрій рідних просторів передається

нам, лоскоче серця... Сильно займає питання: «Полетить чи ні?..» Звичайно, право відімкнути в'язничку й проголосити бранці волю залишається за тобою... І хоч заздрість мучить нас до фізичного болю, намагаємось бути спокійними. Як і раніш, ти знову обережно відсовуєш сніп, намацуєш її й показуєш усім з тою ж урочистістю, що й раніш. Птиця сита, ласкава. О, великодушний, ти на прощання дозволив кожному потримати її в руках! Так, по-малу, пташка пропливла церемоніальним маршем по всьому пастушковому колі. Потім знову опинилася в тебе.

Настала радісно-драматична хвилина!.. «Полетить чи не полетить?..» Ти підніс її на одній руці високо вгору. І хоч від роду був ти хлопчик низькорослий, мені здалося, що твоя рука з вільною птицею сягає самого сонця!.. Потім почав повільно розтулювати пальці. Великий... вказівний... середній...

Але перепелиця і не думала злітати... Наші душі многогрішні болісно заскнули. Почали тихенько шипіти на неї, казати їй «агуш!», хоч те слово більше підходило для курки. Хтось плеснув у долоні. Ніякого руху! Може, вона не бажала покидати нас, може, не вірила, що вже — воля?.. І тоді хтось крикнув: нетерпляче, з досадою, кризь сльози:

— Підкинь її!.. Поможі!..

Здригнувшись від того вигуку, ти присів, рвонувся на ногах і шпурнув перепелицю в синє небо:

— Лети! Гей!..

Розбійницький свист пастушків супроводив ті слова!..

А коли перепелиця, стрілою шугнувши в блакить, почала літати над нами, я замість перепелиці чомусь побачив твої очі... Боже, які в них сяяли сонця!..

То була, Петре, пташка... Тільки пташка...

...Смолінський Павло Прокопович... Смолінський Іван Прокопович... (два брати) ... Фабіянів Петро Лук'янович... Сигидин Микола Андрійович... (мій брат)...

... Миколо! З усього, що ти подарував мені за жорстоко короткі свої двадцять літ, — ота твоя незабутня усмішка коло Соколицької криниці й досі зачаровує душу!.. Ми витягали тітчине відро, що пірнуло, зірвавшись із тички. Рак легковажно дзенькав об каміння, чіплявся за що попало, тільки не за дужку відра. Минуло з півгодини. Ми вже починали сердитись, відбирати один в одного шнурок, упрівати від напруження і буркотіти.

Нарешті тобі вдалося упіймати зубом за щось тверде, легенько потягти на середину й угору... Відро попливла за

шнурком. В сутіні криниці гладінь води тріснула, хвильки розійшлися й показався довгожданий чорний обідок. Тривожно зиркнувши на мене, ти почав обережно перебирати шнурок у пальцях. Щоби чогось не трапилося в грудях (кашлю, чхання) і це не передалося напруженому шнуркові, ти затамував дихання, ніби саме це забезпечувало успіх роботи. А я, дивлячись на тебе, перестав дихати й сам...

Тим часом відро непомітно відділилося від води й почало урочисто підніматися. Разом з цим на твоїх повних губах стало окреслюватися щось переможно-веселе. У тон йому вищербилося щось подібне й на моїх... Ось відро досягло третини дороги... Ти піднімав його по самому центру колодязного кола, пильно стежачи, аби — не дай боже! — не стукнулося в стінку. Цаль за цалем, цаль за цалем... Позаду вже половина дороги. Видно й чути, як із денця спадають у чорну безодню веселі краплі... Залишається подолати третину... Два метри... Я нагинаюся до криниці, голова й плечі пірнають, наскільки можуть, у прохолодну темінь, пальці тягнуться вперед. Напружуюся до краю... Ще цаль... І...

І тоді за нашими плечима лунає малинове, дівоче:

— Дзінь добрий, хлопці!..

А відро з твого рака — бух! — з усього розгону назад, у воду!..

Потримавши якусь мить розчепірені пальці й вирячені очі в тому положенні, в якому застало мене оте несподіване «Дзінь!..», розчаровано випростуюсь. Перед нами — Надійка Рушак: шістнадцять безжурних літ... Вона в білій блузці, русявій закалченій косі, вся облита сонячним світлом. І наші очі, вихоплені з вологих сутінок криниці, впершись у це блискуче, починають боліти й сльозити. А дівча широко всміхається білющими зубками й чогось дожидає.

...Сподівався я, що ти, ошелешений невдачею, пішлеш Надійку під сім вітрів... Ждав, що почнеш сердитись, тупнеш на неї ногою, а може, спересердя й закуриш...

Але коли мої, засліплені сяючою збитошницею, очі трохи освоїлися, і я перевів їх з неї на тебе, я побачив, що ти всміхаєшся до неї.

Як багато сказала та усмішка мені!..

Вона говорила, що тобі зараз наплювати на тітчине відро! На рак з шнурком, на Соколицьку криницю, а може, й на саму тітку!.. Вона свідчила, що ти корпів над цям-

ринням битої півгодини лише для того, щоб була підстава підкіувати, поки Надійка підійде. А вийняти відро ти міг і за хвилину... Вона також казала мені, що я можу стояти тут, але ліпше було для мене самого, щоб я вшився... І чим скоріше, тим краще! О, скільки ще говорила мені та усмішка!

І, згоряючи від стиду й ніяковості, картаючи себе, я чомусь навшпиньках, пригинаючи плечі, пішов пріч, звичайно, без відра, пішов до бісової матері, кленучи себе в сот і далі за те, що підгледів, необачний, першу чужу любов...

...Серветник Дмитро Кирилович... Сопільняк Степан Антонович... Москалюк Іван Андрійович... Танасійчук Петро Васильович... мій другий брат...

Так, спогад за спогадом, малюнок за малюнком, линуть перед очима давні дні, засотуючи душу радістю і смутком. Серед їхньої безлічі встає ще один образ, такий жаданий і гіркий...

Це ти, мамо трьохсот загиблих... Їх давно нема. Позаростали, попровалювалися солдатські могили по лісах та байраках, стерлися сліди, забулися голоси... Все пішло в безвороття!..

А ти й понині жива. Стоїш на Дунаєвцькім шляху, на самім роздоріжжі,— суха, згорблена, маленька. Вдивляючись у сиві тумани, похитуєшся на паличці, крекчеш...

І ждеш... Ніхто так не вмів чекати, як матір!.. Здається, коли б справді на світі був бог, то й він не зміг би сказати, на що саме ти ще сподіваєшся?.. Адже написано на папері... чорним по білому: «Поліг смертю хоробрих...», «Пропав безвісти...» І вже стільки минуло літ!..

Ти вислухаєш ті слова в який раз, погодишся, махнеш безпорадно рукою. Потремтиш злинялими губами, бо сліз у старих очах давно нема: всі сплалака. А завтра...

А завтра знову прийдеш на цей горбик, звідки проводжала сина, задивишся вдалину, час од часу прикладаючи до чола руку-скіпку: чи не видно найдорожчого, найпотрібнішого?.. Так буде доти, доки не понесуть і тебе під зелені тихі шати на цвинтар, у вічний покій!..

Люди добрі! Коли побачите стареньку подільську матір на паличці в дунаєвцьких воротах, не розраюйте, не заважайте їй! Хай стоїть, дожидає...

Може, втім довічним великим чеканні її остання втіха?..

Рашевський М. В... Шраменко М. В... Безилюк А. А... Мичак І. Н... Кондратюк В. Н... Біланчук Ф. Є... Матвійчук М. Я...

Вони — не жванчицькі... Невідомі. Тільки й знаємо, що: «М. Я...», «Ф. Є...» Нерозгадані літери багато не скажуть... Край сільського майдану, під могильною плитою — людські життя. Довгі чи короткі? Трудні чи легкі? Веселі чи сумні?.. Безліч запитань тяжким обручем сковують палаючу голову! А відповідь там, у Жванчику, під трьома метрами чорної землі братської могили... Родилися, виростили. Прожили назначене. Потім прийшли сюди з бойових доріг.

Які вони прекрасні, ці люди!..

А дзвони від Жванчика гудуть... В тих урочисто-радісних псалмах — нескорима велич людського духу! Поруч зі мною розквітло дерево. На ньому повно заклопотаних бджіл, які теж бринять. Птиці не вгавають в своєму щебетанні. Щойно промчав своєю кривою волохатий джміль. Кругом робота, клопоти!.. Яке сьогодні яскраве сонце, високе небо, як зеленіють хліба! А тиша, а безвітря! Як стали зранку, то й не рухаються з місця і досі. Все слухає, ніжить, насолоджується буттям...

...Фаріон Павло Іванович... Павловський Іван Степанович... Пляцовий Павло Іванович... Доки?

...Ільчик Олекса Максимович... Чобан Олександр Созонович... Осташевський Людвіг Пилипович... Хитряк Петро Сильвестрович... Доки?

..Гашок Дмитро Петрович... Паламарчук Василь Максимович... Василь!.. Найкращий товариш!..

...Ні, ні!.. Я більше не можу. Чоло мокре від поту... Задиhaюся... Руки дрібно тремтять від втоми, хоч тримають легесенький листочок твого листа. Ніколи не держав я речі більш важкої! Очі сліпнуть, я нічого не бачу довкола... Трудно вмістити триста мертвих сердець в одному живому!..

...І все ж я дочитую до кінця літопис великої битви... Я побував наодинці з кожним і сказав йому рідне жванчицьке слово... Потім іду до людей: тяжко й сумно бути одному...

За байраком байрак...—

у вухах як чад...

Простуючи стежкою, потім — гостинцем, ловлю себе на тім, що обминаю кожну розквітлу квіточку, обережно переступаю зустрічну мурашку...

Я, мабуть, роблю це для того, щоб вони жили...

...Друзі мої, пастушки-лукавчики! Спадкоємці жовтневої героїки батьків! Лицарі Вітчизняної війни! Довічна пам'ять про вас! Немеркнуча вам наша любов!..

Живі! Возвеличуйте мертвих!..

МАТЕЙ РОЗМАРИНА

*Світлій пам'яті дідуся мого —
Г. Я. Михайловського*

У нього похилі плечі, опущені донизу вуса, трохи викивлені ноги. Очі попелясто-сірі, як проста окраса землі — полин. Вічно живе в тих очах запитання: «Що робиться навколо мене?..» Глянеш на руки, пізнаєш його ремесло — тяжкий фізичний труд, пощастить зустрітися з усмішкою, бо всміхається рідко, простою і наївною, — розгадаєш душу хлібороба. Звати його Матей Розмарина, а по-вуличному — Дратва.

Прізвисько прилипло до Матея за таких обставин. Душного, задимленого тонкими хмарами ранку волочив він півгектарний клин за левадами. Гедзі кружляли над кіньми й час од часу жалили їх. Коні були молоді, дворічні — гнідий і сірий, і тримали голови саме так, як Матей любив: гнідий — вліво, сірий — вправо; лупали очима по боках, похропували, пританцьовували копитами, ледве стримуючи в тяжких тілах страшну силу, тобто робили все, що було миле Матеевим очам. «Бо то не кінь, який тримає голову межи ногами, то бидло...» — любив повчати Матей молодих господарів.

Так він боронував, а потім передав віжки Степанові, шостому синові. Сам пішов до кузні по підкову. Вертаючись, побачив таке: очманілі від гедзів жеребчики вирвалися з Степанових рук і, відчувши волю, гайнули полем до саду. За ними гриміли борони, тріщали шлєї, орчики били по ногах. Попадися цій шаленій, переляканій бурі живе на шляху — зітре вмить!..

Широко розкриливші руки, Матей побіг навперейми. З його боку мчав гнідий, по характеру смирніший за сірого, і Матей протяг руку, готуючись упіймати коня за вуздечку. Це не вдалося. Відчувши, що розчепірені пальці стиснули в жменю лише повітря і коні мчать повз нього,

Розмарина усім тілом упав на борони, щоб втиснути їх у землю. Але не встиг, перевернувся. Борона накрила його лівим краєм, розпорола кривим зубом хаялю чобота, роздерла онучу, до кості розірвала литку правої ноги.

Кілька хвилин Розмарина корчився від болю на землі, потім зіп'явся на руки й коліна, далі — на самі коліна. Помалу підвівся і повільно пошкандибав до ближчої сливки, поливаючи недоволючену ріллю кров'ю.

Від хати вже бігла Софія — маленька, передчасно зістарена пологами, його дружина, мати одинадцяти дітей. Сусіди, упіймавши коней, перепрягли у віз, щоб привезти з Крушенівки єдиного на троє сіл фельдшера. Матей похмуро стежив, як чіпляють посторонки до орчиків. Потім коротко наказав дружині:

— Принеси голку і чорні нитки...

Не послухати його не можна було, й Софія мовчки виконала чоловікову волю. Однак вона таки послала Степана за лікарем, і син мало не запалив коней, женучи їх до Крушенівки. Тим часом Матей, одержавши потрібне, довго всіяв тремтячими пальцями нитку у вушко голки і, нарешті, зробивши це, став зашивати рану на собі. Тонка нитка рвалася — не могла пройти крізь товсту, з дитинства задублену на морозі, сонці й вітрі шкіру. Малесенька голка, вислизаючи з грубих пальців, губилася в крові. На чолі в Матея виступив піт. Сколовши голкою тіло й бачачи, що шиття не йде, — нитка рветься, а голка втікає, — він, так само рішуче й вимогливо, наказав ще:

— Дай голку циганську... Воску і дратву...

Коли через годину приїхав фельдшер, рана була старанно зашита, завошена, міцно зав'язана ганчіркою. Матей лежав на твердому ослоні, підбгавши під голову стару чугаєнку (подушок не любив) і, заплющивши очі, зрідка тихо стогнав. Охнувши, наляканий фельдшер наказав негайно розбинтувати ногу, щоб зняти шевську дратву, і став готувати шприц для введення пораненому протистовбнякової сироватки. Але Матей нікого до рани не допустив. Так само похмуро, як і тоді, коли перепрягали коней, дивлячись на схвильовану метушню навколо себе, наказав заплаканій Софії:

— Винеси тому чоловікові грубший шматок сала і горнець ячменю для коня (фельдшер приїхав на своїм). Та й хай їде з богом. А мені дайте спокій, хочу спати...

І він справді незабаром задрімав. Бо тяжка втома, яка постійно жила в його не знаючому спочинку тілі, замогла терпкий біль.

Сусіди, що були присутні при цій події, спостерігали, як Матей хазяйновито навощував дратву, всиляв її у велику голку, а потім сам себе шив, роблячи це так, ніби в його руках була не власна нога, а сировишна халява, — незабаром рознесли враження по селу. З того часу слово «дратва» навечно прилипло до Матеєвого прізвища, як і рубець на загоєній рані.

Це трапилось, коли Розмарині було сорок літ. А зараз йому вісімдесят два і він помирає.

Вмирає Матей третю осінь підряд. Як заволочиться суцільними хмарами небо, попливуть дрібні, уїдливі сльоти, зійдуться до Матея вкупі з ними сто болячок. Та й почнуть помалу догризати й досмоктувати те, що ще залишилося живим у струпілому тілі. Тоді Розмарина і стогне, і охає, і качається з боку на бік на твердій лаві, посилаючи смерті прокльон за прокльоном. Але тому, що прокльони ці дуже страшні, смерть, очевидно, боїться і так довго не йде до Матея.

А в повітці, що за лівим рогом хати, в таку ж неgodу й у таких самих муках конає Матеїв пес Зигмунд.

Зигмунда Розмарина придбав давно. Років через двадцять після того, як зашив собі розпорену литку, теж весною. Пораючись у дворі, Матей зачув людський галас. Визирнув за ворота. З того кінця вулиці прямо на нього біг пес. До псячого хвоста була прив'язана бляха, що лящала по груддю і товкла по ногах. Слідом гналися дорослі й діти з коликами, вилами, кричали, щоб Матей сховався, бо пес — скажений: встиг покусати малолітню доньку Спиридона Клечі й самого Спиридона, що пса потрібно негайно вбити. На піввідстані від Розмарини Грицеві Саченку пощастило ловко вдарити скаженого буком по задніх ногах. Пес по-людському тяжко застогнав і поповз на передніх. Тоді Матей, механічно скоряючись волі розлюченої юрби, витяг з тину колік, підбіг до конаючої тварини й замахнувся, щоб остаточно її добити. В цю мить очі людини і пса випадково зустрілися. І закам'яніли обидва в тих поглядах... Що сказали вони один одному, ніхто з присутніх не збагнув і досі, однак усі засвідчують, що дивилися — Матей на скаженого, а скажений на Матея — добру хвилину. Відтак Розмарина повільно опустив колік додолу, відкинув пріч. Невиразно крякнувши, ніби хотів

сказати якесь слово чи просто вилаятись, зробив крок уперед. Нагнувся, підняв мокрого від крові й піни пса на руки, одразу забруднивши білу вишиту сорочку, і в повнім мовчанняні ошелешеної юрби, сам ні слова не кажучи, поніс у свій двір, щільно зачинивши ногою позад себе хвіртку від цікавих.

Два місяці не знали люди, що зробив Матей з тим собакою. Згодом, якось у неділю, його побачили на прилеглій до головної вулиці стежці в супроводі великого рудого кудли. Злегка шкутильгаючи, пес віддано рахував Матееві сліди. «Гарного вовка дістали собі, дядьку Матею!.. Не знаємо, як хрещений?..» — усміхаючись, запитав хтось із зустрічних сусідів. «Зигмунд...» — коротко відрік Розмарина, а кудла насторожено загарчав. І пішли обидва далі своєю дорогою. Це й був отой самий «скажений».

А тепер Матей Розмарина і його пес Зигмунд вмирають.

Матей помер у м'ясниці. Від різдва, залізши на піч, почав стогнати, — що рідко хто в довгім його житті чув, — перший тиждень тихо, далі — голосніш. А потім — то голосно, то тихо, залежно від того, як боліло. Нарешті занімів. Почекавши добу, Софія, не відважившись залізти на піч, попросила зробити те сусідську дівчину Оксану. Оксана спочатку згодилася. Та підійшовши до печі й прислухавшись, злякалася холодної пустки, що була там, високо підняла брови й, дурнувато вівкнувши, козою вилетіла за двері.

Тоді Софія, причинивши хату, пошкандибала на край села до далекої родички Гафії, привела її з собою. І та, підставивши стільчик, вилізла спочатку на нього, потім на закамарок. Піднялася на припічок, закріпилася на ньому обома тремтячими ногами (Софія підтримувала її ззаду) і глянула в сутінки печі. Довго баба жмурилася, вдивляючись сльозливими очима. Водила то в правий, то в лівий бік головою на тонкій шиї, щоб краще роздивитися Матееве обличчя. Потім, забравши миски з нез'їденою стравою, тим же порядком — через припічок, закамарок, стільчик — спустилася на земну твердь. Уникаючи очима Софії, мовчки підійшла до кутка, де висіла відома кольорова картина «Селяни в Леніна». Дивлячись, як добрі люди солодкий чай п'ють, перехрестилася вперше за останні п'ять літ тричі підряд. Софія зробила те саме. Потім Гафія сіла на лаву, поклала руки на коліна. Пірнувши вицвілими очима просто себе в закипіле льодом тильне віконце, сповістила:

— Преставився Матей Петрович...

Баби притулили кінці хусток до підборідь і куточків уст, для годиться поплакали зморшками губ і сухими очима. Відтак стали лагодитися до okazaїї. Переходячи від воріт до хвіртки, Гафія поважно оповістила людей. Софія тим часом прибрала належно хату, приготувала небіжчикові одяг. Ніч перебула в сусідів, залишивши на столі, ніби вартового, прикручену лампу. Ранком стали сходитися родичі, куми, сусіди. З Матеевих однолітків-товаришів вже нікого не зосталося, але придибав Онуфрій Гандзюк. Курячи в снігах люльку, дідусь, між іншим, розказав, як покійний гарно бавив його ще немовлям, коли матір Онуфрієва була в полі: колисав, пелюшки міняв, годував з ложечки молоком. Та й не витримав, просльозився... Тут хтось, з недоречним усміхом, спитав Онуфрія, як він так добре запам'ятав усе?.. Адже в пелюшках був!.. Коли Гандзюку ще раз прокричали частину того запитання на вухо, а решту показали знаками, бо вже погано чув, старий спочатку і сам здивувався, підняв облізлі брови догори. Потім, ніяково крякнувши, хотів щось відповісти. Але збагнувши, що опинився в смішному становищі, нагнівався, розсердився, затупав ногами й палицею і, за правом старшого, закрячав на зухвальця тоненьким, порсячим голосом. В очах у нього мокріли сльози великої печалі... На зухвальця шикнули, той сховався за спину. За Гандзюковим словом пішли інші спогади — теплі, шанобливі, як і годиться перед останньою дорогою покійного. Так люди вкорочували собі чекання.

А краший тесляр села Остап Сандученко, старанно наточивши барду, заходився майструвати в повітці труну. Дерево було м'яке, робота посувалася добре. Опівдні, достругуючи віко, Сандученко вирішив перекурити хвилину-другу, як раптом двері рвучко відчинилися, в отворі з'явилася скуйовджена голова наляканого Івана Бондаревського. То відчайдушно махаючи руками, то затуляючи ними вуха, він засичав:

— Не стукайте! Не грюкайте!.. Почує...

— Чого?.. — не зрозумів зігнутий над роботою майстер.

Бондаревський обернувся, щільно причинив за собою двері. Вихитуючись, мов човен на воді, чомусь навшпиньках підійшов до Остапа. Зразу ж відібрав у нього барду, ніби боявся, що той не послухає і таки лусне ще раз нею по дощці. Переконавшись, що інструмент в його руках, стискаючи держак, сховав зніяковілий погляд в комірці

свитки сусіда. З великим подивом прошепотів тому на вухо:

— Розмарина ж... проснувся!..

Хвилину обидва дядьки отетеріло дивилися один на одного, роззявивши роти. В цей час із хати в усі боки повалив люд. Розмарина справді ожив. Сталося це так.

Коли Гафія, обходячи двори, урочисто-суворо оголошувала про смерть найстарішого в селі, вість цю сприймали без тіні сумніву: хто таким жартує?.. Гафія була неодмінною учасницею в подібних okazіях — сховинах, поминках. Отже, сходячись до Розмаринової хати, люди, з думкою — померлого з гробу не вернеш,— заздалегідь готували скорботні обличчя, зітхання, з порога засівали чола хрестами. Сивобороді Семен Кушка й Пилип Очеретяний спустили небіжчика з печі, щоб вимити і вбрати. В давно не паленій як слід хаті яскраво заграв вогонь, погнав по стінах, вкритих інеєм, живе тепло. Коли вода добре нагрілася, внесли балію, наповнили її літеплом і обережно спустили туди Матея. До роботи взялися удвох, але особливу ретельність виявив Семен Кушка. В далекі роки Кушка працював у кам'янець-подільській центральній лазні, гарно освоїв своє ремесло. Згадав улюблене діло, почав старатися для близького сусіди. Вибравши з лахміття м'якеньку ганчірку, щедро намиливши її, заходився шурувати Матея зверху вниз, знизу вверх, перевертаючи з боку на бік, добавляючи гарячішої води. Навіть ласкаво ляскав долонею то по спині, то по грудях. Незабаром його й небіжчика окутала густа пара. Софія з Очеретяним те тільки й робили, що подавали повні горщики й приймали порожні. Робили все мовчки, як і годиться при мерцеві. І ось коли діло підходило до кінця, Пилип Очеретяний, вуха якого серед трьох були найсправніші, почув з пари, з того місця, де знаходилася балія, спочатку легке шамотіння, подібне до шерхоту старого годинника, що збирається вибити час. Потім хтось злегка кашлянув і кволим голосом спитав:

— То ви, Семене?..

Семен теж почув. Підводячись, розгинаючи заболілу спину, перепитав:

— Ви щось сказали, Софіє?..

Очеретяний ступнув уперед. Намацав захопленого роботою Кушку коло балії, відтяг до порога, а звідти, вкупі з Софією,— у сні. І, ясно відчуваючи, як язик перевертає в роті замість слів студені крижини, сказав:

— То голос Ма-те-я!..

Всі зацікавили й перебували в такому стані довго. Пилип пригладив скам'янілою рукою рештки білого, здибленого від жаху волосся на потилиці й сказав ще:

— Слава во вишніх богу...

Потім обидва діди, в мовчазному погодженні трьох пар очей, легко вштовхнули Софію назад до хати. І жінка знову почула:

— То ти, Софіє? Нащо мене купаєш?..

Голос був живий, спокійний. Натуральний голос її Матея!.. Жінка збрала всю свою волю і, відчуваючи міцну підтримку стиснених земляків за дверима, почала, за звичкою, поратися біля печі. Ця рідна, здавна відома робота допомогла їй. Невдоволено, як завжди в таких випадках, Софія буркнула:

— Післязавтра — Йордан... Як сядеш невмитий до столу у свята? На рушник, витрисьсь...

Все ж їй було дуже моторошно одній у хаті, особливо, коли рушник йому несла. Хотілося, щоб скоріше зайшли люди. Пара трохи розвіялася. Матея старанно витерся. Софія подала білизну. І тоді він, щось згадавши, спитав ще раз:

— До нас ніби Семен Кушка заходив? Так?..

— Так, так... І Семен, і Пилип Очеретяний... — полегшено підтвердила вона, знаючи, що її самотності настає кінець. — Вирядила їх у сні. Курять. Вдягайся хуткіш, хай люди не мерзнуть, скажуть, чого їм треба...

Коли Матея перебрався на ліжку, Софія поклала йому під голову пухову подушку, від якої він усе життя відмовлявся, накрила ватною ковдрою. Злякано позираючи крадькома на свого ожилого чоловіка, бажаючи, щоб усе в хаті і в ній самій було звичайним, буденним, не викликало його підозри, позвала з сіней тих двох. Цікавістю перемагаючи страх, непомітно просунувся в двері й Григорій Андрущак. Потім — Степан Сенник, інші. Незабаром хата наповнилась людьми.

Розмарині було приємно бачити стільки гостей у своїй давно опустілій господі, відчуваючи пошану до себе. Він став розпитувати про сільські новини, помалу тикаючи то в того, то в іншого жовтим пальцем. Гостям теж було відрадно дивитися на сусіда живого, і вони, хитруючи перед Матеєм та перебуваючи один одного, стали розповідати йому то те, то інше, вдало чи невдало брехати, прагнучи замаскувати перед напівглухим, напівзрячим Матеєм

справжню жажливу причину їхнього візиту. Тим часом хтось непомітно виніс балию з водою надвір, а білизну Розмарина раніш одяг. Оскільки інших ознак того, ради чого люди зійшлися сюди, не було, всі за якоїсь півгодини мирної загальної бесіди та вирипування дверей, остаточно переконавшись, що їм вдалося повернути звичайну хатню атмосферу, стали прощатися, розходитися.

Розмарина також не давав підстав думати, що він догадався про все. Це особливо тішило Софію. Знову звикнувши до Матея живого, вона стала готуватися до свята насправді. В той великий горнець, у якому гріла воду для останнього обмивання чоловіка, стара насипала пшениці, стала варити традиційну кутю. Коли кутя вже домлівала, з ліжка почулося Матеєве, схоже на шипіння старого годинника перед боем, покашлювання, і він знову заговорив:

— Ти купала мене задля свята?

— Қазала ж уже...— буркнула Софія.

— Не роби більше... того... Зима... Можу застудитися...— попросив він, помовчавши.

В останніх словах Матея почулося Софії приховане кепкування. Обережно оглянулася на чоловіка. Помітила: його погляд блукає по східнім вікні хати, а в сивий вус стікає лукаво-зухвала усмішка. Механічно й собі подивилася туди і, вражена, охнула: на підвіконні ще лежала в'язка, не схованих своєчасно, похоронних свічок.

Матей догадався, що він помер і воскрес. Та, все життя зневажаючи смерть, він і тепер обійшов її презирливим мовчанням.

...Наступив квітень. Сніги щойно зійшли. Холодну хату освітило й обігріло весняне сонце. Розмарина, чуйний до нього, як і до всього навколо, до дивного нагадує божу корівку або одинокий пролісок над ярком. Ледве розмерзеться рама затильного вікна, закапає водою лід. Подме в давню шпаринку на його вуса південний низовий вітерець. Матей заворушиться, закрихтить і спустить ноги з печі.

Це, мабуть, найголовніше — розправити заляклі ноги й намацати ними землю. Проти сутінок печі хата виповнена яскравим світлом, свіжим теплом, аж очі в Матея звужуються, сльозяться і розпирає груди добре повітря. Він помалу вмивається, одягається. Розчісує перед люстерком голову, бороду, вуса. Часто в старого не ладиться — нога не попадає в потрібну штанину або рука заплутується у вивернутому рукаві. Тоді Розмарина крекче, щось бур-

коче, а іноді й сердиться, випускаючи з вусів саморобні, нікому не зрозумілі слова:

— Ет, траща-дубило!..

Нарешті чугаєнка — на плечах, шапка — на голові. Він виходить на ганок. Тут ще більше весни, а вгорі — розлив синього неба. Спустившись по східцях, запалить злежалу жовту сигарету, пахне двічі-тричі, щоб переконатися — димить чи ні. При цьому кашляє й неодмінно крізь те бухання скаже:

— Зиг-мунд... Каки-кахи!.. Ходзь ту...

Зигмунд сидить на задніх лапах поруч і, роззявивши беззубого рота, стомлено дивиться в Матеїв теж беззубий рот. Розмарина бере лопату з повітки, й обидва повільно бредуть на вулицю давно заведеним ладом: господар — попереду, пес — позаду. Софія дивиться крізь вікно їм услід і сама собі сповіщає:

— Вже поплелися, слава богу вернутися...— і, помовчавши, додає:— Два старих пси...

Куди ж старі йдуть? То славний похід, за ним не один рік стежить усе село! Ген-ген у полі, трохи лівіше двох берестів, височить на самій середині колгоспного лану простора могила. Хто мимо пройде чи проїде, одразу збагне — могила братська, на сотню-дві загиблих героїв. Насправді в ній похована лише солдатська шапка.

Історія ця така. З одинадцяти дітей, що мали Матеї і Софія Розмарини, не залишилося нікого. Ганна й Оксана померли в тяжкий тридцять третій рік. Сашко — від сухот. Андрій попав під поїзд. Безіменна донечка народилася неживою. А шість синів розвіяла по долинах і горах Вітчизняна війна... Гірко було батькам... Але життя є життям, а Матеї і Софія, разом з третім членом сім'ї — що зробите?— Зигмундом, знали ціну життю...

Якось у березні сорок третього року троє німців гнали селом нашого солдата. На страту чи в табір провадили його, ніхто не знав. Розмарина стояв тоді під стріхою свого хліва. Важко пояснити, чому саме так він вчинив — з великої туги за своїм вигиблим родом чи у відчайдушному дожданні хоч би одного сина з війни. Але як тільки okazія порівнялася з двором, Матеї широко ступнув до воріт, розчинив їх і, розкривши руки для обіймів, зазвав солдата на своє подвір'я.

Купка людей, карбуючи важкий крок, пройшла попри Матея в моторошному мовчанні. Побачивши це, Розмарина скрикнув:

— Куди ти, Стьопо?.. Чому минаєш батьків двір?..

Солдат прощально кивнув головою Матеєві, німці не звернули на старого уваги. Тоді Матей, не причиняючи воріт, не сказавши й слова Софії, пошкунтильгав за німцями, Зигмунд — за Матеєм. Ідучи, весь час розмовляв із солдатом, називаючи його то «синком довгожданим», то «Степаном», кликав у рідний дім, розповідав хатні й сільські новини... Німці відганяли Розмарину незрозумілими словами, відштовхували прикладами автоматів. Одержавши стусана, Матей зупинявся. Тоді зупинявся й Зигмунд. Потім старий знову рішуче доганяв страшну процесію і, з наростаючим відчаєм, продовжував промовляти до німого блідого солдата. Тим часом важкі кроки кованих чобіт з кожною хвилиною віддаляли село метр за метром, наближаючи те місце, де всі мали спинитись. Нарешті досягли й стали.

Побачивши, що один з німців, потягнувши солдата за комір шинелі, знаком велить скинути її і черевики, старий почервонів від хвилювання, затоптався на місці. Потім хутко зашкандибав — закружляв навколо групи (Зигмунд повторював ті ж рухи), заговорив задихаючись — швидко, нерозбірливо, тривожно.

— Стьопо, скажи їм!.. Це син мій, панове! Наймолодший синок... Рік слабував після простуди... П'ятьох на війні вбило, а цей... слава богу! Повірте, панове!.. Кажи ж, Стьопо! Ти ж син мій, Степан Матейович!..

— Так, так... Я ваш син... тату... Матейович... — намагаючись неслухняними руками розстебнути шинель, зашепотів посинілими губами солдат, гаснучими очима дивлячись, як німці, відвернувшись від нього, повільно перезаряджають автомати.

— ...Стьопо! Розкажи, сину, як ти на клена виліз! Пам'ятаєш?.. — ще дрібніше забігав Розмарина навколо. — На клена, дурненький, виліз... Ага... Що з малого спитаєш?.. Сім годків було... На самий вершечок!.. А я побачив із стодоли та як закричу: «Держися, Стьопко, за стовбур кріпко, я зараз!..» А він батьків голос зачув і пустив рученята. Та й — бух! — на землю!.. З самого вершка! Ага... На щастя, гілляки запинили, а тут і я підбіг!.. Останній синок!.. Панове!..

Тепер ніхто не підтвердить, розуміли ті німці Матеєву мову чи ні. Автоматної черги не було, сухо гримнув одинокий постріл і просто солдатові в серце. Він в'яло звалився у брудний сніг.

Хвилину-дві Розмарина отетеріло дивився на труп солдата, поки до його свідомості доходило, що все скінчено, найвна хитрість не вдалася. Потім перевів страшний погляд на пса, хрипко наказав:

— Зигмунд... Ходзь ту...

І, згорбивши спину, почвалав ходою смертельно стомленої людини в поле, зрідка озираючись, йде за ним пес чи ні.

А коли відстань між німцями і Матеєм вирósла метрів у п'ятнадцять, Розмарина раптово упав на землю. Лівою рукою притис до землі пса, а правою, дужою правицею шістдесятилітнього хлібороба, що колись циганською голкою зашив власне тіло, метнув у німців, вихопивши з пазухи, гранату!

Полежавши на мокрій, змішаній з снігом землі, поки розвіявся дим на тім місці й трохи перестало дзвеніти у вухах, Розмарина повільно підвівся і поплівся старими слабими ногами далі в імлисте поле, час од часу кличучи:

— Ходзь ту, Зигмунд... Ходзь ту...

Перебувши десять днів у крушенівського родича, поки в його хаті й селі тривали обшуки, Матей рано, на зорі вернувся на те місце. Трупі вже були прибрані. Решту слідів змила вода. Та поки Матей стояв, наслухоючи, як дзюрчать струмки, співає перелітне птаство, Зигмунд, понишпоривши довкола, вигріб оддалік і приніс господареві занесену мулом закривавлену шапку солдата з червоною п'ятикутною зіркою. Розмарина відібрав у Зигмунда сумну знахідку, потримав трохи в обох долонях. Так часто держав він у теплих зморщених долонях зерно відбірного ячменю в цю передпосівну пору... Потім викопав яму недалеко двох берестів і поховав у ній шапку того, хто не став його сином.

З тої пори почав Розмарина приходити сюди часто. Спочатку обклав дорогий серцю горбик плитками. Але після війни в полі почали все частіше з'являтися колгоспні трактори. І старий, забідкавшись, як би, працюючи поночі, зайшлий тракторист не вигріб випадково його схову, став час од часу підсипати могилку землею. Щоб не перекопувати родючого поля, Розмарина носив землю у старих відрах з близького ярка.

Йшли роки. Могила ставала вищою, помітнішою. На першій порі, коли залатувалися рани війни, розшукувалися живі й загиблі, впорядковувалися кладовища й споруджувалися пам'ятники, ніхто не боронив Розмарині

в його чудасії. Але минуло вже чимало часу, а старий, звикнувши до свого діла, як кінь до шлеї, продовжував підсипати могилу й вибудував цілу гору. Тепер трактористи третьої бригади мусили ловко кружляти навколо тієї гори, щоб оборати її, не лишити пустого місця.

Сільська Рада почала воювати з дідом. Матея Розмарину заслухали на засіданні виконкому, з протоколом, з жвавими дебатами, як належить. Його суворо попередили на правлінні «Зірки». Довго й щиро розмовляв з старим, пригощаючи дорогими цигарками, секретар парторганізації Жовтенко.

Розмарина уважно слухав, дорогі курив, слово давав. А надходила весна — вперто робив своє.

Тоді молодий запальний голова «Зірки» Ремішевський поскаржився на Матея голові райвиконкому. Той довго не показувався в село. Приїхав, коли вже зійшов сніг: як завжди, заболоченою машиною і, як завжди, — стомлений, з синцями під очима, наскрізь прокурений тютюном. Розібравши з півсотні виконкомівських і правлінських справ, вислухавши й записавши у блокнот не менше нових, наостанку згадав неслухняного Розмарину.

Як і слід було сподіватися, Матея знайшли біля свого діла. Закроплений дрібним потом, він ніс двоє відер землі від ярка на могилу.

— Хто тут похований, діду?.. — запитав він.

Розмарина зупинився. Хвилину між обома чоловіками німіло мовчання. Приїжджий уважно дивився на старого, старий — на нього.

Потім Розмарина поставив відра на землю, з гідністю спокійно відповів:

— Одинадцять моїх дітей...

Голова райвиконкому ледь помітно здригнувся. Довго стояв не рухаючись. Охоплені, мабуть, однаковими думками, мовчки повільно простягли вони один одному праві руки, потисли злегка пальці. Може, тисяча пекельних днів минулої війни промайнула в цю мить перед ними?..

Оддаля заскрипів на вітрі не розпуклий ще берест. В синяві високого неба зробив почин пісні жайворонок. Сонце щедро голубило сиві схилені голови...

Ніби опритомнівши від задуми, він розправив плечі, блиснув гнівними очима на отетерілого Ремішевського. Мовчки сів у машину. Сердито фуркнув мотором і поїхав, стомлений, прокурений, пильноокий...

З тої пори Розмарину ніхто більше не турбує. Він і зараз продовжує успішно будувати свою гору. Якщо хтось цікавий заведе розмову з Матеем, він охоче розкаже й покаже, в якому кутку могили поховані Ганна з Оксаною, які померли в тридцять третьому році, де Андрій, що попав під поїзд, шість солдатів-фронтовиків і навіть безіменна дочечка. За довгі роки торування шляху до цього місця старий мислено зібрав усіх своїх дітей, уособив їх у шапці розстріляного невідомого солдата й поховав тут. З роками він повірив у це. З тою непохитною вірою, може, й сам помере на цій же горі.

Але коли то ще буде?.. Скільки разів ходили селом чутки про його смерть. І скорботні люди тупцювали до Матеевої хати віддати небіжчику останню шану. А він несподівано виходив до них на поріг, лукаво всміхаючись у сивий прокурений вус. Про діло ж своє, якому присвятив другу половину життя, не забував ніколи. Ось і тепер Матей працює коло могили, а поруч незмінний Зигмунд і пастушки.

— Діду, де ваші зуби?..— питають діти.

— З хлібом з'їв...— коротко повідомляє Матей, роблячи своє діло.

— А коли ви, діду, помрете?— цікавляться малі, пригадуючи, як тато з мамою не раз обмірковували це «наболіле питання».

— Як вийде з грудей увесь дух..— пояснює Матей, твердо вірячи в те, що каже.— Тіло — глина, з нього всілякі балабушки можна ліпити. Головне не випустити з грудей дух... Чуєте, як гуде?..

Діти садовлять Розмарину на землю. Підіймаються навшпиньки, зазирають у безодню беззубого рота. Притуляючись до сухих, простуджених грудей і наслуховаючи, як там хрипить і свище, переконуються: з ними гомонить Матей безсмертний дух.

Отже, Розмарина й по сьогодні живий. Серце стукотить справно, ноги тверді, вуха ще чують. Лиш очі, виплакані за одинадцятьма дітьми протягом довгого життя, починають сліпнути.

А жаль...

Бо коли б він добре бачив, поволеньки вибрав би на свою гору та й повів орлиним зором на рідне Поділля. Затремтів би з батьківської радості! Ген-ген за тим кряжем, де земля в підкову зігнула Дністер, видніються білі кам'яні стіни електростанції. Незабаром будівництву настане

кінець — і тоді в тутешньому краї запрацює двоє сонць — небесне і земне. Електровози йтимуть звідси північним боком до Колодіївки. Розіллється прісноводне море. Рівною стрілою шугоне в блакитний обрій, попри Матееву гору, асфальтовий шлях. Сиди собі на могилі, кури люльку, кохайся життям, що мчить попри тебе у вічність... Що ж буде далі?.. Всього не розкажеш. Але воно — в плані, в путі.

В таку пору наказано Розмарині вмирати!

Тому, якщо в селі хтось когось хоче обманути, як ото на перше квітня за звичаєм буває, то каже:

— Чули, старий Дратва преставився!

І неодмінно одержить у відповідь:

— Обмани іншого, не мене!

* * *

Приїжджаючи час од часу до Жванчика, я намагаюся неодмінно потрапити на очі старому. Мені відомо, що, довідавшись, яким ремеслом я став заробляти на хліб чорний, виїхавши з села, Матей невдоволено зморщив пошерхлі губи, ніби йому до розкритого рота влетіла гірка муха. Ображено плямкнув. Потім знизав плечима:

— Про мене... Най пише. Аби не крав. То — тюрма...

Незважаючи на таку вбивчу, безперечно, занижену оцінку моєї професії, переходжу дорогу йому, згорбленому вічними клопатами. Здаля протягаю вітально руку, тягнуся до нього, як до сонця. Весь мій вираз категорично каже Матееві, що нікуди він од мене не втече, що треба поговорити, а бесіда буде довгою... Скорений тим, Розмарина зупиняється, тицяє мені два пальці, мовби два штурпаки кидає до грубки, і поки я думаю, яким чином ще раз зазирнути у глибінь його душі, дід заморщеними з усіх боків очима обмацує туплі, штани, піджак, сорочку й краватку на мені. Бачу: він задоволений моєю зовнішністю. Це сприяє мені:

— Як життя?.. Здоров'ячко?..— починаю з традиційного «здаля».

Старий безнадійно махає рукою. Я сильно люблю його і мрію, щоб він сам, не змушуючи мене вдаватися до хитрощів, запропонував:

— Ану, Вадиме, відійдемо до плота. І, якщо маєш цигарки добрі, розкажу, як ми з покійним батьком твоїм в році...

Але тих слів не чути. Продовжуючи оглядати хазяйновитими очима, як покупець коня на торговиці, Розмарина зупиняє очі на моїх руках. Хоче поглянути ще на те, чого йому не видно. Його трудне, як кора на дереві, обличчя засвічується чисто дитячою цікавістю. Довго не розумію, чого старий хоче. Матей помагає:

— А часи?.. Годинника маєш?..

Артистичним рухом викидаю ліву руку вбік, згинаю у лікті. У дідових очах сміється блискучий обідок:

— Аво!..

Тепер усе. Матей цілковито переконується: я не злодій, не пияк, не бабій. Йому приємно. Я теж радію. І вже загострю олівець пам'яті, заслужено чекаючи золотої бесіди.

Але в цю мить Розмарина згадує прив'язану козу за орудом чи не напоєну досі корову в хліві і ошелешено скрикує, вдаривши руками об поли:

— А-а, траща-дубило!..

Його похила постать щезає за хатами.

Бесіди не вийшло... Я програв.

Та чи ж програв я?..

ЧЕТВЕРО НЕ З НАШОГО СЕЛА

Степом, степом...

(Українська пісня)

I

Петро й Ліда Сердюкові готували доньці сюрприз.

Все було виважене, виміряне й розкладене на місця, до найменших деталей. Після випускного вечора, який закінчиться зі сходом сонця наступного дня, як тільки Ніна вбіжить на поріг квартири, розчинить двері й, осяяна променями й щастям, гукне:

— Товариші батьки! Приймайте атестат! Я вже доросла!..— Петро Антонович має після цього підійти ззаду, взяти доньку під лікті й підкинути вгору десять разів, за числом закінчених класів. Потім він поверне Ніну обличчям до себе й поцілує її розумне чоло теж десять разів. У цю хвилину мама, передчасно повніюча Ліда Степанівна, запросить артистичним рухом руки шановних гостей, тобто Петра Антоновича й Ніну, спожити солодкого пирога, сотвореного задля такої нагоди. Починаючи з третього

класу Ніниної школи так робилося завжди, за всіх умов і в точний час: після повернення доньки з випуску. В цьому бачилася сімейна традиція, хатня забобонність.

Сьогодні ж, за домовленістю батьків, сталося інше.

Ледве Ніна, грімко розпанахавши двері, утвердилася на порозі й, урочисто виголосивши наперед заготовлені переможні слова, підняла лікті й зіп'ялася на носочки чорних туфельок, заслужено дожидаючи десятиразового підльоту в небо, батько, який справді рушив було до Ніни, раптом спинився на півдорозі. Ляснув себе долонею по лобі, як роблять люди, які щось згадали, відступився назад. І на здивовано-запитливий погляд доньки, лукаво пробуркотів:

— Я й забув... Ти вже доросла..

— Ах, ах!.. Він, бачите, забув! Він і не помітив, як його донька стала дорослою!..— задзвеніла й затанцювала Ніна навколо батька. І саме в цю шалено-веселу хвилину з другої кімнати впливла мама. Тримаючи в правій і в лівій руках окремо по синьому папірцеві, вона урочисто оголосила:

— З нагоди успішного закінчення Воронежської середньої школи номер чотирнадцять випускниця Ніна Сердюкова їде з мамою післязавтра на курорт!..

— Куррорт! Куррорт! Куррорт!..— зловживаючи літерою «р», знову заспівала й затанцювала по хаті Ніна, яку годі було в цей день чимось здивувати. І без команди кинулася притьмом до кухні, аби скоріше вщипнути «випускного» солодкого пирога, спеченого матір'ю за дуже складним рецептом...

Через день Ліда Степанівна з донькою вже махали прощально руками Петрові Сердюкову з вікна купейного вагона поїзда Воронеж — Київ, і в Ніни виступали на очах раз по раз сльози. Навколо шуміло, гуло, вирувало, як завжди на пероні великої станції, а дівчині ніяк не вірилося, що вона справді від'їздить у невідомий край. І дуже жаль було батька — сірого, непомітного серед галасливої юрби.

— Тату! Чуеш, тату?..— намагалася Ніна перекричати від'їжджаючих і проводжаючих, наполовину висунувшись з вікна.— Ти хоч на обід в їдальню ходи! В оту, на розі Кольцова! Там непогано готують... А сніданки й вечері — вдома... Ти натискай, тату, на редиску, цибульку й сметану, зараз цього — навалом! А молоко нехай носить тітка Катя!..— цокотала-наказувала Ніна. І, повертаючись стривоженим обличчям до мами, запитувала:

— Мамо! Ну, як же він буде без нас? Адже він такий безпорадний!..

А Петро Антонович, дуже високий в їхній маленькій квартирі й удвічі зменшений серед метушливого люду перону, не все, що донька верещить з вагона, дочуваючи, сумовито-згідливо всміхався, усім виразом своєї справді непоказної постаті в білих штанях і пом'ятому капроновому капелюсі, ніби заспокоюючи дружину й доньку:

— Що — я? Я не пропаду, я — удома... Пильнуйтеся, щоб з вами чогось у дорозі не скоїлось!..

Та як не хвилювалася Ніна першою мандрівкою, чекаючи від неї невідомого, прекрасного, яке передбачити неможливо, від її спостережливих очей не сховалася мамина певна стриманість і навіть холодність, коли вона прощалася з батьком. На диво спокійна, ніби байдужа, Ліда Степанівна не давала останніх вказівок та розпоряджень Петрові Антоновичу, як бувало раніш при тимчасовому роз'їзді, не метушилася, не охала, як інші. Невлад відповідаючи на чоловікові запитання, Ліда Степанівна немовби жила чимось внутрішнім, глибоко захованим у серці, може, тим, що мріло за далеким семафором, нетерпляче чекаючи, аби скоріше рушив цей повільний поїзд.

«Чи не посварилися батьки напередодні нашого від'їзду?..— мигнула тривожна думка в Ніни, але тут же й згасла:— З якої причини? Коли? Адже я весь час була разом з ними?»

Нарешті всі ще раз попрощалися, сказали останні напутні слова й незабаром за вікном вагона замиготіли телеграфні стовпи, поля, переліски й далекі села.

Так, без пригод, як і без іскристих вражень, Ліда Степанівна й Ніна доїхали до Харкова. Хвилині з двадцять походили по вокзалу — сірому, непривітному і ще гомінкішому, ніж воронезький, а виїхавши за місто, одразу лягли спати, бо була вже дванадцята ночі. За вікном, крім одиноких вагонів, що пробігали попри поїзд, нечастих зустрічних поїздів на шалених швидкостях та сонливих станцій і полустанків, рішуче не було на що дивитися. То засинаючи на другій полиці під ритмований стукіт коліс, то прокидаючись, коли поїзд різко гальмував, Ніна помічала, що мама, яка лежала внизу, напроти, здається, усю ніч не спала. Переверталася з боку на бік, вставала, сиділа, дивлячись у темне вікно, й зрідка виходила в тамбур, після чого від неї пахло димом цигарки. Ще у восьмому класі Ніна підстерегла, що її мама інколи курить крадькома. Це

бувало після сварок з батьком, які виникали, правда, рідко, або в інші трудні хвилини. Та саме тому, що мама палила цигарки нишком, Ніна розуміла, що їй ніяково перед чоловіком і донькою, й не виявляла своєї таємниці. Батько, здавалося Ніні, теж знав, що мати палить, але, як і Ніна, цього не показував. «Які вони в мене ... інтелігентні!..» — не знаходячи іншого слова в своєму лексиконі, пишалася Ніна батьком і матір'ю.

Вранці мама була бліда, снідала знехотя й прийняла дві таблетки підряд, щоб угамувати біль голови. Але виїхавши за Київ, раптом пожвавішала, частіше перепитувала в провідниці назви чергових станцій, подовгу стояла біля розчинених вікон. Ніна скористалася з того й поцікавилась:

— Там буде море, мамо?

— Ні... — відрекла Ліда Степанівна — сухо, непривітно, ніби її відірвали від солодкої мрії. І нервовий живчик під правим оком, який народився півроку тому, сіпонувся два коротких рази.

— А що — гори?..

— Ні...

Між ними запала тягуча мовчанка, і видно було, як Ліда Степанівна намагається розірвати її, ніби готується до великої розмови з донькою, причиною якої є ця поїздка, цей незвичайний, трудний стан. Минули Жмеринку... Хмельницький... За Гречанами мати вивела Ніну в коридор вагона, притулила обличчям до вікна, обняла. З далекою тінню вини сповістила:

— На станції Дунаївці ми зійдемо... І побудемо тут, поблизу, кілька днів...

— Там — що? Отой курорт?.. — пожвавішала донька.

— Ні... Я покажу тобі... місце мого останнього бою...

Ліда Степанівна знову нервово пересмикнула плечима, ніби їй враз стало холодно, закуталася в хустку й звеліла доньці збиратися.

Ніна знала, що її матір була на війні, спочатку як санітарка, потім — медичною сестрою, нагороджена орденом Червоної Зірки й трьома медалями, якими іноді, напередодні урочистих свят, дозволяла Ніні помилуватися, а заодно почитити їх. Носила Ліда Степанівна медаль рідко, але в день своїх іменин чіпляла на сукню або чорний жакет завжди. Сидячи за столом, у колі гостей, вона любила розповідати про бойові діла солдатів, з якими йшла попліч дорогами 106-го стрілецького корпусу. Після першої чар-

ки неодмінно згадувала двох подруг — Машу Диванову й Ліду Зінченко, потім просила горілки й починала плакати. Петро Антонович теж воював у 106-му корпусі чи в сусідній 100-й дивізії, але на протигагу Ліді Степанівні спогадів з війни не любив, ніколи не починав першим говорити про неї. Однак, коли мова на ту, очевидно, більше, ніж іншим, гірку та болючу для нього тему все ж заходила, Петро Антонович уміло переводив на інше і досягав успіху. На таких застольних бесідах сидів мовчки, нахмурившись, з тривогою позираючи час од часу на жінку. Коли Ліда Степанівна доходила до місця, де під селом Зарубинцями санітарка Зінченко Ліда збожеволіла, а Маша Диванова з Вологди загинула від прямого влучення бомби в санпункт, він рішуче вставав, виводив кволу, безсилу дружину до другої кімнати, тер їй спиртом скроні, щось тихо шептав їй. Після тих слів Ліда Степанівна слухняно вмовкала і вже годі було добитися від неї про війну хоч би слова.

Правда, Ніна помічала кілька разів, що батько й матір інколи заводять мову про давні бойові діла, але тільки тоді, коли залишаються удвох. Раз Ніна підгледіла й трохи підслухала із саду крізь розчинене вікно одну таку бесіду. Батько ходив з кутка в куток по кімнаті, часто припаляючи гаснучу цигарку. І матір, на диво, не забороняла йому цього робити, як було завжди. Вона сиділа біля маленького столика, шила, радісно й вдячно позирала на батька, й ласка, й любов до нього світилися в її очах. Розмовляли тихо, про щось дуже близьке й дороге обом, перебивали одне одного, доповнюючи й пояснюючи розказуване, або навпаки, раптово вмовкали, намагаючись щось пригадати. І сміх, і сльози перемежали оту хвилюючу розмову. Говорили батьки довго, добру годину, й Ніна терпеливо сиділа в саду, пильно стежачи за ними, не бажаючи заважати їм... Адже вони були в цю мить такі близькі й щасливі!.. Та ледве Ніна з'явилася на порозі кімнати, батько знову повернув на анекдот, забувши, що колись уже розповідав його за таких самих обставин, а мама, теж усе забувши, удавано й недоречно сміялась. Ніна в душі була ображена, але виду не подала.

Тому тепер, одержавши мамин наказ вивантажуватися на невідомій станції, Ніна трохи здивувалася, а згадавши батька, занепокоїлась. Однак це було й цікаво! Вона почала збиратися.

Виходить, мама тут воювала!

Ледве Ніна вийшла з вагона й ступила кілька кроків по цій незвичайній землі, дівчину охопив дивний стан. Саме тут билася з фашистами її мама! Ніна шукала якихось прикмет тої битви, хоч би маленьких знаків і позначок, ледве видимих слідів, затоптаних чобітьми двадцятилітнього часу! Де дзоти, окопи, протитанкові рови, або хоч їхні залишки? Де колишні фронтовики зі шрамами на обличчях від страшних ран, які колись перев'язувала її хоробра мама? Де пам'ятник загиблим солдатам?.. Довколишне було таке мирно звичайне, оповите сільським сонливим спокоєм!.. Три пари рейок, маневровий паровоз оддаля, одноповерховий будинок станції. Книжковий кіоск зліва, невеличкий дзвін з правого боку. За станцією — площа, на якій четверо пасажирів дожидають автобуса. Чайна, магазин промислових і продовольчих товарів. А за рогом — вибоїсте шосе й поле. Село зветься Лошківцями, а станція — Дунаївцями, хоч справжні Дунаївці, як по-снила мама, — далі, за півтора десятка кілометрів звідси. Зайшли до чайної, з'їли по шніцелю, випили по склянці кефіру. Мама купила харчів і — в дальшу дорогу. Коли зробили це, підійшов з поля автобус, розвернувся. Ніна з мамою зайняли передні місця. Поруч сіли кілька пасажирів, що раніш чекали машини. Незабаром поїхали.

— Це тут, мамо? — з таємничістю й острахом, ледве чутно запитала Ніна, коли автобус пірнув у простори достигаючих пшениць, озерця зелених дібров. Відчувала, як мама стає в її очах іншою, окутується таємничістю героїки й легенди.

— Тут і трохи далі... — хутко відповіла Ліда Степанівна, не відриваючи очей від дороги, вся націлена в те, що напливало з поля на неї.

Повільно текли хліба, горбки, видолинки, поки автобус не прогуркотів через два містки. Шосе стрілою промчало на південь. Ті четверо — дві жінки, хлопчик і літній чоловік у кашкеті залізничника — тихо розмовляли. За півгодини показалися другі Дунаївці — центральне місто району. Маршрут автобуса закінчився. Ліда Степанівна з Ніною пересіли на інший.

Тепер вони поїхали на південний схід, кожним кілометром наближаючись до Дністра. Горби перетворилися в невисокі гори. Поглибшали ярки, на дні яких в'юнилися

блискучі річечки з ветхими водяними млинами на заставках. Замаячили сірі, покриті мохом придністрові товтри¹. В Голозубинцях вихопилися нагору, за колишній панський маєток. І Ніна знову не втерпіла:

— Це тут, мамо?..

— Тут, тут... І трохи далі. Вже недалеко...

Ліда Степанівна пахтіла внутрішнім вогнем. Так, це відбувалося десь тут і далі, скрізь, на всіх боках білого світу, по якому кидала її війна! Як це було давно, а як чітко згадується, яким нестерпним болем крає її серце!..

Нарешті показалася ще одна смуга лісу. Порівнявшись з ним, Ліда Степанівна спинила автобус (на подив шофера, бо до села лишалося ще два кілометри), й вони з Ніною зійшли. То вже була земля «того місця», віддаленого від Ліди Степанівни тисячами прожитих днів, місця страшного, болючого, але й такого вікопомного! Рудчанські поля і стрічний ліс, належні Жванчикові, впізнали в повній посивілій жінці медсестру стрілецького полку й широко привітали її задуманим шелестом колосся і листя.

— Увійдемо до лісу, спочинемо...— запропонувала Ліда Степанівна й додала:— Нас тут, доню, ніхто не жде...

В калюжці чистої дощової води вмилися. Роззулися, витріпалися від пилюки, освіжили холодним і ноги. Присіли на галявині серед пахучого квітотрав'я, близько двох кленів. «Може, ці дерева й тоді росли, коли тут ревло й клекотало?..— подумала Ліда Степанівна.— А певно, що жили... Тільки спали, нічого не бачили заплющеними листочками... Бо був березень на війні... І добре, що не бачили...»— сама з собою порозмовляла вона й зітхнула, зворушена цією зустріччю.

З полів пливла чуйна тиша й незримим туманом слалася поміж дерев і галяв лісу. Ліда Степанівна лягла горілиць, задивилась у високе небо, зелену криницю листя. І спогади, спогади голубами небесними оточили її звідусіль!..

... На моїй болючій жванчицькій землі, на околиці Рачинецького лісу, згадалися цій жінці її шістнадцять березових літ! В'яли коси на приворонезьких вербах і березах, спускаючи в мілкі осінні річки мідяні листки, коли вона, просто — Лідка, в новенькій формі медичної сестри, тоненька, як та ж берізка в молодій посадці, стала, поскриплюючи жовтим ременем та виблискуючи золотими гудзиками гімнастерки, в стрій подібних до себе дівчат, добро-

¹ Товтри — великі камені.

вільно зголошених на війну. Фізичне й духовне відчуття рівної стройової лінії — груди четвертого — і слова «направо рівняй-сь!..» — таке було перше враження, — з цього вона почала свою Велику Вітчизняну... А поруч, на лівім від бійців-дівчат фланзі, біля паркана, з тим же відчуттям невідомого грізного завтра, шикувалися, теж у новій, шурхотливій формі, вісімнадцятилітні добровольці, випускники Ростовського артилерійського училища. І серед них стояв струнко й той, який завтра буде її обранцем, героєм війни...

Знайомства здебільшого починаються з випадкових зустрічей. А як на війні?.. Стояли в черзі за кашею з закіптюженої польової кухні? Або, скажімо, випало разом дивитися і слухати летючий концерт з автомашини, перетвореної на сцену театру?.. А може, мчали на платформі — плече в плече — задимленими просторами палаючої Батьківщини, поруч зачохлених гармат?.. Або вирували в танці, в тому танці, який міг народитися лише там, в умовах прифронтової смуги, перед порогом життя чи смерті, танці — на лихо-радість! — справді від душі?.. Коли дивишся нині на «кафе-молодіжні» кривуляції та пересмикування, болісне переламування худих тіл і безпорадне тріпання безсилими руками, з яким захопленням згадуєш смерчові танці біля фронтних вечірніх багать, у колі рідних однополчан, під гірку гармонь, яка гордість обнімає, що сучасником був тих солоних, неповторних днів!..

У Ліди й Миколи вийшло інакше. Як тільки пролунала команда «вільно!», а після неї — «розійдись!..», солдати запросто пішли назустріч одні однім, змішалися, загомоніли. Бо нічого іншого їм не залишалося, бо, може, завтра, а то ще й сьогодні доведеться розлучитися й не зустрітиса більше ніколи!.. Отак Ліда й наткнулася у зеленім солдатськiм гомоні на чорнявого лейтенанта, серед сотень подібних чорнявих.

У вічній і нескінченній дорозі жінки до чоловіка, у взаємотязі їхньої любові, без чого помре й пустельно засохне земля, є безліч розгалужень, так чи інакше схожих між собою. Нам відомі прекрасні кохання, числення яких ведеться ще задовго до Філемона та Бавкіді. Але що знаємо про кохання двох, народжене на війні та на війні й згасле?.. Коротке, сильне, як постріл?.. Що нам, наприклад, відомо про солдатську шинелю? А її, сіру, виходить, можна відрізнити серед тисячної армії таких самих, сіре в сіре, якщо вона одягнена... на твоєму!.. Там знаймо кожна

складочка, і кожна пропалена кулею чи вогнем дірочка! Яка ж та груба і шорстка шинеля стає інколи тепла та м'яка, яка вона рідна, щерть насичена своєрідними хвилюючими пахощами, хоч для інших то просто запах солоного солдатського поту! Скільки на ній плям, зморщок, по яких щедро можна оповідати літопис армійського буття! Як тепло гріла від холоду, ховала від дощу, вітру, снігу, а інколи — від цікавого стороннього ока двоє трепетних тіл...

...Подружко днів моїх суворих, похідна баклажка! Скільки разів притулювалася до її і його пошерхлих вуст, та все навмисне до одного місця! Скільки випито на далеких дорогах джерельної, озерної, криничної, річкової! Холодної і теплої, чистої і мутної, дощової, снігової!.. Він — з цього краю, вона неодмінно — поруч...

...Шинеля, казанок, баклажка... Портсигар, хустинка, компас... З тих убогих, непоказних речей солдата твориться фронтова романтика!.. І саме тут дорогу в оповіданні перегороджує найтрудніший камінь, який мені не під силу відсунути вбік (хоч і зі мною таке було...). Як серед стогону й свисту війни, як серед горя, туги, розпачу й безумства вирующего світу може народитися незвичайно радісна й красива, мов травнева троянда, любов жінки й чоловіка? Адже все, що було в ту пору небом і землею, заперечувало їм! І насамперед — смерть!..

Але любов народилася! З пісні слова не викинеш!..

...Ліда Степанівна дивиться, з самого дна лісу — в зеленій колодязь шумливого листа вгорі. Він поволі туманіє й перетворюється на звивисту стежку окопів її першого бою. Дріботить мачкуватий дощ. Мертва тиша, що зараз, можливо, розірветься смерчем стрільби, зойками конаючих і загадковим німінням щойно живих. Противний піт виступає на чолі, й Ліда розуміє, що то піт страху. Страшно від тиші, усього, що тебе оточує, і найбільш страшно визирнути з окопу. Поруч лежать подібні до тебе люди в гімнастках — пришишкли, насторожені. Вони не заспокоюють...

І ось, почалось! Спочатку кілька автоматних черг з ворожого боку, свист куль над головою, що, здається, шукають і ціляться тільки в тебе. Потім — вибухи!.. З лівого боку... З правого... Попереду й позаду... Хтось поруч застогнав... Хтось на лівому фланзі гостро зойкнув... Холод відчаю заціпенів душу.

Тіла не чути, воно дерев'яне, відсутнє. Треба повзти вбік, на стогін, адже вона — медсестра. А Ліда не може. Раптом з того боку, де німці, в окоп скочуються — просто на неї — двоє, клубком. На першому солдатів шинель сіра, на другому — зелена.

— Ой!..— кричить Ліда.

— Хву!..— відхекується через хвилину наш солдат.— Жаркувато... Можна сказати — душно...

Ліда сидить у лівому кутку окопу, німець у правому. Наш — між ними, посередині. У німця зв'язані спереду руки й кляпом заткнуто рота. Перше, що Ліда помічає на нашому: він увесь у сажі. В сажі чи в пилюці, чи, може, тиждень води не бачив. І в Ліди — бажання: негайно його помити. Відстібує баклажку й подає.

Солдат хапає воду, цікаво дивиться на мило. Тулить баклажку до чорних губ і випиває всю у два коротких передихи грудей. Останні краплини протягує полоненому. Але передумавши, повертає руку з баклажкою з півдороги назад і допиває решту. Зате виймає з рота німця ганчірку. Німець кілька разів глибоко вдихає і видихає свіже повітря.

— Порядок на батареї!..— каже солдат. Рухом плеча скидає накидку й блищить до Ліди сліпучо-білими зубами на брудному, опаленому виду й зеленими погонами лейтенанта-артилериста.

Поволі в Ліді згасає страх. Вона продовжує роздивлятися обох. Лейтенантові років з дев'ятнадцять. Кирпатий, низькорослий, але, мабуть, міцний,— якщо приволік на собі такого дебелого німця. Ліда пригадує, що вже зустрічала кілька разів воїна. Він заступник командира батареї Микола Зражевський.

...З того сухого, пропеченого сонцем окопу повела вузька, звивиста стежка траншеї Ліду й Миколу вкупі, по дорогах війни. І призначено було їм пройти тої дороги пліч-о-пліч рівно дві тисячі кілометрів.

— Микола прийшов до мене ніби з сторінок роману!.. Як герой!..— любила Ліда розповідати дівчатам першу зустріч з коханням, маючи на увазі, як він полонив німця.— Вірніше — упав в окоп до мене...— додавала вона сміючись.

— Як герой!..— уточнював Микола, коли йому випадало бути присутнім при цьому.

...Замарений спогад вихоплює з листя Рачинецького лісу квартиру авіаційного спирту на шістьох, випадкових на

їхньому одруженні. Це вже було в землянці з трьох накатів, мов у пісні. І все оточуюче їх тоді здавалося Ліді химерною піснею, де голоси радості й туги, гордості, хоробрості й розпачу зливалися у дзвін неймовірного, неповторного, можливого лише на війні. Принесли той спирт, виклячений старшиною у незнайомого льотчика, розбавили водою, налили всім: кому більше, кому менше, — за бажанням. При тому п'ятьом — у чарки, а помкомвзводу Баташов і тут продемонстрував свій «сибірський характер». Накришив хліба в алюмінієву миску, залив спиртом і, трохи соромлячись молододі, став сьорбати свою «тюрю», зрідка ніжно приговорюючи: «Отак ми в тайговому нашому дитинстві молочну кашу їли... Що б то батя сказав, коли б побачив, як його син зараз... морально розкладається... Га?.. — запитливо водив він по друзях посоловілими очима. І впевнено відповідав: — Звичайно, похвалив би... Сам навчив...».

Чоловіків було четверо, жінок дві, і всі намагалися в цій жорстокій землянці, в яку їх закинула війна, віддати Миколі й Ліді найбільше уваги, хоч трохи прикрасити подію. Зворушливими були ті виявлення. Дарунків, звичайно, ніхто не приніс, бо не мав. Але все ж... Гості й Микола їли з алюмінієвих мисок, а для Ліді хтось роздобув порцелянову, в червоних півниках. І хоч це була не простора тарілка, а лише маленьке блюдечко, від нього віяло на всіх далеким домашнім затишком і чомусь спогадом про електричне світло. Надворі тис мороз!.. А Ліда, в тон йому, скрипіла хромовими чобітками: Миколин сюрприз.

Бодай хоч це... Війна...

Коли консерви ще не дотрошили, а кварта досадливо заяла порожнявою, в землянку ввалився засніжений, задубілий замполіт. Щойно з розвідки, він мовчки зачинив за собою двері, мовчки підійшов до столу, в повному мовчанні виклав на стіл спочатку дві гранати-«лимонки», потім три плитки віденського шоколаду. І вперто не зроняючи ні слова, сів поруч з Лідєю, благально дивлячись у її непочату чарку. Гримнув розкотистий сміх, справді, як на гучному весіллі, чарка мовчунові була негайно піднесена, що дало замполітові — аж тепер — привід цілих п'ять хвилин читати новому подружжю з «кодексу» прав і обов'язків шлюбу: «Били фашистів донині порізно, тепер лупіть вкупі!..»

Не було на цім весіллі ні дружків зі світилками, ні шлюбного вінка, ні пісень стоголосих. Хтось, правда, по-

чав було стиха, та, ніким не підтриманий, замовк. І може, біля порожніх чарок сидячи, цигарками та буденними словами зігріваючись, хтось — не туди — й подумав заблудло: «Ну, яка вона, Ліда, дружина Миколи?.. Хіба час таким ділом займатися?.. Стане «польово-похідною», як інші, та й усе...»

А воно не так вийшло, не так склалося. Під сірими шинелями двох юних, приречених часом на героїзм, а може, й смерть, билися віддані серця, і почуття їхні були палкі, як молитви далеких матерів. Щасливо знайдені одне одним у вихорі вселюдської бурі, що котилася на них з усіх сторін світу, вони були здатні протистояти їй несподіваним спалахом своєї любові. А всім, хто між небом і землею, споконвіку відомо, що то є за сила — любов! Опівночі, коли втома бойового дня, чарка й відносне тепло землянки стали хилити бійців до сну, Микола й Ліда вийшли. Шлюбним білим ліжком слався перед ними харківський безмежний степ. Скрипів під чобітьми морозець, світив повен місяць. Небо було чисте-чисте, й тиша снила чарівні казки. Заплющиш очі, прислухаєшся до простору, й понесе тебе мрія на білих лебединих крилах хтозна як далеко, як високо!..

Йшли вони по степену — двоє солдатів, що так хотіли жити. Ритмували кроки, думки, прагнення. Йшли поруч, по суті невідомі одне одному, бо від знайомства в тому окопі минуло лише півроку, а бачилися ж не кожного тижня. І ніяк не могли звикнути до нового свого становища. Так набрали на заспаний лісок. Біліла в ньому кожна береза, кожна сосна... Світив місяць, ясно було, мов удень. Потріскували на морозі дрібненькі гілки. І тут німувала тиша — густа, урочиста. Покриті інеем пухнасті кущі здавалися казковими хоромами, ховали таємниці. Дедалі дві пари чобіт — чоловічі й жіночі — стали поринати у сніг глибше. Соромився він, неспокійною була вона. Деревна щільніш обступили їх, ніби хотіли сховати від когось... І дівчина першою подолала себе, сказала:

— Стану тобі дружиною і на білім, чистім снігу...

...Ліда Степанівна опритомнює від спогадів, повертає голову вбік і бачить, що Ніна спить. Одночасно зауважує, що на її, Лідинім, обличчі сльози. Виходить, постаріла: не відчула, як заплакала. Тихо зітхає, обережно шукає хустинку, намагаючись не розбудити доньку.

...Потім були походи, бої, короткі спочки й перегрупування. Людська кров і людська смерть, раніш страшні

й невитримані, стали тепер сприйматися не так вразливо: щось притупилося в очах і серці. Війна кидала їх на різні дороги фронту й тилу, — тим нетерплячіше бігли Микола й Ліда назустріч одне одному, коли щастило побачитись. Кожен завтрашній день приносив новий кілометр до Берліна, а з ним і надію на перемогу, кінець війни, на так трудно виборюване щастя!

Минуло півтора року й ще одна зима. А в березні настала катастрофа. Вітряного й туманного полудня до Ліди в медпункт прийшов зі штабу солдат в забрьоханій шинелі й сповістив, що командир батареї стрілецького полку Микола Зражевський зав'язав під лісом Васильчиком, поблизу села Жванчика, бій з німецькими танками, які проривалися в напрямі Дністра. Зражевський власноручно вивів з ладу чотири ворожих машини, але сам, здається, важко поранений чи вбитий. Йй, як дружині, дозволено виїхати до місця події.

Такі чи подібні вісті або підсвідоме дождання їх оточували Ліду весь час на фронті. Виробила в собі холодну звичку сприймати їх хоч би зовні спокійно. Але ця примусила збліднути, затреміти. Похитнувшись, ледве дійшла до стільця. Через півгодини зябіла в кузові попутної автомашини, а через дві — була на місці бойових дій Миколиного полку.

Першими зустріли Ліду заступник комбата, вимучений безсонними ночами й жовтілий від безперервного куріння лейтенант, веснянкуватий старшина — один-єдиний гість на її весіллі, що лишився ще в живих, та два солдати. Розповіли, як усе сталося, підтвердили, що командир батареї розстріляв власноручно чотири танки, змінивши вбитого наводчика. І провели до школи, де він лежав мертвим, поки на краю села готувалася братська могила.

Увійшовши в просторий без парт клас, Ліда з трудом упізнала крізь густий чорний туман, що раптом окутав її очі, витріпану дощем і вітром шинелю, під якою не раз горнулася до коханого. Накритий шинелею, Микола лежав поруч з іншими двадцятьма трьома, які загинули, визволяючи Жванчик; виднілися лише кінці кирзових, вимазаних в болото чобіт. До болю заціпивши губи, намагаючись не поранити болючим жіноцьким голосінням (його й так було тут сьогодні багато) серця тих, які через годину підуть знову в бій і, можливо, незабаром, як і ці, непорушно лежатимуть в школі іншого визволеного села, оточені зойком чужих, не їхніх матерів і дружин, Ліда ступила на

крок ближче. Протягла тремтячу руку, бажаючи відкрити Миколине обличчя. Але лейтенант рвучко стримав її, відвів назад. І тут Лідина воля зруйнувалася:

— Дайте ж подивитися на нього в останній раз!.. Він мій муж!.. Що ви не даєте мені подивитися на його чорні очі?!— закричала вона, ще не знаючи, що ні чорних очей, ні обличчя, ні голови під шинелею не було...

Потім Ліда знепритомніла. Вперше на війні, в житті...

III

— Пізнаю вас, пізнаю... Добрий день!..

Ліда вириває із зеленого колодязя спогадів і бачить перед собою якусь жінку. Ніна теж проснулася. У жінки трохи попсований ніс, із западинкою посередині. А може, такою вродилася. Очевидно, вона — колгоспниця із Жванчика, років з п'ятдесят. Ласкаво оглядає їх, усміхається.

Ліда й Ніна підводяться, сідають, обпершись на руки. Жінка теж притулюється до пенька. Поруч кошик, у ньому — гриби.

— Я одразу впізнала вас...— продовжує жінка.— Такі ви, як і були в шинелі. Лиш посивіли й потовстіли трошки... А ви не пам'ятаєте мене?

— Щось не... Ну, ніяк...— винувато силкувалася Ліда, збирала пам'ять у зморшки на чолі.

— Я нагадаю, я пригадаю!..— радісно помагала колгоспниця.— А може, се та, що за селом живе?.. Може, Гафія Приданюк?.. Ви лежали в мене кілька днів у хаті, як заслабли... Пам'ятаєте?.. Коли ми лейтенанта Колю поховали...

Ліда Степанівна зойкнула і, обнявши Гафію, німо затремтіла на її плечі.

Невдовзі три жінки повільно брели шосейним шляхом до Жванчика, розмовляючи, згадуючи. А для Ніни з цих розмов і оточуючого творився невідомий досі край, справжній, реальний світ її романтики. Стояв кінець червня — чарівна пора цвітіння, визрівання. По Рудці, в Дубині й далі яром, у напрямку не видних звідси Білих криничок пеленвся ледь помітний туманець. На вершинах гін текло марево. Золотилися, зеленіли або переливалися іншими чарівними кольорами озими, ярі. По них вінками пурпурилися маки. Медова тиша німими церковними дзвонами безперервно вливалася в трепетно чуйні душі, й Ніні, після

безугавного гуркоту великих міст, поїзда, автобуса, людського гармидеру, спертото, теплого повітря здалося, ніби вона — не на жванчицьких полях, а на хвилях безбережного моря. Не вірилося, що тут могла гриміти війна!

Під селом Гафія запросила Ліду Степанівну й Ніну до своєї хати. Незручно було відмовляти їй, хоч Ліді дуже хотілося скорше прийти до братської могили у Жванчику, а потім побути насамоті. Навіть без Ніни, одній, одній...

В чистій, прохолодній кімнаті ще яскравіше згадалися пекельні давні дні. Гафіїна гостинність зворушувала. За хвилину вона виклала на стіл усе, що мала, не питаючись, до ладу воно чи ні. Здавалося, що, зрадивши цій зустрічі з жінкою, яка перейшла через горнило війни, Гафія ділила разом з нею і свій давній, незабутий жаль...

Нарешті попрошались, пообіцявши: якщо вирішать заночувати, то, звичайно, по старій пам'яті — тільки в Гафії. Господиня провела до воріт, довго дивилася услід.

— А ти дорогу знаєш?— запитала маму Ніна.

— Я тут буваю часто...

— Що?..

— Майже... щороку...

Ніна від подиву спинилась. Дивилася на свою матір і не впізнавала її. Вона буває тут часто, а ні батько, ні дочка про те нічого не знали. Чому?

Ліда Степанівна мовчки йшла по давно не ремонтваному шосе, і на її обличчі лягли відбитки різномірних почуттів: ніяковості, розгубленості, а може, вини й сорому перед донькою. Але переважала... радість. Так, дивна гордість, урочиста перемога заливала тихим сяйвом її обличчя, серце. Це не могло пройти непоміченим пильноюокою донькою.

— Як же так... мамо?..

— Так...

Вони порівнялися з серединою порожнього базару й у його південному кінці побачили в зеленому гайку сірий пам'ятник братської могили. По всьому було знати: її доглядали дбайливі руки. На пам'ятнику трьома стовпцями блистіли золотом двісті вісімдесят прізвищ жванчицьких солдатів, навіки забраних з рідного села Вітчизняною війною. На могильній сірій плиті викарбувані п'ять імен тих, які визволяли село. Першим стояло його, Миколине...

Ліда Степанівна відчинила хвірточку, вступила в гайок. Ніна бачила: мама дуже хвилюється. Від несподіваного маминого признання хвилювалася й Ніна. Ліда Степанівна

поклала подаровані Гафією квіти на сіру плиту з іменами колись таких близьких і знаних людей, повільно присіла на розі могили. Довго мовчала. Глянула на доньку, рухом руки попросила сісти поруч.

Напружені й лункі йшли попри двох, схилених до сплячих бійців, жінок — посивілу й юну, — ніби пасма червненого легкого вітру, хвилини. Ніна пройнялася маминим настроєм: вдивлялася крізь камінь і землю в невідомі, ніколи не бачені обличчя незабутніх людей... дякувала їм... Раптом Ліда Степанівна тихо заговорила:

— Здрастуй, і сьогодні незабутній мій Миколо!.. Привезла тобі Ніночку... Вже вона закінчила десятий клас...

Ніна зиркнула на матір.

Ліда Степанівна обняла доньку, погладдила по щоці. Дивлячись на плиту урочисто, гордо промовила:

— Тут лежить твій славний батько...

— Мамо!.. — скрикнула Ніна.

— Мовчи!..

Більше не було розмови. Помалу до них почали підходити мої земляки. Чоловіки, жінки, учні. Щирі, привітні. Знати було: Ліда Степанівна не чужа тут людина.

— Добрий день! З приїздом, Лідо Степанівно!

— Знову до нас?..

— Не забуваєте? А ми дев'ятого травня мітинг тут проводили...

При сприянні сторонніх спала напруга. Сердюкові прожили у Жванчику три дні. Потім тим самим трясим автобусом і від'їхали.

За день до виїзду побували на місці бою і гибелі Миколи Зражевського, під лісом Васильчиком, недалеко Гафійної хати. Це було десь тут, може, в кількох кроках від Ліди й Ніни, біля того дерева, або в чистому полі, край суголовок. Ніби навмисне все знову йшло наперекір Ніні. Сяяв рососою ранок на узліссі, панувала тиша. В росі було й поле, яке з північного краю вже почали підкошувати. І небо, і безіменний ручай, і зелена долина були, мабуть, такими, як і тоді, коли він, двадцятилітній, прощався тут з жителями... Лиш війни не було. Жодного знаку!..

А перед Лідою Степанівною, навпаки, все піднімалося з туману давності досить чітко, ніщо не губилося. Сюди, після похорону Миколи, прийшов з нею і кількома солдатами його заступник, щоб закопати камінь на місці бою батареї з німецькими танками. Підходящого в полі не знайшлося, вирішили витесати й забити в землю невелич-

кий стовпчик. Земля зверху була грязька, в глибині замерзла. Але все ж знак залишили. Зараз, звичайно, сліду його нема...

І тут Ліду ждала несподіванка. Миколин заступник, товариш по Ростовському училищу, теж, як і Микола, родом із Ставропольщини, лейтенант Петро Сердюков, пропустивши солдатів уперед, коли вони поверталися до села, притримав Ліду. І заявив їй — просто, грубо, відчайдушно — як часто робилося на війні, що він не залишить непризволяще землякове дитя. І якщо зостанеться у цій війні живим... І якщо Ліда побажає... Його вдома ніхто не жде...

Ліда скорботно мовчала. Треба нам, сьогоднішнім, їх обох зрозуміти й не звинувачувати в кошунстві. Бо було то не щасливе освідчення у коханні, ні-ні!.. Непереборне повстання проти війни, ремство проти своєї лихої долі, заперечення смерті їх друга, виклик спільному горю?.. Так, скоріше цими сильними словами можна було окреслити поривання їхніх сердець!.. Хто був на цій проклятій останній війні, хто з дня у день гнівно дивився в очі чорних смертей, той не осудить Петра, що промовив оті слова на свіжою ще місці загибелі побратима!..

Йшлося, насамперед, про Миколину дитину. Згодом, коли каламуть її горя трохи стекла, а пологи, вперекір усім смертям війни, надходили, Ліда стала зрідка розгублено думати над тими гарячими Петровими словами. Був Петро другом їхнього дому (читайте — землянки). Ліда у вільні хвилини обох їх обпирала, обшивала. Тамадою старшував Сердюков на весільнім банкеті їхнім, власноручно начистив під артилерійську грозу повне відро картоплі для свята... Ще до знайомства з Миколою і пізніше помічала Ліда краєм ока, що подобалася йому.

Скорив Петро Ліду «аргументами», можливими знову ж таки лише на війні. Сердюкову на чолі Миколиної батареї випало йти в бій. Ліда готувалася до від'їзду з фронту: демобілізації по вагітності. Проводжав її у Тернополі, на вокзалі, — бліду, хвору, заплакану. Підпилий Сердюков раз по раз підсовував Ліді свою порцію ковбаси в станційному буфеті, навмисне нарізану тоненькими кружальцями, щоб було багато. І відчайнно переконував:

— Я відчуваю, що мене... не вб'ють!.. Дико, безглуздо! А я сподіваюся!.. Бо більш безглуздо й дико щодня думати, що завтра тобі — труба! Я не знаю, як складеться далі твоя доля і доля моя. Але як солдат солдата прошу! Ми

були утрюх разом два роки... Я зараз іду на фронт, ти — в гражданку. Попадеться тобі друг, будь ласка... Я — що?.. Але якщо не попадеться, а дитя народиться, скажи дитині і всім, що батько — на фронті! Іменем Колі прошу! Не хочу, щоб його дитина все життя терпіла горе війни... Нехай вона ніколи не дізнається, що її батько вбитий, хай одною сиротою на світі стане менше... І якщо ти зробиш це, я не загину, зостанусь живий... І... приїду до тебе...

Хмільні були Петрові слова, але запам'яталися Ліді. Більше! Живучи в глибокому тилу, жадібно ловлячи в газетах останні вісті з наших переможних фронтів, молилася Ліда палко, щодня, на дві маленьких фотокартки — Миколину й Петрову. Першого кохала, другого... хотіла, щоб зостався живий...

А коли в темній, напівпідвальній кімнаті зруйнованого Воронежа, у повній світанковій тиші завтрашнього жаданого миру народилася Ніна, — рожеве, пискляве тільце, — Ліда схилилася над нею, і сама не сподіваючись на таке, промовила гірко до дитяти свого фронтового в присутності акушерки:

— Здрастуй, доню! Ото батько зрадіє, як повернеться з війни!

— А він у неї є?.. — з далекою тінню іронії вирвалося в акушерки...

— А ви як думали?.. — спалила її Ліда гнівними очима.

Враз горе, відчай і палка палаюча надія, злиті в єдине, здушили її з усіх боків, перейняли подих... А може?..

І якось так сталося, що акушерка шепнула ті слова санітарці, та — Лідиній сусідці, сусідка — немовчазній кумі. А потім те все знову вернулося до Ліді з інших уст:

— Вона каже, що дитя не нагуляне... Чекає батька з фронту...

Таким чином Ліда з власної волі попала в сільце. Назад ходу не було. Дивувалися сусіди, коли скінчилася війна і через Воронеж потяглися в усі дороги країни ешелони демобілізованих, що Ліда не виходить на станцію: не зустрічає, не виглядає.

Петро Сердюков прийшов до її хати й до названої доньки сам.

Він прийшов через півтора року після загибелі Миколи й через шістнадцять місяців після їхнього розлучення, на молодому-молодесенькому світанку, в кінці серпня. Довго топтався в нерішучості біля стареньких дверей, весело думаючи: «Чет чи ложка?..». Ліда жила в тім же напівпідва-

лі, в якому й народила Ніну; тільки світла в кімнаті трохи додалося: пробили ще одне вікно. Нарешті постукав тричі підряд. Ніби так було домовлено. Двері невдовзі відчинила сама Ліда.

— Живий?!

— Як бачиш...

— Бачу!..

— Мабуть, хтось молився за мене...

— Це я!.. Це ми!..— вирвалося мимохіть у Ліди.

— Дочка?..

— Так точно!..— несподівано спробувала Ліда пожартувати. Але осіклась, почервоніла.

За півгодини вони вже пили чай: вода й заварка — Лідині, цукор — Петрів; зовсім по-фронтовому.

— Чому ж не писала?..— питався він, аби щось говорити.

— Куди?..

Справді — куди?.. Петро не прислав жодного листа, ні разу не повідомив адреси. Що то було? Бажання не заважати їй у дальшій виборі?.. Випробування часом?.. Інше щось? Хтозна?..

З цього півпідвалу вийшов Петро на вулицю, до сусідів, повноправним чоловіком і батьком. Таємницю знала тільки війна.

Так, утрюх, і прожили Сердюкові повних сімнадцять літ. Коли Ніні сповнилося десять, Ліда Степанівна, їдучи до Трускавця на лікування, несподівано пересіла в Хмельницькому з поїзда на автобус і, вперше після війни, розшукала Жванчик і Миколину могилу. Недовго була тоді колишня медсестра в гостях у старшого лейтенанта — один день. Але цього було досить, щоб з того часу в її душі зачервоточив сумнів:

— Нащо вона назвала донькою Петра Сердюкова доньку Миколи Зражевського?.. Як посміла відібрати у мертвого останне?..

...Додому Ліда Степанівна й Ніна поверталися не так, як виїздили. Чекалося відпочинку, вийшла сама втома. Мати й донька ніби помінялися ролями, і тепер Ліда Степанівна забігала зі своїми словами навколо Ніни, перебільшено клопоталася за неї, щоб і чайку з печивом принесли, а на пересадках — щоб плацкартні місця. З внутрішньою тривогою думала, як донька сприйняла відкриття таємниці, як зустрінеться з Петром Антоновичем. А Ніна була мовчазна, їла мляво, тримала в руках то книжку, то

газету, очевидно, силою заставляючи себе читати. Але очі дівчини були за вікном, за яким пливли зі сходу поля, ліси, села...

В Києві довго не затримувалися. Подивилися на Софію, Дніпро, а на Лавру не вистачило часу. І знову — татакання вагонів, день-ніч... Потім — Харків з його сірим вокзалом. І, нарешті, їхній Воронеж.

Петро Антонович зустрів їх у тому ж пом'ятому капелюсі й білому парусиновому костюмі. Ледве поїзд підійшов до перону, Ніна перша побачила його. В'юном проковзнула крізь перонний люд, обвила руками його шию, забилася на грудях:

— Батьку! Мій батьку!..

— З приїздом вас, великі мандрівники! Чого ж ти... плачеш, Ніно?..

— Од радості!..

Позаду стояла Ліда Степанівна з плямистими рум'янами на обличчі. Втрачала притомність, блідо світилася вимученою, розгубленою усмішкою:

— Що ж ви?.. Що ж мені одній дві валізки нести?..

В цю мить таємниця війни знялася над ними на своїх важких крилах і остаточно полинула у вічність.

* * *

...Зів'януть в Дубині й на Рудці квіти-трави, пожовкне й опадє густий лист у садах. Стече до Дністра пола-каламутна дощова вода. Очиститься від намулу, зробиться ясною, покаже дно; нагнешся і побачиш себе, мов у дзеркалі. Небо підніметься високо, стане дуже синім. А тиша й луна у полях такі, що від Білих криничок почувеш, як аж в огруді сваряться дві сороки над чужим гніздом.

Згодом десь звідти, з-за Лисця, чи з-під Голозубинець покажуться сизі хмари. Подме низовий вітер. Підмерзне й засклиться льодовими калюжками кам'яно-тверда земля. В полі не зостанеться живої душі. Так буде день, а може — день і дві ночі... Ранком устанеш, вийдеш на поріг. А земля часину тому таємно переодяглася: навколо — біло-біло... Випав перший сніг...

І те, що з ранньої весни милувало око: половіючі жита на Завалах, трава на долині; мальви під вікном, обвислі від плоду вишневі сади за Муховим горбом; щедра городина за сусідським тином; і місце в полі, де випадково блиснула тобі вона усмішкою загадки й кохання, все, що

дало душі славне літо, поринуло, щойно за могутнім велінням часу, в міцний тихий сон...

Спіль, жванчицькі поля і ліси! Спи, моя любов!..

Перший сніг... Білий, чистий сніг... Яке почуття!..

ПОГАНА ГАФІЯ

I

Гафіїна мати жила на північному краю села, ближче до лісу, який звався Васильчиком. В момент пологів у хаті побувала акушерка, а через три дні й лікар. Коли лікар пішов, спогадом для змученої породіллі залишилися сліпуча білизна накрохмаленого халата, дух йоду та невідоме слово «дефект», видуте лікарем з-під рудих вусів для самого себе.

Гафіїн дефект полягав у будові носа. Широкий і куций, він, крім цих вад, мав на середині ямку, тобто на мові рудовусого звався «сідловидним». Очевидно, ніс зачепився за щось і увігнувся під час Гафіїного урочистого маршу на світ білий. І хоч очі в неї були живі, брови — стеблинками, губи — повні, рожеві, створені для поцілунків, невідповідний усьому виразові ніс надавав обличчю кумедності й схованого жалю.

Той жаль, поки Гафія була маленькою і поволі підросала, висловлювався по-різному. Не треба розказувати, як побивалася за свою одиначку матір; достатньо згадати сову. Сусідки на бесідах коло плота тулили кумедноносе дівча до животів, уголос розважливо балакали-бідкалися Гафіїною вадою, віщували їй вічне дівування, вважаючи, що мала нічого не розуміє.

Тим часом Гафія стала поступово усвідомлювати свою ваду. На вулиці, серед збитошної дітлашні, де за кожним замурзаним волочилося на порепаних п'ятах кілька крутослових прізвиськ, дівча люто або весело огризалося, саме перекривляло інших, реготало, як усі реготали, або плакало, коли допікали над терпець. Зрозумівши призначення дзеркала, Гафія — спочатку при всіх, підрісши — крадькома, — ставала перед ним і довгими хвилинами роздивляла себе.

Дивно мінялося тоді Гафіїне обличчя! Подібне спостерігаєш у передгрозове надвечір'я на початку осені, стоячи одиноко за селом, у притихлому полі. Який водограй кольорів, хоровод хмар і тіней навколо! В них ласка дня,

який щойно панував отут, і сум зникаючого за тривожними хмарами сонця. Сизі сутінки, що крадькома оточують тебе з трьох сторін — півдня, півночі й сходу, давлять на легені, утруднюють дихання. Похмуро шелестить молодий ліс поруч. Квилить самітня заблудла птиця, шукаючи в лузі сухого притулку на ніч. Довго дивишся стомленими очима на захід, звідки лине й заворожує тебе єдине в безконечному просторі озеро світла, й відчуваєш, як передгрозова стривоженість землі й неба вкупі з останньою лагодою сонця проникають в напружене серце, будять у ньому нез'ясовний острах і нудьгу.

Так, у сумнівах і бідканні, крізь які все ж прозирала інколи квота надія, Гафія виросла. Зрозуміло, яке то життя удома й на людях, коли ти погана. За звичаєм у Жванчику дівчата тримають світло в нових хатах¹ для парубків по суботах, неділях і середах. Світила й Гафія велику лампу в паперовому обідку під сволоком. Але ніхто з підходящих хлопців не забрідав на її смутний вогник, не засипав землю за довгий вечір соняшниковим лушпинням. На музиках стояла подалі від кола й по цій причині танцювати не навчилася. В клубі вона — десь у кутку, дівчина серед літніх жінок, в полі — між сусідками, Оленою і Марією, що побіжно з матір'ю вибавили її. Бо дорослі не насміхалися з неї.

Зате ті, з якими належало їй за віком товаришувати, потайки чи одверто дошкуляли негарній. Різні добиралися до того ключі, але однаково широко відкривали болючі рани. Парубкам, наприклад, можна було розважатися тим, щоб, ідучи головною вулицею широким рядом, несподівано оточити прямуючу назустріч дівчину, заспівати їй гірчично-соромітну пісеньку, з гуками, свистом, пританцюванням, і коли та, зацькована, намагатиметься вирватись крізь якусь щілинку, легко штовхати її, перекидати з рук в руки, як футбольну галку. Потім розбігтися з реготом убоки, коли Гафія зариде або надійде хтось із старших людей. Дівчата ж завжди могли запідозрити негарну, що вона по півночах розмовляє в дунаєвських воротах з «Грицем без п'ят» або ж торгує сіллю на мурі сільської лікарні, поруч з рудою Шуєю — єврейкою, якій у двадцятomu році бандити відрізали косою голову. Кажуть, її го-

¹ Нова хата — друга половина хати, світлиця, приготовлена для гостей.

лова після того, як відкотилася від тіла, ще кілька хвилин плямкала язиком і кричала: «Кому солі!.. Кому гасу!..»

Таким чином, поступово село цілком знехтувало Гафію. Але була ще матір, яка за всяких обставин дарувала доньці на всі свої дні незмінну любов і увагу. Коли ж світанкові півні відспівали Гафії двадцять два роки, мати померла. Померла нагло: розрубала сапою ногу на підгортанні кукурудзи їй, неуважна до себе, як більшість жванчицьких жінок, пошкандибала до рудовусого фельдшера тоді, коли зараження крові гарячим огнем вже охопило тіло.

Ну, поховали... Вернувшись з цвинтаря, відчула Гафія себе цілком самотньою в хаті. Напочатку було дуже лячно, і, щоб трохи оживити німий морок похмурих стін, вона почала закликати сусідських дітей ночувати в неї: то Ковалевого Іванка, то Гаврильцеву Фросинку. Як добре темніло, Гафія у товаристві щебетливих дітей варила в печі чи в грубці кашу, погасивши на цей час лампу для економності. Потім усі вечеряли їй, міцно зачинивши двері, лягали втрьох на одне ліжко — діти по боках, Гафія посередині, і Гафія, як плату, оповідала малюкам казки, доки ті не засинали. Сама після того довго витала думками серед нічної тиші в майбутньому своєму, намагаючись вгадати його.

Діти не завжди виявляли бажання ночувати в Гафії: казки вичерпалися, вигадувати Гафія не вміла. Довелося зустрічати темряву самотою. У перші вечори, затуливши веретами вікна, Гафія довго світила каганець і так, при світлі, засинала, раз по раз тривожно прокидаючись. Згодом темрява здалася їй надійнішою: ніхто знадвору не міг підглядіти, що вона робить. Каганець гаснув одразу ж після вечері.

Великий неспокій вселяли в душу Гафії загадкові шестисті ночі. Вдень усе було зрозуміле. А ледве на село напливала ніч і наступала справжня тиша, денні гомони розтавали, а виростали нічні — моторошні, нерозгадані. В кутках хати щось шамряло. У сінях тихо ходило навпочіпках, переставляло речі з місця на місце, мугикало нерозбірливу пісеньку. Ввижалося: притуливши вуха до дверей, хтось наслухає сюди, лукаво всміхається. На горіщі гупало — то з причілка, то над сіними, — а Гафія підозривала: хтось підійшов на край, сів, спустив голі ноги і п'ятами намацує при стіні драбину, щоб злізти. Коли в сінях і на горіщі затихало, Гафія переводила очі на чор-

ні ями вікон. Здавалося, ось-ось рами затріщать, проваляться досередини, скло з брязкотом полетить на землю, а в отвори запалахотить страшна пожежа з двору Дідуріка чи Анельки Заборовської. В диму й полум'ї заматаються простоволосі жінки й оскалені чоловіки, вилами й граблями вигрібатимуть з попелища зчорнілих поросят, що живими спеклися.

Гафіїне чоло росив холодний піт.

Одного такого вечора до її оселі забрів дід Арон Стадник. Арон жив у другому кінці села, в приворотських воротах, а чому попав сюди, Гафія незабаром догадалася. Спочатку він настійно топтався біля дверей з того боку, кашляв, пристукував чобітьми. Потім підійшов до вікна і став кликати Гафію по імені. Вона посмілішала, засвітила й, піднісши лампу, побачила Аронове бородате обличчя, притулене до шиби. Дід усміхався їй доброю батьківською усмішкою, моргав кудлатими бровами. Арон доводився Гафії далеким родичем з боку матері. Знудьгувавши по живій людині, зраділа, накинула спідницю і впустила його.

Як тільки Арон увійшов і сів на лаву, Гафія помітила, що дід п'яний. Він кречав, кашляв, підносив руки до горла, ніби його душило. Зрештою, закурив. Потім почав буркотіти, згадувати Гафіїних батьків, зокрема те, що він колись віз із її матір'ю фіру снопів з Дубини й біля хреста перевернулися. Не закінчивши одної думки, переходив до іншої, знову кашляв, розтирав руки або тулив їх до шиї.

Гафія мовчки дивилася з припічка на нього.

Так тривало з півгодини. Раптом Арон, трохи протверезившись, згадав, за чим прийшов. Глянув просто на Гафію, підозріло повів очима по вікнах. Дмухнув на лампу, що стояла поруч, на скрині, й повільно пішов у темряві до дівчини.

— Нащо ви?.. Діду!..— оторопіло заговорила Гафія, хочучи знати, навіщо він погасив лампу, відчуваючи, що в неї вступає подив і страх. Прислухаючись, як Арон штовхає в п'ятьмі речі, Гафія встигла вискочити на припічок. Арон намацав її ногу, стягнув Гафію на землю і притис до бильця ліжка.

— Чого ви хочете?..— несамовито закричала налякана Гафія, борючись із ним.

— Ну... ти... доню... Все одно ж... Порчена... Ніхто не схоче... А я пожалюю...— буркотів, хекав Арон, напружуючи п'яну силу. Тулився до її лица волохатою бородою, на-

магався поцілувати Гафію в губи своїми мокрими від слини губами.

Надворі чорніла глупа ніч. Ніхто не почув би Гафіїного квиління, не міг прибігти на поміч. Після довгої боротьби вона силою відчаю відділилася від Арона, штовхнула ногою. І поки той підводився з землі, збила заціпку на сінешніх дверях, як була в спідній сорочці, вилетіла надвір.

Задихалася від страху й люті. Нестримно захотілося зачинити хату на ключ, підпалити її вкупі з п'яним дідом, самій побігти до Рушаквої криниці й впасти в темну безодню води вниз головою. Так їй тяжко стало на світі!.. Бажання було сильне... Забувши про перший намір — вчинити пожежу, кинулася Гафія навстріч своїй смерті.

Та коли вискочила за ворота й побігла, свіжий вітер, що одразу помчав їй назустріч, охолодив очманілу голову дівчини. Загавкав сусідський пес, вимчав навперейми. Упізнавши Гафію, заскімлив, став лизати їй руки. Ця несподівана ласка — вітерця і собаки — спинили Гафію, вдихнули у розум свідомість. Постояла камінно кілька хвилин, пошептала щось до себе. Потім бурхливо заплакала.

Побоюючись, що хтось із сусідів може побачити її вночі, посеред вулиці, у спідній сорочці, Гафія, пильно стежачи наляканими очима за своєю хатою, підійшла нишком до хліва, вилізла на подра¹. Зарившись у сіно, протремтіла там до світанку.

Ці обставини — втрата за молодих літ матері й жорстоке оточення села, причиною чого був її огидний ніс, зробили Гафію неговіркою, суворою. Живучи без пари, навчилася, як того вимагало убоге її господарство, чоловічої справи: молотила, косила, рубала дрова. Пізнала навіть шевське ремесло. Це вплинуло на Гафіїн фізичний розвиток. Стала сильнішою за інших жінок, мала великі, покручені працею руки, важку повільну ходу. Ніхто не бачив, як Гафія плаче, й рідко чув, як сміється.

II

Коли на Жванчик наповзла війна, Гафії сповнилося двадцять вісім років. Тяжку вість сприйняла, як і більшість жванчицьких жінок: поплакала на шляху вслід чоловікам (серед яких немало було й тих, що гірко дошку-

¹ Подра — горище хліва.

ляли їй), бо плакали інші, і — як і інші — довго ходила по селу в чорній хустці, смутна, з опущеною головою, хоч конкретно не мала за ким тужити. «Ми за мужиками своїми, за соколикми страждаємо... А ти чого ревеш, шанькерована?..» — з серцем, навіть ревниво огризнулася тоді на Гафію огрядна Горпина Гладушик, коли баби верталися з проводин. Гафія і від того поплакала. Згодом принишкла в своїм дворі і вкупі з селом стала ждати кари божої — німців на свою голову.

За тиждень-два побачили жванчицькі люди, як у декого з земляків вилазять з пальців вовчі кігті. Петро Кушнір найнявся в поліцаї. Андрій Бабій став головою громадського господарства. Степан Шабашкевич — старостою. Слово «пан» незвично й різко заскрипіло на зубах неговірких жванчан, ніби в роті їм попав пісок. Побрели селом з шляху Ліпінського на шлях Соколецький інші дні — старці, окутані одноосібною замкнутістю, настороженістю.

Через три роки від початку війни, коли жванчицькі солдати — хто ще лишився живий — були за Дінцем, а між рідними хатами й ними слалися тисячі кілометрів зимової пустелі, підвечір Гафія теребила кукурудзу, щоб надерти на Сусімових жорнах круп на кашу. Поки вивіяла, смерклося. Не зачиняючи сінешніх дверей, накинула на плечі хустку, пішла до сусіда. За кілька хвилин вернулася: принесла спочатку камінь, потім млинок. Замкнула, як завжди, сінешні двері, відчинила хатні. На порозі спинилася, отетеріла.

Біля скрині сидів незнайомий чоловік і пильно дивився на неї. Вікна встиг заслонити.

Перше, що Гафія хотіла зробити, — податися назад, у сні, й вибігти на вулицю, як було з Ароном. Та поки б відмикала двері, він міг би наздогнати її, а стикнутися з ним у темряві сіней було ще страшніше, ніж при світлі. Крім того, Гафію не пускали в сні його очі — теж налякані й тривожні. Знати було — незнайомому хотілося підвестись, підійти до неї. Або хоч просто встати від хвилювання. Але продовжував сидіти, щоб вона не вибігла, не наробила ради бога лементу. Про це просили і його схвильовані очі.

Хвилину Гафія ціпеніла біля порога з жорнами в руках. Потім несподівано для себе прошептала:

— Здрастуйте...

В неї було ще якесь слово на підході, але, задихнувшись від страху, проковтнула його.

Не спускаючи з Гафії очей, незнайомий підждав, поки клала жорна, які зробилися чомусь дуже легкими, тихо відповів:

— Добрий вечір...

Тепер, коли кілька слів з'єднали їх між собою, чоловік, непевно, сподіваючись, що Гафія вже не втече, підвівся. Витер об одяг праву руку, хоч долоня була чиста, повільно підійшов до неї.

— Здрастуйте...— простяг руку для вітання.

Весь цей час обое цілилися очима одне в одного, нагадуючи боксерів на рингу. На це пішла ще хвилина. Нарешті Гафія схаменулася, зрозуміла, для чого висить у повітрі його рука, й подала свої зимні пальці.

Вперше в житті, як з рівною, поздоровкалися за руку з нею.

Неждане маленьке тепло легенько торкнулося її очей. Хотілося спитати, як цей чоловік увійшов до її хати, чому без дозволу, хто він, чого треба від неї?.. Та поки блискавично народжувалися й зникали ці питання, самі по собі вставали й відповіді на них. Зайшов... бо двері не були зачинені й світло горіло... Без дозволу... А чи у війну дозволу питають?.. Хто таким — розкаже, чого треба — побачимо... З цими думками Гафія, зачинивши двері, пішла до традиційного місця господині хати — до печі, склала на грудях руки. Незнайомий вернувся до скрині.

Він і справді заговорив. Тихо, повільно, не перестаючи уважно стежити за тим, що говорить, і за нею самою. Знати було, що він з усіх сил прагне заспокоїти її. Так і так... Брів вулицею, розумієте, побачив світло у вікнах, постукав і зайшов... Водиці напитися... Крім того, нога... Що там з тою ногою? Болить і пухне, здається... А йде здалека... Сам із Кам'янця. Йти треба далі, щоб успіти... А тут — ніч, розумієте... В цьому селі знайомих нема. Тепер війна, люди бояться пускати чужих ночувати... Але він не лихий чоловік. Якщо в хазяйки сім'я велика, міг би й у хліві, скажімо... Правда, зима... В хліві трохи холодно, розумієте... А тут ця нога...

Він говорив, а Гафії з кожним його словом робилося приємніш. Бачила: бреше незнайомий на кожному кроці, а не вміє. Крім того, її зимні пальці ще берегли його м'який теплий потиск. Це теж підсвідомо діяло на Гафію. Щоб не заставляти незнайомого мучитися, видумувати, усміхнулася, ласкаво перебила його його ж словами:

— Що там з тою ногою?..

І, не дожидajući, поки незнайомий відповідь, знаючи, що нога, слава богу, здорова, повернулася до печі готувати вечерю.

Пригощати гостя Гафія, присяйбіг, не мала чим. Підігріла на пісній пательні¹ холодної мамалиги, порізавши її на дрібні шматки, полила юшкою з розтертого з сіллю конопляного сім'я, обчистила цибулину. Виклала все це на стіл, смутніючи чорними очима за вбогість.

Незнайомий, у свою чергу, поліз до кишені ватяних штанів, витяг з їхніх глибин невеличку торбинку з жовтим цукром. Ніяково крякнув двічі, бо теж не мав більше нічого. Гафія нагріла окропу, заправила липовим цвітом. Подала й знову відійшла до печі.

Е-е, ні!.. Гість не звик вечеряти одинаком... Що є — по половинці. Вперше за все знайомство він усміхнувся, подобрішав очима, і дивно змінився для Гафії — простий, свій чоловік. Її зворушили ці запросини: ніколи не мала честі сидіти поруч з мужчиною, їсти з одного столу через оту свою ваду. До сліз в очах, до хворобливих рум'янців на щоках відмовлялася, твердячи, що повечеряла перед його приходом... Тепер він, у свою чергу, бачив, що Гафія обманює. Нарешті, з завмиранням серця від близькості до чоловічої плоти, підсіла.

Ця жальна вечеря, повільне ходіння ложками по-ле-ремінно до одної миски, зустрічні погляди, нечасті слова нагріли хату; так просто й швидко багато сходилося наших людей на війні, з'єднаних єдиним лихом.

Попивши чаю, він попросив:

— Можна закурити?

Це теж потішило Гафію. «Не Арон... Культурний...» — подумала з вдячністю, бо досі мала від чоловічого злого роду лиш кривду. Пройнялася пошаною до нього. Пригадала, як незнайомий вітався з нею, старанно витерши об одяг праву руку. Усміхнулася нишком.

Вечеря вже йшла до кінця, коли Гафія побачила раптом під лавкою покладений лежма автомат.

Вона здригнулася і зблідла.

Незнайомий одразу помітив це, простежив, куди дивиться господиня хати наляканими очима. Перейняв її погляд своїм. Тепер уже твердіше, вольовіше сказав:

— На війні без цього не можна... Вірний товариш.

¹ Пательня — сковорода.

Останнє слово нагадало Гафії давнє його звучання, ріднє з дитинства. «Товариші піонери!..». «Товариші комсомольці!..», «Товариші колгоспники!..». Тепер воно було смертно забороненим. Не вірячи неймовірному, не сміючи підвести очей на незнайомого, оглухнувши враз від того, що хотіла спитати, прошептала:

— Ви... хто?..

Гафія, власнє, хотіла сказати: «Ви партизан? З того боку? Від наших!..». Разом з цим їй згадалося-уявилося так багато!.. Але слова заніміли в грудях, не вийшли назовні. І Гафія була змушена знову повторити:

— Ви... хто?

Невідомий довго мовчав. Він ждав від Гафії ще одного питання, відповідь на яке — раніш чи пізніш,— а треба давати. Ради цього він цілу добу стежив за Гафією з горища її хліва; від того залежало його життя, завтрашній день. Щоб не було пізно, наважився тепер.

— Так собі!.. Козак одинокий у полі!..— відповів загадково.

Гафія знову здригнулася.

III

Ох, як вона боялася його в перші дні!

Того вечора, поївши, вони погасили світло, порозмовляли ще трохи в темряві, і гість залишився в Гафії, як сказав, на кілька днів. Назвався Борисом, а прізвище промовчав. Вночі спав на лаві, біля вікна, на день спускався в яму під припічком, що правила за льох, дивно нагадував Гафії вовка в лігві. За добу обмінювалися лише двома-трьома словами. Збоку ніби й не сталося змін у Гафіїній хаті. Але вони були.

Сколотилася, збаламутилась Гафіїна душа! З усіх боків гірко жилося їй, а тепер стало ще трудніше. Вдосвіта, сховавши Бориса в ямі, накидала на те місце випадкових речей, дрантя і, підвівшись, непевно йшла назустріч білому зимовому дню і тому, що ніс він до її хати: сусідів, сільські новини, тривоги чи відносний спокій. Першого тижня, не маючи певності в собі, не можучи звикнути до того, що вона ховає партизана, Гафія, ледве починало сірїти у вікнах, зачиняла на сто замків хату і йшла хутко прїч. Рїзні вибирала стежки. До далеких і близьких родичів. На другі села. З порожніми кишнями — у Миньківці й Соколець на ярмарок. До церкви. Або просто бродила:

до Рачинецького лісу й назад, туди й звідти. Тільки б не бути вдома, щоб хтось не розвідав її страшну таємницю! І, змерзла, голодна рада була, коли сонце нарешті ховалося за почервонілий з морозу обрій, і можна було вертатись.

Спочатку Гафія дуже боялася за власне життя. Рознюхають німці, прийдуть, знайдуть Бориса. І без суду, без закону розстріляють її. Так тривало довго. Якщо раніш, чуйно прислухаючись до нічних гомонів, Гафія лякалася відьом з чортами, то тепер охоче згоджувалась, щоб чорти і далі тлумились на подрах, тільки б не появлялися в хаті німці. Вчувалися їй, кляті, в кожному випадковому рипоті чобіт по снігу за вікном.

Згодом почала звикати до нового становища. Розмовляючи з сусідкою за ворітьми, вже не оглядалася раз по раз на свою хату, як раніш. Не тремтіла в неспокійних очах таємна тривога. Натомість прийшло інше. Сильно зажадала Гафія зрозуміти невідомого, що попросив у неї притулку. Звідки сам? Куди прямує? Чому ховається, автомат носить? Нащо зупинився в Жванчику й саме в неї? Один буде чи ще хтось прийде?.. Вимірюючи змерзлими ногами польову, засипану снігом дорогу, настирливо шукала відповідей на безліч питань,— вони розвалювали голову!..

Жінка йшла далі в своїх думках, і страх поступався місцем іншому дивному станові. Нарешті й до неї, так довго самотньої, в безлюдну її хату завітав чоловік. Хочете не хочете, в Гафії, як і в інших жінок, з'явився своєрідний господар... І, сама себе не розуміючи, вона стала служити йому, як в розумінні жванчицьких бабів, служить мужеві вірна дружина.

Гафію глибоко зворушило довір'я Бориса. Порозмовлявши з нею годину-другу в той вечір, він слухняно підкрився Гафіїному вказівному пальцеві, поліз у темний льох. Не примушував її, не погрожував, не контролював. А щиро подивився жінці в її очі й дав міцно закрити себе зверху. А могла ж Гафія в перший-ліпший час накинути хустку на голову, вибігти на вулицю, навести шуцманів або німців. І одержати за нього борошна, солі, марок... Схвильована тою вірою в неї, Гафія, яка ще ніколи не знала близькості мужчини, його уваги, ласки (а вона, як і всі жінки світу, хотіла й була готова до того), відчула, як п'яно-солодко закружляла голова... І почала чинити речі дивні й необачні.

Вже другого дня постала перед Гафією проблема харчування Бориса. Коли жила сама, перебивалася з борщу на суп, снідала в полудень, обід правив і за вечерю. Запа-сені з літа мізерні клуночки борошна, круп, сушениць, гороху й іншого збіжжя та сулія олії і кілька кілограмів лою були суворо розраховані аж до нового, квітневого підчасу й майових черешень. Тепер усе це почало катастрофічно танути, як у теплі — сніг.

Борис мав трохи радянських карбованців і німецьких марок, які йшли нарівні. Кожного світанку, перед тим, як спуститися в криївку, він залишав на скрині кілька папірців. Гафія, зачервонівшись щоками, відмовлялася брати їх, махала на марки руками, запевняючи, що не потребує грошей. Слава богу, має дві руки в тілі!.. Хай марки будуть йому на власні витрати. Але Борис, сумно усміхнувшись, мовчки ліз у сховок. Гафія маскувала місце й, зітхнувши, тверезіла. Ховала папірці в хустинку, зачиняла хату. Брела обережно в село на роздобутки.

Так тривало з місяць. Потім Борис перестав класти марки. Очевидно, вони скінчились. Замість грошей Гафія побачила на скрині ручний годинник... Наступного тижня — срібний портсигар... Згодом — шерстяний светр... Після светра на скрині більше нічого не появлялося.

Дуже заболіло Гафії серце за невідомого! Був один серед ворогів, скований за руки-ноги. І лиш вона в нього... Відчула, що відповідає за того чоловіка. Перед ким? Хіба то мало значення? Не довго вагаючись, Гафія відчинила скриню. Старанно прогладжуваний і просушуваний час од часу, лежав там її дівочький посаг, зароблений тяжким горбом. Нащо то їй тепер, на тридцять першому році, коли вона хоч і дівчина, а вже баба?.. І пішли на ярмарок сукні й сорочки, блузки й шматки матерії, ні разу не взувані чоботи й модельні туфлі, які все одно тисли не звиклу до високого каблука ногу. Звичайно, Гафії жалко було своїх «уборів», як і всі жінки, вона — незважаючи ні на що! — любила несміливо чепуритись. Проте дивне бажання — захищати всіма силами того невідомого, який волею долі й війни належав зараз Гафії, наказувало їй це робити.

В перші доби перебування під одною стелею сковували Гафію острах і ніяковість. Пізно ввечері гасила лампу, підходила до його схову й двічі, як умовились, стукала по затулі. Борис поволі вставав, вологий і зимний, з запахом цвілі в зморшках одягу. Розминався, сідав коло скрині. Гафія в сутінках подавала вечерю. Незабаром облягались.

Лежачи на ліжку, Гафія чуйно прислухалася до всього в хаті й надворі, але насамперед — до лави, де спав він. Намагалася не скрипіти дошками, не перевертатися, щоб він думав, що Гафія спить. Дуже боялася, щоб не зробив так, як Арон: не встав у пітьмі, не поліз до неї... Наперед обурювалася, починала важко дихати, грімко розчиняти двері й гнівно гнати зухвальця в трістя та болото!.. Однак у цьому не було потреби. Як і Гафія, Борис мирно тишив на своїй лаві, теж не перевертався, не сопів, не курив. Спав він, думав щось чи прислухався до ночі, Гафія не знала.

В перший тиждень така Борисова поведінка Гафію заспокоїла, на другий — здивувала, на третій почала злити. Вона помітила, що не може так добре спати в присутності чужої людини, як спала раніш. Тепер Гафія вже не намагалася прикидатися сплячою, як у перші ночі. Навпаки, вона зітхала, скрипіла ліжком. Переверталася з боку на бік, кашляла. Йї не вистачало чогось, ой, йї багато не вистачало! Борис помітив ту тривожність і одного разу запропонував:

— Я буду ночувати в ямі...

— Задихнетесь без свіжого воздуха цілу добу...— відповіла по паузі Гафія сердито. І почервоніла.

І ще раз, днів через десять-п'ятнадцять після тої розмови, теж уночі, коли, розтривожена звечора, Гафія до других півнів не зімкнула очей, чуючи, що й Борис не спить, ніби втративши глузд, хрипко спиталася, не знаючи, що й до чого каже:

— Ви там... ще не вмерли?..

— Ні...— відповів Борис, повернувся до стіни.

До болю стиснувши пальці в кулаки, закусивши в кров губи, щоб не зірвалися з них ще якісь непутящі слова, Гафія потремтіла від внутрішнього холоду й жару, й накрившись з головою, заніміла.

Гаряче качаючись на ліжку безсонними ночами від негасимої жаги, Гафія, в перервах, скеровувала свої почуття на турботу про Бориса. Старанно обдумувала, що зварить на сніданок, що — на обід? Хто знає, який прибався до неї чоловік? Коли простий, нічого... А може, він — вчитель, артист, генерал?.. На війні люди хвилюються, мов вода в морі... І в хаті Гафіїній майже щодня біліло молоко, пахло м'ясом, а випадкові сусідки, що забігали вряди-годи солі позичити, смачно вдихали носами пахощі скромного. Це викликало в них подив і підозру.

Кожен пережитий день війни наближав Гафію з Борисом до перемоги й одночасно — до більших труднощів і небезпек. Як не виверталася хазяйка хати, як не ошаджував її харчі непроханий гість, відсиджуючись, відмовчуючись та жорстоко голодуючи, щоб не спустошити Гафію цілком, бо за цим довелось б вилазити з надійного схову, торбинки спорожнювалися одна за одною, обличчя мешканців хати худнули, осувалися. Спродавши кращий одяг, Гафія вийшла на подвір'я, обвела голодними очима господарство, город, сад. Не знайшовши потрібного, збула на зруб за невеликі гроші давнього розкішного дуба від дороги, під яким немало просиділа дитячих і юних днів. Розтягла ту мізерію на повних два тижні. Потім вдався до позичання, чого не робила ніколи. Позичала обережно, наївно-хитро, не обіцяючи скоро віддати, аби сусіди не вирипували дверей її хати, не заглядали в кутки. Дуже тішилася, коли вдавалось роздобути миску кукурудзяного борошна або горнятко солоних огірків з розсолом. Та скільки круг неї тих сусідів було? І чи ж багато вони самі мали?.. Невдовзі вичерпалося і це джерело.

Раз, без успіху походивши по селу, верталася Гафія з порожніми руками додому. Йшла долиною, в проміжку між південним і північним рядами хат, — сумна, голодна, стомлена. Не мала ні крихти їстівного ні коло себе, ні вдома. Заводилося на сніг, сутеніло. Переходячи через кладку на потоці, побачила близько себе купку курей, що, залінувавшись брести на нічліг до хліва, притулилися тихцем в кутку Дідурикового плота. «Агуш, погані!..» — шикнула на них з досадою Гафія, махнула руками. Не сподіваючись того, розбуджені кури рвонулися вгору, вбоки, залопотіли крильми. Одна, необачна, вскочила в щілину між патиками й там застряла.

Гафія машинально наблизилася до птиці, щоб визволити її, перекинути в Дідуриків двір. Але взявши курку в руки, відчула, що вона важка, жирна. Треба було відпустити невільницю, а Гафія все ще тримала її, обмацувала, гладила пальцем по гребеню, мислено благаючи птицю, щоб та не зчиняла гвалту. Раптом, голодно ковтнувши слину, жінка сторожко повела очима по боках, вікнах Дідурикової хати, — людей не було видно, — й ловко сховала курку під полу коротача. І пішла додому: швидко, швидко...

...То що ви робите, Гафіє? — почувлися невдовзі здивовані слова за плечима жінки. — Нащо ви нашу курку взяли?..

Гафія по голосу впізнала Дідурикову невістку Настю. Не можучи оглянутись, не знайшовши, що відповісти, мовчки розстегнула каптан, на ходу випустила курку. Пішла далі: безсила, в'яла.

— Ади, сусіди близькі починають у нас курей красити... — нарочито голосно, щоб Гафія почула, промовила Настя до всіх і ні до кого. Погнала врятовану птицю додому.

«Що зі мною? Злодійкою стала... — жахнулася Гафія, вступивши у свій двір. Її охопили відчай і рішучість... — Зараз влечу до хати, підйму затулу й скажу тому чоловікові, щоб ішов собі з богом!.. — з серцем вирішила вона. — Доки мала хліб, ділилася з ним. А тепер не можу!.. Хай попроситься в других селах. Люди притулять... А зараз най іде...»

Та достатньо було Гафії переступити поріг сіней, а після них — хати, з боєм подивитись на те місце, увяйти, що варто їй сказати різке слово або хоч натякнути, й Борис, такий тихий, уважний до неї, піде далі, а вона знову зостанеться на все життя самотньою, як була, в цьому страшному світі, охопленому війною, Гафія важко опустилася на лаву. Зачаровано дивлячись у куток, де під землею знаходилася загадкова людина, яка зробила з її серця дивне, знову почала трудно думати, що далі їсти їм, як дотримати Бориса до кінця.

Повільно, кволо текли голодні зимові дні. З ними зрідка пропливали убогими лютневими струмками у відлигу нетривкі чутки. Де фронт? Чия бере? Коли настане тому всьому кінець?.. Чотири рази за цей час Борис повільно залишав ночами хату, уважно озирався і кудись ішов. Гафія тоді дуже хвилювалася. Зривалася раз по разу до вікна, наслухала, ждучи, не дождучись Бориса. Твердо обіцяла собі більше не пускати його. Перед світанком Борис вертався. І хоч приходив з порожніми руками й по замкненому виразу його обличчя Гафія не могла розгадати, мала чи не мала успіху нічна подорож, жінка широко раділа, щасливо всміхалася й одночасно зітхала, коли Борис знову спускався в своє лігво, а вона надійно замикала його.

Давно визрів у лихоманно працюючому мозку Гафії один, можливо, останній шлях роздобути сяких-таких харчів. І не лише на сьогодні, але й на завтра. Довго вдя-

галася, мучилася. Але голод владно гнав її з хати до того, й Гафія, вольово стиснувши губи, наважилася.

Вставши якось по півночі, вона зварила вісім цукрових буряків, спряжила півлітра молока, дарунок старої Сусімихи, що товаришувала з Гафіїною мамою, спекла з суміші кукурудзяної і ячмінної муки плячок. Це було все, що Гафія мала в хаті, все й ні крихти більше!.. Вдосвіта сховала Бориса, спустила в яму ці харчі, відламавши для себе лиш мишачий шматочок коржа, повідомила, що йде і повернеться тільки завтра. Борис не запитував, куди саме Гафія зібралася, не заперечував. З його згоди Гафія знову закрила за ним яму, замкнула хату й незабаром була на Яцьковецькому шляху.

З темно-сірого неба сипалася й легко сікла Гафіїне обличчя різка снігова підкруплянка. Незабаром розвиднілося. Іти стало краще. Спустилася у Яцьківці, вибралася нагору. Гута лишилася з правого боку, бо скоротила шлях через поля. Поспішала, хотіла встигнути. Та чим далі запливалися за плечима Млаки, Тернава, Супруньківці, завмирало Гафіїне серце. «Хоч би з жванчицькими людьми не здібатися!..»— думаючи про свій намір, потерпала вона. Кам'янець зустрів Гафію зрідженим рухом машин і людей, глухим гомоном окупованого міста. Приїздила до Кам'янця ще при житті матері. Та покатала доньку на комедії й купила двоє медяних коней, з яких потім облізла фарба. Гафія порівняла минуле з теперішнім, згадала, за чим прийшла, й від страху здригнулася. Але мука тривалого голоду, думки про Бориса примусили її спуститися на Польські фільварки й підступити до церкви проти базару.

Була неділя. Служба божа котилася до кінця. Не заходячи в двері, Гафія спинилася. Вподовж головної доріжки купками стриміли старці,— чоловіки без шапок, жінки з невеличкими торбинками або розстеленими на снігу платинками. На них лежали убогі дари прихожан.

Опустивши очі, Гафія лаштувалася осторонь жебраків, біля самої брами. «Хоч би жванчицьких не здібати...»— подумала вона й розстелила хустинку. Побачивши перших людей, що виходили з церкви, спробувала простягти праву руку. Але рука, гнівна й ображена, не послухалася її і, схрестившись пальцями з лівою, залякла на худих Гафіїних грудях.

— Милостивії християни!.. Господи боже наші... Подайте на малих дітей...— заскніла крайня від Гафії стар-

чиха, здивовано ковзнувши по ній очима, й потім повернулася багатозначно до сусідки з другого боку.

— Братішки! Сьостри раднії!..— болісно бив у Гафіїні вуха хрипкий, навіки простуджений голос інваліда без обох ніг.— Не откажіть в любезності!.. Хто що може!..

Гафія не піднімала від землі очей, від сорому й приниження не могла їх підняти. Крім цього, її дуже гнітило, що поруч — інвалід, сиві діди й баби, а вона — здорова. Дивилася на розстелену на вологім бруднім снігу хустину непорушно, безконечно, аж в очах меркло.

«Хоч би пару шматків хліба... рубля... І пішла б додому звідси... І більше ніколи б не верталася!..»— думала Гафія, переступаючи з ноги на ногу, мов на пекучих жаринах.

Минуло півгодини, година... На хустку не клалося. Жах, що з її витівки, крім важкого приниження, нічого не виїде, як і мороз, щораз глибше проймав Гафію. І, зрештою, кинув її у відчай. Дивлячись, як жебраки атакують прихожан, навперербій галасуючи, Гафія прокашлялася.

— Милостивії християни... На малих дітей... Сьостри раднії!..— наслідуючи старців, промовила вона.

Але вийшло так тихо, несміло, що Гафії раптом стало невимовно жаль голодного свого голосу, замерзлої хустини, задубілих рук і ніг, усієї себе. Сльози, що їх так рідко бачили на Гафіїних очах, здавили горло. Зірвавшись на півслові, почала німо плакати. Замість калачів і грошей, які давним-давно, в забутім дитинстві, бачила вона в жахливих калік під церквою, коли ходила з матір'ю на відпусту¹ до Соکیلця, і які щойно уявлялися на довгім шляху, стали падати з очей на розстелену хустку солоні холодні краплини.

IV

Стекло два місяці. Завесніло. Нічого не змінилося ні у відносинах Гафії й Бориса, ні в дворі, ні в хаті. Тільки більше зміцніла в Гафіїній душі певність: так і мусить бути. Чим довше Борис сидів у ямі, тим ставало Гафії краше. На що сподівалася? Хто її знає...

Втім, хтось помітив зміни в Гафіїних похмурих очах. А може, й у серці, хоч у серце оком не заглянеш. Бо чи не тим пояснювалася поява одного дня на порозі хати низь-

¹ Відпуст — ярмарок у храмовий день.

корослого німця з Миньковецької фельдкомендатури в супроводі двох шуцманів, серед яких був жванчицький — Петро Кушнір.

Побачивши господиню хати, німець бридко скривився й поквапливо одяг на руки рукавиці: його вразив весь Гафійн вигляд, особливо той ніс. І справді, Гафія дико змінилася. Ледве помітивши ворогів своїх, яких так пильно стереглася, вона спочатку закам'яніла посеред хати з порожньою мискою в руках, потім зблідла, посиніла й стала дрібно трястися, від чого ніс її зробився ще виразнішим і поганшим. На якусь мить Гафія не повірила, що поліцаї вже прийшли й стоять в її хаті,— так раптово вони з'явилися. Щоб опам'ятатися, з силою повела залитими страхом очима по вікнах, глянула довкола себе й знову вернулася очима до маленького німця з неймовірно великою чорною кобурою на правому боці, в болісно-блискучих чоботях. Потім інша думка розколола, ніби сокирою, її голову: прийшли за Борисом!..

Це була перша Гафіїна помилка. Як з'ясувалося згодом, шуцмани ні в чому не підозрювали жінку, візит мав іншу мету. Але тоді Гафію враз обняло пекельним полум'ям одне-єдине: прийшли за Борисом!.. Всьому кінець! З жахом підбитої чорної ворони, оточеної збитошною діворою на купі гнойовища, переводила Гафія очі з офіцера на Петра, на іншого шуцмана, а з того знову на низького німця. Її напружений мозок з швидкістю неймовірною біг по різних виходах з становища, прагнучи знайти зброю проти своїх ворогів ще до того, поки ті заговорять, закрюкують по хаті, почнуть шукати Бориса.

Головне було — не дати шуцманам ініціативи, чимось здивувати, приголомшити їх таким чином, привернути всю увагу до себе! І Гафія, після якоїсь миті шукання, що здалася безконечним днем, знайшла ту зброю і негайно відкрила з неї вогонь необачності й безглуздя.

— Чого ти прийшов до моєї хати, Петре?— звернулася Гафія до Кушніра, з яким колись вчилася в одному класі.— Нащо навів його?..— кивнула головою на недо-ростка.

— Ти що говориш, загорена?.. Як ти пана приймаєш?..— зхмурих брови Кушнір.

— Варіят ти, варіят!..— все більше ненавиділа Гафія односельця.— Начепив гвинтівку на плечі та й дудлиш самогонку по селах...

— Помовч, стерво, бо дам по морді!..— почервонів Петро, відчуваючи велику незручність перед офіцером за те, що Гафія кляне його, хоч і знав, що німець нічого не розуміє.— Чого кавку відкрила?..

Далеким куточком серця Гафія радісно відчула, що знайдена зброя попадає в ціль, поліцаї, здивовані її зухвалістю, помалу переносять увагу на неї, до чого Гафія і прагнула. Відчайдушно стріпнувши головою, вона з новою силою кинулася вперед:

— Щоб вам усім добра не було!.. Почепили рушниця на плечі та й людей пудять! Гадаєш, Петре, люди не знають, що ти постріляв маленьких жиденяток Орунових і Лейбових у ярку на Рудці?.. А теперки їх одержу твої діти носять!.. Гадаєш, не маєш гріха?..

Кушнір від люті сполотнів. Здивовано підвів брови на Гафію і шуцман з чужого села. То вже була крамола!.. Гафія заслужила покарання. Чужий, було, хотів доповісти про це маленькому німцеві. Але той саме в цю хвилину ворухнувся, нервозно лягнув пальцями обох рук, і шуцмани миттю повернулися обличчям до нього.

Під час суперечки між Гафією і Петром німець, не відходячи ні на цаль від порога, продовжував дивитися з огидою і страхом на Гафіїн ніс. Він був слабкий здоров'ям, страждав хронічною нежиттю, підозрілістю і дуже боявся заразитися чимось на чужині. Світ для нього був пересичений бактеріями найгіршого гатунку. Труднощі війни, її умови — харчування з спільного котла, з чужих мисок, спання в гурті солдат, сперте повітря тісних селянських хат і подібне — з'їдали його живцем. Нарешті, показуючи на Гафію пальцем у шкіряній рукавичці, він запитав по-німецьки:

— Вона хворіє сифілісом?..

Петро трохи шпрыхав. Скорше нутром, ніж розумом, зрозумів начальника. І хоч добре знав, що Гафія такою вродилася, тепер забув про це. Лють на неї спонукала Петра в свою чергу образити її. Не сподіваючись, який рокований висновок зробить маленький німець, підтвердив:

— Ага... Всього наловила, стерва...

— Щоб ти, Петре, не дочекав свою маму побачити, як то правда!..— зблідла Гафія від образи. Хоч перед нею стояв німець, її ворог, а було соромно перед ним за таку кривду. Гафію прорвало! Забувши мету свою — відвернути небезпеку від Бориса, незважаючи на те, де, перед ким

знаходиться, почала верзти таке, від чого поліцаї тільки роти розкрили:

— Ах, ви, вороги-душогиби!.. Чекайте! Скоро придуть наші! Запечуться вам п'яти, прокляті! Віділлється кровця людська очима й вухами! Щоб вам руки покрутило. Щоб корчі на вас напали та напали!

Все це Гафія говорила з великою гідністю і ненавистю, стоячи зі складеними на грудях руками коло печі, гнівно опалюючи кожного по черзі гарячими чорними очима. Німець, вже звиклий за війну до подібних бурхливих реакцій, думав у цей час, що, виконуючи завдання своєї влади про добір квартир для армії, яка справді відкочувалася назад, за чим, власне, поліцаї й ходили по селу, сифілітичну Гафію треба кудись забрати. Природна бридливість підсилювала цю думку. І він скомандував своїм супутникам арештувати хазяйку хати.

Гафія, власне, й домагалася спочатку, щоб поліцаї швидше покинули її двір, отже, й яму з Борисом. Але тепер, бредучи селом в супроводі трьох ворогів, вперше подумала про себе. Куди її ведуть? Для чого?.. «А-а, що вони зроблять мені, темній бабі!..»— заспокійливо подумала Гафія, зрідка позираючи на німця і на зустрічних людей. Але морозець страху вже проник в її душу й поволі розходився далі.

... Фашист ішов попереду. Вів не в сільраду, де урядовав, а на край села, в Дубину, що здивувало поліцаїв. При цьому він остерігався, щоб хвора Гафія не наближалася до нього, не дихала в потилицю. Час од часу морщився, ляскав нервовно пальцями.

Сипав на обличчя людей теплий лапатий сніг і одразу танув. Було винятково тихо, спокійно, а коли вийшли на горб, за Жванчик, шезли й останні сільські гомони. «Женуть до Соکیلця на якусь роботу, чи що?..»— подумала Гафія, коли вийшла на шлях. Проте тривога глибше проникла в її душу з кожним кроком. Щоб знайти будь-яку відповідь чи просто почути слово, вона, минаючи очима ненависного Петра, спитала другого шуцмана:

— Куди він веде нас?

— Звідки я знаю...— по паузі буркнув той, ображений за оте «нас», і крякнув.

Трудно тепер докопуватися, хто перший з цих трьох догадався, що німець волоче Гафію на розстріл. Можливо, Петро Кушнір?.. Чим далі вони йшли, тим тривожнішим він ставав. Почав косити оком на гітлерівця, закурив.

Давка мовчанка, сопіт чотирьох людей, м'які кроки в свіжому снігу, пухнасті метелики з низького сірого неба — ось і всі супутники Гафіїно маршу на страту.

Довівши людей до другого містка, німець звернув у правий бік, до ярка, рухом руки в рукавичці запропонував Гафії пройти далі. Нервуючи, відчайсно вишукуючи всі свої тутешні слова, прагнучи, щоб і Гафія зрозуміла, як читання вироку, те, що він каже, наказав Кушніру:

— Венерік... Ферштейн ду?.. Венерік... Армее... Не можна! Армее... Стрель!..

Першою збагнула німця Гафія. Вражена, ніби громом, вона перестала рухатись, задубіла. Йй відняло мову. Потім болюча хвилина пройшла. Гафії стало невимовно гаряче.

Вся її істота зажадала рятунку! Хотілося жити, жити!.. Страшним зусиллям розціпила зуби, бо вони склепилися, як два бильця плоскогубців, і, ошелешений страшним наказом, Кушнір ледве розібрав її слова:

— Не роби того, Петре... Чуеш, Петре?.. Я і так богом побита!..

Вона попробувала рушити до шуцмана, щоб знищити страшну відстань між ним і собою, зблизитися, вчепитися в нього, аби він не міг вистрелити. Німець ще більше зблід, стріпнув руками й, з жахом дивлячись на Гафіїн огидний ніс, скрикнув:

— Ду! Ду!.. Стрель!..

Кушнір рвучко підняв гвинтівку до плеча, схилив злегка голову в правий бік, заплющив ліве око й вистрелив.

Гафія скрикнула й упала.

— А грім би тебе скарав тяжко!..— вилаявся Петро не знати на кого й тремтячими руками став скручувати цигарку.

Маленький німець, болісно морщачи перенісся, теж запалив і наказав другому шуцманові засипати Гафію снігом. Шуцман лопати не мав, став закидати тіло снігом. Офіцер рушив до шляху. Петро теж підійшов помагати. З-під пахви правої Гафіїної руки помалу просочувалася крізь каптан на сніг червона кров. Страчена ледь-ледь во-рушила грудьми.

Обидва шуцмани помітили те й, допитливо глянувши один на одного, швидше стали засипати Гафію снігом. При цьому вони не промовили один до одного ні слова.

Скінчивши роботу, другий шуцман рушив услід німцеві. Петро подождав трохи, нагнувся до купи снігу й сказав:

— Якщо ти, небого, жива, лежи, доки не відійдемо
дальше... Я ціляв тобі в руку... Ми вже йдемо...— додав
він одразу.

І теж став доганяти своїх.

Помалу його кроки затихли, й на місці страти залиши-
лися лише Гафія і дожидаюче весни поле. Хурделиця пер-
рестала. Виглянуло сонце, вперлося в полудень, почало
гріти. Сніг танув. Довкола Гафії, спочатку несміливо, зго-
дом повніш заграли струмки. Жайворонки, що кілька днів
тому вернулися з вирію і під час хуртовини базувалися
в недалекому звідси Соколецькому лісі, знову прилетіли на
рідне поле, що годувало й виплоджувало їх, піднялися
вгору й спустили додолу врочисті життєстверджуючі пісні.

Так дивно було! Ручаї води, струмки жайворонні й со-
нячні, блакитне небо, мудра тиша, дожидаючий пробуд-
ження ліс в золотій дрімоті... І в тому чарівному колі пер-
возданності — мертва чи непритомна жінка на мокрій
землі, з трохи розкиданими вбоки руками, ледь закоченою
спідницею, калюжкою крові під пахвою, з жалюгідним
скорботним обличчям довічної мучениці...

V

Пізно вночі Гафія дібралася додому.

Влучний мисливець Петро Кушнір, що з парубоцьких
літ бродив з рушницею по жванчицьких полях і лісах за
необачним зайцем, влучив Гафії під пахву, як собі й зага-
дав, зідравши кулею лише шкіру. Гафії майже не боліло.
Тільки від втрати крові, пережитого страху кружляла
злегка голова та темніло час від часу в очах, коли повіль-
но плелася додому.

Двері були незамкнені, як Гафія і шуцмани залишили
їх. Гафія тихо вступила до хати. Знайшовши сірники,
креснула тремтячими пальцями й, поки слабке світло жи-
ло, оглянула господу.

Крім тиші, в ній не було нікого. Речі лежали на давніх
місцях. З печі повільно зліз кіт, потерся об Гафійн чобіт.
Відчуваючи, як знову по-давньому схвилювано й радісно
забилося серце, Гафія — перш за все! — ступнула до при-
пічка, з великим зусиллям відсунула бочку, хоч бочка бу-
ла порожня, і, дожидаючи того, що було славного, хоро-
шого, зняла затулу з ями.

Яма мертво німіла.

Блискавичним відрізком уяви Гафія згадала себе розстріляною на снігу, серед води, співів жайворонків у Дубині. З жахом відмахнула рукою думку про смерть іншу.

— Борисе!..— гаряче шепнула вона, відчуваючи, що коли не одержить — в цю ж мить!— відповіді, станеться з нею щось дуже погане.

Страшна тиша, що відразу настала, помовчала. Потім відповіла обережними чоловічими кроками під вікнами й у сінях. Скоріше відчула, ніж побачила Гафія, що на порозі став той, якого вона весь вік ждала...

— Що вони робили з вами?..— зашептав Борис.

Вона мовчала, дожидаючи, щоб його дорогий голос повністю проник у її серце, загасив спрагу. Потім тихо засміялась.

— Чого вони хотіли?.. Мучили вас?..

Продовжуючи усміхатись, чого не робила давно, Гафія ласкаво дивилася на сутінну Борисову постать на порозі. Потім якимось зухвало-весело відповіла:

— Стріляли, дурні, в мене...

Потім обоє одночасово підійшли до лавки й сіли поруч, близько-близько. Рідка хатня темрява маскувала те, на що вдень неприємно було дивитись. Гафіїні дії вразили, приголомшили Бориса. Обережно взяв її за руку.

— Які ж дурні!.. От, які!..— продовжувала Гафія тихо сміятися, рада, що обоє живі. Вслухалася в обійми Борисової і своєї рук, дожидала вимріяного, казкового...

Так посиділи вони недовго, може, з півгодини. Борис сповістив:

— Мушу йти далі... Залишатися більше не можна...

Йому було боляче від того, що Гафія могла подумати, ніби він втікає, рятується, а її покидає напризволяще. Але залишатися справді не можна вже було,— могли загинути обоє. Крім того, він, очевидно, мав бойове завдання і, йдучи весь час попереду нашого фронту, виконував його. Щоб знищити мовчанку, яка впала після його слів, спитав, хоч і знав, що відповіді Гафія ніякої дати не може.

— А як ви рішаєте?..

Гафія мовчала. Тепло його руки ласкаво гріло її руку. І, насолоджуючись ним, нічого більше Гафія не бажала. Вона давно знала, що Борис, зрештою, піде, бо — війна, й готувала себе потроху до того. Одночасно їй страшно було відпускати його, може, вже на віки вічні! Прагнула

зберегти все, що він приніс до її душі: образ, голос, рухи, щоб тим жити з ним, Борисом, і тоді, коли війна забере його від неї. Це було давньою мрією, палким бажанням, можливо, найвищим прагненням і метою її життя, половина якого вже стекла... Ах, як вона захвилювалася, намагаючись висловити йому те, що думала!

Але, як завжди, коли людина хвилюється, потрібних слів не знайшлося. І Гафія, не повертаючи до Бориса навіть голови, прошептала:

— Лишіть мені щось на згадку...

Гафія добре знала, що залишати йому нема чого,— що мав, віддав на харчі. Це зближувало саме те, до чого вона прагнула. Обнята великою ніжністю, радістю, любов'ю до своєї мети, а одночасно — тяжким боєм за понівечене життя своє, Гафія встала й попросила:

— Залишіть мені вічну пам'ять про себе!..

О, яка мольба прозвеніла в її голосі!..

Але він, не маючи нічого цінного, крім автомата при собі, не догадався, про що Гафія просила.

Через півгодини Гафія вивела Бориса Васильчиком на Дунаєвецький шлях. Вони сказали одне одному звичайні слова, які часто говорили у війну люди при розлуці.

— Може, не побачимося ніколи...— ніби спитала, ніби відповіла Гафія.

— Може...— ствердив Борис.

Попрощалися просто: міцним коротким потиском рук.

Чотири дні Гафія ховалася у лісах. На п'ятий у Жванчик вступили наші.

Даремно думала Гафія, що ніхто в селі не відає її секрету,— невідомого чоловіка з автоматом у ямі. Знало багато. В тому числі Андрій Бабій — голова громадського господарства, Степан Шабашкевич — староста, поліцейа Петро Кушнір теж... Не бачив того лише маленький німець з великою кобурою,— як погано, коли дрібний вилупишся на зріст!.. У Жванчику голки в пір'ї не сховаєш... Як сталося, що знали, а мовчали?.. То предмет іншого дослідження, він виходить із самої психології жванчицького селянина... Втім, таке могло статися і в Побійні, і в Лисці.

Невдовзі Гафію викликали органи. За висловом жванчан, її «почали тягати» в район, область, приїздили до села. Озирали яму, місце Гафіїної страти, її саму. Це вже було після того, як Петро Кушнір одержав строк на «пів-

котушки». У зв'язку з цим різні текли чутки селом, і відповідно мінялося ставлення людей до Гафії. Скінчилося тим, що приїхав генерал, скликали колгоспників до клубу, і генерал вручив Гафії медаль «За відвагу».

Приємно було бачити генерала, президію, Гафію, слухати оплески й промови. Але людей трохи здивувало і вразило, що під час славної події дід Арон Стадник, дивлячись з задів, як генерал, по-батьківськи усміхаючись до Гафії, закріплює на її грудях медаль, зблід, затремтів, потім зарідав. І белькочучи щось своє, нерозбірливе, дідівське, кілька разів намагався прорватися крізь урочистий натовп до сцени, впасти Гафії до ніг. Подумавши про Арона, що — старе, як мале, виконавці, зрештою, відтягли Стадника за комір й до Гафії не допустили.

Отже, той невідомий Борис був не простим Борисом... Знать, Борис і Гафія були собі в усьому рівня!

Але хто ж він такий? Може, вчитель, артист, генерал?.. З часу, як Гафія вивела Бориса за Васильчик, багато зазеленіло — пожовкло листя в тому лісі... Як розшукати в світі сліди стертих кирзових чобіт солдата? Як не згубити з пам'яті образ хороше-суворий, так мало бачений?.. Спочатку ця думка приходила до Гафії від випадку до випадку. Далі переросла у звичку. Та латочка на лаві, де вони сиділи з Борисом останнього разу, узявшись за руки, його яма і — дивно! — навіть місце її розстрілу за мостом є для Гафії тепер найдорожчими. Згодом вони переростуть у речі священні...

Як не сьогодні, то завтра вийде Гафія за Васильчик, гляне з місця останнього прощання на шлях: не пилюжить його коник?.. Не видно?.. Ніхто не дивується, коли Гафія, вертаючись лісом з порожніми руками назад, загомонить раптом стиха до дерев, пеньків, птиць, трави... Її уява, мабуть, бачить у тому невідомого партизана... Бориса...

Останнім часом густо засипала її передчасна сивина. Очевидно, дає себе знати той розстріл. Скоро стане її голова цілком білою...

Так, у ласкавім забутті, у чарівній мрійності проживе Гафія своїх п'ятдесят літ. Потім настане їй шістдесят... Вона й тоді буде чекати... Що їй зостається робити... А як здоров'ячко дозволить, то, може, доживе й до повних сімдесяти...

Згадуючи, що було, доживаючи, що буде...

Я люблю дивитися на Гафію Степанівну в роботі. На широких білих світі, може, є і інші великі дива. Щодо мене, то більшої краси, як Гафія у праці, я не бачив.

Та, мабуть, кращого й немає на широких білих світі...

ДАВНІ ДНІ

I

Ми сиділи в шатавській їдальні: я, Ганна й вона. Я купив для нас однакове перше, друге, третє. І серед усього — той клятий гуляш.

Відомо, як їдять, особливо в гостині, наші жванчицькі селянки. Повільно, обережно, підставляючи раз по раз краєць хліба під повну ложку, щоб не вронити жодної краплі, не згубити крихти. Тиха розмова смакує до страви. Від їхніх рук, ложок, вигляду облич, від усієї атмосфери щедрої сільської трапези дихає урочистістю, священнодією. І так якось ласкаво й смачно вони це роблять, що дивишся-дивишся збоку, як добрі люди харч споживають, а потім, ковтнувши слину, скинеш шапку, гепнеш весело нею об землю і, узявши ложку, — ситий чи голодний — сам причакнеш біля гуртової миски.

Саме так і пригощалися Ганна й вона. Я намагався потрапити їм в усьому. Вже ми подолали борщ — рідку казенну бовтанку (жінки й не помічали того: пригощав-бо я...), вже я підрізавав хлібця для м'яса (хлібець був Ганнин — домашній з чорнушкою, без закальця, ледь зчерствілий, що пахнув сільською піччю, наш жванчицький хліб!), вже долали гуляш. Кожне з нас славно займалося своїм ділом. І ледве вона взяла крихтний шматочок жилявого м'яса, як ураз скривилася, змінилася в обличчі від болю і сорому. Поклала ложку на стіл (так, як у Жванчику кладуть: донизу денцем) і швидко вийшла за двері.

— Ви куди, вуйно? — обізвалася Ганна. Але вона мовчки махнула рукою.

Вернувшись, жінка не стала доїдати гуляш. Дозволила собі випити склянку густого компоту. Згодом, коли ми вже були надворі, притиснута нами з двох боків запитаннями — що сталося? — вона зітхнула, вивинула з маленької білої хустинки шматок зуба в золотій коронці. Показала й знову хутко сховала. Витираючи лівою рукою піт на високому чолі, мабуть, від болю, шепеляво сповістила:

— Се вже двадцять восьмий з того дня, як Сильвейстр першого вибив... Лишилося чотири...

І, можливо, обнята хвилию давніх спогадів, що несподівано налетіла на неї, затремтіла від нестримних сліз чи якоїсь образи. Або, може, з глибокої туги... Так, ледве помітно... Як інколи, на ясному світанку,— юна липа листочками в повному безвітрі. Потім зітхнула, відвернулася.

Ми з Ганною «не помітили» того.

Мотрина Кордонська!.. О, це ім'я піснею дужеголосою шугало кільканадцять літ в небі й на землі Жванчика, воно являє блискучу сторінку історії села! А тепер це передчасно зістарена бурхливим життям жінка, зі слідами чарівної краси й королівської гордості на обличчі й у всій статури, тепер вона — зморщене, спечене яблуко з чотирма розхитаними зубами в роті. І все...

... Дощ таки наздогнав нас на півдорозі до Кривчика. Сидимо під розлогим дубом, у тій же компанії,— я, Ганна й вона, як обідали в Шатаві. Ми босі, вологі від перших крапель, що встигли впасти на непокриті голови наші, доки добігали до лісу, й хочемо спати. Але який сон у дорозі? Куца хмарка незабаром перебіжить, дощ минеться. І ми знову побредемо — вже повільніш — до Жванчика, розминаючи ногами калабаньки й струмочки. А доки те буде, я обережно випрошую в Мотрини золотий клубочок тернових спогадів. І сам, хвилюючись, розмотую з нього ніжну нитку радощів і смутку.

«...Мені було п'ятнадцять літ, як Сильвейстр Кордонський з'явився у Жванчику. Його батьки переїхали з Лучок¹, це трохи даліше, як край світу. На вулиці мене називали «дівкою» на той час, бо розвивалася не по літах. І парубки, не маючи забавки, пощипували смерком мене. А я не гнівалася, а тайком гордилася перед ровесницями, що випереджую їх у зрості. І були мені ті щипавки хлоп'ячі приємні й солодкі.

Я в свою мамку вдалася, в небожку Настю, вічна їм пам'ять!.. Тіло туге, очі карі, лице біле, коса чорна й довга. Змалку привчили мене до тяжкої роботи, як коня до шлей; виробила в собі міцну кістку, в стані — гнучкість, в руках і ногах — силу і пружність.

Ну, таких багато було в селі. Хлопці не дуже задивлялися на нас, мали з кого вибирати. Тому дівчата, кожна

¹ Лучки — хутір за три кілометри на південь од Жванчика.

тайком, самі мусили зближатися з парубками, попадатися їм на очі, джэнджуритися, аби в дівках не зістаритись. Хоч по роках нам на припічку бавитися, ми лізли скрізь, де збирався гурт. Аж встидно тепер, як згадаю...

Коли Кордонський переїхав до Жванчика, почали люди говорити, що його одинак Сильвейстр дуже гарний і гордий. А я ж про такого думала весь час!.. Мало-помалу стільки наслухалася про нього — як він у сільбуді, або на ярмарку, або в полі... Бачу, як картину!.. І так, щодня уявляючи того Сильвейстра, розбудила в собі до нього великий, можна сказати, полюбовний інтерес...

Нехай то вас не здивує: в мене натура мамина була, небожки Насті, вічна їм пам'ять!.. Дуже веселі й гарячі до хлопців були! Де не ходжу, що не роблю, стоїть перед очима вдень і вночі, проклятий! Стрункий, високий... І гордий з себе!

Далі-подалі загорілася я вогнем! Мушу побачити того Сильвейстра. Інакше нема спокою для душі. А товаришки ніби догадуються, довкруги мене весь час язики точать: то на ставу бачили його, то коло кооперації... Я мовчу, боюся видати себе. Лиш чую, як вступає в моє тіло тяжка слабкість, ніби простуда. Шістнадцятий годочок мені зачинався тоді...

Якось у неділю коло сільбуду Бабії¹ гарно грали. А сюди, на долину, луна йде, печаль наганяє. Дуже захотілося піти на музики! А в чім, як боса?.. Мучилася, за роботу бралася. Робота випадала з рук. Підійшла до скрині: стареньке шмаття в мене, але вдягнути можна. Лише що боса. Встидно, бо вже-м ніби дівка...

Мами не було, пішли на Рудку пшеницю оглядати. Мали ми три морги. Потлумилася я в хаті (а музики грають, а досада гадюкою обмотує серце!..) і подалася через сад до Олени (ви не знаєте її, померла давно, на сухоти). Хоч балачкою забавлюся, думаю. Підходжу з затилля, з городу: вікно відчинене. Заглядаю. Всередині нема нікого. А за скринєю, на ослоні, якраз проти вікна, черевички Оленіні лежать. Хромові, чорні, вчора від шевця.

Як побачила їх, не могла далі собою владіти!.. Взую на часину, побіжу садами, подивлюся на людей на хвилинку! І — бігцем — назад, і покладу назад за скриню... Олена не помітить...

¹ У Жванчику є кілька оркестрів: Бабії з покоління в покоління вважаються кращими музикантами.

Дотепер не знаю, нащо я так зробила?.. Мабуть, у тих Оленіних черевиках моя доля була!.. Взуття — під кохту, і знову садами — додому. Одягла зелену мамину блузку, мамину спідницю. Спідниця, пам'ятаю, задовга була, але я уверху підкотила, і під блузкою шнурком підв'язала. Взуваю Оленіні черевики: пальці лізуть, п'яти — ні.. Намочила водою зсередини, знову ноги стромляю, тиснуть!.. «Мізулі натру, кості поломлю, а таки взуюся і на музики вийду!..» — обіцяю собі. Взуваюся, аж тріщить щось у черевиках і в мені!.. Проїшлася по хаті: ох, ох, ох!.. Аж в очах потемніло!..

Зажмурилася від болю, знову очі розплющила. Зашнурувалася, пішла!.. Е-е, тоді я мамчину захланність¹ мала, ніби небожки Насті, вічна їм пам'ять!.. Оленіні черевики тиснуть, мов по жаринню босими ступаю. А я всміхаюся зустрічним людям, здороваюся з подружками, як і належить. Лиш Олени остерігаюся: зиркаю очима по боках.

Боже, як гарно коло сільбуду було! Бабії грають, молодь танцює, на боці хлопчики в баранця граються. Старші стоять і сидять на траві, на гуляння дивляться. Спинилася я коло жіночого гурту, ближче підійти не смію. Бо яка я ще дівка на шістнадцятому годку, у вкрадених черевиках?..

Заграли один танець, другий. «Дочекаюся третього та й побіжу додому...» — обіцяю собі, як задумала. І лиш Бабії заграли третій, якийсь високий хлопець минає старших дівок, підходить до мене й запрошує в танець.

А я теж не низька!.. Йому під пару... Що мала-м робити? Якби відмовила, міг би вдарити. Хіба мало наші дівчата хлопцями були биті?.. І тільки він на плац мене вивів і рукою правою обіймив (а моя права з білою хустинкою в його лівій), якось так радісно мені стало! «Вчепи крила, полечу!..» — зазираю знизу в його чудові очі.

Скінчився танець, я чомусь додому не йду. Тільки Бабії заграють, я позираю тайком у його бік, чекаю — ворожу: підійде чи ні? І він підходить, бере за руку, виводить на середину плацу. Обіймає міцно так, що, здається, чути, як наші серця вкупі б'ються! І не говорить при тім ні слова, навіть не всміхнеться.

Танцювали ми!.. Крутилися перед очима Бабії, сільбуд, люди! І небо зливалося з листям саду, і ставало усе то зеленим, то синім!.. Незручно й встидно було мені перед

¹ Захланність — тут завзятість, вольовість.

старшими дівками, що він у кожний танець лиш мене бере, а їх минає. Але я тоді мало тямала, що робила. Лиш відчувала, що се той, якого я довго чекала, щоб здибатися на одній стежці...

— Ви, може, є Сильвейстр?— з радісним страхом питаюся його на «ви» крізь гул музик, бо за віком — дитина я проти нього.

— Ти звідки знаєш?..

— Догадуюся!..— дивлюся йому просто в очі, не змигаю.

— По чім?— важний він і серйозний.

Я подумала й сказала:

— По гордості!..

Аж тут він усміхнувся мовчки. Краков'як за краков'яком, вальс за падеспаньом¹ — так у його обіймах, у танцях, і сонце мені зайшло. Аж тоді схопилася, вискочила з гурту. За Шигеровим хлівом роззулася. Оленіні черевички виворотом спідниці обтерла гарно й, гаряча, додому прибігла. Знову городами, пригинаючись, підійшла до вікна, чарівне взуття за скриню тихо поклала. І — назад!.. Пробралася обережно на другу половину хати, звідти — до ванькира². Каптан — під голову та й заснула в три міга, ніби в любистку скупана.

Досвіта мамка будять: «Мотрино, що то за плями крові?..»—«Де, мамо?..»— просипаюся трудно. «Аво, в сінях, і тутай, коло тебе...» Підвелася я, хотіла встати, щоб самій подивитися, що там у сінях і тутай. А лиш дйткнулася ногами землі, впала від болю перед мамкою рідною на коліна. Підвели вони мене, посадили на ліжку. Глянули на мої ноги. А то не ноги, а розпухлі, скривавлені ковбки!..

Отак я перший раз потанцювала з Сильвейстром!.. Ну, відлежала пару днів. З тих музик покохала його!.. І так тяжко, що, може, якби любов свою так близько до серця не допустила, не була б зараз при слабкому здоров'ї і вік звікувала б ліпше.

Ми довго не здибалися з того дня. З думок він не відходив. Потому побачила його коло соколецької керниці. Але такого, що аж тепер мороз студений поза шкіру садить, як заплющу очі й згадаю...

Я замітала сїни, а потому хотіла ще й подвір'я. Було в полудень, а може, пізніше. Чую: чогось люди кричать на

¹ Падеспань — танець.

² Ванькир — менша половина світлиці в хаті.

Муховім горбі. Підбігаю до воріт. І мама — за мною, ніби небожка Настя, най їм пам'ять вічна!.. Якісь люди — жванчицькі і лучецькі — з буками, вилами, женуть перед собою двох чоловіків. Настромили на їх голови баняки залізни так, що лица мало що видні. І б'ють по баняках чим попало, а хто й по плечах буком дістає... І кричать — оповіщають: «Злодіїв ведем!.. Конокради!..» Люди з дворів вибігають і теж б'ють їх, і селом провадять!..

А я лиш придивилася, і тьох моє серце! Заболіло, заболіло!.. Я в тих людях Сильвейстра Кордонського з його татом упізнала!

«То от з ким я танцювала коло сільбуду!..» — згоряю від стиду перед мамою, хоч, може, мама нічого й не знала. І дивлюся, налякана, як тяжко їх кривавлять і сюди ведуть.

Підійшли ближче; бачу вуйка Фаріона, мого нанашка Петра. Ще Січкаревого хлопця впізнала, Промінського Стаська з Ліпін... Решта не наші. Сильвейстрові плечі в крові... На батькові роздерта сорочка... Лиця в обох у синяках... На головах обрутянки висять, як на конях.

Я хотіла сховатися до хати, не змогла бачити того. Боялася здибатися очима з Сильвейстром... Потому затвердла душа в мені. Стала за мамині плечі й дивлюся. А серце б'ється тяжко, і все кругом, як у гарячому тумані...

От підходять вони ближче, а люди з усіх боків кленуть їх. Кордонські мовчать, навіть не стогнуть, коли б'ють їх. Син підтримує батька. А мені так чогось встидно зробилося за це все! Ніби то не вони, а я коней крала... І дуже страшно! На Сильвейстра дивитися не можу, а очі самі до його очей прикипають!.. Трясуся вся і вицокую зубами.

Мама помітили та й женуть мене геть:

— Иди, доню, до хати! Не можна тобі!.. Ступай, зозулько!.. — А самі плачуть...

Не пішла я!.. Як порівнялися з нашими ворітьми, подивився Сильвейстр на мене. Я мало не зомліла від того!.. Ніби чуть-чуть усміхнувся він, а може, лиш так показалося мені. І ясно почула, як сказав до свого тата:

— Я б ся води напив... Якби хтось виніс!..

Серце моє рвонулося до нього! Згадала, як танцював зі мною, обнімав міцно, тільки мене, в чужих черевиках, бідну, до танцю вибираючи!.. «Будь, що буде! Як вдарять, витерплю!» — подумала я. Кинулася до хати, схопила відро, квартиру й бігом на вулицю. «Куди, дурна! Не смій давати злодіям!..» — закричали на мене з усіх боків, а ма-

ма зловили за плечі. Я вирвалася, підбігла і по повній кварти спочатку татові, а потому йому піднесла!.. Напоїла їх... А як Сильвейстрові подавала, сказала з гнівом:

— Нате, гордий Сильвейстре, водиці студеної. Абисьте більше не крали чужих коней...

Тут, здається, Фунько Стадників замахнувся буком на мене. Я дурному відро води межі очі, а сама — до хати. Зарилася в подушки й заридала тяжко...

Мали обох Кордонських до Дубини довести і в ярку покінчити до решти... Так потому люди говорили. Але як я плакала в хаті, з дунаєвецьких воріт налетіли три міліціонери на конях. Почали стріляти догори, усі розбіглися. Міліціонери арештували кількох і нанашка мого. А Кордонських посадили на підводу, спровадили в лікарню під конвоєм.

Через три тижні — суд у сільбуді. Виїзна сесія з Миньковець. Фарійону — шість років, нанашкові — п'ять, решті — різні строки... Ніяких коней Кордонські не крали, а як члени по ТСОЗу¹ забирали в багатих і усупільнювали їхнє добро. Так на тім суді я дізналася, що є в Жванчику люди прості, а є й куркулі.

На сапання здибаюся з Сильвейстром у полі, на стежці. Перший раз після того всього. Спиняє, бере за руку. Всміхається:

— Спасибі за воду, Мотрино...

— На здоров'я...— відповідаю. І так мені знову приємно коло нього, так тепло!— Не вкоротили тобі зросту тоді? Такий самий, високий?— всміхаюся.

— Приходь у суботу до сільбуду...— запрошує.— Робимо комсомольський осередок. Записуйся!..

— А їсти за то будуть давати?— цікавлюсь.

— Побачимо...

З того дня почала я в сільбуд, до Сильвейстра, ходити. Робота зближає: він — секретар комсомолу, я — в жіночій раді. Грамоти і в мене, і в нього мало, ходимо вечорами до школи. Стали п'єси класти. А кому грати? Комсомольцям! Він — Гнат, я — Софія, я — Наталка, він — Петро. В «Родині щіткарів»— обоє сліпці. В хорі я заспіваю, він з камертоном. На зборах Сильвейстр — на доповіді, я — в преніях... На всі руки обоє, на всі способи!..

Після всього ходимо ночами в парі, гуляємо. Тайком і на людях. Мало-помалу став він вимагати, щоб я поці-

¹ ТСОЗ — товариство спільного обробітку землі.

лувала його. «Чого забаб!..»— серджуся... А чи ж серджуся, як сама того хочу?..—«Як зробиш, то ожениюся...»— обіцяє. Стидно було мені дуже! Але й спокуса велика... «Не можуть такі, як Сильвейстр, обманути. Кому ж вірити після того?..»— переконую себе. На сцені, правда, ми обіймалися. Але як артисти...

Ну, зробила я то... Потому допустила його і ближче...

Та й чекаю, коли посватає... А Сильвейстр щось не квапиться. Раз перестріває коло огруду. Нудний, зажурений. «Щось, Мотрино, з того ТСОЗу булька виходить...— скаржитися.— Один робить, двоє сплять, третій краде... Завербуюся я на Донбас на рік-два...»— сповіщає.

Затерпла я від того!.. Конешно, помітив: «Не тривожся, я не з тих, тебе не покину... Я б зараз готовий весілля справити. А з якої копійки?.. Поїду на Донбас, годок підроблю. Вернуся, і розпишемось... Райком пропонує...»

Тоді якраз комсомольців на Добнас закликали. Вислухала його слова й бігом додому. «Так і так!..— об'являю в хаті.— Іду на Донбас з Сильвейстром!..» Мама, ніби небожка Настя, вічна їм пам'ять, в сльози: «А я вже стара! А я ж помочі від тебе чекала!..» Зачув то Сильвейстр, не дозволив... «Лишайся в селі, жди мене. Підроблю і вернуся...»— були його слова наслідок, як коло Зеленої прощалися.

Чекала я Сильвейстра три зими й три літа. Щоб десь, щось, з кимось — не було за мною! Правда, до сільбуду перестала ходити, з комсомолу механічно вибула. Не мала охоти без свого хлопця ні до хору, ні до п'єс, щоб мене неважні на сцені обіймали. За те мене «монашкою» охрестили.

А як я листів від нього чекала! Прийде дорогий папір, які б не були там слова — радісні чи смутні, все одно вмиваюся сльозами... З Донбасу пішов Сильвейстр на срочну, а з армії знову на рік, на Донбас, на давнє місце.

Вже я в дівках ніби й старітисся почала. Два рази сватали мене. Одні з Жванчика приходили, другі з Лисця. «Не можу, товариші...— відказую їм.— Сильвейстром Кордонським раніше зайнята... Наказав чекати...» І так мені приємно вимовляти його ім'я перед людьми! А сама в тривозі: «Хто тебе, «конокраде», знає, візьмеш чи ні?.. А тут люди попадаються підходящі... Але як лишив назовсім, хай сам про то скаже...»

Так, на четвертому році — слух селом: вернувся! Забилася я в своїй хаті, як пташка в клітці! Сподівалася: тільки вступить у Жванчик, одразу дасть знати про себе!

Але минає день. Збігає другий і третій... Сильвейстр не показується. А я самі чутки ловлю селом, ніби дим і вогонь з усіх вікон на пожарі. Вернувся Сильвейстр Кордонський до Жванчика назавсігди, це точно... Спідниці за собою не привіз... Багатства чи грошей, здається, так само... Лиш приїхав не як простий шахтар, а ніби від верху.

В суботу загадує десятник на кутку збори. Я давно шукала причини здибатися з ним, хоч здаля подивитися на давнє кохання. «Ну,— думаю,— аж сьогодні, в сільбуді... Та чи пізнає, чи підійде?..» І тут такі думки пішли, що сказати не можна! Але й терпіти — також!..

Трудно дочікувалася я вечора. Лиш смерклося, вдяглася, пішла. Ще з дому почало лице горіти, як і в той день, коли танцювала з ним перший раз на музиках. Здавалося: іду, а Сильвейстр пильнує за мною коло кожного куща, перелазу, вулиці. Думаю про нього, аж голова розболілася.

Прийшла, сіла коло стіни, розмотала з хустинки зернята, забавляюся. Скоро людей набилося, стати нема де. Я непримітно зиркаю по боках. Сильвейстра не видно. Почекала з півгодини, знову оглядаюся. Нема...

Зробилося мені трудно. Аж тут завіса розходитьсь. На сцені — президія: голова райвиконкому Пилипенко, начальник політвідділу Кудінов, кілька сільських з активу. А посередині, в шахтарському кітелі — Кордонський! Ніби ще підріс, роздався у плечах, схуд. Знайшла його, чую — серце полинуло-полинуло до нього на сцену: «Добрий день, Сильвейстре! Слава богу, що здоровий!..» — І покотилися сльози з очей просто в мою шовкову хустинку...

Жінка дуже м'яка і безпорадна стає, коли полюбить. Закушую губи в кров, стримуюся, крізь сльози зернята зубами ловлю... Першим встає Кудінов, начполіт МТС:

— Створюється у Жванчику колгосп імені Петровського. На голову — товариш Кордонський Сильвейстр Трохимович — знатний шахтар з Донбасу...

Збори мовчать, а Кудінов дає слово шахтареві:

— Земляки! Я єсть посланий до вас робітничим класом соціалістичного Донбасу як двадцятип'ятитисячник! І, як член партії, буду допомагати Жванчикові вийти на широкий шлях! — говорить Сильвейстр. І голос дуже грімкий, мені не привичний...

Ніхто не знав, що то таке «колгосп Петровського» і з чим його їсти. Стане нам добре в нім чи будемо капарити, як і в ТСОЗі? Але район командує, ми голосуємо. Рука від того не відпаде, а завтрашній день покаже.

Гадала, Сильвейстр, в новім своїм ділі, не помітить зі сцени мене. Ошибку вдерла¹. Лиш збори скінчилися, він хутко з районним начальством попрощався і дігнав мене коло корчми. Після кількох літ розлуки пішли ми знову в огруд.

Простояли під деревами серед зоряної ночі мало не до досвітку. Сильвейстр оповідав про свої мандри, Донбас. А потому і заспівав стиха нової, привезеної з далеких країв. Запам'яталася мені та пісня на весь вік:

Ой упав сніжок, ох, і та й на обліжок
Та й узвся водою.
Ой лучче було, ох, і та й дівчиною,
Чим тепер удовою...

Не знала я тоді, в теплих його обіймах стоячи, що через багато літ Сильвейстр ще раз, але вже не під цими зорями, страшно заспіває мені ті дивні слова...

Через два тижні приносить ввечері за огруд великий клунок у хустці. «То що?..»— питаюся. «Поінтересуйся...»— пропонує. Розмотую: простирадла, пішевки, ковдра верблюжа, два шматки на плаття. І чорні хромові туфлі. «Се ти мені даруєш, «конокраде»?..— сплескую руками. «Ні...— відповідає.— Це — моїм батькам. На Донбасі настарав, у товариша зберігав. Принесеш до нашої хати і проінформуєш, що твоє придане. Скажеш, не настарала більше, бо сама з сім'ї бідної вдовиці, і лиш двадцять літ... Приймайте, з чим є... Їм це сподобається. Батько мій — пролетарський, наш чоловік. Лиш мама ще трохи класова...»

І навіть не спитався, согласна за нього чи ні?.. Такий гоноровий!.. Я, конешно, і в огонь, і в воду була за нього согласна!

Два місяці не жила, співала я! Весь Жванчик довкола серця кружлявся, як я з Сильвейстром на тих перших танцях! Де він не ходить, що не робить, я очей з нього не спускаю! Тримаю на контролі. А він літає по селі вдень і вночі: нарізає землю, усупільнює майно, розкуркулює багатих. Наживає ворогів і спільників. На коханця не лишається мені його ні на хвилинку...

¹ Ошибку вдерла — помилилася.

З першим осіннім хлібом злагодилися на весілля. Правда, всього на двадцять пар, бо молодий з молодою — незаможники, колгоспні фундатори. Але вже без церкви, бо Сильвейстр — комуніст і голова колгоспу, а я — знову у комсомолі й у жіночій раді відновилася. То перше радянське весілля у Жванчику було.

Запам'яталося воно мені навіки з пошлюбної ж ночі. Збираючись за Сильвейстра віддатися, я багато наслухалася від старших жінок, як треба з чоловіком обходитися. Стала пригадувати, як мама, небожка Настя, вічна їм пам'ять, з татом жили. Щоби чоловік лише подумав, а жінка догадалася, він слово кинув, вона гарно відказує, руку простягнув, а жінка вже й дістала, муж закричав, вона промовчала... Саме так я хотіла з ним жити!..

Погуляли до когутів других, поспівали пісень; особливо старалися нових, щоб усі розуміли — весілля радянське: «Ой, полола дівчина буряки, де взялися комсомольці-юнаки...», «Там вдали, за рекою!..». Навіть «Ви жертвою впали...» хтось затягнув під п'яний голос, та його вгамували... Потому стали розходитися.

У цей вечір Сильвейстр нікому не міг відмовити, хто пив до нього, вихилив багато і під кінець сп'янів. Я вирядила гостей, двері заперла, вікна завішала. Приволокла його до ліжка, посадила. Обіймаю, цілую, не нарадуюсь: мій!..

Почала роззувати Сильвейстра. Як — думаю — протверезити його? Бо не буде з мужа мого сеї ночі прибутку... Вирішила студеною водою йому ноги помити. Помалу стягла правий чобіт, потому й лівий. Налила у велику миску води, дістала мило. Присіла навпочіпки й дохторую свого тисячника. Він хилиться з боку на бік, дрімає... І щось буркоче, ніби промови свої проказує...

Нараз чую — бац! — мене ногою по губах!.. Я скрикнула, впала і відскочила вбік... Руку — до писка! Є на долоні півзуба і жменя крові!..

А Сильвейстр від холодної води очуняв, скочив, босий, насеред хати, розчепірився. Підняв чобота над головою і кричить на мене, гнівний та сердитий:

— Ти для чого, вільна радянська жінка, мені ноги миєш? Чого ганьбиш мене?.. Де ти знаходишся: у нас чи в капіталістичному світі?..

Я закам'яніла від болю і дива! Так мені жалко стало!.. «От, Мотрино, і віддалася за кого хотіла! — думаю. — З першого вечора золотий характер показує!..»

А тому мені так жалко стало!.. «За що ти зуба вибив мені, чорте?..»— дивлюся на нього люто. Він ще щось кричить, заплющився очима, нічого не бачить... Я скочила до порога, вибачаюся, спідницю задерла... Показала йому «капіталістичний світ», хустку на голову і — в двері!.. І в чім була, поза города, назад до мами!.. Забилася на п'єц, проплакала усю ніч...

Рано підходжу до дзеркала. Лице розпухло, під очима синяки. З трудом розтулюю склепий пісок з розвареними губами. Ганьба!.. Замість переднього зуба — пеньок червоний!..

Аж тут Сильвейстр прибігає. Лице бліде, очі мутні. Видко, голова добре болить. Се мене радує...

— Звняй, Мотрино, як пес винуватий!..— починає, не можучи дивитися на моє розпухле лице.— Сам не розумію, як могла вискочити з мене, тисячника, ота капіталістична спадщина?..— журиться.— Як же моє життя далше піде?.. Одинаком не могу. І встидно!.. А ти після того, може, й не схочеш?..

Я слухала його, мовчала, вимучувала. Сама потроху закипала, до розплати готовилася. «Добре ти видумав: одинаком жити! Але я покидати тебе не збираюся, не сподівайся... Не така я, щоб легко від мене відчепитися, як сильно люблю... Простати також не буду, треба стояти за себе з першого дня... Ти не дав мені полікувати тебе вчора, я зараз всі кольки з тебе вижену!..» І ледве Сильвейстр приблизився, щоб перепросити, я копістку в руки, і — цок!— його по лобі! Щоб не був такий розумний!..

Ні слова Сильвейстр не сказав мені! Сів на лавці, синю гулю обмацує, сміється. Радий, що обійшлося лиш копісткою. Я походила по хаті, остигла трохи й теж зі своїми варгами¹ коло нього присіла... Мама, ніби небожка Настя, вічна їм пам'ять, з печі дивляться на нас та й кажуть: «Будете, дурненькі, щасливими в парі! Бо натура одної!..»

Правдоньку мама пророчили: щаслива я з ним була! Трохи пожили в його батьків, а більше в моєї мами. Не старався Сильвейстр ні на нову хату, ні на корову, як то люди одразу по весіллі. З рання до смеркання — в колгоспі. Я — при нім: куди голка, туди нитка...

Тяжко наразі було! Люди заяви понаписували, а дійшло до усупільнення — вгинаються. Першого року третина

¹ Варги — губи.

поля лишилася незасіяною. Зимою зуби на полицку!.. Гріх був великий перед землею!..

Сильвейстр за то літо висох — не впізнаєш. З ночі до ночі сорочка від поту не висихає. Раз приїздить з Миньковець: хмурний, небалакучий. «Що там, голово?..» питаюся за обідом. Він від мене нічого не крив і весь час натискав, щоб я горнулася до активу. «Завтра будемо розкуркулювати кількох. Район уже затвердив список. Досить вставляти нам палиці в колеса...»

Так через кілька днів приїжджають з Миньковець Пилпенко, прокурор, міліціонер. Зібралися активісти. Гуртом, чоловік з п'ятнадцять, переходимо з двору в двір, розкуркулюємо, усупільнюємо. Мій — з нами, верховодить...

Село бунтується. Одні Сильвейстрову руку тягнуть, другі за пазухою каміння на нього гріють. Моє серце стискається: не маю нічого дорожчого на світі за нього!..

За два тижні розфасували дванадцять багатших хазяїв. І з того зліпили колгоспне господарство. Яюсь, пізно ввечері, як ми збиралися спати, хтось постукав у двері. Сильвейстр прислоняється до вікна, а я лампу погасила. «Хто там?..»—«Вийди на пару слів...». Чоловік надворі стоїть, до стіни притулився, впізнати трудно. Але голос знайомий. Сильвейстр ноги — в капці, каптан — на плечі, до порога. «Не йди!..»— наказала я. І сама вийшла в сіни. Відсунула засув, спинилася на сходах. Надворі темно, хоч око викочає — раз! І чимось залізним по лиці — ще. Я заточилася в сіни, впала... «То не він!..»— шикнуло щось знайоме. І два побігли до воріт. Сильвейстр босий на поріг вискочив, з нагана: бах! бах!.. За тими лиш пси погавкотіли на Муховім горбі.

Затягує він до хати мене, відлив водою. «Що, Мотрино?..»— блідніє коло мене. А я показую йому знову жменю крові на долоні й другого півзуба. «Видиш, Сильвейстре Трохимовичу, як твоя боротьба, вкупі з соціалізмом, мені з писка передніми зубами потрохи вилітає...»— шепеляю з докором до нього. Він мовчить, злий, як голодний вовк, лиш раз за раз катран у воді мочить і до лица прикладає, щоб не дуже розпухало.

А так за північ, як я перестала стогнати, обняв і потішив:

— Завтра ставимо питання. Приймемо тебе до кандидатів... А за класовий удар вибачай, не догледів... По всім Союзі таке на сьогоднішній день...

— Добре, що недовго прийшлося кандидата чекати... І не дорого обійшлося...— пробую розвеселити його. А в самої від болю сльози в очах... Він в темноті не бачив...

Мало-помалу зорганізувалося село. А толку, як і в ТСОЗі. Одне — до ліса, друге — до біса, два робить, третій спекулює... Прийдуть хлібопоставки, як зачнуть з району «зустрічні» плани спускати, як станемо «лишки» здавати, випаде сніг, знову жванчицькі комори порожні. На квасольці й картопельці пасемося до нового... А ми — Кордонські — є активісти, опора на селі. Мусимо, як приклад. Зимової ночі пересплю перший сон коло Сильвейстра на голодний апетит, прокинуся і вже до рання не можу задрімати: думаю та й думаю, що на сніданок скапарити. Чую, і він не спить, сображає. Ну, я журюся лише про хату, а йому ж селом обертати. Часом наберуся досади й зашепчу:

— Скажи мені, Сильвейстр Трохимович... Як воно так виходить?.. Виконали «зустрічний», відвезли «лишки»... І знову нам дуля з маком на прохарч лишається?.. А ти виходиш на сцену, поважно п'єш воду з карафки, ніби я тебе оселедцем перегадувала, і говориш промову до зборів. А вернувшись додому, не маєш чим повечеряти. Іж сухий хліб. Нащо ж себе обманювати?..

Сильвейстр вислухає, помовчить і обов'язково закурить. Потім зіпнеться на лікоть, подивиться у темряві на мене:

— Чого ти, Мотрино, така мудра?

Мене починає пекти образа. Але стримуюся і лиш кажу:

— Іменно?

— Чого ти лиш бачиш, де гірше, і не хочеш видіти, де краще?

— Як же краще, Сильвейстре, коли кишка щодня наполовину порожня?— спинаюся і я, горяча, на руку.

Сильвейстр підводиться з ліжка й сідає.

— Припоминаєш, яким трактором ми орали в ТСОЗі? Здається, він називався «Мак-Кормік-Дерінг»? «Мак»?..

— «Мак»...

— Отой «Мак» та й із'їв твою пшеничку в смак! За границю пішла! Бо пальцями п'ятсот десятинок не зореш! Конику підірвеш... А зараз що вже гуде з ночі до ночі? «Хе-Те-Зе»?

— «Зе»...

— Більше я з тобою говорити на сю тему не буду! Не бажаю!.. — вже гримить він над моїм вухом, злий та гарячий. — Додумуй сама! Встидайся!..

Я і вмовкну. Як можу, додумую, встидаюся. І так мені ніяково перед ним чогось!.. А в душі радію: за якого заміж вийшла! Може, на світі є й мудріші. А в Жванчику — лиш цей! І він — мій!..

Через літо знаходиться синочок. Коля... Колгосп помалу вирівнявся. Трошки обкидалися, дещо побудували на фільварку з фермів. Ну, конешно, ще трудно. Та ми вже намацали, де в колгоспі ключ до дверей, і мали піти добре, якби не підкосив голод.

А підкосив тяжко, а мене, може, найгірше. Восени й зимою ми ще трималися, а настала весна, підійшла груба робота, харчу й не стало: в селі порожненько, хоч свисти, як у бочку.

У мене пропало молоко. Чим дитину годувати? До одної мамки підкину, до другої, як зозуля свої яйця — в чужі гнізда; не з моєї крові дитя росте... Перед Сильвейстром ховаюся в тім. Бачу: сохне синочок, як колосок. Сильвейстр так само — змовк від гризоти. На сніданок цигарка, в обід — цигарка, вечеряє також нею. А що жінці їсти?..

Рахували ми дні до нового. Трудно. Весною вони довгі, здається, вічні. Але не піддаємося, робимо в полі, як бджоли. Не допустили ні сотки незасіяної. В один такий майський день, коли черешеньки наливалися, заснув мій Коля на полі, під кушем полину, на суголовках, та й навіки. До того був висох, не могла дивитися на нього!.. Лікарі шукали різних хвороб, балакали і таке, й інакше. А я добре знала: якби в мене своє молоко було, вижив би синочок, вижив би, вижив!.. І жив би довго-довго: ми міцної породи!..

Сильвейстр змайстрував маленьке трунво. Поховали. Я не плакала, все змерзлося у мені — і душа, і тіло... Яку поміч ті слози дадуть мені? Спільне горе носимо по хаті кожне окремо.

Так днів через десять зварила якусь юшку, спекла корж з зеленени. З господарства поспів Сильвейстр, прийшла мама з города. Сідаємо обідати. Розділила я той корж, щоб Сильвейстрові трошки більше, бо йому більше треба, вкусила раз. І без болю, без стогону виймаю два цілих зуби з писка, якраз ті, котрі з золотими у сусідстві. Підбігаю знову до дзеркала: «Сильвейстре!.. В мене зуби, ніби п'яні,

хитаються!..Зараз тобі всі до одного повиймаю!..» Він збілів. «Не руш!..— кричить.— Не смій мені!..» Шапку на голову й за кіньми!.. Привіз мене до Дунаєвця. Доктор обдивився, каже: «Заслабли ви по нервах...»

Через місяць вилікувалася, але вже чотирьох не маю. Треба мені зуби тісніше стулити, щоб решта не повипадали, як з перезрілого колоска зерна на землю. А як їх стулиш, коли сьогодні я на правлінню виступаю, завтра — в Миньківцях на зльоті, там їдемо аж до Кам'янця, до окружкому, до товарища Мойсеєнка на собесідування?.. Мушу скрізь успівати. Бо Сильвейстр — двадцятип'яти-тисячник, а я його жінка!..

Пам'ятаю, як уперше у Миньківцях виступала. Ми приїхали на зліт колгоспників-ударників. Не так, як тепер на ЗІСах, «Москвичах» і «Волгах». Ми на драбинястих возах пригуркотили худенькими кіньми. Але, як і сьогодні,— з прапором, піснями, з своїми наслідками: хто що має...

Позасідали лавки в районному клубі: зліт починається. Виступають з Великої Кужелеви, з Тімкова, з Катеринівки. А Сильвейстр — щось йому зробилося таке!— просить та й просить мене, торкає пальцем мое коліно: «Скажи пару слів!..»

Я, конешно, його рукою по пальцях: «Відстань!..». Він усміхнеться, помовчить, почекає. А там знову: «Виступи!..»

Дочекались перерви, вийшли надвір. Один воду солодку п'є, бо в селі такої нема, другий — за газети, той пішов до воза. А мені так приємно серед цих людей походжати!.. Усі ми однакі, колгоспники-ударники, одна сім'я!.. Яку біду пережили і перемогли. І робимо і думаємо в одне!..

От знову дзвоник, і сідаємо з Сильвейстром на свій лавці. Аж Кудінов об'являє зі сцени: «Надається слово ланковій лисецького колгоспу «Більшовик» Ганні Касапі, підготуватися голові жіночої ради села Жванчик Кордонської Мотрині!..»

У мені все — дзі-нь!.. — і завмерло. Ніби хтось несподівано у вухо вдарив!.. Дивлюся на Сильвейстра, він дуже серйозний!.. Але очима лукавить, бачу!.. Аж потому мені сказали, що то він усе підстроїв: від мого імені записку в президію передав!.. Але зараз не до того було!.. Дивлюся на нього, питаю, що робити?.. Він шепче: «Головне, ліню тримай!.. І не дрейф!..»

Як ось ще раз товариш Кудінов каже: «Слово надається...». Я встала, з серцем наступила каблуком Сильвейст-

рові на ногу (а був лише у сандалях, ойкнув, бідолаха!..) і пішла до сцени...

Що я з тої сцени плела, не спімну. Вилетіло з голови від хвилювання!.. Скінчила і назад на своє місце. Конешно, оплески... Я обтерла хустинкою піт з лица, дивлюся на Сильвейстра, в очах одна досада. «Ну, як'я говорила?..» — шепочу до нього.

А Сильвейстр на лавці зігнений, ніби йому живіт розболівся, чи друга колька, лице долонями затулив... Я почекала, озирнулася по боках. Відтягну юго за комір назад, вирівнюю, відриваю руки: а він трясеться від сміху!..

Конешно, мені ще більше досадно стало. «Ти-и, гою! ¹ — шепчу гнівно до нього. — Нашо мені то підстроїв?.. Як я виступала?..»

Він сльози витер і каже: «Дуже добре, Мотрино!.. Листи за шість хвилин сімдесят разів «товариші!..» сказала... По годиннику засік...». І сміється, дідько, сміється...

Скінчився зліт, а мої шоки не перестають горіти!.. Ніби наврочив хтось!.. Ідемо знову на драбинястих додому. Вилізли на горб, коні пішли тропця... Мої зуби як розболються!..

Так ми собі й жили в колгоспі Петровського. З кожним літом стало Жванчикові ліпше розвиднюватися. Тільки врожай зберемо, то якусь ферму забезпечимо: нині — корівник, завтра склад збудуємо. А в місці чи не щодня — скоромне. В тридцять шостому знайшовся в мене другий синочок. Охрестили так само Миколою, у пам'ять першого. І тут, виходить, залатали ми дірку в мішку, зроблену в голодовку.

В ті дні самі собі дивувалися: вположитья корова, зараз двоє телят приведе, льоха впороситься, менше півтора десятка пацят не висипить. Скосямо пшеничку — по двадцять центнерів навіть на Завалах ²... По неділях — ярмарки у Жванчику. Людей наїде, п'яному власти ніде, мусить навстоячки витверезуватися, бідак. Видасть мені Сильвейстр два рублі, як накуплю всього, у двох кошиках донести не можу — руки обриваються!.. Жилося — молоко текло! Ніби перед бідою.

А вона, чорна, вже підстерігала нас. Війна!.. В понеділок викликають комуністів до райкому. «Так і так, товариші, ідуть фашисти. Мусите ставати наперед...»

¹ Гой — дурень, блазень.

² Завали — найменш родюче поле в Жванчику.

Через кілька днів здав Сильвейстр господарство. Я злагодила йому «сидора», відправляю в Нову Ушицю, до військкомату. Погладив батько сина по голівці та й каже: «Що ти, Мотрино, партійна, знають у Жванчику всі. Але не такі наші люди, щоб свою чужакам виказати. Не вірю!.. Лишайся тут, бо куди підеш з малим дитям і слабою мамою?.. Гадаю, що німець у Жванчик ногою не вступить! Відіб'ємо на Дністрі! Буду старатися!..»

Завила я вовчицею!.. Але що робити?.. Боже, як я чекала!.. Німці, конешно, скоро прийшли до села, тут Сильвейстр вдер ошибку. Та лиш до половини: всі знали, а ніхто не видав мене як комуністку! Спасибі їм, людям, нашим, пониньки кажу!..

В тривозі минуло літо, в біді — осінь. Наступає зима. Нараз — слух селом: піймали трьох партизанів!.. Пригнали вночі, зараз тримають в льоху, під старим сільбудом... І хто бачив їх, в одному ніби Сильвейстра пізнають, не можуть пізнати!..

Я, конешно, ніяк не повірила. Пішов мій регулярно в Червону Армію. Сама бачила в обмундируванні в Ушиці. І вже півроку чутки нема. Але серце забилося, зуби мої розболілися!.. Покинула хату, як є, кожух — з жердки, хустку — на голову, біжу до сільбуду!..

Коло льоху німецький солдат ходить. За ґратами — темно. І хоч шибки на вікнах вибиті, з дороги нічого не видно. Оддаля купка наших людей стоїть, позгинали голови. Підійшла і я до них, сказала: «Добрий день...», вдвляюся в темні діри. Серце виривається з грудей!.. «Не дай того боже, щоби в тім льоху Сильвейстр був!..» — молюся. Гіршої кари для Жванчика і для нас усіх не могло бути!.. Люди Сильвейстра дуже любили!.. І лиш я так подумала, з льоху пісня стиха долітає:

Ой упав сніжок, ох, і та й на обліжок
Та й узвся водою.
Ой лучче було, ох, і та й дівчиною,
Чим тепер удовою.

Як зачула я то, волосся на голові — догори, мурахи — поза плечі. Закричала страшно, впала в корчах на сніг і втеряла пам'ять!..

Що було дальше зо мною, не знаю. Опам'яталася: бачу — я в чужій хаті. Лежу на ліжку горілиць, без подушки. На столику горить лампа. Хотіла підвестися, мої руки зв'язані. «Ов-ва!.. Значить, фашистами впіймана... Погане твоє діло, Мотрино...» — оприділила я по тім усім.

В хаті нікого нема, вже ніч чи пізній вечір. Надворі тихо-тихо. Лежу я, пригадала все по порядку. «Що ж далі зо мною буде?»— думаю. І тут я пісню згадала, почуту з льоху, під сільбудом... Значить, на самім ділі то Сильвейстр був! Побачив мене серед людей і так дав знати про себе!..

Я рідко плакала в житті... А зараз, як пригадала все, від першого танцю з Сильвейстром коло того сільбуду аж до сільбудівського льоху, та й тяжко заридала!..

Мало-помалу звіялася надворі буря. Чую: вітер гуде, гілляками у вікна траскає, в шибки снігом ліпить: «Що з Сильвейстром? З Колею, мамою?.. Що зо мною буде?..»— думаю. Застигає від холоду душа!..

Так, може, по півночі, відмикає хтось двері. Входить озброєний п'яний німецький солдат. «Ну, как твоео само-чувствіє?..»— питає по-руськи з порога. «А як твоє... на чужій землі?..»— тим самим голосом відказую йому. А то не німець був, а власовець. Власовців до Жванчика нагнали, я потому взнала. «Чому — не на своїй?..— відповідає він.— Я сам із Ставрополя...»—«Гарний козак донський...— кажу.— Головне, сміливий!.. Зв'язав жінчину і радієш, що «переміг»!»— ціджу йому свою досаду і лють. «Ти мовчи!.. Бо ми тільки-но підсадили на горіха твого голову колгоспу... Дотепер злізти не може... Гляди, щоб ми завтра таке саме з тобою не спрактикували!..»— погрожує.

Сказав він то, я закам'яніла! Сама смерті не боюся, за Сильвейстра й Колю душа болить!.. А власовець — бачу — двері на ключ, поставив гвинтівку до вікна, лампу прикрутив і штани розстібає... «Ага, ти ще й поглумитися хочеш?..»— догадуюся. Дрож по мені пройшла! Сталевим, гострим стало моє тіло!.. Він роздягається, очей з мене не спускає... І я дивлюся в упор на нього, спалюю ворога своїм поглядом на попіл!..

Роздягся він, лягає коло мене... І тільки він п'яною мордою до мого лица наблизився і рукою мене за груддя узяв, я змією лютою голову зігнула, ковзнула йому під бороду, на шию, зубами вгризлася в горло! І, поки він мене бив кулаками по голові й задихався, я напружилася, мотуззя на руках лопнуло... І я задушила його!..

Гад заборсався, залляв мене й ліжко кров'ю, захропів... «Ну, вічний покій сволочі такий!.. А як мені дальше бути?..»— думаю.

Вже маю розв'язані руки!.. На власовця не можу дивитися, страшно. Витерла на лиці й одежі кров, як могла. І думаю тікати. Двері лишила, як є, на ключі, бо, може, за ними друга варта стояла. Лампу погасила, дивлюся за вікно. Здається, я в Шигеровій хаті, коло базару... Помаленьку защіпку відчепила, відчинила одну половину, другу... Свіже повітря порадувало мене. Стільчик — під ноги, гвинтівку в руки. І за хвилину — я вже в саду...

А сніг ліпить, світу божого не видно! Нога за ногою, то садами, то городами, поза хати, щоб псів не сполошкати, пішла я подалі від своєї смерті. Не додому або до лісу йду рятуватися. Тягне моя тривога до сільбуду: «Чи то справді був Сильвейстр, чи лиш так збіглося?..»

Підходжу, кругом тихо. Лиш сніг, сніг!.. Мені помагає... Льох відчинений. Оглядаюся... А недалеко, в Боднарівім саду, за муром, два вішалники чорніють на горіхах...

Сильвейстра я відразу впізнала, хоч був сильно зарослий і покривавлений. Не плакала, не боялася. Все в мені якось спорожніло... Підходжу: «Здрастуйте, товариші, здрастуй, моя любов!..» І тут мало не впала знов без пам'яті... Але тримаюся, щоб знову не попасти в біду. Вилізла на горіх, шнурок перетяла.

Сильвейстр упав. Злізла і я з дерева, прислухалася. Завдала Сильвейстра на плечі і поволокла через весь плац на цвинтар.

Трудно було мені робити з Сильвейстром ту останню спільну дорогу. Може, з годину тягнула, а помочі попросити в якійсь хаті боюся: ану на німців або власовців наскочу. Але помалу приволокла. Положила його недалеко великого хреста, де похований псаломщик Вільчинський, щоб був добрий знак. І сама причакнула коло нього, притулилася, лежу...

А сніг сипле, сипле. А кругом тихо-тихо... Довго я так прощалася з Сильвейстром, шептала йому щось, говорила рідному... Зараз ніц не помню, все було, як у чаду!.. Потому встала і пішла. Так, до рання, любов мою снігом білим і замело...

Підходжу до нашої хати з затилля. Легенько постукала у шибку. Мама, небожка Настя, вічна їм пам'ять, двері хутко відчинили, білі, як смерть. «Тікай, доцю, бо вже приходили тільки-но за тобою!..» — шепчуть.

Переодяглася я на скору руку, взяла хліба, які були гроші, а мама тим часом Колю розбудили й злагодили.

Попрощалася я з мамою і пішла з сином до Сокоільця, — там жила родина наша.

І тут мене ще один гріх ударив... Як поминули ліс і вже соколецькі хати завиднілися, лишаю я Колю серед дерев, під березою, і наказую чекати тутки, доки не вернуса. Ро-щот був такий. Як напорюся в Сокоільці на німців, то вб'ють і мене, і дитини не пожаліють. А так, може, хоч маленький Кордонський зостанеться на насіння, виживе на людях. А як буде все спокійно, розвідаю — що і як, і хутко вернуса за ним...

Так і зробила... «Стій, синку, під сею березою і чекай. Не сідай, а як замерзнеш, походи трошки... Але далеко не за-ходь!..» — наказую йому. А вже починає розвиднятися. Коля, правда, заплакав трошки. Але послухався, розуміє мамину біду.

Пішла я одна. З дороги оглянулася: стоїть моє дитятко одиноке в лісі, дивиться услід. Так чогось серце заболіло в ту мить!.. Ну, дібралася до родакової хати, ще й тут пальцем у шибку постукала (а гвинтівку скрізь за собою волочу, я уміла стріляти, бо вчилася з Сильвейстром по Тсоавіахему). Усе дядькові Симону розказала.

На щастя, німці в Сокоільці тоді не стояли. Злагодили дядько маленькі саночки, пішли ми по Колю. От прибли-жаємося до того місця. Вже й береза видніється. А Колі нема. Почали шукати, ходити кругом, окликати. Як у воду пірнув. Я стала плакати, коси на собі рвати!.. До полудня по лісі ходили, вздовж і впоперек зборонували. Дитини не знайшли!..

І пониньки не знаю, що сталося з другим і останнім мо-їм синочком...

Три роки бродила я по родичах. Ховалася то в Жванчи-ку, то в других селах. А найбільше — в Кам'янці, на різ-них роботах по квартирах. Та все чекаю не дочекаюся. А як почали в сорок четвертому німці валити машинами з Проскурова на Жванець, вернулась до Жванчика на-зовсім. Не до мене їм тоді було.

Вийшла я раз на горбик за Соколецьку керницю, стала в чистому полі. Сонечко пригріває, сніжок тане, струмки біжать. І тихо так, і небо сине-сине... Притулилася до те-лефонного стовпа, дроти гудуть!.. Аж чую, десь там, за Писцем, а може, аж за Ушицею — гуп-гуп!.. Почекає тро-хи і знову: гуп-гуп!..

Зірвалася я з того місця, прибігла до хати, до сусідів: «Баби!.. Наші йдуть! Гайда вареники варити!..»— кричу мало не на весь куток... «Цс-с... Тихо, дурна!..— зацить-кують мене.— Не бачиш, скільки німців»...

Але мене вже не можна було спинити!.. Серцем чула: скоро будуть! До мене Ганя і Софія пристали. Зібрали ми все, що мали. Три дні вареники ліпили!.. А як за Сокільцем почалася каша і наші замиготіли погончиками на вулицях, я двоє відер вареників у руки і на горб! Стала скраю дороги, кланяюся соколикам, біленькі їм простягаю... «Пожалуста, товариші!.. Пожалуста!..». А вони гармати підкочують, на ворога розвертають. І кричить до мене лейтенант, такий молодесенький, може, років з двадцять: «Маманя!.. Одривайся від батареї к лешему! Бо ми зараз таких їм вареників накидаєм, що подавляться!.. Не місце тобі тут!..»

І справді! Як почали кидати — наші в тих, а ті в наших, поле вогнем загорілося!.. А я стою на шляху, без страху, з двома відрами вареників. І сміюся, і плачу, і згадую пережите, і радію, що сонечко моє знову до мене вертається...»

* * *

Ось і Жванчик. Вийшовши на горб, Ганна прощається і йде просто. Мотрина повертає на Ліпіни, де дитячий садок: у ньому вона завідує. Я застаюся на місці.

Постоявши трохи, поміркувавши, повагавшись, рушаю услід Мотрині.

Незабаром її помічають діти. З криком, вереском, сміхом біжать вони назустріч бабусі, падаючи, встаючи. А Мотрина уповільнює ходу, засвічується чудовою усмішкою. Ось вона уже й оточена. З глибин свого одягу, з кишень, з-за пазухи дістає свисточки, бублики, цукерки. Незабаром між дітьми й нею починається нерозбірливе, чисто гусяче гелготання...

Мені б лише не забути Мотриного обличчя у цю щасливу для неї мить... Мені б зберегти і первісткове світло дитячих очей, що викрешує в Мотрининій стомленій душі високі почуття... Дивлюся, запам'ятовую, хвилююсь... Яка непередавана краса, любов! Яка цілісна неповторність!..

В цій ще не закінченій історії головні ролі виконуватимуть два жванчицькі чоловіки: Бронон Пляцовий та Кирус Щербатий. Якщо події рівняти до оркестру, то в першу трубу весь час буде дути Кирус. Бронон потрібен лише, як барабан з телячої шкіри.

Кирус жив біля Руцака, а Бронон у приворотських воротах. Отже, сусідами вони не були ніколи. Але часто ходили вкупі, товаришували. Посприяла тому вчителька Олена Львівна, посадивши їх на одну парту в перший день навчання.

Почався урок. Спочатку хлопчики довго дивилися на вчительку, географічну карту, дошку, рахівницю й інші невидалиці, весь час відчуваючи ліктем неприємну близькість сусіда. Згодом, коли все довкола зробилося знайомим і втратило цікавість, Бронон надув щоки й, не повертаючи голови, роблячи вигляд, ніби він продовжує уважно слухати вчительку, бовкнув ображеним баском:

— Баняк...

Кирус зрозумів, що слово, зронене незнайомим хлопчиком, стосується не рахівниці чи дошки. Спочатку він міцно стис губи від образи, швидко зиркнув на Бронона. Потім, прикипівши поглядом до дошки, підтягнув носом і тим, що й Бронон, голосом констатував:

— Струдель...

Так школярі познайомились. Далі діло в них пішло! Штурхани, підставляння ніжок, ховання книжок, крадіжка хліба, що мама дала, списування, глумлення з дівчаток, які подобалися,— все було, як і мусило бути.

Коли обидва перейшли в четвертий клас, з'ясувалося, що Бронон так і є Бронон, а Кирус — циган. Якщо покопатися у жванчицькому родоводі, то, здається, десятий чи одинадцятий Кирусів прадід справді прибився до Жванчика з Молдавії, з шатра, несучи в жилах чисту циганську неспокійну кров. Але з того часу рід його циганський так густо перемішався з корінним жванчицьким, що від циганської породи, якщо й залишилася маленька крапля в Кирусовім верткім тілі, то хіба тільки на кінчиках пальців,— дуже ловко вміли вони ховати чужі речі до своєї кишені. Згодом, коли хлопчик підріс, зникла й ця родима пляма.

Належність до циганського кореня приносила Кирусові й кривди й вигоди. Кривди полягали в тому, що хлопчика обзивали «чорним», «невмитим», пришивали, ніби він поночі, в чужих сажах, кабанів борошном душить. М'ясо їсть, салом торгує, а з свинячої шкіри решета робить. «Решета підробляти! Решета підробляти!...»— кричали Кирусові вслід, коли хотіли найсильніше дошкулити. У відповідь циганчук ще дужче бліднув, з мукою витримуючи образу. Коли ж нитка терпцю вривалася, хлопчик швидким рухом смикав ремінець, розстібав штанці, спускав їх до п'ят і, блиснувши до отетерілої дітлашні цигарськими своїми невидалицями, скалив білі (як свиняче сало!) зуби, люто кричав:

— На!.. Купиш-куриш!..

І коли всі, охнувши, завмирали від подиву, повільно заправляв одяг, презирливо чвиркав крізь зуби в бік глумників. Потім ішов далі, торжествуючи над переможеною юрбою. Але сльози виступали на його очах...

Вигода прийшла пізніш, літ у чотирнадцять-п'ятнадцять, як пустотливе дитинство сховалося позаду щодень міцніючих плечей, а душу почала заповнювати ще не пройдена юність. Кирус навчився грати на гітарі. В тінях травневих місячних вечорів вони, випускники сьомого класу, збиралися в темному куточку шкільного саду або на одному з сільських майданів, всідалися на колодах. На пропозицію дівчат Кирус без особливого вмовляння наструював гітару й під тихий гомін струн мрійно починав:

Слышен звон бубенцов издалика,
Это тройки знакомый разбег,
А вдали, расстилаясь широко,
Белым саваном искрится снег...

У пісні все вражало незвичайністю. Рідко чути у Жванчику російська мова, невідомі слова «саван», «тройка», якою в селі не їздили. І особливо, що Кирус — такий, як вони всі, а коли почне грати й співати, стає ніби інакший.

Одного темного вечора, коли Кирус отак співав у шкільному саду, за недалеким кушем бузку почувися незвичайні звуки. Спочатку школярі не звертали уваги на те. Коли ж Кирус скінчив одну пісню і в мрійному мовчанні друзів готувався до другої, бузок заговорив голосніш. Тоді Кирус запропонував комусь:

— Подивися, що то...

Вернувшись, той повідомив:

— То Бронько Пляцовий. Він плаче...

Кирус не став більше співати. Підвівся, сам пішов до куща. Бронона оточили. Розпитували — чого, хто скривдив? Обіцяли покарати негідника. Намагалися відняти Брононові руки від обличчя. Але хлопець, спершись грудьми на паркан, пручався, плакав ще сильніш, проганяв усіх:

— Ідть собі! Ну, чого треба?.. Ідть геть!..

Після цього у гурті дітей з'явилось нове. Коли Кирус починав співати під гітару в отакі місячні вечори, Бронон першу-другу пісню слухав спокійно, кріпився. Після третьої здавався: починав кривитися, схлипувати. Потім відводився і швидко йшов пріч. Навіть, якщо пісня була весела, в хлопця падали з очей сльози. Очевидно, на Бронона діяли не так слова й мелодія пісні, як голос Кируса, його товариша по парті. Пісні інших співаків переносив спокійно.

Спочатку діти сміялися з цього. Потім звикли... Коли Кирус, сівши в центрі, брав до рук гітару й, схиливши голову до деки, підтягував струни, хтось ронив жартівливо-ласкаво:

— Заспівай, Кирусе, нехай Бронон поплаче...

Бронон не ображався. Радісно дивлячись на цигана, щасливо всміхався, ніби плакати під Кирусову пісню було йому втіхою.

Підріси, Кирус відпустив вуса. Вуса були смолисто-чорні, пишні, традиційні. З оповідань матері Кирус знав, що вуса носив весь його рід циганський. У цьому було щось своєрідне, малювало на виду лукаву гордовитість. Замолоду Кирус кокетливо підбривав вуса, залишаючи над верхньою губою лише гострі кущики. Згодом дав їм волю. Вуса розкущились і гарно опустилися донизу.

Скільки пісень та приповідок розсипано по подільських селах про вуса! Не зібрати їх ні в мішки, ні в жмені! «Не крути вуса, джусе!..» Вуса веселять, надять молодичь, бентежать незаспокоєні душі ранніх удовиць весняними вечорами! «Цур тобі, Прудивусе, які в тебе руді вуса!..» Вуса надають статечності. Пройде вулицею отакий,— одразу видно, що господар... «Ой і гожий ти, Кирус, як підкрутиш лівий вус!..» А діти!.. Яке з малят не любить посмикати куці заячі хвостики під батьковим носом?.. На весіллях, хрестинах, інших людських сходинах хтось не задивляється, як чоловік, готуючись власне слово сказати, повільно крутить довгий вус, і мудрість, і задума світяться на його кінчику. Інколи бачиш: низенький на зріст, трішки

худий, трішки горбатий, миршавенький видався мужичок. Ще й до того рудий, мов перепалена цегла, або конопатий, як сорочаче яйце. А відпустить вуса, викохає гребінцем і щіточкою і починає поволеньки обростати авторитетом. А там рік-два минув, і — на тобі! — записав секретар сільради того в графу: «Сільський актив...» Видумав чоловік собі вуса і не прогадав!..

Означені властивості були притаманні й Кирусовим отим важним деталям. Можна було б весело розповідати, як одного дня, в старому огруді Кирусові вуса залоскотали ввечері Горпину Данилюкову під шиєю, і яке враження після того справляли вони на весільних циганових гостей. Або як Кирус задумано крутив правий вус над колискою першої дитини, а лівий — аж над сьомою... Не минути, звичайно, хрестин, кумування, інших більших чи менших подій, де Кирусові чорні неодмінно були присутні й грали потрібну роль. Та не про те балачка. А ось про що.

II

Кирус працював колгоспним ковалем, а Бронон — колгоспним конюхом, коли з боку Яцьковець наплила велика хмара, вдарила по Жванчику Вітчизняною війною. Біда! Люди заметалися по селі, мов іскри в темряві над пожежею, і, як ті іскри, почали згасати. І сталося так, що через півроку Бронон знову увійшов до Жванчика з соколецьких воріт з простреленою рукою, а Кирус — з дунаєвецьких з перебитою ногою. Фронт відсунувся на схід так далеко, що доганяти його означало для обох поранених — іти на вірну смерть де-небудь у лісі чи в полі, в кількох десятках кілометрів від рідного села. Аби не дома.

Тяжко переживали обидва таку солдатську фортуна. Поволі сяка-така робота у власному дворі — дровець врубав, води приніс, — щоденні здибанки-посиденьки на перелазах, перекури з сусідами на вулиці, весь повільний, сонливий лад окупованого села засмоктали обох в багвиння байдужого животіння. Немов так і мусило бути...

Спливли зима, весна, літо. Настала осінь, убога, крадена. Знесли люди до своїх хат мізерію, як у Жванчику кажуть, — що хто міг розкрутити. Раптом вулицями просмердів слух, ніби Бронон Пляцовий став поліцаєм.

Ця чутка застала Кируса Щербатого під шопою¹, біля решета ошимків, тереблених ним для курей. Сповістила

¹ Шопа — повітка, хлівець.

старша донька Софія. Сказала ті слова так, ніби кинула батькові на голі груди шматок студеного льоду. І сама вона, зимно говорячи оте, мала вигляд жалюгідний, мов викинута з річки на сніг риба. Сказала й, підійшовши до плота, стала зішкрябувати зі слупа червоним закоченим пальцем цукристий примерзлий сніг.

Кирус уважно подивився на доньку, потім непомітно — сильно смикнув себе за вус.

Від болю чи від гніву ковалеве обличчя вкрилося жовтими плямами. Згодом плями зійшли й лице знову набрало попереднього вигляду: сумної, ледь здивованої задуми.

Через кілька тижнів після того до сільської управи приїхали автомобілем чотири німці миньковецької фельдкомендатури з перекладачем. Одразу почали допитувати старосту й поліцаїв:

— Жиди єсть?.. Цигани єсть?..

Таких у селі не було. Давно вибили. Зате знайшовся самогон. Німці й поліцаї стали пити. Там же, в сільській управі, закушуючи салом, консервами й цибулею. І сталося непередбачене: один соколецький шуцман хильнув через заборонену мірку.

Тут самий час зазначити, що між жванчицькими, соколецькими й лисецькими поліцаями була неписана домовленість: коли приїздять німці, пити так, щоб не п'яніти. Це сталося після того, як один із шуцманів у якомусь селі під Кам'янцем, напившись в отакій чесній компанії до ручки, втратив відчуття орієнтації. Почервонів від люті, гримнув кулаком по столі, аж пляшки підскочили, ніби їх кольнуло голкою в оте саме місце зісподу, й, гнівно вирячивши очі, заревів до німецького вахмайстра, що сидів навпроти:

— Гах, ти зануда кінська!.. Як багато ж сала їсть!.. Підожди трошки, наші вже під Харковом! Прибїжать, виригнеш, гад, на обидва кінці!..

Німець теж п'яний, але менше, запропонував перекладачеві розшифрувати гнів і причину шуцманового белькотіння. Той щось закрутив про шуцманову тещу, яка ніби поскупилася, занадто тонкий шмат сала вийняла з діжки для гостей. Згодом, підстерігши вигідну хвилину, виволік земляка надвір і, не говорячи ні слова, вдарив кілька разів по лиці.

Вахмайстер насторожився. Все зрозумів. Він повільно підвівся, вийшов услід і мовчки розрядив в обох автомат.

А цей, соколецький, теж перебрав, тільки в другий бік, на жаль. Хитро позираючи на жванчицьких поліцаїв, бажаючи добре прислужити німцям, зауважив:

— Жидків нема... Правду кажуть... Але циган знайдеться! Що?.. А Кирус Щербатий, коваль!.. Ховаєте?..

Жванчицькі поліцаї, хоч теж були на доброму підпитку, замахали запережливо головами:

— Що ти, братчику?.. Ну який Кирус циган? Просто з лица засмаглий чоловік... Коваль добрий... Нам ліпше знати!..

Та було пізно. В худорлявих тілах фельдкомендатурних німців заграла арійська кров, гордовито закандзюбила носа догори вища раса. Впіймати цигана й привести сюди, доннер-веттер!..

Під час цієї розмови Бронон Пляцовий мовчки сидів у кутку, за протилежним кінцем столу, й ніхто не помітив, як він то червонів, то бліднув. Коли ж, за наказом німців, один з соколецьких поліцаїв пішов по Щербатого, Бронон протверезів остаточно.

Незабаром Кируса привели. Горілчаними червоними очима подивилися німці на бранця, обмацали з усіх боків. Тонкий, чорний, блискучоокий... Як єсть — циган!.. Без фальші! І як він зберігся?..

Це була ганьба для миньковецької фельдкомендатури! Два роки під боком, у Жванчику, живе циган, ковалює собі в той час, коли німці, як змерзлі мухи, гинуть на східному фронті. А вони ж нічого не знали!

Передусім гнів упав на жванчицьких поліцаїв. Старший гримнув кулаком по столу: чому ховали?

Старший був чистокровним пруссаком, і саме по цій причині між горілкою і кров'ю не мав різниці. Він наказав вивести мертвілого від страху Кируса до другої половини хати, й тільки-но зачинилися за Кирусом двері, вдарив кулаком по столу ще раз.

Присуд був один — розстріляти капосного! Негайно! На цьому ж місці! А оскільки жванчицькі шуцмани завинили, їм і виконувати вирок.

Випили ще по чарці, але, в противагу попереднім, їх не п'янило більше. Відчуття того, що через кілька хвилин, тут, у дворі, гримне постріл і впаде мертвою у цій війні ще одна людина, повільно витверезувало. За тою дотягли останнє в пляшках, і старший ляснув долонею по столу втретє.

Хтось запропонував потягти жеребки; не всім жванчицьким і розстрілювати цигана,— четверо їх у хаті. Старший милостиво згодився. Висипали з пачки сірники, склали: три однакових, один короткий. І коли вже жванчицькі поліцаї, з неприємним завмиранням серця, потяглися руками до жеребків, Пляцовий устав, п'яним рухом вибив сірники з рук і сказав:

— Нащо бавитися в дурниці? Чи ми — діти? Та я його сам садону під лопатку! Чому ... циган?..

— Молодець... Молодець...— задоволено похвалив поросійськи старший.

— Но!.. Дозвольте, гер обер, погратися трошки...

— Як?..

— Ви, може, і не знаєте наших звичаїв... Вибачайте... А нам цікаво... Дозвольте показати вам і панству, що буде циган робити, як йому ... Ха-ха!.. Як сукиному сину!.. Йому вуса голити!..

— А що?..

— А ви побачите!.. Нема гіршої біди, як жидові — сало, а цигану — вуса! Ха-ха! Правда, хлопці?.. Сміху буде — мое вдовольствіе!..

Бронон умів вставити, де слід, інтелігентне слівце. Жванчицькі поліцаї, не знати на що надіючись, але бажаючи відтягти час страти, якщо відтягається, теж натурально засміялися. Обера це зацікавило. Він дав команду голити цигана.

Поки Кируса вводили, на столі з'явився, чиїмись рятівними руками виставлений, новий бутель. Не горілка, не самогонка то була, а звичайна слив'янка. Так собі — ні вогню, ні диму. Однак коли обер шарнув її півкварту, то згодом «доннер» ще вимовляв, а «веттер» уже не міг.

Приволокли Кируса. Побачивши в руках п'яного Бронона блискучолезу бритву, подумав Щербатий, що прийшов його останній час. Він зблід і затремтів. Усі помітили це, а Бронон не минув скористатися, моргнув лукаво на обера: «А що я казав!.. Починається!.. Заждіть, стану брити, ще не те буде!..»

І справді, коли Пляцовий, старанно нагостривши бритву, підступив до Кируса з грізним виглядом, той тяжко застогнав, почав згадувати поіменно малих і великих дітей своїх, закривати обличчя руками й кричати до Бронона: «Ти що, Брононе? Не смій!.. Ех, Брононе!..» Операція по відняттю від цигана його священно-недоторканих вусів

почала затягуватися. Обер наказав зв'язати злочинцеві руки й ноги.

Бронон лукаво сміявся. В свою чергу, аби догодити оберу, він запропонував повернути стілець з Кирусом так, щоб німець усе бачив. Почалася весела церемонія вусогоління. Мазне Бронон помиленим квачем раз по Кирусових вусах, раз по губах, годуючи цигана білою піною, а тим часом розказує-забавляє начальника:

— ...Се, пане обере, стоїть такий самий перед судом... «Розкажи, цигане, як ти кобилу вкрав?»—«Хіба я крав? Нащо мені красти?.. Іду вулицею. Поперек кобила стоїть. Хотів обійти її ззаду. Вона, як фецакне копитами! Мало мене не вбила!.. Зайшов спереду, як почала зубами клацати, мало не з'їла!.. Що я маю робити? Я закинув одну ногу кобилі на хребет, щоб перелізти через неї... А вона як зірвалася, як поперла, як понесла мене селом!.. Спасибі товаришеві уповноваженому міліції: дігнав кобилу, впіймав за обрутянку. Не допустив моєї смерті страшної...»

Німці й поліцаї засміялися. Тим часом лівий Кирусів вус упав на землю. Щербатий знову застогнав... Бронон багатозначно подивився на обера й продовжував:

— «...А як ти, цигане, вкрав корову?»—«Хіба я крав? Нащо мені красти? Іду полем, бачу, на стежці мотузок лежить. Я взяв за кінчик та й даліше йду. А мотуз ззаду волочиться... Приходжу додому, діти кричать: «Тато корову купили?..»—«Яку корову, дурненькі?— показую їм мотузок.— Аво!..— Оглядаюся, в самім ділі, корова в мене за плечима!..— Тю на тебе, корово!.. Як маєш дурно по полю блукати, прив'яжу тебе до плота. Най діти молоко п'ють...»

Упав на землю і правий Кирусів вус. А Бронон не спішить, малює милом Кирусове обличчя, знущається над циганом далі:

— Прокурор встає і просить в суду п'ять років тюрми... Встає адвокат і каже: «Три роки...» Суддя питає: «А що ти, цигане, просиш?..»—«Громадяни судді,— каже циган.— Як прокурор просить п'ять, дайте йому п'ять. Як адвокат каже собі три, дайте йому три... А я прошу пустити мене скоріше додому, бо маю ложки черешневі на ярмарок нести...»

Сміялися, головним чином, не люди, а дуриголова слив'янка. Не бажаючи розлучатися з гострим видовищем, обер заставляв Бронона голити цигана кілька разів.

Коли ж, нарешті, німець, любовно обнявшись з питвом, став дрімати, Бронон гаркнув:

— А тепер, панове, дозвольте цигана промить, просушить, поадеколонить!..

І під п'яний гамір поволік Кируса в сіни. Потім поволи — на подвір'я... Далі — за хату...

...Вони були один на один — поліцай і циган, колишні учні з одної парти. Задзвеніла їм у вухах тяжка тиша завдовжки в минуле дитинство і юність... Людей поблизу не було... Раптом Бронон, тверезий і ясноокий, мов світанок, рішуче зірвав з Щербатого реміння, натяг на голову шапку. Підштовхуючи ззаду, женучи його пріч від страшного місця, гаряче зашепотів:

— Тікай, братчику, звідси, бо вб'ють! Катай городами до лісу! Сховайся в побережника! А я вночі принесу харчі і одержу! Біжи, а я буду стріляти!..

Постріли загриміли одночасно з лопотінням прудких Кирусових ніг. «Куди? Тікати, собака!.. Сюди!.. Застрелю!.. Ах, стерво!..» — залентував Бронон, женучись за Кирусом перед лицем німців, що ледве випліталися з хати. Незабаром від втікача й переслідувача не лишилося ні на понюх потерухи.

III

Замело, запилюжило, змило сліди тої давньої події у Жванчику. Переможно скінчилася для села війна: німці як раптово з'явилися, так миттю і щезли, густо гублячи свої рештки по дорогах боїв. Бронон Пляцовий та Кирус Щербатий лишилися живі. Бронон відсидів строк на Колимів. Кирус знову відпустив вуса.

Здається, можна було заорати й забути оту чорну, з-над Яцьковець хмару, вернутися до рідного, з дитинства знаного ладу життя. Аж ні...

...Кирус волочив під Рачинецьким лісом, а Бронон ішов із залізничної станції; повертався із заслання. Обидва були худі, обшарпані, один — як після тюрми, другий — як після тяжкої війни. Закономірно, що Бронон, у якого зінціці давно були схвильовано розширені на рідні місця й помічали зовсім не помічуване, першим упізнав земляка. Він зійшов з шляху і, дождаючи, поки Кирус вижене коней на цей кінець, прихилився плечем до телеграфного стовпа від безсилля і голоду.

— Добрий день, Кифоре Антоновичу...— хрипко промовив Бронон, добуваючи на устах смутну усмішку.

З дня зловісного Киурсового гоління вони ще не бачились. Як вирвався тоді Щербатий з-під німецької бритви, так і не з'являвся до Жванчика. Даремно Бронон шукав його, як пообіцяв землякові, з вузликом харчу, одягу й... з автоматом. Після визволення Кирус з іншого села пішов на фронт, а Бронон — відбувати покарання. Тепер, почувши своє ім'я, Кирус зупинив роботу й, повільно підходячи, став пильно вдивлятися в обличчя зайди.

Пляцовий чекав відповіді. Він кволо всміхався, терпеливо очікуючи, поки сильно постарілий Кирус упізнає його. Бронон дуже хотів їсти, або хоч краплю молока чи чаю з Киурсової баклажки, що лежала на ріллі, гадав, що земляк пригостить цигаркою. В такій, як і колись, напруженій тиші, пролетів низько над ними ворон, гостро прокричав своє — можливо, голодну тугу... Виглянуло з-за хмари сонце й знову сховалось.

Нарешті Щербатий підійшов. Біль, жаль і досада гостро пронизали його: Кирус упізнав Бронона!..

Якийсь час один здивовано-радісно дивився на давнього товариша, другий синів губами й носом. Потім почав тремтіти всім тілом. І несподівано для коней, ріллі й, можливо, для обох цих людей другий підняв праву руку й кістлявою долонею в'яло вдарив першого по обличчю.

Дзенькнула й задубіла мовчанка. Пляцовий і Щербатий мовби закам'яніли. У вухах моторошно дзвеніла кров. Потім Бронон, збираючи тюремну, жалюгідну силу свою, поплився далі, щораз нижче опускаючи голову й плечі...

Від телеграфного стовпа, об який сперся Бронон, уздрівши Киурса, в далину наступних днів потяглася-покривилася довга стежка ворогувань двох жванчицьких селян.

Першу ніч після повернення Бронона Пляцового додому Щербатий, хоч і натомився в полі, спав погано: перевертався з боку на бік, совав головою по подушці, а задрімавши на кілька хвилин, уві сні стогнав й скрипів зубами. Ранком старанно виголився, від чого вуса ще виразніше зачорніли на виду, пішов до сільської Ради. Дочекався, поки з кабінету голови повиходили випадкові люди, щільно зачинив двері за собою. Намагаючись вусами приховати свій гнів і обурення, стримано повідомив:

— Я, Андрію Андрійовичу, в такім ділі. Вернувся в село один гад...

— Який гад?— підвів Андрій Андрійович очі від державних паперів.

— Бронон Пляцовий... Може, чули?

— Так... І що?

— Ставлю вопрос... Треба виселити гада...

— Чому?

Кирус потемнів. Вуса не змогли прикрити червоно-жовтих плям, що виступили на його обличчі. Іронічно-зимно пронизавши голову сільради блискучими очима, підступився Щербатий ближче.

— Бачите, Андрію Андрійовичу, ви чоловік молодий... Коли ми воювали з німцями, ви, як сказати, лише проєктувалися в солдати... Вибачайте... То нічого... А цей гад у війну наробив багато шкоди... Людям і досі моторошно...

Голова сільської Ради подивився на Щербатого, на вікно, на стелю, подумав і сказав:

— За шкоду «гада» покарав радянський суд. Кару він відбув. День у день. А тепер громадянин Пляцовий вийшов на волю і знову має права.

— Як?..

— А так... Під сонцем Конституції. Мусить жити, мусить робити.

— Все?..— зблід Кирус від люті.

— Все...— знизав плечима господар села.

Розмовляти далі з головою сільради Щербатий не став. Зачиняючи двері з другого боку, ударив ними лункіш, ніж коли заходив.

На цьому не спинився. Він і тепер працював головним ковалем, мав у селі пошану. Кирусове чудернацьке ім'я з'являлося на сторінках загальноколгоспної стінної газети систематично, тобто на свята Жовтня і Першотравня, у два єдині дні в році, коли ці газети випускалися. Тижнем пізніше Щербатий прийшов на збори сільського активу. Сидячи на першій лавці, часто зітхав, курих, незважаючи на зауваження головуючого, і знати було: витає думками колгоспний коваль не в цій кімнаті. Довго розв'язувалася і танула чимала купа питань порядку денного, і Кирус мав терпіння. Коли ж дійшло до поточних справ і головуючий запитав незмінне жванчицьке: «Хто що має?»,— Щербатий важко підвівся, ще тяжче пішов до столу. Труднішими були його слова.

— Товариші!..— глухо промовив він.— Не знаю, чули ви вже чи не чули... Вернувся до Жванчика один чоловік... Можна сказати — гад... Шуцман, який за німців вредив.

Вернувся з ганьбою, з тюрми... А нам не інтересно, щоб такий чоловік жив у селі, аби на нього зглядали наші діти!

Від хвилювання й обурення Кирус зблід, заросився потом. Він вважав, що тут довго говорити не треба, все й так ясно, бо ще живі люди, які могли б засвідчити факт Бронного служіння в німецькій поліції. Що варто лише натягнути зборам, і пильноокій сільський актив з гнівом затупотить ногами, загалакає різними голосами, лісом підніме руки вгору. І одностайно ухвалить: «Вислати з Жванчика гада!..»

Але коли Щербатий закінчив, знову, як і в кабінеті голови сільської Ради, неприємним протягом встала в ковалевих густо зарослих вухах загадкова мовчанка. Чому? Це трудне питання так приголомшило Кируса, що він якось здивовано, по-дитячому розгублено й налякано оглянув збори земляків і сусідів, які щодня забігали до нього в кузню. І знову аж скрикнув:

— Товариші!.. Люди!..

Та керуючий зборами, пошептавшись на правім боці з Андрієм Андрійовичем, на лівім — з головою колгоспу, підвівся й, обводячи присутніх очима, запитав:

— Які є заявки, оголошення, пропозиції?..

На задніх лавках хтось ліниво видув з простудженого горла:

— В третій бригаді лошак пропав... Хтось відповідає за те чи ні?..

Таким же замерзлим голосом з третьої в'язи відповіли:

— Знайшли під Васильчиком... А як ти не в курсі, не гавкай!

Після цього актив, сміючись, став розходитись. Щербатий потерпів поразку вдруге.

Та був він зроблений з твердого кременю і тверднув далі у своїй образі. Тим часом чутка, що давні шкільні товариші, не поділивши чогось у дні війни, тяжко заворогували, попливла над селом ранковим полеглим димом. Як ведеться, стали люди цю чутку надточувати спереду, ззаду й витягли в повний кілометр. Те все долинало до головних героїв, ще ширше розкопуючи яму між ними.

Але в крові жванчицького селянина переважає добра течія. Тому Семен Кушнірик, віддаючи свою Олю за Петра Гонту, запросив Щербатого на весілля. Кирус полюбляв сільські оказії — циган циганом! — завжди був їх душею. Саме приготування до того займало в ковала днів зо три. Щоб чоботи — як дзеркало, сорочка — біліша снігу, каш-

кет — новий, чорний або зелений. Щоб як танець, то він один — вихорем! — у просторому колі; як перепій, щоб сипонув грішми до ніг молодих, або у заздрісників очі полізли на брови. А як пісня, то щоб у ладному хорі став він таким тонким, ніжним підголоском, аби у молодичь та раних удів сльози від жалю й зворушення наверталися!..

...Сідали за перший стіл. А тих, що, спізнившись, підходили, музики вітали маршем надворі. Кирус уже красувався зі своєю жінкою близько чільного місця, і в авторитетному сусідстві: з одного боку — артільний пасічник, з другого — техник по штучному заплідненню худоби. Був Щербатий гостем жаданим, бо, крім вищеозначених талантів, так потрібних на людській гульбі, вчора окував нову браму в дворі молодих, вставив у неї мудрий замок власної роботи. І не взяв за те ні копійки.

І ось весільний батько з одного кінця, а матка з другого, щедро наливши чарки, підняли їх переможно вгору. Вже притихли гості, щоб за звичаєм вислухати з увагою і пошаною перше поздоровлення і список весільних дарунків, які оголосить голова колгоспу. Вже кровна мати (чомусь і тепер стоячи коло печі) передчасно скривилася в маленьку хустинку для скупих традиційних сліз. Як раптом один з найбільш шанованих гостей, а саме Кирус Щербатий зблід, затремтів головою, підвівся. Здивовані гості обережно повели очима на першого коваля, на господаря. Потім скосили погляди за Щербатим, на двері, які саме розчинилися. І побачили ще одного запізнілого гостя... Бронона Пляцового... В ту ж хвилину чорночуба, вже злегка посріблена Кирусова голова стала опускатися нижче, вуса наїжачились, на ковалевому обличчі синіми зморшками потекла така тяжка нудьга, такий густий жаль, ніби він дивився зараз не в тарелю зі студенцем, а на рідного сина в домовині... Так камінно постояв він, дожидаючи, поки Бронон вступиться з порога. Потім, не сказавши нікому ні слова, порушивши весільну церемонію в самому її зародку, що не могло не відбитися на настрої і господарів, і молодих, повільно вийшов з хати, п'яно-тверезо похитуючись, важко дихаючи й кривлячись...

IV

А що Бронон?

Дібравшись тоді з поля додому, Бронон ще довго відчував пашіння щок, по якій ударив Кирус, хоч бив той не

боляче. Жодним словом не поскаржився він у сім'ї на те. Можливо, забулося за хвилюючими зустрічами з рідними, з сусідами, стерлося самогоном і розповідями про колимський край? Ні. Як не важко було Бронунові вертатися до села, як не трудно піднімати очі на знайомих,— зіткнення з Кирусом, ота страшна мить мовчання, кроки по ріллі й — удар, такий легкий і такий тяжкий,— підняли висохле Бронунове серце вгору й з розмаху вдарили ним об суху землю вічної кривди. Радість повернення на волю була безжально проколена шорсткими вусами Кируса. Ледве діждавшись вечора, Бронон ліг у ліжку й не вставав тиждень.

Відчуття, що тюрма скінчилася, ганьба — лише починається, обсотало Пляцового павутинням нез'ясовного страху й нудьги. Наступні Кирусові дії — відвідини голови сільської Ради й промова на зборах сільського активу — тільки підсилили цей стан.

Згодом хатні й сусіди почали помічати, що Бронон вертається з роботи додому час од часу то з синяком на шиї, то з гулею на лобі, або з розквашеною губою. А то ще так: ледве одяг нову сорочку і вийшов на люди, а вона вже й розірвана, а заглянеш під дірку — плямка засохлої крові. На запитання — словесні й німі — Бронон відповідав нехотя, м'яв у роті слова, ніби несолоне м'ясо, валив вину то на норовистого коня, з якого впав, то на скажену борону, що зачепила зубом. А більше відмовчувався. Але помітили крадькома люди: завжди після таких запитань старався Бронон зникнути з цікавих очей, відвертався убік. І губи в нього тремтіли від німого жалю.

Минуло півроку, рік. На дивні ці речі звернув увагу дільничний міліціонер. Він викликав Пляцового до сільради й категоричним професійним допитом, що починався з прізвища, імені й по батькові, хоч і сам був жванчицький і знав Бронуна краще його самого, припер того олівцем до протоколу. Бронон викручувався, кидався в усі боки, мов ковблик, упійманий на гачок, і так і не сказав у чім річ, породивши у служби підозру. Порозмовлявши з Бронуном кілька разів, міліціонер при появі чергової гулі на грішнім тілі колишнього поліція почав стежити за його діями. І ось що він побачив.

На початку першого сапання дільничний копошився під Соколецьким лісом біля мотоцикла. Людей поблизу не було. Лише на західному боці цих гін, біля ярка, розкидав гній на незоранім полі якийсь колгоспник. Діло з мотоцик-

лом не йшло на лад. Міліціонер приліг за кущем в дожданні, поки над'їде трактор з-під Лисця.

Той довго не показувався. Замість нього на лисецькій дорозі запилужила підвода з однимоким возієм. Порівнявшись з полем, на якому працював колгоспник, возій спинив коней, зліз. Гукнувши щось колгоспникові, пішов у напрямі лісу. Той, другий, устроїв вила в купу, рушив услід. Так вони йшли: перший — повільно, важко, другий — слухняно на почесній відстані, сторожко роззираючись по боках, чи не видно когось.

Увійшли між дерева. Перший щось сказав. Другий поспішно зняв кашкета. Тоді перший сильно вдарив кулаком колгоспника по виду, плюнув і знову затупав до свого воза. Другий почав витирати на обличчі кров.

У міліціонера брови полізли під чуприну. В малій і великій постатях він, по черзі, впізнав Кируса й Бронона...

Того ж дня дільничний викликав повісткою Щербатого до себе. Дожидаючи коваля, міліціонер жалкував, що не засік Кируса на місці хуліганства. Думав, що циган стане відпиратись. Цього не сталося. Коли дільничний, виклавши перед себе папір, написав на ньому «Протокол дізнання» і запитав, хмурніючи бровами, на якій такій підставі громадянин Щербатий вчинив на дільниці хуліганство, Кирус, теж захмурившись, з тінню далекої гіркої задуми, вирік:

— Синок... Коли на світі була війна, ти тільки проектувався на світ божий... Вибачай, в тім ти не винен... А цей гад служив у німця поліцаєм, натворив ділов!.. Дивитися на нього людям неприємно...

Міліціонер добре знав службові обов'язки. Мовчки ковтувши незароблений докір, учинив Кирусові допит за формою. Порозмовляв з Брононом, кількома свідками. Зібрав усі Кирусові вчинки докупи й передав справу судді. Суддя приліпив Щербатому десять діб.

Ох, і закрутився ж на одному місці Кирус, коли йому зачитали вирок! Вперше за своє життя заговорив він поциганськи! Жодне вухо не лише у Жванчику, а й у всій Подільській окрузі не чуло лайки більш пахучої і добірної!

Та закон гласить! І Кирусові Щербатому, першокласному колгоспному ковалеві, батькові восьми дітей, довелося у Миньківцях замітати по черзі кімнати районної бібліотеки, перукарні, лазні. Сором, та ще для такої гордої душі, як Кирусова, мав силу смерті!.. Проте, як скінчився термін, Кирус знову покликав слухняного Бронона в за-

тишне місце, приварив кулака й став грозитися в сільраді, на фермах, у чайній:

— Я так не лишу! Не подарую! За кого в тюрму заперли! Я до Будьонного поїду!..— люто йорзав він пишними маршальськими вусами.

І поїхав. У Києві зупинився, щоб віднести матеріні гостинці старшому синуві Леоніду, курсантові училища. Довідавшись, в якій справі вирядився гонористий батько до Москви, Леонід хитро замамив його до ресторану, сповів до півсмерті. Потім затягнув у поїзд Київ — Кам'янець-Подільський, домовившись з провідником, щоб він виштовхнув батька на рідній станції Дунаївцях. Опам'ятався коваль удома. Почухався, похмелився. Щоб не втратити авторитету, придумав для земляків ловку відповідь:

— Іздив, конешно... Хіба не бачили, як Горпина провджала? Пришов поїзд до Києва, а далі — гудок. Виглядаємо у вікно — що таке?.. Пояснюють: далі ніззя... У Москві — яшур... А мені яка користь заразу до Жванчика привозити?..

Після повернення Щербатого «з Москви», сподівалися у селі, а найпалкіше Бронон, що заспокоїться нарешті коваль, забуде давню образу, в якій Пляцовий, залежно чийми очима дивитися, був без вини винуватий. І давні однокласники, якщо не помиряться, то хоч носитимуть своє лихо не на людях, а в собі. Та не було вплину циганському сину! Бійки, образи, люті погляди. Бронон з гіркістю вирішив виїхати з Жванчика назавжди.

Завербувався на цілинні землі. На новому місці його зустріли прихильно. Був Пляцовий по-жванчицькому заппопадливий до праці. За якихось два-три місяці виділився, упав в око директорові зернорадгоспу. Невдовзі той викликав Пляцового до контори й запропонував йому курси комбайнерів.

Ожив Бронон! Тугий на творче слово, два вечори стратив на куцого листа додому, а як скінчив, пальці ще довго тряслися від радості й втоми, скручуючи цигарку. І хоч напір був німий, громом лунали у вуха Бронона веселі слова: «Так і так, готуйтеся, скоро перевезу вас сюди... Заскучав, спасу нема!.. Сам буду водити степових слонів... Заробляють комбайнери: самі знаєте... Особняк, телевізор... Самі знаєте... Тут хлопці підробили, котрі не лінуються. Є «Москвичів» два в простих робочих... То як не дав мені бог погибти героєм на війні, покладу руки тут

в роботу, щоб не чути того жванчицького позору. Сили більше не було терпіти!..»

Та лихо чіпляється, де легше. Необережна Бронінова дружина поділилася радістю з кумою; кума — зі свахою... І...

І незабаром секретар партійної організації того радгоспу отримав із Жванчика листа.

«Товариші!— писалося в ньому впертим знайомим стилем.— У вас на роботу пристроївся один чоловік. Можна сказати — гад: колишній німецький шуцман. У війну на-творив ділов, дониньки людям моторошно. А ви хочете до-вірити поліцаєві радянську техніку. Де ваша пильність, товариші?..»

Після того вісті від Броніона стали надходити рідше й не такі вже втішні. Скаржився Пляцовий на сухий клімат, на те, що ночами часто болить серце... А зимою і сам приїхав: зарослий, зажурений, постарілий.

Одного разу Кирусова сім'я сиділа за святковим обідом у своїй хаті. Причина була подвійна: неділя і приїзд сина-пілота у відпустку після закінчення училища. Борщ уже щез, на підході від печі пливли білі вареники. З усією урочистістю несла їх улюбленому синові радісна мати. Нена-роком Горпина ковзула поглядом на шибку й охнула. Жирна миска попливла з долонь, празникові вареники гепнулися на землю.

Усі кинулися очима до вікон.

На Кирусове подвір'я входив Пляцовий зі своєю родиною. Сім'я була чимала. Попереду йшов Броніон. Його обличчя, постать, хода свідчили про велику рішучість, внутрішнє клекотіння. Йшла за ним, слід у слід, вірна дружина Ганна, зігнувши голову, три доньки, два сини, з яких один теж був воїн-артилерист, два малюки — діти дочок. І позаду всіх, підтримувана внуком, повільно ступала давня, як Жванчик, напівсліпа вже Бронінова мати — Соломія.

...Ні, в Жванчику не повторилася історія ворогування родин Монтеккі й Капулетті... По черзі згинаючись у порозі сінешніх і хатніх дверей, Броніон повільно увійшов у світлицю, й усім стало видно, що важко йому було це робити. Обтікаючи свого господаря, просунулася досередини Бронінова родина. Вкупі з ними одразу вступила сюди дивна, сторожка й туга, мов тетива лука, таша.

Першим промовив Кирусів син-пілот. Він відповів на Ганнинє привітання, бо Броніон напочатку був не в силі

й це сказати. Син підвівся, ступнув крок уперед, запросив непроханих гостей сідати. Всі ці перші хвилини Кирус важко дивився убік, під припічок, де бавилося порожньою коробкою з-під сірників кошени. Бронон не поступився з місця, тільки шапку зняв,— видно було, як дрібно тремтить вона в лівій руці. Лише підсліпувата Соломія, підведена онуком до лавки, причепилася скраечку, сперлася в зажурі на палицю.

Трохи зігрітий голосом молодшого Щербатого, Бронон, зрештою, розтулив рота. Трудно, мов каміння, перевертаючи замерзлими щелепами сірі слова, він заговорив, як йому важко жити на білім світі, носячи давній гріх під серцем, ніби Христос хрест на Голгофу. А воно, серце, вже не таке, як колись, і ночами починає боліти. Як гірко за сім'ю, бо ж діти нічого не винні, а вже дорослі, власних породили і все бачать. Шнурок має два кінці, як день і ніч, як і все на світі, а його лихо, виходить, безконечне. А бачив бог, хоч не бачили люди, що в той страшний, далекий день бажав Бронон тільки одного — врятувати життя землякові. Тому, ризикуючи й сам придумав, вибачайте, оті вуса...

Раптом Пляцовий спинився. Крайцем правого ока помітив він, що Кирус ворухнувся. Ніби хотів щось сказати. І справді, Кирус на останньому Брононовому слові ледь ворухнув скорботно заламленою бровою.

— При чому тут... вуса?— тихо промовив він, і це були перші, з іншого мотиву, слова за багато минулих літ. Потім став повільно підводитися.

— Ну, тут голосних розмов нема чого заводити...— попередливо виступив на середину хати Щербатий-молодший, а Брононів син, на всяк випадок, став ближче до свого батька.— Діло минуле...

— До чого тут — вуса?..— голосніше повторив Кирус, виходячи з-за столу. Очі його замість давнього гніву почали наливатися тугою, гіркотою.— А ти помовчав би...— зауважив він синові з легким докором.

...Вони стояли один проти одного, давні школярі, «банняк» і «струдель», земляки з одного села, вже згорблені, посивілі, оточені трьома поколіннями своєї рідні. Кирус усвідомлював, як тяжко зараз обом родинам дивитися на них, на самих себе, переживати спільне нещастя. Він розумів також, що пора щось робити; може, забути за домашніми клопатами, погасити в собі, примиритися хоч би про людське око. Ради дітей,— он які соколики стоять

з того й з цього боків!.. Буря почуттів у клапті розривали серця обох!..

Кирус підвів важкі, досі чорні, досі горді очі на Бронона. Повільно підніс і руки, тяжко поклав їх на Брононові плечі; трудно було розгадати, що в тому русі: гнів чи покора?..

— Як ви могли... Брононе?— болісно промовив Кирус.

Вперше за багато літ Щербатий назвав Пляцового по імені. Блідий, охоплений соромом і тугою, тихо гойдався Кирус на слабких, висохлих у роботі ногах. Бронон чув, як вони тремтять, як тремтять ковалеві пальці на його плечах. Потім Кирусові руки кволо сповзли на Брононові барки.

— Як ти міг?.. Скажи мені?.. Га?..— згадуючи все найкраще, що було між ними: школу, їхню парту, місячні ночі, гітару, пісню, Брононові наївні сльози,— кволо потряс Щербатий Пляцового, зазираючи в очі.

І заплакав. Ой, мало хто бачив у Жванчику, як Кирус плаче! Знать, справді постаріло і його циганське сталеве серце, висмокталося тугою, зморщилося журбою. Дивлячись на давнього товариша, якого він усе життя любив скупою непомітною чоловічою любов'ю, засльозився і Бронон,— пискляво, по-баб'ячи, жалюгідно. Перед очима синів-воїнів плакала, попрана зайшлим ворогом — фашистом, їхня солдатська доблесть, перед дружинами — громадська гідність, перед дітьми, онуками — батьківська честь.

...Вони не знали високих слів, не вмiли мислити крилато, аби пояснити людям, що саме твориться у їхніх душах. Були вони прості, «репані» мужики жванчицькі, до роду яких і я, на щастя, належу. Тримаючись за барки, перший лише стогнав, другий тихо плакав:

— Як ти міг?.. Як ти міг?..

І їм обом, їхнім синам-воїнам, родичам, що стояли збоку, журливо похитуючи головами, зі страшною ясністю стало зрозуміло в цю розпачливу мить, що примирення не прийде, що про нього не буде й мови.

* * *

Тому Бронон з Кирусом продовжують і досі тужити. А я не можу поставити на цій незакінченій історії останньої крапки...

Подібні бувалиці трапляються за різних обставин. Жванчицькі почалися з пісні.

Власне, пісню слід вважати лейтмотивом оповідання, — вона була присутня тут протягом усього дня.

Ланка Марії Гашок копає цукрові буряки на своїй дво-гектарній ділянці. Польова поезія супроводжує роботу десятиох жінок. В чому полягає вона? Насамперед, у сонячному осінньому дні. Ось його ласкава акварель. З півночі на жінок дивиться Рачинецький ліс. Хочеться порівняти його з сухим древнім дідом на худих ногах, при костурі, в білій бороді, з насуплено-задуманим поглядом зістарених очей з-під дрімучих брів, хоч таке порівняння діла не робить. Ліс тихий, ясний, лункий. Зрідка зірветься з гілки жовтий або брунатний листок, закружляє між стовбурами кривого танцю на землю. То вже останнє зітхання життя, шлях до кінця... Ще рідше озоветься птиця — самотньо, сумно, без підтримки в голосі, як бувало шебетала весною. Отже, вирішила не відлітати в ірій, зазимує, воюючи з морозом, в ріднім краю. За це спасибі! Де-не-де покажеться очам гриб, який пережив усі строки, — ширококапелюхий, на струхлявілій ніжці — без породи, без імені, сонливий. Кінцем чобота допоможеш знічев'я йому власти на листяне ліжко (нащо навстоячки дрімати?). Гриб перевернеться з ніг на голову, а під капелюхом — довгастий слимак, і теж міцно спить, аж заслюнявив подушку. На кущеві калини, в сутінному міжгіллі, розп'яв свій невід павук — ловися, рибко, велика й маленька!.. Спливає година, друга: поживи нема... Де не взялася велика зелена муха. Погасала довкола зі страшним гудінням, роздивилася, кинулась з розгону на ювелірну пліть, прорвала й вилетіла через протилежні двері. Рибалкам так часто не щастить!.. Синє небо над деревами, сизий туман-димок між ними, мурашині копички посіченого хмиззя, сонячні плями де треба й не треба на загальному малюнку й ніжна, чуйна тиша, — так виглядає Рачинецький ліс в оповіданні.

А ось поле. Ледве вийдеш з лісової прохолоди й таємничості на околицю, де під лісом — дорога, одразу стає тепліш, у полудень навіть душнувато, очі звужуються від сліпучого світла, а у вуха починає текти стоголосий гомін

польового життя. Він, правда, не такий галасливий, як у липні — серпні, та все ж шуму й тепер багато. Бо живуть ще й зараз на жванчицькім полі цвіркуни, трактори, гуркіт возів, шерхіт кіс на лузі, вітер у посохлих травах, мандрівні й тутешні пташки. Й інші голоси, імен яким одразу й не знайдеш. Чиста холодна вода під Васильчиком, зачароване зеленою красою небо, велич простору, прозоре повітря, сизувато-сині обрії, що завжди манять до себе, а прийдеш туди, роздивишся — нічого особливого, і вже те інше «попереду» у свою чергу кличе, — такі й подібні слова підходять до цього підлісного осіннього поля.

Ланка Марії Гашок — між лісом і Рудкою, і, якщо не піде дощ, жінки докопають свій шматок. Як і багато таких гуртків, цей нічим не відрізняється, хіба лише тим, що дев'ять жінок — у нормі, а ланкова Марія Гашок — вагітна. Ось тут-тут...

Марії важко. Вона червона, пітна. Працюючи, часто підводиться на ноги, розгинає спину. Витирає тилом долоні мокре чоло, заправляє пальцями волосся за хустку. Робить кілька кроків уперед, стільки ж назад, розминається. Очі стомлені, якісь винуваті, застелені туманом того, що хвилює у ній самій перед наступаючою бурею народження. Йй, Марії, зараз би — додому, в м'яке ліжко, на чисту подушку. Та хіба можна?.. Господарський вогник спалахує у зів'ялих Маріїних очах, коли покажеться порожня і відійде повна автомашина. Тоді ланкова рахує, записує «ходки», командує. Копати вона вже не може. Сидить на купі підгнилої гички й чистить буряки. Розкидані — по дві, по три — по полю, колгоспниці здаля стежать за нею: як і Марія, зустрічають і проводжають автомашини і, як і завжди у кожній роботі, лїниво перемовляються між собою. Найбільше усіх займає Маріїн живіт. Великий дуже.

А де ж пісня? Пісня то з'являється, то, перервана чїсьмось цікавим словом, замовкає, щоб згодом знову народитися — вже з середини або цілком новою, нагадуючи собою вітер: прилинув і відлинув...

Через сад-виноград по воду ходила,
Та не дав мені бог, кого я любила.
Тільки дав мені бог, кого я не знала,
Через той перебір, що перебирала...

Бачите, як буває на світі...

Між іншим, під цим Рачинецьким лісом, на території цієї ж ланки, в жовтні 1942 року, в такий, як і сьогодні, сонячно-хмарний день, фашисти розстрілювали Бейлу Лернер і її товаришку по школі Ніну Боднар, що цілий рік перехувувала єврейку. Як і тепер, плив над жванчицьким краєм лівно-тихий спокій. Щохвилини чекався дощ, але його не було. Спочатку чотири німці, серед яких один, може, виконував обов'язки прокурора по нагляду, а другий — лікаря, вели змучених смертниць шляхом, потім звернули на стежку. Дівчата, зовні спокійні, йшли, тримаючись за руки, ніби під ногами була ковзка, після дощу, дорога.

Історія життя Ніни Боднар та Бейли Лернер, як і історія їхньої смерті, убого короткі,— подружкам було по шістнадцять літ. Волею учительки Олени Львівни, яку малюки звали для зручності Лена-Вовна, вони випадково сіли за спільну парту в першому класі. Не могла тоді Лена-Вовна, яка через багато літ, у дні учительських відпусток, приїздитиме з далекої області на могилку своїх учениць і кластиме на неї польові, поруч нарвані квіти й куритиме «Біломор», ядушливо кашляючи в хустинку,— не могла вона знати, що тим наказовим гостинним рухом руки й словами: «Ти, Бейло, і ти, Ніно, сідайте за цю парту...»— спарує дівчаток у міцну, нероз'єднану любов, яка дасть обом багато настроїв, вражень, відкрить. І приведе їх до спільної могили.

Ну, що можна згадати з їхнього життя, коли життя того, по суті, не було?.. Серед навчання у школі, бігання по ріднім підвір'ї, випасання худоби в полі, серед складання іспиту на вперше самостійно зварений борщ (ця показна подія у Жванчику настає у 9—10 дівчаткових років), серед до смішного короткої любові на день — тиждень до якогось удвічі старшого хлопця, любові без слів, без зустрічей, а так, лише блискучими розгубленими очима й зі страшним колотінням закоханого сердечка, в Ніни й Бейли відмінним від інших школярок стало, можливо, те, що десь на їх дванадцятому-тринадцятому році класний керівник запримітив у подружок щоденники. Там були власні записи, наївні, як балухаті очиці двотижневого теляти. Але здебільшого дівчатка переписували нові пісні улюблені вірші, перебивали картинки або малювали щось своє.

Першою завела потаємний зошит Бейла. Бейла жила в жванчицькому містечку, її батько працював аптекарем, мав багату бібліотеку, блискучий самовар Баташова в медалях, з якого Бейла пригощала й Ніну пахучим чаєм з прісною мацою. Бейла користувалася увагою «інтелігентки», або як у Жванчику ще говорили: «веретяної шляхти». Раз на уроці української мови, коли вчитель Володимир Іванович Джога, диктуючи, повернувся очима до вікна й довго мовчав, komponуючи в голові чергове речення, Бейла витягла з дерев'яного ранця товстий зошит, зі скуйовдженим, мов чуприна Степана Гонти, заголовком «Альбом», розгорнула під партою. На першій сторінці у лівому верхньому кутку червоніла старанно перебита троянда. Посередині красивим, з кружальцями почерком сьайнуло Ніні в очі таке:

В пору расцветы женской весны
Просят ответа девичьи сны.

Дванадцятилітня Ніна прочитала й, мало що втямивши в тонкому плетиві російських заримованих слів, підшмигнула носом.

Та вже через тиждень, на уроці сільського господарства, коли Віктор Максимович Кострогриз, весь вимазаний крейдою, малював на дошці лемеші й чересла, Ніна так само таємничо й серйозно розкрила на колінах свій зошит у клітку, теж з написом «Альбом» і перебитими зеленими голубками, з надрукованою від руки бозна-де взятою строфою:

Я, молодой, веселый птах,
Лечу, як вітер в небесах!
За мною вслід все летється сміх,
Веселий спів для всіх!..

То, мабуть, розпускалися перші пелюстки їхньої юності. Їх обірвала війна. Аптекаря, сина Хаїма й дружину Цілю німці розстріляли в той же день, коли зайняли Жванчик. Бейла залишилася живою випадково, бо саме тоді з Ніною і подружками перебувала на старій розваленій папірні в Совім яру, у самодіяльній екскурсії. Сповістили її про це однокласники Іван Шерега й Степан Гонти, вийшовши крадькома до Лучків назустріч. Провели назад, на папірню,— налякані, мовчазні.

З того часу Ніна почала переховувати Бейлу. Де? В Приворотському, Соколецькому, Яцьковецькому, Рачинецькому лісах, у млинах на Бабі й Трибухівці, в своєму

хліві, в льоху, на горищі хати, в stodолі, у двох побережників-родичів, у «Дірявому камені» над Теремцями, в розваленому монастирі над Бакотою, — де могла!

Більшість жванчицьких людей знали те. Люди таємно радли цій смертельно небезпечній дружбі. Виказав дівчаток соколицький шуцман Завадинський, випадково набрівши на них у лісі, коли подружки переплітали одна одній коси.

Бейла мала дуже ніжне гарне обличчя, ну зовсім «вертяної шляхти». Як і раніш, так і в дні підпілля Ніна любила подовгу милуватися змінами в її очах, усмішці, усьому ласкавому образі. Навіть тепер, за цих жахних обставин, Ніна ловила себе на тому, що підсвідомо фіксувала в пам'яті спотворене ляком прекрасне обличчя подружки. Це було неймовірно й страшно.

Одночасно Ніні здавалося, що вона охоплена хмарами якогось дуже ядучого чаду, ніби попала в густу пелену тютюнового диму або туману, що душили її, не давали вільно дихати, або в інший, зроду їй не відомий стан. Здавалося, що німці, їхні автомати, гудзики на сіро-зелених шинелях, пенсне на тому високому й вони самі — Бейла з Ніною, — що все це не реальне, не тривке; варто зробити болісне зусилля, і Ніна прокинеться, розглянеться по боках. Полегшено зітхне й переконається, що мучилася у важкому дурманному сні.

Але дійсність тверезо верталася до Ніни. І тоді вона (а за нею слухняно й Бейла) стала уповільнювати кроки, аби відтягти страшну мить, до якої волочили їх німці. О, якими дорогими стали для неї п'ятдесят кроків життя, ці хвилини реального перед прірвою небуття, які ще вчора вона так безглуздо розтрачувала!

А Бейлою з її хитреньким розумом чимдалі все більше оволодівало безумне прагнення утекти. Дівчинці вірилося, що вона спроможна зараз рвонутися раптово вперед, минути переднього німця і побігти так прудко-прудко, що у волоссі свистітиме вітер, на очах виступатимуть сльози. Тоді серед німців зчиниться колотнеча, крики, й, можливо, під цей галас удасться втекти й Ніні.

І в той час, як Ніна всіляко намагалася іти повільніше, впираючись своїй смерті, наживаючись кожним цалем тьмяної дороги, Бейла, так само пильно придивляючись до місцевості, вибирала, з якого горбочка чи ямки, або з рівного місця кинутися втікати. Здавалося їй: ще мить, друга, й вона помчить! Але чомусь не відважувалася. Вона

боялася пострілів ззаду, самого їх грому й крику німецьких солдатів.

Коли вони, нарешті, підійшли до того місця, Ніна раптом, ніби справді проснувшись, ніби встроимивши голову в студену воду, а потім бурхливо стріпонувши нею, чітко й виразно побачила Жванчик. Він стояв поруч Ніни, на всі чотири сторони світу! Винятково яскраво, мов при майському сході сонця, зеленіли, сіріли рудчанські й рачинецькі поля. Жовтів, окутаний тишею, древній Рачинецький ліс. Небо було синє, високе й дитячо-свіже, яким буває лише осіннє небо бабиного літа. Вкочена колесами возів, повзла з Голозубинець до Жванчика блискучо-чорна дорога, а шосе лежало поруч. Саме пливла в південний бік, за Дністер, на Бессарабію довга вервечка вічних мандрівників, час од часу кидаючи на дівочі їхні голівки своє журливе «курляй-курляй...». Ці чудові деталі рідного, тільки жванчицького, війнули на Ніну бурхливим вітром такої радості, аж в очах потемніло!.. Було щось незвичайне в її стані за хвилину до смерті. Ніну охопило переможне переконання — як раніше окутувала тупа сонливість — що все це: шосе, поля, ліс, небо, журавлі — як стояли на цьому місці цілими століттями, стояли при ній, так стоятимуть і після неї! І хай там німці чи інші короточасні чорти зараз тут перебувають, а край стоятиме віки! І віки буде зватися «Жванчицьким»! Вона тепло глянула на свою Бейлочку, дорожчої від якої не було зараз для Ніни, ще міцніш полюбила її. Дивлячись у кринички Бейлиних чорних прекрасних очей, радісно загомонила до неї:

Я, молодий, веселий птах,
Лечу, як вітер в небесах!
За мною вслід все летиться сміх,
Веселий спів для всіх!

Бейла — маленька, тендітна, дуже гарна й ніжна, — стояла поруч. Наївне прагнення втекти у ній уже зів'яло. Тоненьке тіло дрібно тремтіло, зуби цокотіли. До її розпеченої свідомості дійшли Нінині слова. На мить їй побачилися заповітний зошит з трояндою, краєць столика в аптеці, пахучий чай з мацою і рука Ніни, що невміло тримала блюдечко з солодким питвом. А поруч дорога в могилу... Бейла затряслася дужче. Прикувавшись навіки вірними очима до Ніни, вона посилювалась відповісти їй. Посинілі уста з натугою розтулилися.

В пору расцвета женской весны...—

хотіла задекламувати Бейла. Але замість того з жахом прикипіла до затуманеного Ніниного образу. Вже мертві її губи ледве шелестіли:

— Ніно... Ніно... Ніно...

...Коли пролунало чотири постріли, Ніна Боднар упала мертвою одразу. Бейлу лише поранили — в бік і плече. Солдат, який розстрілював її, хвилювався. Бейла закидалася на землі в живих, що не скорялися смерті, корчах.

— Що?.. Що?..— закричав німецький прокурор.

Тоді інший солдат, той, що забив Ніну, виручаючи товариша, швидко підійшов до Бейли й вистелив у голову. Бейла затихла.

Незабаром на місці страти виріс горбик. Поле спорожніло.

III

Виповнився полудень — тихий, лагідний, яким був і ранок. Мабуть, таким ласкавим стане й вечір. Буряків залишилася третина, але на найбільш зарослому й твердому. Робота вже не так спориться, як напочатку. Крім того, жінки вже добре притомилися. Вони недавно пополуднювали, напоїлися: хто кислячком, хто чаєм, а хто просто водичкою з рудчанських джерелець (гожої округ Жванчика повно!). А коли робітна людина спожие всмак хліба-солі після доброї праці, її морить сном.

...Та чи висиплялася-спочивала ти як слід коли-небудь, душе моя, невисипуша жванчицька землячко?.. Бачу, як лежиш уполудень просто отут, серед поля, на твердих груддях сірої ріллі, бо ніженьки так стомилися, що не дотягнуться до лісової тіні, а хвилина — дорога. Дихаєш спрагло, у міжбрів'ї піт. Лише — за всяких умов — сніжно-біла хустинка оберігає гірку твою голову від спеки. Бачу, як, застигнута несподіваним дощем, сидиш, зібгана, під кушем, поклавши на коліна патички брунатних, висохлих пальців з чорними заїдами обіч нігтів від сонячної тяжкої роботи. Виджу тебе, розметану, на душному ліжку, обіч змертвілого в затерптому сні чоловіка, або притулену на самому краєчку твердому, а поруч — кілька твоїх діточок. Ти спиш — не спиш, чуйна до них, мов струна на скрипці. А лиш забринить ріденьке світло, ти, розбита вчорашнім сапанням і недіспанною ніччю, знову на міцних ногах. Ледь скропивши опалене обличчя студеною водою, доїш корову, випускаєш курей і вже знову сонливо бредеш

у поле. А на плечах — одне, у руці — друге. І тут і сапа, і полуденок, і каптаник, і забавки малятам. Діти твої теж сонливі, скімлять, протестують — гартуються. Ти чорна від вітру й сонця, сухенька, мов скіпка, жива й міцна, мов вужівка з ліщини! Як я люблю дивитися на тебе, який рідний образ!.. І як же боляче мені, коли інколи восени так убого оціниться твій святий труд: то град ударить, то засуха спалить, а часто й людська у цьому вина — вольова безталанність!..

І все ж через годину-другу, коли з'їджене й випите знову стає силою жіноцьких рук, розмова в ланці оживає. За нею, як вислід, зринає і пісня.

Коло млина — кременина,
Зацвіла калина.
Навчилася в саду спати
Молода дівчина.
Навчилася в саду спати
Між яблінками,
Щоб не чула стара мати,
Що я з парубками.

...А Марія страждає. Пекучий біль налітає на її зморене тіло, свердлячи його — по живому — сотнями тупих буравців. Тоді Маріїні очі туманіють, чоло вкривається потом, Марія уже згодна йти додому, лягти в ліжку, і хай з тими буряками — що буде!.. Та ледве трохи попустить, муки притуплять гострі зуби, «відповідальний момент», як любить Марія говорити на зборах, знову напливає на ланкову, як і вітерець з-за лісу: її ноги в село не йдуть. І це не примха, як може показатися збоку: попрацюйте так, як Марія, з весни до осені, дочекайтеся копання, дізнаєтеся, чого варт кожен солодкий корінчик!..

Марія навіть сердиться на себе: не могла заждати! Ніби строки пологів можна відрегулювати так, як норму висіву в буряковій сівалці.

Гей, у лузі, на ялині,
Колисала Марусина дві дитини...

Ох, збитошні!..

IV

Між тим, у 1944 році, знову ж на цим-таки Маріїнім полі, але вже не восени, як тепер, а в березні, весною, солдат 16-го мотопіхотного полку 4-ї стрілецької дивізії Вят-

ков, п'ядесяти двох літ, вів сам на сам бій-перестрілку з німецьким солдатом-розвідником. Вятков також ішов у розвідку. Сталось так, що фашист і Вятков одночасно помітили один одного, одноразово впали на землю й почали перестрілюватись.

Невигідне позиційне становище обох було в тому, що вони зіткнулися в чистому полі, кривдно не добігши до надійного захисту — Рачинецького лісу, якихось двісті метрів. Ліс сірів з півночі від них. Вятков лежав по цім боці шосе, ворог — на західнім схилі поля, ближче до Рачинець і Васильчика.

Обидва розуміли, що варто одному підвестися або хоч трохи підняти голову від землі, другий негайно скористається і вистрелить. Ясно було й те, що обидва думали про ліс, часто жадібно позирали на нього, ловлячи слушну хвилину, щоб відповзти, відкотитись або просто, зірвавшись на ноги, влетіти в гущину дерев і негайно відкрити вогонь по ворогу. Вятков терпеливо чекав, щоб це зробив німець: поки підводитиметься і бігтиме, Вятков, при щасті, зіб'є його кулею. Фашист, лежачи, сподівався на протилежає.

У німецького солдата був автомат, і він час од часу випускав короткі черги в бік Вяткова, намагаючись попасти в нього чи просто лякаючи його, або, можливо, подати тим сигнал своїм, що, безперечно мусили бути, як і наші, десь поруч.

Вятков мав гвинтівку зразка 1891 року з багнетом, який виручав його більше, ніж куля, бо добрим зором не міг похвалитися. Тому вистрелив лише двічі: вперше — запримітивши німця і вдруге — коли той упав на землю. При цьому він точно відмітив, де той заліг. Вятков беріг патрони, яких (як і харчів, цигарок, сірників) було в нього мало, він завмер, не зводячи очей від уявного ворога, викидаючи слушної хвилини, щоб вистрелити й убити його.

Слякотів, мерзнув, танув і продувався одразу чотирма вітрами неприємний березень. Обидва солдати лежали в напіврозмерзлім болоті. Поступово волога й холод стали проникати в їхній одяг, тіло. На Вятковім була витерта, коротка в рукавах шинель, видана йому ще в Куйбишеві. Він піддягав під неї фуфайку, подаровану якоюсь господинею на нічлігу під Валуйками. Але Вятков залишив її на тачанці, щоб іти в короткочасну розвідку в легкій тілі.

Німець також мерзнув у тонкій, навіть холоднішій, ніж на Вятковім, шинелі. Мундир, шерстяна фуфайка й шов-

кова білизна, правда, порівняно краще затримували тепло, і коли б цей одяг був на Вятковім, родом з-під Воркути, той почував би себе в повній солдатській нормі. Але німець походив з Тіролю, довгий час служив в Італії, сюди прибув з півдня Франції. Навіть цей березневий слякотливий студень був для нього нестерпним.

Саме та мокрота, що поволі просякла в худе тіло тірольця, й повела за собою початок розв'язки. Спочатку в нього затерпли пальці на автоматі, потім стало крутити ліву, давно застуджену ногу. Він спробував шосунути її убік, але заскніло ще дужче. Довелося вернути її в попереднє положення. Потім солдат лежма обережно підігнув її. Трохи попустило. Відчулася мокрота в коліні й на втиснутих у болото ліктях. За якийсь час довелося знову поворушитися.

Збігло півгодини. Ніхто не показувався ні з нейтрального Жванчика, ні з обох боків, де знаходилися наш і німецький фронти. Освоївшись, посмілішавши, фашист став ледь-ледь помітно йорзати на землі, поліпшувати своє становище. Йому захотілося пити. Благодатна кава лежала поруч, в термосі-баклажці на поясі. Щоб розперезатися, зняти баклажку, відкрутити кришку й притулити тепле питво до посинілих вуст, пішло ще кілька обережних хвилин.

Поминула й повна година. Німець почав уже сподіватися, що радянський солдат убитий, чи, ловко замаскувавшись, відповз до своїх, або ще щось сталося з ним. Підбадьорюючи себе такими надіями, допив каву, лівою рукою поклав усе на місце (права весь час лежала на автоматі). Намагаючись рухатися якомога повільніше, дістав сигарету, запальничку — теж усе це лівою рукою — і, обережно креснувши під шинелею вогню, закурив, солідко затягся й видихнув кілька разів.

Видав ворога тютюновий димок. Вятков не побачив ні німця, ні диму, бо зором не міг похвалитися. Зате він володів давнім мисливським талантом — миттю вловлювати найтонші пахощі. Він навіть розрізняв, як пахне сухий, осмалений сонцем камінь.

Весь час взаємного стеження Вятков лежав непорушно, мертво, як упав, хоч дуже змерз, від напруження і хвилювання хотів курити й був голодний. Прикіпівши змокрілими від пронизливого стрічного вітру очима до місця, на якому мав лежати ворог, Вятков нагадував сам собі власного пса-вівчарку Пірата в мертвій стойці на лиса. І ось

тепер, ледве вітер доніс йому дух цигарки, Вятков здригнувся, кліпнув очима, на мить заплющив їх, щоб спочили. Потім, старанно цілячись у запахи диму, вистрелив під самий зріз землі — раз і, підждавши секунду — ще раз.

Німець одразу закричав: різко, металево. Вперше за годину «мертвої стійки» Вятков ворухнувся: переплів ногу за ногу. Можливо, він справді поранив ворога. Але його крик міг бути й обманним маневром. Вятков вирішив не виявляти себе.

А той продовжував голосити. Відчайдушний, повний розпачу й муки людський лемент болісно тривожив душу Вяткова. Тяжко було йому, літньому, воювати, бачити смерті, спостерігати, як солдати вмирають... Крик міг накликати когось, можливо, німців. Це погіршувало становище Вяткова. Але більше тривожило його розуміння, що, може, він лише поранив ворога й тепер опинився у такій ситуації, що й підбігти до нього небезпечно — ану стрельне, — й допомогу йому подати не може. Відходити до своїх Вятков теж не хотів: він ще не виконав наказу.

Так потривало ще трохи. Нарешті, коли зойки настирливо, до гострого болю у вухах і в душі, і в усьому тілі вивели Вяткова з терпіння, він сердито крякнув, зручніш узяв гвинтівку й повільно поповз уперед.

Повз він довго, настійно і трудно, час од часу перепочиваючи, пильно роззираючись. Поле залишалося порожнім. Вітер і мряка посилювались. Несподівано німець затих. Вуха Вяткова оглушила мертва, моторозна тиша, нестерпна, як і недавній крик. Вятков одразу зрозумів: той лемент, що так боляче лящав йому в душі, був обманним. Тепер, побачивши Вяткова зблизька — чудову принадну ціль — німець замовк, припав до мушки автомата. Зараз він прострочить Вяткова на голому, добре прострілюваному з усіх боків полі.

З холоду Вяткова кинуло у жар. Треба було негайно діяти! В одну хвилину! Але як?..

Вятков знаходився на половині дороги до свого ворога. Коли б на його місці був фашист, він би негайно впав на землю, почав би стріляти всліпу, або окопуватись, або повзти убік до якоїсь ямки. І головним на його устах було би слово «рятуватись!..» А у Вятковім текла замкнутим колом кров батьків, у якій такі людські якості, як відвага, рішучість, відчайдушність, а до того й необачність вільно вміщалися у виразі: «Ех, була не була!.. Авось!..» Ясно,

що він мусив зробити тільки так, як би це зробив його російський дід і прадід...

«Ех, була не була!..» — необачно подумав з відчаю Вятков, зиркнув на багнет, кинув гвинтівку у ліву руку. Блискавично зірвався на ноги й рвонув чимдуж зі своїм «авось» уперед.

Пробігаючи смертну свою тропу, Вятков не відчував ні рук, ні ніг, ні серця. Весь він перебував у стані огненного оціпеніння. Летючи на війну, він не помітив, як попри нього мигнула стара межа між озимим і ярим полями, дві торішніх кротячих купи, мокрий кущ свербивусу. Але тишу, моторошно страшну тишу перед пострілом ворога, відчував увесь час рокованого маршу. Нарешті Вятков добіг — на щастя — до того, до кого прагнув усі дні й ночі, починаючи від 22 червня... Невидячими від напруження й сліз очима він побачив на землі скорчений сіро-зелений згорток тіла й одягу. І, не думаючи рішуче нічого, тільки підсвідомо прагнучи, щоб німець не підвівся, з усієї сили всадив у нього — посередині — багнета.

Коли б Вятков застав солдата живим, він, бачачи, як той качається по землі в страшних муках, безумовно, почав би теж по-людському страждати. А давно відомо, що душевна мука від тілесної тяжча... Але перед Вятковим лежав уже мертвий — як і кротячі купи, межа, сонний кущ свербивусу. І він, перед цим побачивши тисячі подібних, звикнувши до того, почав повільно остигати, заспокоюватись.

Вятков підступив до убитого, повернув навзнік і одразу накрив його обличчя шапкою. Зробивши це, він почув себе в повній самоті. Потім переможець переможеного обшукав. При німцеві, крім одягу і взуття, були: автомат з трьома обоймами, губна гармонька, баклажка-термос, дві плитки шоколаду, два годинники — на лівій руці й у кишенці штанів, фотокартка жінки, сигарети, запальничка й кілька грошових марок. А також солдатське посвідчення на німецькій мові з невеличким фото.

Обдивившись навпочіпках це, Вятков знову поклав усе на старі місця. Собі взяв сигарети й запальничку. Одразу закурив. Потім солдат витер піт на чолі під шапкою, краще заправив шинель. І пішов лісом продовжувати розвідку.

Через два дні Вятков крокував близько цього місця, яке вже стало тилом, у шеренгах бійців свого полку й разом зі всіма співав:

Голос у Вяткова був від природи тонкий, підголосний.

v

...Ланкова Марія Гашок, здається, не витримає. Сталеві обручі час од часу лютіше стискають їй живіт, незважаючи, що в ньому — Маріїн найдорожчий скарб, опікають серце шквалом болю й викрешують з очей, замість сліз, пекучі іскри. Вона вже не в змозі приховати від жінок свое лихо-радість: упала на купу зсохлого й підгнилого бурячиння та, вицокуючи, мов у пропасниці, зубами, чекає смерті своєї.

Мабуть, починається «те-е-е...» Першою помічає стара мудра Текля. Вона підходить до Марії і оторопіло сплескує долонями по спідниці, боячись навіть уголос визначити ясним словом зміст отого «те-е-е...» Ланка завихрюється у тривозі. Божечку наш! Казали ж їй!.. Говорили!.. А-а... хто, власне, казав? Ніхто не говорив Марії йти додому. Що ж тепер робити?..

Стара мудра Текля відганяє жінок пріч і зморщеним пальцем підкликає до себе лише Савету Дробикову. Баби тихо радяться. Їхні обличчя сяють урочистим спокоєм, таємною радістю, сподіванням світлої новини. Обидві розмовляють повільно, мало рухаються, і лиш зчаста пильно поглядають на ланкову.

Цікаво в цей момент зиркнути непомітно оком на Чобанову Ганнусю — чотирнадцятилітнє дівчатко, ласкаву приблуду ланки, яку всі по-материнському люблять. Хоч її відігнали найдалі від лежачої на кагаті Марії, нічого не пояснювали, Ганнуся сама миттю про все догадалася. Як же вона стривожилась!.. Дівчинка то кидається бігти до Жванчика за поміччю, то повертається назад, то поривається до ланкової, то намагається по обличчях старших розгадати, що буде?.. Що ж буде?.. Але по тих нічого не видно... Ганнуся по добрій волі відходить аж до куща свербивусу й, зібгавшись під ним у грудочку, скімливо плаче... Решта жінок з ланки поводитьсь по-різному, але в цей напружений час просто нема можливості кожному показувати.

А знаєте, буде дощ. Може, й гроза. З лисецького боку пливуть сірі хмари, з Соколецького лісу — темно-сизі. Рвонув вітер, а пилюки нема,— недавно трохи мочило. Лише сухе бурячиння ожило, зашелестіло. Грому теж не-

ма. На світі потемніло, захмурилося. З Соколецького лісу потягло холодком. І ось, одна по одній, западали перші краплі. Відбірні, відчутні. Зараз сипоне...

В цю мить до жінок швидко йде з Рудки Степан Гашок — чоловік Маріїн. Стара мудра Текля не встигає сказати йому слово-друге, як він, нагнувшись над Марією, промовивши тихо «Маню!..» й не почувши відповіді, швидко випрямляється. Миттю в його обличчі, як і в грозі на небі, виростає велика войовнича сила! Степан рве з себе кашкет, каптан, роззувається. І, стиснувшись у камінь твердий, біжить до села.

Як він мчав!.. Спочатку земля була крихкою і колола Степанові босі, незвичкі ноги. Але він не відчував того. По його непокритій голові рубонув косо, згодом рівно густий дощ! Грунт миттю розмок, і тепер Степанів біг нагадував химерний кривий танець дикуна — його предка! Вітер колошматив нечесаного чуба! Груді ходили, мов живі гори! З лиця стікали патьоки дощу й поту, заважаючи очам бачити шлях. Він задихався, крєктав, ковзався, падав! Але летів, летів! Він викрешував з міцних босих ніг оті вогненні іскри, які шойно сипалися з синіх очей його голубки Марії, що конає, він рвав її, розвержену жванчицьку землю, як дикий олень, біжучи на стрічу з радістю своєю!.. І, безперечно, Степан біг дужче, ніж колись — уявою — Бейлочка, втікаючи від німецької смерті, та солдат Вятков, женучи ворога в гріб сирий. І мчав у Степанові широкі обійми назустріч наш вічний Жванчик!..

...Ну, а кінець простий. Через якийсь час до купи бурячиння і жінок підбігає санітарна машина. Першим з кабіни випадає гарячий Степан. Він кричить до жінок:

— Що?.. Що?..

Стара мудра Текля повертається до нього зморщеним лицем й повільно сповіщає:

— Спородила Марія Данилівна, Степане Петровичу...

Якусь мить Степан отетеріло дивиться на Теклю, на жінок, на хмари, що минають. Не знаючи, що в такій ситуації говорити, мимрить:

— От тобі раз!..

Вигляд у Степана такий, ніби він загубив чи знайшов на шляху калитку зі своїм куривом.

Тоді гарна, гарячої на кохання крові, Савета-вдовиця підпирає пальцем смагляву щоку, лукаво торкає розгубленого батька поглядом чорних очей. І ніби між іншим, як річ, що сама по собі розуміється, але з таким дошкульним

внутрішнім сміхом, від якого Степан зараз аж підскоче, каже:

— Не «раз», Стьопо, а «два»!..

Степан витріщується на неї. Ет, спорчена баба!..

Але стара мудра Текля стверджує точно й категорично:

— Спородила Марія Данилівна двоє діточок, Степане Петровичу... І обидва синочки...

Незабаром урочиста okazія рушає до села. Виглядає вона так. Попереду повзе санітарна машина. У ній Марія Гашок з двома своїми крем'яшками, акушерка, Текля, Савета, шофер. Степан у гурті жінок ковзає за авто, намагаючись не відстати. Зараз він виглядає зовсім не тим лицарем-богатирем, який щойно так мужньо воював за продовження свого роду. Зібганий якийсь, сірий. Покурює з рукава, всміхається. Дощ перестав, небо очищається. Усі мокрі, стомлені і, мабуть, щасливі...

* * *

Я згадав ці події, звичайно, більш яскраво уявивши їх, ніж зумів тут викласти, коли сидів тамтої суботи під Рачинецьким осіннім лісом-дідом в дожджанні випадкової підводи до Жванчика або хоч попутнього подорожнього — для розмови. І, охоплений роздумами про буття людське,— старіючий, слабнучий чоловік,— заплакав сухими й мокрими сльозами.

Сльози мої були смутні й радісні.

ДУБ І ЛИПА

«...Правдивий старче, і ти, достойна та праведна жоно! Що б ви хотіли від нас?» Поспитавши ради у дружини, спільне бажання тоді Філемон одкриває безсмертним: «Хочемо бути жерцями і храму святого глядіти; так, як у згоді дійшли до кінця свого віку земного, дійти і вмерти відразу обом, щоб мені не прийшлося бачить дружини в огні, та і їй щоб мене не ховати».

Так по їх волі і сталося. І храму вони доглядали, поки точилося життя. Раз, знеможені віком і кволі, вийшли із храму на ганок вони; обступили їх пам'ять давні події, стоять, розмовляють; аж бачить Бавкіда: зазеленів Філемон; придивився старий: його жінка криється листом — і от вже шумить верховіття над ними. «Друже, про-

щай!..»— проказали, і вже одночасно корою їхні уста по-росли...

...І досі ще люди тамтешні вказують двоє дерев, що старе заступили подружжя. Дуба і липу...»

I

З темно-сизих проваль диких скель, з густих туманів вікодремних пралісів, з глибин студених озер і рік, а може, з піску золотого грецького моря донесений до нас устами натхненними відголос Овідієвої легенди. А мені, друже Максиме, згадалися інші жерці грішного життя нашого, той-таки Філемон Танасійчук і його перша дружина Варвара. Був би я необачним, якби обминув їх при цій слушній нагоді тихим пам'ятним словом.

Филимон (так його звали в Жванчику) мав уже двадцять вісім років і веселу славу перезрілого парубка, коли на одній забаві в свого стрія вибрав до танцю Варвару Самсонюкову. Спочатку старий парубок лівиво походжав прогулювався між купками дівчат на подвір'ї, обмацував кожну зухвалім, знищуючим поглядом. І йшов, незадоволений, далі; все оглянуто було йому, запізнілому, відоме. Нарешті спинився перед дверима й кутком печі, де стояла Варвара.

А їй, здається, було тоді шістнадцять. Спочатку Варвара соромилась, впиралася (Филимон у цей час переможно оглядався на близьких людей і сміявся). Але коли він, вичерпавши терпець, боляче потяг її за руку й висмикнув із гурту, Варвара густо почервоніла, нахмурилася і пішла.

Трохи дивно й навіть неприємно стало людям бачити таку різку пару. Филимон був високий, а Варвара дуже низька, так що, танцюючи, мусив нагинатися до неї, а вона — ходити майже навшпиньках, щоб дорівнятися до нього. На щастя, дівчина була взута в туфлі на високих каблуках, а він мав на голих, без шкарпеток, ногах засохлі черевики «Скороход». Все ж їхній танець виглядав збоку і смішно, і сумно.

Филимон на те не зважав. Давно був переконаний, що все, що він робить, так і треба, а по впертості обганяв угору осла на всі вуха. Сміялися лукаволиці молодички, тихо поухкували та переглядалися парубки. А Филимон брав Варвару й у другий, і в третій танець, і за кожним новим пив чарку горілки. Йому до смаку були дитяча Варварина боязкість і розгубленість, непевність рухів, в'юнкій тре

мтливий стан. «Жилава!.. Буде добра до роботи!..»— радісно відкривав Филимон, притримуючи Варвару широкою теплою долонею на самому перегині тонкого стану, попросив, весь заросений дрібним потом, ніби на косовиці:

— Підійми голову, доцю! І все время дивися мені в очі...

«Ей, дядьку... Не треба...»— хотіла відповісти Варвара. Але запнулася і лише прошепотіла, ще більше гублячись:

— Ей... Не треба...

— Кому сказав?..— стис Филимон її маленьку праву руку в своїй.

— Ей...

— Ну!..

В його холодній усмішці владно задзвеніла воля.

Повагавшись, Варвара подумала, що, мабуть, так у танці й треба, і з трудом підвела наївні дитячі очі на нього. І не опускала їх до кінця, як він і вимагав, нагадуючи собою пулькатооку, рожевошоку, налякану ляльку, якою не так давно забавлялася.

Важко трясучись у танці, вмиваючись потом, Филимон діловито дивився на Варвару, переможно думаючи, що після довгих і трудних пошуків між жванчицьким дівочьким гуртом, він знайшов, що шукав: відданість і покору.

З того дня Филимон почав готуватися до весілля. Його мало займала різниця у віці між ним і Варварою, повна відсутність взаємного кохання або хоч би тривалої дружби, згода чи незгода батьків, нарешті, побажає чи не побажає сама Варвара піти за нього. «Любов — штука набутна й приходить з часом, як і звичка... Якщо народить кількох дітей, матиме їсти й пити три рази на день, матиме одягу в скрині, хазяйство в дворі і щоби її чоловік не був п'яниця, ледащий чи, непричком¹, злодій, то вже є і любов...»— просто думав Филимон, підкріплюючи тими поночівними мислями свої домагання. І вже через тиждень спинив біля базару Варвариного батька Федора Самсоюка й, відвівши до плота, недалеко аптеки, сповістив:

— Вуйку... Я вчора побив трохи вашу Варвару...

— А чо² ти маеш її бити?

— Я кажу їй: «Підеш за мене чи не підеш?» А вона мовчить. «Засилати,— кажу,— старостів чи не засилати?...» А вона не говорить. Кажу їй: «Я завжди до трьох разів про таке питаюся...» Варвара подумала та й каже:

¹ Непричком — тут: чи може.

² Чо — чого.

«Не піду...»—«Повтори ще раз...»— говорю. Вона знов: «Не піду...» Ну, я виломив прутик з верби, та по... та по!..

— За що?

— А чо вона так говорить?

— А чо вона має за тебе виходити?

— Бо я її сватаю!..

— А як вона не хоче?

— А я буду бити!..

— А я дам здачі!..

— А я спалю вашу хату!..

Федір Самсонюк здивовано витріщив очі.

На цьому й скінчилася «люб'язна» розмова між майбутнім тестем і зятем. Неспокійні були ті роки — двадцять п'ятий, двадцять шостий; зловісні пожежі — з випадку, помсти, через горілчаного куба, — спалахували ночами на Чимбарівці, на Ліпінах, а то й у самому Жванчику зчаста. З раннього ранку гицав дільничний міліціонер Криворучко на худому коні, конфіскованому в циган-конокрадів з маложванчицького яру, по довірєній території від місця однієї події до іншої, грізно випучуючи під шинелею брезентову кобуру з велетенським револьвером на ланцюжку. Гнівно допитував запідозрених, трудно складав малописьменною рукою дожелезні протоколи. Арештовував, відправляв до Миньковець. А лиш заходило за трибухівський кряж міліцейське сонце, починав хитро міркувати, в якій хаті сьогодні переночувати, щоб не потрапитися в руки бандитів. Ще повних три місяці Филімон, перестриваючи Варвару в безлюдному кутку, терпеливо вмовляв її віддатися за нього, енергійно супроводжуючи палкі слова свого кохання то вербовим прутом по.., то колючими ущипками, від яких у Варвари відразу спухали синяки. Але вона мовчала, не скаржилася, однаково боючись: щоб Филімон не заслав старостів, а батько, не встоявши перед його погрозами, не віддав її за старого парубка.

Видячи, що його зусилля не приносять бажаного, Филімон підстеріг Варвару пізно ввечері в саду лікарні й оволодів нею. З тиждень він з тривогою і злістю зацьковано визирав з вікна своєї хати на гавкання пса в дворі, дожидаючи крику, галасу, з якими, зрозуміло, мала прибігти до нього родина Самсонюків. А буря не звівалася, ніхто не турбував його. «Не призналася, не розказала, змовчала, сучка!..»— з подивом догадався Филімон, приголомшений і цією поразкою. Повагавшись ще трохи, вирішив, вимучений химерним коханням своїм, що раз йому

на світі помирати: пішов до Самсонюків один, щоб самому розказати, як він з їхньою Варварою зробив.

Глуха, насторожена тиша підчікувала Филимона на обійстю Самсонюка і так, не потривожена, провела до порога хати. Ніхто не виглянув у вікно, не розчинив перед ним двері. Навіть пес не виліз із будки, хоч і помітив пришельця: лежачи головою на витягнутих лапах, повів уважно на Филимона очима, ворухнув двічі вухами та й знову задрімав. Мовчазність і сутінки були й у сінях. З холодом на серці рипнув Филимон дверима до меншої половини.

Коли він спинився на порозі й, скидаючи шапку, вітався, помітив, як Варвара вмить почервоніла, потім дуже зблідла. Вона пряла біля вікна. Батько латав шлею на маленькім шевськiм дзиглику. Матір Оксана й молодша сестра-підліток Ганя, сидячи на припічку, теребили кукурудзу.

На Филимонове глухе «добрий день...» відповіла після терпкої паузи Варварина мати; треба ж комусь промовити слово, не татарин же зайшов до хати... Так, стоячи біля порога, із закладеними в кишеню руками, й спершись плечем в одвірок, попросив Филимон тихим голосом, щоб сказали малій Ганні вийти з хати.

Він має щось повідомити, а при дитині не належить.

Знову вистоялося довге, однаково важке для всіх мовчання. Після того Федір незадоволено запитав:

— А що ти хочеш нам говорити?..

— Треба... пару слів...

— Нащо? Сказав тобі раз. А більше для чого?..

— Треба...— настоював Филимон. І вперше в його словах заскимлів жаль і розпука.

Федір знову помовчав, подумав. Не піднімаючи очей від роботи, наказав:

— Піди, Ганю, до кооперації. Принеси мені «економічних»¹.

— Озуй Варварині черевики...— додала матір.

— Я, вуйку, Федоре Степановичу, і ви..., вуйно..., нагрішив. І, здається, багацько...— почав Филимон там же, біля дверей, уникаючи дивитися туди, де стояла помертвіла Варвара. І переступив з ноги на ногу.

— Ти грішний з пеленок був...— з важкою іронією зауважив Самсонюк.

¹ «Економічні»— назва цигарок.

— Не то я маю говорити...— в свою чергу став бліднути Филимон, готуючись до найтруднішого. І відчув, як несподівано забракло повітря в роті.— Треба мені обов'язково женитися на Варварі...

— Ну?..— знущався Варварин батько.

— Після всього, що сталося...

— Що?..

— Інакше нізя... Буде дитина...

— Ти при пам'яті, Филимоне?..— зірвалася на ноги Оксана, жахом роздираючи свої вицвілі очі.

— Що ти варнякаєш, хлопче!..— встав, як був, з шлеєю в руках і Самсонюк.

Тут почувся голосний плач Варвари. Більш переконливого підтвердження окаянних Филимонових слів не потрібувалося. В підмогу доньці застогнала, заохкала матір. Закипілий враз від всього цього Самсонюк підскочив до Филимона й навідмаш ударив його шлеєю по голові. Филимон похитнувся, але на ногах устояв.

Був Федір Самсонюк на повних три цілі нижчий від Филимона Танасійчука, у плечах вужчий, в силі непоказаний. Дивно було дивитися, як слабший дужчого бив. Єдиною зброєю у Федора була шлея, обшита ременем, окована залізом. Бив він нею Филимона по чім попало, намагаючись найбільше дістати в голову. А коли Филимон відхилився, піднімаючи догори руки, Федір забігав з іншого боку, щоб найчастіш разити необачну Филимонову голову.

За кілька хвилин у Филимона через всю праву щоку спух синяк. З носа показалася кров. Це і зойк жінок ще більше розлютили господаря сім'ї, він втратив владу над собою. Схопивши макітру з окропом, Самсонюк з усієї сили шпурнув нею у свого ворога, бажаючи випекти йому очі. Але попав не у Филимона, а в одвірок: сипонули в усі боки гарячі бризки й череп'я.

Филимон — дивно!— не відповідав. Він стійко приймав і стерплював побої Варвариного батька й лише глухо скрикував, коли удар був над силу дошкульний. «Бий, бий!.. А я тебе після всього судом залякаю... Яке маєш право? Напудишся і все одно віддаш Варвару за мене!..» — як ліки цілющі шепотів Филимон про себе: саме це, намагаючись якомога довше встояти на ногах.

Це вразило й приголомшило Варвару. Її кволий батько гамселить, як хоче, чи не найдужчого на цій половині села Филимона, а той майже не захищається. Лиш зрідка гаряче позирає на неї. І дівчині здалося, ніби Филимон од-

ного разу сказав: «Бачиш, Варварко, що твої тато роблять зі мною... То все через мою велику любов до тебе!..»
Вихор почуттів піднявся в цю тривожну мить у маленькому — в жайворонне яечко — сердечку шістнадцятилітньої. Филимон був першим із жванчицьких парубків, що зажадав її посватати. І хоч мав чи не вдвічі більше років, їй-богу, вона вагалася... Не знала, як бути... Коли ж Филимон похитнувся і впав, а з рота в нього зміїною цівкою потекла кров по бороді, шиї, одежі, Варвара, несподівано для самої себе, вискочила на середину хати, сплеснула в долоні й, вчепившись у батькову спину, скрикнула:
— Ой, що ви робите, тату? Не бийте його так тяжко!
Нащо?..

Доччин крик охолодив Самсонюка. Він підійшов до вікна, все ще продовжуючи тримати шлею в заціплених пальцях. Филимон покорчився на землі, виплюнув під припічок півзуба, витер на виду кров. І, зіп'явшись спочатку на руки, потім на ноги, виповз, похитуючись, із хати. Впустивши Ганю з «економічними», Оксана зачинила сіни на засув.

Вже смеркалося. Не світячи світла, не вечеряючи, Самсонюки мовчки, мов по змові, обляглися у п'ямі. Мабуть, звечора нікому й не спалося. А щодо Варвари — то й годі. Лежала на лавці, біля вікна, дивилася на усіяне зорями небо й ніяк не могла вгамувати болісного дрижання тіла. Тремтіло все — руки, ноги, й здавалося, що хоче вискочити з грудей серце.

Десь перед ранком маленька Ганя, що спала з матір'ю на печі, спустила ноги, вичухала голову, потяглась. І, посолуючи та позіхаючи, ліниво пішла надвір. Рипнули перші двері, другі. Раптом ті другі грімко ляснули, а Ганя миттю влетіла знову на піч і притиснулася до матері.

— Тю, скаженьо!.. Що з тобою?.. — проснулася Оксана.

— Там хтось є!.. — леденіючи, голосним пошепком промовила дівчинка.

— Де?

— В дворі... Коло хати...

— Тобі привиділося!..

— Не... Лежить на призьбі й стогне...

— Га?..

— Здається, той... Филимон...

— Ти добре виділа?..

— Таж виділа... Лежить і стогне!..

Оксана помовчала, облизала пересохлі губи. Потім розбудила чоловіка. Вислухавши її, Федір довго перевертався з боку на бік, кутив. Нарешті озув на спідні білі штани чоботи, накинув на плечі чугаєнку. Вийшов.

У повне небо сяяли зблідаючі зорі. Серпок місяця зачепився за захід. Над Соколецьким лісом визрівав-засвічувався світанок. Біля лівої половини хати лежав на призьбі, зігнувшись півкалачем, Филимон Танасійчук, підклавши руку під голову. Самсонюк підступив до нього:
— Мой... То чо не йдеш додому?..

Йому відповіло мовчання.

— Доки будеш морочити собі і нам голову? Иди звідси...

Филимон підвівся, повільно запалив. Обличчя за ніч випухло, посиніло. Очі ледве чорніли в пухлинах вузькими сльозливими скалочками. Самсонюкові зробилося лячно.

З трудом роздираючи болючі, запеклі від крові губи, Филимон нерозбірливо проговорив:

— Не збираюся. Почекаю, доки розвидниться.

— Та й що з того?

— Хай прийдуть люди і подивляться, що ви зробили зо мною...

— Та й що?

— Нічого... Буду сидіти, доки не віддасте Варвару. Куди мені тепер іти?..

— Не надійся, не проси!..

— А я не прошу! Я на своє чекаю!..— погрізнішав голосом Филимон.

Самсонюк плюнув і знову вернувся до хати. Полежав трохи. На допитливе Оксанине «Що?..» наказав:

— Винеси... тому щось накритися... І під голову... То не чоловік, а кара божа!..

II

Через півроку Филимон і Варвара одружилися. В рішучу хвилину своєю долею і дальшим життям добровільно розпорядилася сама Варвара. Коли матір з одного боку, а батько з другого запитали при старостах її згоди, сподіваючись, звичайно, що донька, як і було заздалегідь вирішено, відмовить старому парубкові, Варвара, протягом кількох хвилин помітно подорослішавши, вийшла на середину хати й поважно, ніби королівна перед слугами, пререкла:

— Я піду за Филимона Танасійчука... А ви, мамо й тату, не жалійте: як він буде мене шанувати, то я його також... Як я можу піти за другого хлопця, коли від нього в мене дитина під серцем?..

Такий аргумент був, звичайно, дуже переконливий і не менш для всіх прикрий. Для всіх, але не для Варвари. Коли вона зрозуміла, що десь у ній живе, чудом подароване в місячну чарівну ніч малесеньке дитя, схоже на її недавню пулькатооку ляльку, куплену підпилим, веселим батьком у Сокільці, Варвара безмежно зраділа й кумедно записалася. Штука подумати: досі вона носила на руках дівчаток і хлопчиків з кольорових катранців, які ніяк не могли навчитися усього, чого Варвара від них домагалася. А те, поки що оповите чарівною таємничістю, буде само ходити й говорити!.. Дитинство, покинуте лише вчора, ще продовжувало витати над нею, не бажаючи так до болю рано й дочасно розлучатись, і уява Варварина ще плутала в очах казкове й дійсне.

Весілля справили не гучне, хоч — ходили селом чутки — старий парубок мав гроші. Майстри на лихе говорили, що з тих коштів не матиме Филимон добра, бо вони вкрадені в різника — вдівця Шулима. Інші пліткарі твердили, що нічого Танасійчук не крав, бо був у бозі чесніший із чесних, а щасливо знайшов бурдюг із золотом, коли розвалювали цегляну різницю в місті. Так воно було чи інакше, але з першого року подружнього життя стали Филимон і Варвара Танасійчуки заздрісно багатіти. На батьківській ґрунті, через часті поділи дітей, вже не знайшлося місця для будівництва. І Филимон купив собі вісімдесят соток просто на полі, на краю села від Лучок. Ледве вивівши фундамент, одразу обгородився високим непроглядним парканом. Що за ним робилося, люди погано бачили, бо Танасійчуки припарувалися обоє з неговірких і негостинних, очевидно, навіть рідні батьки заходили до дітей зрідка, неохоче. А тим часом з-за глухого паркана невдовзі підвелася вгору простора хата під зеленою бляхою і з білим півнем на комині, хлів, стодола. Серпневого четверга розчинила Варвара зсередини нову, теж у зелене пофарбовану браму, і в неї, просто з торговиці, увійшла, ремігаючи, первістка тількина корова-дволітка, а ззаду Филимон підганяв шнурочком ще й підсвинка. Насипалося згодом кролів, курей, гусей; дарма, що річки поблизу не було, гуси неслися. І, мабуть, не по правді базікали лихо-слови на перелазах, нарікаючи, що з краденим чи знайде-

ним скарбом легко на ноги стати. Мав Филимон інше багатство: негасиму потребу праці.

Здається, другого чи третього ранку після весілля це сталося. Проснувшись ще затемна, Варвара не побачила в хаті Филимона й підсвідомо повернулася на другий бік, знову заплющила очі. Снилися їй чорнобривці й любисток за хатою її матері, а по них зверху — сонце й дощ! Довго милувалася Варвара тою красою, заклавши руки в боки, хоч невитримне бажання скоріше нарвати квітів і сплести вінок лоскотало її до сміху. Раптом вона прокинулася і з ляком зірвалася з ліжка, як була — в спідній сорочці. Стояла вже година дев'ята. Перед нею стримів блідий, запотілий Филимон, і справжній жах сіпався у нього на губах.

— Що таке?— першою скрикнула Варвара.

— Боже мій!..— промовив Филимон.

— Що ж?..

— Боже!..

Він непорушно дивився на неї так, ніби трапилось щось виняткове, ніби втрачено до краю потрібну річ, без якої він — як без рук. Або — хтось із його родини нагло вмер та ще й не своєю смертю!

— Що сталося? З мамою?.. З татом?..— видячи, що Филимон стоїть стовпом, нічого не говорить, боязко запитала навздогад Варвара.

І почала одягатися. Ходячи по хаті, вона час од часу позирала на Филимона, міркуючи, з якої причини в нього така поведінка. Ляк на Филимоновім обличчі поволі зійшов, і тепер його погляд — здивований і засмучений — гаснув за вікном. Але мовчання продовжувало й далі стискати його; він так і не промовив до Варвари жодного слова, крім отих наляканих: «Боже!..» Через кілька хвилин повністю опритомнів від незвичайного стану й узявся до своєї роботи, так ні в той день, ні у дні наступні не появивши Варварі нічого. Все ж вона, подумавши над його поведінкою, почала вставати зі сну дуже рано, одночасно з Филимоном, а то й раніш.

З перших днів спільного життя відкрила Варвара в своєму чоловікові багато дивацтв. Жодної хвилини не міг бути без руху, бодай якого! Навіть коли складалося так, що роботи зовсім не було (надворі — дощ, у хаті — темрява), Филимон ставав посеред хати, частіш усього — перед великим настінним дзеркалом. Відступав лівою ногою назад, праву подавав уперед. І курячи цигарку, починав поволі...

хитатися... Вперед — назад... Вперед — назад... Та зрідка поглядав при цьому на себе у дзеркало. Бувало, спадуть сутінки, Варвара зварить їсти, повечеряють. Не чуючи тіла від денної втоми, спішить жінка постелити ліжко. Та й пропонує:

— Йди спочивати... Добре сьогодні наробився!..

Филимон вислухає й відповідь:

— Лягай. А я ще трохи похитаюсь...

Було це Варварі дивно. Потім звикла. Інколи забіжить хтось із сусідів солі чи гасу позичити (хоч робили сусіди це в крайніх випадках: не вабили до себе Танасійчуки). І поки Варвара шукала потрібне — а не відмовляла ніколи — сусіда й поцікавиться з порога, обзиркавши жадібними очима хату:

— А господар же де?

— На тій половині...— знехотя відрікає Варвара.

В цікавого вилуплювалася лукава посмішка на пошерхлих губах:

— Хитається?..

— Ага...

По роботі Филимон не ходив, а бігав. Дивно було сусідам спостерігати таку річ. Ледве починало світати, нова хвіртка в Танасійчуковім дворі безголосо розчинялася, і Филимон з Варварою ішли в поле. У Филимона під пахвами — по снопові перевесел, у Варвари — горщики-близнята з молодим борщем і кашею гречаною та серпи в ганчірці. Филимон — високий і виступає повільно, мов цибає журавель по лузі, Варвара ж — маленька, при землі: на один його крок дріботить три...

Так вони минають садибу й купу цегли Степана Рушчака, що має тут будуватися. Потім Филимон оглядається назад, на правий і на лівий боки. Відбирає серпи й каже:

— Ти йди, доцю... А я побіжу...

— Ну-ну...— згоджується Варвара.

Довгорукий, довгоногий Филимон починає незграбно бігти по безлюдній поки що дорозі, химерно похитуючись та підскакуючи. І поки Варвара додріботить до поля, Филимон встигне згорнути й зв'язати десяток снопів ячменю.

Так вони жили на перших днях. А дитя — причина трудного й несправедливого одруження — не злітало з зоряних і блакитних небес у протягнені вгору руки замріяної Варвари. Минув місяць, три... Ніякого знаку!..

Филимон з кожним днем тривожнішав, худ і сох. Як і раніш, з ранку до вечора лихоманив у непереробній праці

по господарству, вибігував вздовж і впоперек поле. Іздив по Лучках, Нефедівцях, Яцьківцях, скуповуючи на пні¹ врожай сливок. Ночі продимлювався у сушарці, після чого вигідно продавав сушеною в місті, а бариші ненаситно перекидав з вулиці за зелену непрониклу браму свого господарства. Та все частіш — примічала Варвара — зупинявся у праці, ніби спинений пальцями маятник годинника. Застигав на місці в тім положенні, в яким нападало остовпіння. Задумано поринав непорушними очима кудись вдалину й зоставався в такому стані доти, доки його щось не будило.

Так, через півроку після того терпкого весілля, за два дні до Покрови, коли поля спорожніли, в садах обсіпався лист, а вода в річках вдень і вночі була холодною і чистою, Филимон вийшов з хати і довго не вертався. Прождавши з вечерею допізна, Варвара гукнула його кілька разів з порога. Кругом було тихо. Стурбована, вийшла за ворота. Осіння ніч стиснула Жванчик з півночі, поле з яром — з півдня і сходу. Жодного вогника поблизу, жодного звуку... Йї стало лячно. Спустила з прив'язі пса й хутко пішла до хати.

Филимон прийшов після півночі, чого ніколи не було. Варвара ждала, не гасячи світла, тримаючи теплою вечерею. Молода, віддана дружина спинила свого чоловіка різким запитанням ще на порозі:

— Де був?

— У Степана Бабійчука... — відповів Филимон запобіжливо й квапливо.

Варвара не пізнала його. Филимон сіяв! Його рухи були урочисті, слова поважні, думки дуже цікаві, розумні, досі не чуті від нього! Подавши вечерю й терпеливо виждавши, поки Филимон наївся, Варвара поспитала ще:

— Що ж ти робив?.. В такім далекім краю...

Він радісно подивився на неї і по-дитячому просто відповів:

— Молився...

— Молився?..

— Щоб ти мала дитину... І не покинула мене!..

Филимон ніколи не обманював Варвару. Вона повірила, що так насправді й було. Лише здивувалась:

— Аж у Степана?.. Чи вдома мало ікон?..

¹ На пні — ще на дереві.

— То не така молитва, доцю...— коротко пояснив він. І більше нічого не додав.

Вранці Филимон проснувся з тим учорашнім настроєм внутрішньої ясності, піднесення й урочистості. Умившись, поштиво попросив її сісти на лаві для важливої бесіди. І сам сів поруч.

— Доцю?

— Чого?

— Хочу щось сказати... Не знаю, як почати...

— Починай помаленьку...— підбадьорила Варвара.

— Це мусиш знати лиш ти і я... А більше — ніхто!

— Ну?

— Знаєш... То все, що православні ходять до церкви, а поляки до костьолу в Жванчику і моляться образам... То все не факт...— таємничо повідав він.

— Не факт?

— Бога нема.

— Що-о?!— випучила Варвара дитячі очі.

— ...Є лиш Христос... В твоїй і моїй душі. Так каже свята євангеліє. І се правда, доцю.

Того ж дня він — до краю ошадливий — відніс матері дев'яти дітей Ганні Пляцковій двоє піврічних поросятко на розговіння. Варварі коротко, з добрими очима пояснив:

— Вона наша сестра во Христі... Але то не факт. Блажен чоловік, що добро робить...

Варвара слухала й сприйняла нове дивацтво Филимона в погідливому спокоеві. Споряджаючи її після весілля до Танасійчукової хати, матір її, Оксана, вловивши хвилину, коли нікого зайвого поблизу не було, сказала доньці, вважаючи, що їй конче треба таке знати:

— Благословляю тебе, Варваро, ще раз... Як уже так сталося, то є Филимон твій чоловік до віку. То нічого, що він старший, і... на багацько... В старшого чоловіка більше практики... Будеш, як за плечима. Що б між вами не вийшло в життю, знай, Варваро, собі одно: є він ниньки тобі вся правда й фортуна!.. Роби завсігди так: куди голка, туди нитка... Та й все...

Оскільки мудрішої від своєї мами Варвара ще не знала, нитка пішла туди, куди й голка. Так Танасійчуки стали євангелістами.

А Жванчицькі радянські роки вирували, вихорували. Вибухнуле вгору в сімнадцятому цілинно влежане життя почало осідати в нові русла, як осідає руїна вогню — попіл і пемза вулкана, розтікаючись лавою в усі боки. В село прийшло нове слово «ТСОЗ», за ним — «колгосп», по-різному потривоживши людей. І тут з темного завулка чи з дрібних хвильок ставу, а може, з поля, з-під копиці рудчанської отави, випурхнула лукава пісенька, з якої мені запам'яталися лише чотири рядки:

Ходить Сенченко понад річку,
Виконує п'ятирічку.
А Паламарчук — попри гору,
Та й доводить план до двору.

І пішла, капосна, танцювати селом — то рівно, то криво, навприсядки й вихилясом, як свідок і літопис тої бурхливої доби. Невдовзі під брамою Филимона Танасійчука зупинився, мандруючи від господарства до господарства, невеличкий загін урядових людей — відблиск жовтневого полум'я. Голова сільської Ради Паламарчук наказав одному з виконавців викликати перед його ясні очі хазяїна.

Филимона на той час не було. Замість нього владі показала Варвара — маленька сіра пташина в сильці огородженого двору, закутана в буденне робітне лахміття: тіпала торішні коноплі. Було Варварі на той час двадцять два роки.

Наперед знаючи, за чим прийшов, Паламарчук окинув хазяйку з голови до ніг пронизуючими очима, як завтрашнього політичного ворога села й свого, хоч доводився Варварі далеким родичем по матері, хрипло сказав, навмисне звертаючись до неї на «ви», бажаючи цим офіційним словом віддалити або цілком знищити родинну галузку:

— Подозвольте зайти в двір?

Налякано лупаючи очима по незвичайних гостях, Варвара мовчки відчинила браму, швидко затягла в будку роз'яреного пса.

Комісія сільської Ради почала величаво ходити по господарству. Розпанахувала то одні двері навстіж, то другі. Обмацала корову. Полюбувалася двома жеребцями в сірих яблуках. Хтось попробував перечислити птицю — курей, гусей, качок — і збився з рахуби. В кучі¹, за хатою,

¹ Куча — саж.

виявили великого кабана з кільцем у носі. Дивувалися, розводили руками:

— Коли він стільки настарав?

— Коли — не фокус! Фокус — як?..

Після цього комісія побажала оглянути хату. А так, як уряд Жванчика складався з лиховісної кількості — тринадцять, то хата ледве вмістила десять, що Варвара відмітила про себе, як добрий знак. Голова ініціативної групи сільськогосподарської артілі Кордонський запропонував Варварі відчинити скриню. Їх виявилось дві: нова, більша, якою Варвару відвінувала матір після весілля, і стара, менша — Филимонова. Обидві були тісно набиті добром.

— Товариші! Що ж це? Ко-ли-и?.. — обертався до своїх супутників Паламарчук, ошелешено крутив вуса то лівою, то правою рукою. — Куди ми дивилися? Де були органи?

Дільничний міліціонер, димлячи недокурком в зубах, мовчки засунув руку у спід більшої скрині, старанно видамацав усі кутки, зруйнувавши існуючий там лад, діловито спитав:

— Зброї нема?

Налякана Варвара знову, як і біля воріт, підняла й опустила круглі плечі. Це розсердило міліціонера. Зачиняючи віко, він навмисне стріпнув на злежане в скрині шмаття попіл цигарки.

Ретельно списавши велике й мале майно в зошит, без дозволу обшмагавши ранню черешню біля криниці, комісія пішла далі, наказавши Варварі нічого без відома сільської Ради не продавати і з села не виїздити. Невдовзі надійшов з поля Филимон з в'язкою бур'яну під пахвою. Варвара розповіла, що сталося. Вона особливо виділила, що влада дивувалася, як і з чого Танасійчук так ловко розбагатів.

Дуже уважно слухав Филимон дружину. І по тім, як він вів себе, не могла Варвара догадатися, що в чоловіка на душі. Обое надовго замовкли. Однак Варварі стало трохи не по собі, коли години через дві Филимон попросив розповісти знову все по порядку про вторгнення в його маленьке царство несподіваних людей, по можливості не пропускаючи деталей. Варвара повторила. З ще більшою пильністю слухав Филимон її. Потім коротко попрікнув, дивлячись у куток між скринєю і ліжком:

— Нащо ж ти, доцю, дозволила їм так тяжко дерево скривдити?..

Біль, гнів і розпука загули в його словах на низьких клекотливих звуках.

Вийшов. А через хвилину в дворі почувся такий, як і Филимонові глухі слова, стукіт сокири. Варвара зиркнула у вікно й з ляку закусила губи: скинувши шапку й чугаенку, Филимон люто рубав молоденьку, виповнену круглим листом і сочистим плодом ранню черешню.

Через тиждень Танасійчука запросили до сільської Ради, в якій, поруч з кабінетом голови, містилася ініціативна група сільськогосподарської артіль.

— Що ж ви, Филимоне Спиридоновичу, стаєте вперек революції? З яких категоричних причин?.. — в упор зустрів його на порозі Сенченко, партійний секретар.

На ці великі загадкові слова Филимон скинув кашкет, мовчки сів у кутку на стілець, дрібно морщачи носа від ніяковості. Поруч стриміли й похмуро дивилися на Сенченка подібні Танасійчукові: в одного пара коней, в другого млин, третій займається торговельним промислом, — найбагатші люди Жванчика. Напроти — Паламарчук, Сенченко, Кордонський — представники революції. Дождалися ще двох — Кондри Степана й Гашка Петра. І Сенченко продовжив своє слово:

— Що ж ви, громадяни, стоїте, як кам'яні стовпці збоку шосе від Шатави до Дунаєвець, не виходите на середину шляху? Наша соціалістична революція підійшла на сьогоднішній день до стін колгоспу. А за стінами поки що пусто: вступило лише двадцять фундаторів, з них артіль не зробиш. Бо що то за хазяї? У вдовиці Січкарки — шість десятин землі, а ні коня, ні плуга! А у вас, Боднар, — ґрунту ніякого, лиш колярський ніж! Ви ним кабанців по дворах чикаєте, шкуру державі не здаєте, кишки надуваєте, ковбасою торгуєте: революція на спекулянтах не втримається! Євангеліст Филимон! По неділях ваші сестрички з братчиками в Бабійчука потайки збираються, євангеліє читають. Ану, скажи: «Здайте, Филимоне, ближньому своїх коней у колгосп, як святе письмо вчить, фундаторці Катерині поле зорати!.. Бо пухнули її діти від голоду за царя шовесни, пухнуть вони на переднівках і за Радянської влади на сьогоднішній день!» Ви цього не робите! Чому ж вперек стаєте?

— Громадяни! Ми не будемо тут усіх вас підряд теревити... — не вшанувавши присутніх навіть вставанням для свого виступу, підхопив Сенченкові слова голова сільради Паламарчук. — Але, як бачите, влада за кожним із вас

пристально досмотровє і шкоду від вас селові — також, як правильно сказав попередній товариш... Тому, що без преній! Бо час — золото! Ось вам по листковій паперу — кожному, і два олівці — на всіх!.. І щоб через півгодини були написані заявки про вступ до артілі Петровського, з точним переліком усупільнюваного майна!..

Після цього влада — два голови й партійний секретар — вийшла, старанно зачинивши за собою двері.

Коли революційна «трійка» повернулася назад, вона застала папірці чистими, ретельно складеними на одну купку. Зверху лежали незачеплені олівці.

Того вечора Филимон не прийшов додому. Всю ніч його, як і інших викликаних до сільради заможних хазяїв села, палко агітували до вступу в колгосп. Ініціативна група не мала матеріальної бази: жванчицька бідність, спекулянтство та дрібне злодійство передавалися з покоління в покоління. Найголовнішим чинником цього була земля. Глейкувата, крем'яниста, вона не давала круглорічного прохарчу. Примушувала митарювати, як хто міг. Ранком усіх відпустили, а через довело довели їм план до двору.

Филимон Танасійчук посилювався і виконав його.

Через два місяці, не рахуючись ні з порою року, ні з тим, що поля два врожаї за рік не приносили, довели Филимонові план другий. Трудно йому довелось. Почервонів, посинів від натуги «індус»¹, витяг і другий.

А жадане дитятко не з'являлося. Филимон з тривогою позирав на Варвару. Він справді любив її якоюсь химерною, жорстокою любов'ю і серед тих грізних подій, які насувалися з усіх хмар на нього, прив'язувався до дружини щодень міцніш. Вже більша частина села працювала в артілі, стали колгоспниками всі родичі Филимонові й Варварині. Часто агітаторами бували в їх хаті не активісти сільської Ради, а батьки — сьогодні Варварині, завтра — Филимонові. Але Танасійчуки були непохитні.

Варварина вірність зворушувала Филимона. Переповнений пошаною і любов'ю до неї, інколи перестривав подібного до себе «індуса», пишався гірко:

— Ходять агітатори до нас без день². Родак Паламарчук мозок висушив: «Вступайте, не ганьбіть мене!..» Варварчина мати тої неділі аж заплакала. А я лиш подивлюся

¹ «Індус» — індивідуальний сектор. Так прозивали одноосібників.

² Без день — через день.

з ослона на свою Варварку, вона із лавки — на мене, і вже ми без слів в усьому контетні...

Проте давня твердість, упевненість в тому, що як він робить, так і добре, під тиском обставин щось зім'яли у Филімонові, викликали на самовпевненому його виду ніяковість і замішання. Так само тяжко працював Танасійчук, згрібав з усюди що де міг, щоб хоч трохи залатати дірки, розпорені двома планами до двору. Тому, повертаючись додому, брудний і стомлений, не наважувався лягати спати поруч з дружиною: пристроювався в хліві або в другій половині, на лаві, на землі, як був, чорний і солоний від роботи. І засинав міцно, ледве встигнувши покласти голову на подушку. Але черв'як сумніву, придушений звечора працею, після півночі починав болісно свердити Филімонові мозок. І він, нарешті, прокидався в поту й з шумом в голові, мов від горілки. Серед темної ночі й могильної тиші пильно прислухався якийсь час до оточуючого, чекаючи від нього чогось страшного. Потім рвучко шарив круг себе, шукаючи Варвару. Якщо вона лежала поруч, він витирив піт на чолі, відвертався до стіни й заспокоювався. Коли ж ні, зривався на ноги й, зачіпаючи в темряві за речі, йшов до другої половини.

— До-цю...— голосним шепотом кликав Филімон порожняву. Й, затримавши подих, чекав одвіту.

Тиша відповідала йому огризками нічних жванчицьких звуків: гавкнув на кутку пес; проторохтів бозна в яку путь далекий віз; виспівав світанок свій чи сусідський півень.

— Варваро!..— голосніше скрикував Филімон, відчуваючи, як починають тремтіти коліна, і зі страхом думаючи, що якщо Варвара не обізветься утретє, він вискочить босоніж на двір і залементує.

— Чо-го?..— сонливо обзивалася Варвара з печі припухлим баском. Це нагадувало Филімонові образ дружини. Заплющивши очі, уявляв його й щасливо усміхався темряві. Але оскільки запитання було вже поставлене, то він ще говорив:

— Ти принесла з городу лопати?

— Які лопати?

— Що ми буряки викопували...

Якийсь час Варвара мовчала, намагаючись крізь тенета солодкого сну збагнути, чого Филімон хоче. Потім відповідала невдоволено:

— Принесла... Буряки на тому тижні копали... А він аж тепер нагадався...

Тривожна душа Филимона охолоджувалася від самого вже Варвариного голосу. Винувато вертався на своє місце, знову грюкаючи ненароком речами в п'ятмі. Лягав і, цілком заспокоєний, шептав самому собі ласкаві слова про неї: «Голубка... Зірка... Травичка зелена моя...».

Потім засинав.

IV

Лункого квітневого ранку в тридцять другому році заскреготала сорокою рябою у вікно Филимона Танасійчука біда. Вже без дозволу, як першого разу, і в оновленому складі увійшла в його двір ще одна комісія на чолі з двома невідомими в шкіряних півпальтах, під якими віддувались горбики наганів. Коротко пояснивши Танасійчукові постанови сільської Ради й райвиконкому про розкуркулення його, комісія приступила до виконання заходу. Знаючи характер свого родича, Паламарчук, після зачитання двох паперів, міцно взяв Филимона за плече, відвів до криниці. Гостро дивлячись йому в очі, попередив:

— Зараз ми заберемо в тебе лиш коней, насіння і потрібний нам реманент. Другий рік поля пересихають не засіяні: ні рук, ні зерна! А я не за те в Кам'янці з Петлюрою бився, щоб Катеринині діти весною бевку з лободи їли через таких субчиків, як ти! Далі терпіти не будемо! І кажи мені «спасибі!..», що захистив від висилки... Але як саботнеш або станеш пхати палиці в колеса трактора нам напроти, я тебе, контрик, розколю в три міга!..

«Контрик» сильно зблід, випив води, дрібно цокочучи зубами об крайці металевої кварти, відійшов до плота й став мовчки дивитися, як його — зерно по зерну — збрану докупи працю свої ж земляки стали класти на вози й вивозити на господарство артілі, тобто в двір теж розкуркуленого Шуріпи. Поруч куталася в подерту хустку Варвара — дружина, нитка, віддана йому до смерті, як і заповідала їй рідна матір. Правда, коли фортуна, пересипавши в свої мішки насіння, вигрібши з двох кагат картоплю, рушила до корівника, щоб відвести на колгоспний двір і Танасійчукову сименталку, Варвара не витримала, кинулася захищати своє жіноцьке добро. Филимон, досі непорушний і блідий, мов після тяжкої хвороби, стрепенувся. Двома кроками довгих ніг наздогнав дружину і встановив на місце, біля себе, поблизу криниці.

— Боже тебе боронь, доцю!.. Боже боронь!.. Дивися: вони мають роги!.. — показуючи самими очима на двох невідомих в шкіряних півпальтах, під якими горбатилися нагани, прошепотів він. Варвара аж тепер помітила, який Филимон наляканий.

Після того, як більшість зерна й реманенту, до краю необхідного новонародженій артїлі імені Петровського, була вивезена за ворота, Паламарчук, вважаючи за потрібне порозмовляти з Филимоном ще раз, знову підійшов до них:

— Тепер ти, Филимоне, клас! Ворог села! Завтра ми обріжемо тобі город по саму хату, а поля твої вже орються колгоспними плугами. Бо земля — не твій здобуток, а революції! І попробуй жити без артїлі! Щоб ти не вставляв нам палиці й не визублював трибики, треба було спровадити тебе на Алтай, як тих побіанських контриків, що вбили уповноваженого!.. Але я ще маю надію. Не на тебе, субчяка, евангелїста, «індуса», а на неї!.. — показав він кивком голови на Варвару. — Може, отямитесь? То я денно і нічно знаходжуся в сїльраді на сьогоднішній день!.. — несподівано закінчив Паламарчук і став доганяти підводи, вщерть наповнені Филимоновим добром.

Через кілька днів після того Филимон Танасійчук повісився. По полудню, вертаючись од мами, Варвара здала помітила у своєму дворі багато людей. «Знову прийшли забирати!..» — з нудьгою подумала й уже не поспішала: не хотіли ноги йти далі. Але їй стали махати руками, щоб ішла швидше. І Варвара, трудно переступаючи крок за кроком, наблизилась.

В дворі цього разу була не комісія, а сусіди, людей з десять. На призьбі лежав посинілий Филимон з червоним обручем навколо шиї, долі валявся посторонок старої шлеї. Матей Розмарина мочив у студену воду рушник і обтирав Филимона, а фельдшер Степан Рогожа робив неприємному штучне дихання, розводячи й зводячи його руки. Очі Филимонові були закриті. Він зрідка хлипав.

Повісився Филимон у стодолі, яку мали завтра розбирати. З раннього ранку зупинявся перед Варварою частіш звичайного, немов намірявся сказати щось. Варвара помітила це й, клопочучись по хаті, кілька разів підводила допитливо очі на чоловіка. Проте Филимон опускав голову донизу й негайно йшов геть. Потім, видумавши причину, навмисне відіслав Варвару до мами. І лиш вона пішла, витяг з повітки давно припасену шлею (подібну до тої,

якою його били за Варвару), відв'язав від неї тремтячими руками посторонок. Вніс старе відро до стодоли, перевернув догори дном, виліз, зробив петлю, зачепив за балку й відштовхнув відро ногою.

Але не розрахував свого росту й, коли відро відкотилося, кінці Филімонових довгих ніг дістали пальцями землі. Торкнулися ледь-ледь, самими кінчиками. І коли петля стиснула Филімонове горло й перехопила дух, він, ледь відчуваючи тверде під пучками пальців босих ніг, інстинктивно потягся — увесь, кожною жилкою довгого тіла! — догори, до життя!..

Створилося трагічне й, гріхом кажучи, кумедне становище. Петля зашморгнула горло саме настільки, що Филімон зробився ні живий ні мертвий. З рота потекла слина, очі полізли на лоба. Але він продовжував жити й серце його билосся рідкими, сильними поштовхами. При цьому Филімон стояв струнко, з витягненими по рубцях заялжених штанів запрацьованими руками, ніби солдат перед генералом: маленький рух викликав невимовне страждання.

В такому стані й помітив Филімона Матей Розмарина, який прийшов оглянути Танасійчукову стодолу: завтра її мали зносити для молодої артілі. Кілька секунд потрібно було дужому, щоб підняти окаянного догори, одною рукою притримати в повітрі, а другою розшморгнути петлю. Филімонова голова опустилася на груди. Це помітили сусіди й збіглися.

Через півгодини Филімон прийшов до пам'яті. Очманіло повів очима по людях. Зблід, потім густо почервонів. Ніхто, лиш Филімон один знав, що вішався він не всерйоз, а так лише, щоб справити враження, залякати Паламарчука й Сенченка, щоб це дійшло до району... Щоб комусь по чомусь всипали, а Филімонові, зважаючи на такі обставини, повернули, що забрали, й більше не чіпали. Задум був ловкий, розрахунок точний. Та — не зовсім... Петля зашморгнулася не в жарт, а всерйоз!.. І якби не Матей (а Филімон, загодя побачивши й достерігши Розмарину, зачепився саме тоді, як Матей був уже близько), не дивився б Танасійчук зараз на свою Варвару мутними розгубленими очима... Потім поманив пальцем. Ледве зрозуміла жінка нерозбірливі слова:

— Виряди, доцю, людей з двору. А мене занесіть до хати. Най Христос прийме мої великі муки...

Великомученика віднесли до меншої половини. Сусіди розійшлися, пошепком обговорюючи прикру новину. Годиною пізніш у двері влетіли задихані — теж ні живі ні мертві — Сенченко й Паламарчук. Побачивши Филимона в повному здоров'ї, Паламарчук, який готувався до цілком іншого, хляпнув шапкою спересердя об землю.

— Що ж ви, Филимоне Спиридоновичу, задумали собі, розпроклятий ви чоловік!..— з порога гаряче заговорив він звертаючись до Танасійчука на «ви», тривожно бігаючи очима то по вішалникові, то по Варварі.— Да ви знаєте, що за такі забавки дають? Дають від п'яти до семи в далеких таборах і поражають в правах на десять! Ну, куди таке діло годиться! Ви будете в евангелісти вихрещуватися, проти колгоспу перти, чіплятися за бантину! А я мушу за ваші вчинки партквитком розрахунок робити!.. Промовивши слово «партквиток», Паламарчук так образився, що йому перейняло дух, як недавно Филимонові, й він був змушений замовкнути. Тоді в тишу, що напружено задзвеніла у вухах кожного з присутніх, влився голос Сенченка. Він вийняв з польової сумки, з якою ніколи не розлучався, невеличку книжечку у білих палітурках, поклав поруч з Филимоновим ліжком на стілець.

— Рекомендую прочитати... Товариш Сталін пише... «Запаморочення від успіхів»— називається. І, якщо хочете, ми завтра ж повернемо вам усе, що пішло на те, аби село ваше жило краще! Не собі взяли, в колгосп! Але не просіть тоді в сусідів ні солі, ні гасу! Не дадуть! І пошани людської не просіть, нам не скаржитесь!.. Одинокому вовкові й посеред вівчарні тяжко...

Ніби змовившись, ображені й сумні, Паламарчук із Сенченком одразу вийшли, не промовивши більше ні слова.

Знову в кутках Танасійчукової хати й спорожнілого двору стала конати могильна тяжка тиша. А вже починало сутеніти. Филимон мовчки лежав на постелі, горілиць, з заплющеними очима, лиш зрідка розкриваючи їх, щоб подивитися на Варвару — зібгану, схилену на ослоні, біля вікна. Вона була зараз для Филимона найдорожчою людиною в світі! Це для неї, такої юної і гарної проти нього, не досипав він ночей, їв, що попало, жорстоко заощаджуючи навіть на шлунку, мучив своє тіло в тяжкій праці! Для неї бігав хортом гострокамінними подільськими стежками по сусідніх селах, кривавлячи босі ноги й жадібно дозираючи по чужих дворах, що й де можна купити,

щоб потім у Жванчику чи в Кам'янці втридорога безсовісно перепродати! Як він радів дитячою нестримною радістю, коли, ніби з чар, або за велінням самого бога, гарнішав їхній двір, зведений на убогому глейкуватому полі й поволі виповнявся гомінкою живністю! Як інколи любувався, сховавшись у тіні, в кутку, своєю маленькою Варваркою, коли та бігала то з хати до хліву, то від хлівів до хати, оточена густим гуртом курей, поросят, овець!.. А будь він сам, не ятрився б так: скільки одному треба?.. За цим клопотом — непохитно знав Филимон — Варвара його не покине, а якщо не любить, бо ще не з'явилася дитина, то все одно — шанує, поважає. Бо нема вищої ціни, як ціна невсипущо працюючої людини! А хто більше нього любив працю? Хіба що Христос!

Зрозуміло, що тепер, після катастрофи, яка так несподівано, громоподібно зруйнувала протягом кількох годин усе ним надбане, без совісті, без бога, він, що недавно був на тім світі задля своєї Варвари, чекав тепер од неї співчуття, утіхи й, лежачи на твердому ліжкові, мовчки ковтав гіркі сльози.

Раптом йому здалося, що Варвара промовила до нього якимсь словом. Затаїв дихання, прислухався. Але Варвара продовжувала непорушно дивитися в щочас темніюче вікно, німіла. Та Филимон певен був: вона щось проговорила. Зрештою, говорила Варвара чи йому почулося, він зажадав якогось слова від неї! Бо ця, така довга, тиша здавила його серце, як недавно петля — горло! Він захотів звуку, як у спрагу — краплю води!.. Облизавши язиком сухі губи, запитав сам:

— Ти щось казала?..

Варвара не ворухнулася. Ніби й не почула, хоч промовив він досить голосно. Це збентежило Филимона. Він повторив, трохи змінивши й підвищивши голос:

— Ти говорила щось?..

Чекав жалю до себе, якоїсь розради для душі. Бо певен був, що й Варвару болить горе, яке спало на них. Він хотів знову щось сказати, але не встиг. Варвара встала, вприпул подивилася на нього і кинула:

— Дурень!..

Слово впало в тишу лунко, як камінь у воду. Филимон аж здригнувся. Розкрив ширше очі й рота з подиву. А в того рота знову влетіло від вікна з рота Варвари:

— От дурень!.. Старий, довгоносий!..

Раптом горнець, який першим потрапив під руку Варвари, злетів зверху мисника й, кинутий нею, шльопнувся об стінку ліжка, обсипавши Филимона дрібним череп'ям. За горшком помчала макітра, маленький стільчик, дві полив'яних миски й рушник. І все це — в голову кволого після воскресіння із мертвих Филимона. з рук смиренно тихої його Варварки, «доці», сестри во Христі й дружини! Близький до непритомності від того, що бачив, Филимон, підсвідомо захищаючи рештки непотрібного йому життя, напружився, випав з ліжка й заліз під нього. А нагорі гриміло, тріщало, летіло вздовж і впоперек! І лунав Варварин голос — гнівний, розпачливий, лютий:

— ...А щоб ти пропав у трістя та болото, де ти на мою голову взявся!.. Щоб тобі добра не було ні на сім, ні на тім світі! Щоб ти в смолі гарячій кипів, щоб тебе чорти вилами перевертали та перевертали!.. Коли б не ти, може б, я за Петра Січкаревого вийшла і була зараз там, де всі люди! Дитятко б бавила, а не на вішальника дивилася!.. Чого ж та шлея не задавила тебе навіки? Всі люди як люди, а сей і г... їв би, та під себе б підгрібав!.. Нащо тебе мама на світ спородила, дідька довгоносого? З тобою на вулицю не вийдеш, бо не кажуть люди до тебе «Дзінь добрий!..»

Мабуть, так, як Варвара, клекотала гнівно перша світова війна, що недавно перед тим скінчилася. Свої слова жінка супроводжувала шпурлянням хатнього начиння — макогона, коцюби, віника. Та все в одному напрямку, туди, під ліжку, де закляк Филимон, трясучись більше від подиву, ніж від страху. Душа Варварина нарешті збунтувалася, а пам'ять ясно, як на нічній пожежі, вихоплювала з туману давніх днів, каторжно прожитих з Филимоном, подію за подією, починаючи від того, як він крадькома бив-убивав її ще дівчиною, силуючи піти заміж за нього, аж дотепер, коли зганьбив її й себе чорною славою куркуля і вішальника. Довго вона кипіла! Нарешті, трохи схаменувшись, спинилася посеред хати, перестала важко ди-хати. Прислухалася — чи живий Филимон під ліжком? Переконавшись, що живий, бо сопе й, здається, плаче, плюнула в його бік, накинула на голову хустку й пішла геть, у пійму винятково чорної подільської ночі, ляснувши двічі — хатніми й сінешніми — дверима і грімко, аж вапно посилає біля одвірків.

Виходило так, ніби треба було Филимонові вішатися ще раз, уже насправді... З того дня і вечора, багатих на неймовірні події, почалося для Танасійчуків інше життя.

Просто від Филімонової осоружної хати пішла Варвара, спотикаючись в темряві, на один-єдиний вогник у селі, на світло сільської Ради. Голова Паламарчук — як і пообіцяв — був на своєму посту, озутий, одягнений напівлежав на розбитому, мов осіння грязька дорога, дивані, конфіскованому з колишнього панського маєтку. На столі чадно блимала велика, теж панського походження, лампа з рожевим абажуром в маленьких летячих амурах та чорнів револьвер з п'ятьма кулями в барабані. Коротко розповіла Варвара, що мала на душі.

— Дитино!.. Я вуйком тобі доводжуся! — стрепенувшись од сну, визнав Паламарчук, нарешті, Варвару за родичку. — Я так і знав, що ти перша знайдеш шлях!.. — Підійшов до відра, напився. — Хіба я хочу тобі поганого?.. Хіба я своїм добра не бажаю?.. І я ж в артілі. Краще місце дамо: в дитячі ясла, кухаркою в бригаду, на город!.. Не пожалієш...

Поспіхом виїнявши заздалегідь заготовлений на п'ять Жванчиків папір, написав за Варвару заяву. Підпис вивели двома руками: Варварина — знизу, Паламарчука — зверху; Варвара була неписьменна. Коли дійшло до переліку членів двору, Паламарчук зиркнув у сусідню кімнату, в якій на твердій лаві хропів з державною солідністю черговий виконавець, притримуючи під пахвою гвинтівку, хитро подивився на племінницю:

— А ось тобі, дитино, й перше політвантажання. Зараз ми в заявку і Филімона впишемо, нікому про це не говорячи. А ти поступово скрутиш йому роги... Ну, які ж ви куркулі? Як точно оприділити, то є ви маломошні середняки. Бо найманою силою не користувалися, а настарали все власним горбом... По відношенню до таких ми трохи перегнули обід на колесі (Паламарчук не спромігся визнати: «я»). Але вже є команда начполіта МТС Кудінова вернути таким дещо конфісковане. Я це раніш передбачав, але як родичеві, незручно було висловлюватись, м'ogli пришити сімейственість...

Все це Паламарчук супроводжував перечитуванням про себе та підправлюванням Варвариної заяви, й видно було, як він щиро радіє. Потім признався — чому:

— Филімон твій потрібен нам позарез! А те, що поки — євангеліст, то ми виб'ємо дурість. Є він чоловік багатьох професій і може робити, доки не впаде!.. Колгоспові такий — позарез!..

Переночувала Варвара в мамі. А вранці привела на своє обійстя повернену Кордонським, дуже схудлу за тиждень, корову. Тут же здоїла в мамині, загодя принесене відро, внесла тепле, пахуче питво до хати.

Филимон лежав так, як і вчора, на ліжку вже не з червоним, а за ніч посинілим від закипілої крові обручем довкола шиї, і дивився страшними запаленими очима на стелю. По недавно запущених вусах стікали скупі сльози. Мабуть, він усю ніч гірко плакав, зітхав.

Суворюючи на виду, Варвара поклала велику квартиру молюка перед ним, налила й собі. Нарізала черствого задубілого хліба. Сівши поруч, почала снідати.

Від такої Варвариної поведінки війнуло на Филимона знову родинним теплом. Аж цієї напроліт безсонної ночі відчув він, як сильно любить цю маленьку непоказну жінку! Коли б Варвара покинула його, він під тиском подій, а найбільше від того, що втратив найдорожче, міг би й справді покінчити з собою. Тепер сонце блиснуло на нього цілком з іншого, несподіваного боку. Не довго думаючи, підвівся на лікоть і, йдучи за прикладом дружини, став слухняно снідати: їсти черствий хліб і запивати молюком.

— Вставай!..— коли з сніданком було покінчено, грізно скомандувала Варвара чужим, досі невідомим Филимонові голосом.— Вставай, вмивайся! Підем в поле на роботу!..

І щоб одним ударом зрубати одноосібну суху гілляку, на якій вони ще трималися, Варвара додала книжно, газетно, як чула в ту пору на різних агітбесідах:

— На вільне, широке, артільне поле! Ти вже в колгоспі... Я записала...

Чекала вічно мовчазна й слухняна Варвара від трудного Филимона грому, блискавки. Або хоч сліз тяжких, моління і прокльонів. Як же здивувалася вона, коли, подивившись обережно по цих словах на чоловіка, побачила, що обличчя у Филимона ясне, радісне, коли почула його квапливі слова.

— Зараз, зараз, доцю!.. А куди йти? До якої кладуть нас роботи?..

Йй хотілось аж засміятись! Гора, що здавалася досі такою стрімкою і недоступною, розсипалася у пісок, ледве Варвара шпурнула в неї протестом порожній горщик! Чи розуміла Варвара, що Филимон зрадив, звичайно, не від того, що вона без його відома й згоди подала заяву до колгоспу, а втішився сердечно, що жінка не покинула

його, що жорстока його любов вернулася додому? Хто її знає?..

Потерпаючи, щоб районна влада не довідалася про неприємну подію, Сенченко й Кордонський почепили Филімонові мало не генеральські погоні; призначили бригадиром будівельників. Бо ж на ту пору й вибирати не було з кого. Переконав керівників розкішний Филімонів двір, збудований до найдрібнішої клямки ним самим. Варвара стала до худоби, або як її тепер поважно називали — до ферми. Того добра в артілі імені Петровського було стільки в перші дні, що Варвара одна вільно справлялася зі своїм ділом. Одночасно обох Танасійчуків прикріпили до найкращого лікнепу в приміщенні школи, над дверима якого червонів полум'ям жовтневим по білому паперу гнівний вимогливий напис: «Геть неписьменність!»

V

Не серпневим яскраво-радісним сонцем після врожайного дощу, а каганцем тодішнім гасовим чи на олії, освітив я, як міг, серед темних придністрових ночей передколгоспну пору життя Филімона й Варвари Танасійчуків: сьогодні ті їхні роки мало кому відомі. Ти не повіриш, Максиме, коли я, поминувши багато днів, скажу, що на початок Великої Вітчизняної війни Филімон став одним з найтвердіших атеїстів, а Варвара чотири роки підряд обиралася у члени жіночої ради. А може, й повіриш: усіх нас підхопила тоді хвиля п'ятирічок і зустрічних планів, подвигів п'ятисотниць і стахановців, слава чкаловців і челюскінців! Давні події, в трудний до знемоги час творилися, а згадуються сьогодні з такою гордістю, радістю! Що мине, те буде миле... А то ж була наша молодість, Максиме!.. Тому я вважаю за потрібне розповісти лише, як, нарешті, знайшлася в хаті Филімона й Варвари Танасійчуків так палко й довго очікувана дитина і що було після цього.

В колгоспі Филімон і Варвара освоїлися на диво легко й скоро; можливо, цьому посприяла їхня жадібна любов до праці. Як уже говорилося, Филімон очолив будівельну бригаду (під важним словом «очолив» ходило тоді три майстри), якій належало створити з порожнього все, що бачимо сьогодні в артілі. Але оскільки будівельна починала роботу не з раннього ранку й не кожного дня (вишукувався з трудом кожен цвяшок!), Филімон, вставши, як і

в одноосібництві, дуже рано, виводив свою Варвару за ворота, робив попліч з нею кілька кроків. Потім зупинявся, озирався на всі боки й заявляв давне, відоме:

— Ну, ти йди помаленько, доцю... А я побіжу...

І поки Варвара добиралася до поля, де тепер працювала, на Филімоновім, вічно загорілім від сонця і вітру, чолі виступав перший робочий піт, як довкола — мачкувата роса на темно-зеленій траві.

Потім, коли сонце піднімалося на кілька аршинів, якими, як відомо, міряють будівельний матеріал, ішов на господарство вистукувати бардою чи витесувати фуганком. По заході знову появлявся в полі, відправляв Варвару варити вечерю. Сам дополював чи досапував її ділянку до кінця. А повернувшись до хати, одразу засинав, де впа.

І помалу Танасійчуків двір знову загомонів відносним достатком. Це вже не зривало око сусідам, задоволена була й влада: все йшло в згоді з законом. Другої колгоспної осені Филімон, правда, закон дуже порушив і мало не попав за ґрати. Сталося це так.

Виходячи у вільний час на роботу, Филімон вибирав її ближче до своєї хати. А жив він на краю села, то поля вистачало йому з трьох сторін. Працюючи уривками — то вдосвіта, то підвечір, доки не сходив місяць, а часом і при ньому, якщо була охота, Филімон, зрозуміло, мало стикався з обліковцем. З годинниковою точністю підраховував власну роботу на артільній ниві й був при цьому побожому чесний. Праця в будівельній обліковувалася окремо. Коли дійшло до осінніх підсумків, Филімон з'явився в бухгалтерії у двох ролях: будівельника й хлібороба.

Настав вересневий розподіл авансів. Поклав Филімон на віз зароблене ним і Варварою і відвіз додому. Не так уже й багато, але то був лише аванс. І ще гарячіше став працювати, аби до закінчення сільськогосподарського року заробити тих трудоднів якомога більше.

Кінець року прийшов у січні. З остаточного випало Филімонові ще менш, ніж авансу. Він і тут змовчав. Забрав, що дали, а ввечері довго сидів удома за столом з рахівницею і папером. Вранці ледве за вікнами засіріло, знову був біля складу з санчатами й мішками. Коли комірник Левандовський відчинив двері, Филімон, не говорячи й слова, почав насипати з засіків у свої мішки пшениці, ячменю, кукурудзи.

— Це ви для чого лагодите, дядьку? Є команда з контори?— запитав Левандовський, хлопець з Ліпін років з двадцять.

— Команди нема. Але вона повинна бути...— глухо пояснив Филимон. І поніс мішки на вагу, вивірятися зі своїм списком. В якому було забагато — відсипав, де замало — досипав. Потім став класти зважене на санчата.

— Ви ніби від'їжджати збираєтесь?..— знову поцікавився комірник, напівлежачи на купі лантухів, кутаючи від морозу обличчя в кожух-коротач.

— Ага...

— Дайте накладну.

— Яку?..

— Дозвіл на хліб. З контори. Не знаєте?..

— Так би й говорив. На...

Филимон витяг заготовлений папір. Там кривими лікнепівськими словами значилося: «Філемон Танасійчук Спиридонів. 185 дні доповільних».

— Висипайте назад,— повертаючи папір, запропонував Левандовський.

— Чому?— у Филимона всередині обірвався маленький мішечок з хлібом насущним і покотився на дно, до п'ят.

— Ви цмокнули самогонки чи знаходитеся на власнім п'єцу? Висипайте!..

— Не руш!..— ще глухіше застеріг Танасійчук.

Слово за слово, й Левандовський сіпонував мішок до себе, Филимон рвонував назад. Зігнув хлопця вдвоє, причастив раз кулаком по плечах. З розірваним кожухом на грудях комірник вихопився зі складу. Й, утікаючи, влетів наосліп у двері контори. Через кілька хвилин перед Филимоном стояв голова колгоспу Кордонський:

— Ти — знову за своє? Контрик, евангеліст, душогуб!..— зопалу зачастив з порога, забувши Филимонові будівельні заслуги, згадавши Филимонові гріхи. Але тут і сіпонував уявно сам себе за язик, зрозумівши, що перегнув і — багато, а слово «душогуб» було вже й зовсім ні до чого.

— Ціхо¹, голово, ціхо!..— затишив Кордонського всюдисущий Паламарчук і подав похнюпленому Филимонові руку, а заодно й фабричну папіросу «Сальве».— Що ви не поділили, товариші?..

¹ Ціхо — тихо.

Почувши голос захисту, Филимон спочатку протяг обом керівникам свій список, з винятковою точністю поповнюваний ціле літо досвітковими й вечоровими трудовнями, які не увійшли й не могли увійти в табель обліковця, набожно заявивши, що він не хоче й зернини чужого. Потім детально й нудно пояснив, де, як і скільки зробив він роботи в полі колгоспному. Виходило — «185 допольнителей».

Дуже уважно слухали норавливого колгоспника обидва голови — спокійний на цей раз Паламарчук і остигаючий Кордонський. Скрупульозна чесність, що жила в Танасійчуковій крові, його детальна розповідь скорила їх. Паламарчук висипав у Филимонову жменю решту папірос, зворушливо визнав:

— Филимоне Спиридоновичу! Передовий наш колгоспнику! За вашою зрислою свідомістю вам би вже при комунізмі жити! Працюєш по здібностях, споживаєш по потребності. Своїм трудовим подвигом ви перескочили щабель нинішнього дня, ми гордимся вами... З іншого боку отим вчинком, — він показав очима на досі наляканого Левандовського в роздертому кожусі, — залишаєтесь поки на рівні капіталістичних пережитків. Процес, як у природі: ціплятко яечко вже пробило дзьобиком: головка вилізла, задок до шкарлупки пришитий... Тому — рекомендація: висипте зерно на місце й подайте заяву на правління.

Зерно знову полилося у громадські засіки, заява правлінню подана, а постанова вийшла Соломонова: винести передовому бригадирові будівельної бригади тов. Танасійчуку Филимону Спиридоновичу подяку, преміювати костюмом-спецівкою, відкупивши в миньковецьких трактористів один новий комбінезон. Хліба ж, за браком посівного матеріалу й зважаючи на високу свідомість колгоспника, не видавати, а точніше кажучи — утриматись...

Стелилися услід Танасійчукові й інші чудні дивації. Але розповідь затяглася. Отже, лише про палку Филимонову вимрійку, про те, як нарешті прибула дитинка маленька в його сім'ю.

Війна трусонула Танасійчуків, як і всіх, сильно, боляче, викликала розпач. Через два дні після її початку Филимон був в армії, а через два тижні, в самий переддень появи в Жванчику німців, знову вернувся додому. Зарослого, схудлого зустріла Варвара свого воїна в сутінках вечора на порозі хати.

— Ти?..

— Я, доцю...

— Дезертирував?..— Варварині писані брови лихоманно стрельнули вгору.

— Пошти що...— сумно опустив він очі.

— Як же так?..— з бодем скрикнула Варвара.

— Поранений я... Розбомбив нас німець за Баром...
Весь шлях від Мурованих Куриловець до Писця змочив кров'ю...

— Ну?..— не кличучи Филимона до хати, Варвара все ще допитувала його.

— Буду якийсь час стерегти хазяйство... А там життя покаже, що до чого...— з жалем викладав, виправдовувався він, опустивши голову.

— Що стерегти? Хату, шопу? Куди вони подінуться?

Филимон уважніше, ніж раніш, подивився на Варвару, ніби дивуючись, чому вона не розуміє його. Обережно обійшов дружину, вступив у кімнату. Сів на стілець. Одразу почав розмотувати поранену ногу. Попросивши кварту води, став відмочувати засохлий в крові бинт. Розстебнув шинель, розперезався.

Видячи, що Варвара не розуміє його, пояснив:

— Я не тим журюся, доцю... Постережу, що набудував, поки війна оберне колеса назад. Чи я задурно довбав сокирою десять років, мізулі натирав? Що — для диму?

Филимон виразно кивнув убік артільних будов. І скрикнув раптом розпачливо, нестримно:

— Хто це добро захистить?..

Варварі на мить здалося, що на очах Филимона виступили сльози. Приголомшена його поверненням, вже не питалася, як Филимон думає одинаком захищати десять артільних будинків від тисяч німців. Стала лагодити такусяку вечерю. Филимон витяг з речового мішка дві «лимонки», наган і вузлик зав'язаних у портянці куль для нього. Хмуро попросив:

— Віднеси до хліва. Сховай під дошки, в кутку від саду. Воно на війні, як хліб.

Виконуючи Филимонів наказ, Варвара подумала, що він і справді не жартує.

VI

Вороги скрізь однакові. Так і в Жванчику. За двадцять п'ять років, що минули з дня закінчення війни, вже стільки розказано про жорстокість фашистів, що притупилося

серце, слухаючи ще й ще нові слова про те. Особливо в того, хто був свідком тих подій. А я був... Не так гостро сприймається, як раніш... І це не дивно... Тільки інколи, наодинці, як згадаєш, як уявиш!.. Та й подумаєш: невже це творила людина?.. Така, як ось ця, що йде тобі назустріч, нагинаючись і ласкаво всміхаючись до маленької донечки, одягненої в чепурну сукенку?.. І тяжко вдарить кров у скроні, зробиться душно. Рвонеш комір сорочки, аж гудзики посиплються на землю, ніби краплі запеченої крові, болісно відчуєш, як шаленіє в дикім жаху безумна твоя голова!..

25 серпня 1941 року німці з «СС» вчинили погром, а потім і повне знищення єврейського населення Жванчика. Загибло п'ятсот родин. Всі..

Втім, як виявилось згодом, хтось залишився. Зібравши жванчицьких євреїв у центрі на майдані, фашисти повели їх шосейною дорогою через село до польових таборів на Рудці, де була заздалегідь викопана яма. Приречені на страту повільно йшли, плакали, лементували. По боках шосе стояли інші мешканці села, українці, з якими євреї народжувалися, виростили, ходили до школи. Смертники кидали землякам останні речі на згадку про себе... Ті проводжали їх очима, повними жаху та розпуки...

Филимона Танасійчука в числі десятка інших чоловіків, що з різних причин залишилися у Жванчику, фашисти мобілізували закопувати розстріляних. Він ішов за останньою шерогою єврейок, одна з яких — крайня зліва — вела за руку семирічне дівчатко. Там, де колись пиячила, прогулюючи споконвічне своє горе, сільська корчма, стояла серед заплаканих бабів Филимонова Варвара. На неї — Филिमон це знав — він міг в усьому покластися. Бунтували в бездітному чоловікові рішучі думки. Схвильовано дихав, нікого не помічаючи, крім Варвари («Що творилося, боже!.. Він роками ждав дитятка з неба, а тут небесних — на гній!..»). Филимонова тривога миттю передалася і Варварі.

І ось Танасійчук, а був він найвищий серед людей, що йшли поруч, мигнув блідий, аж зеленій Варварі приготуватися. Зрозуміла жінка, що Филिमон хоче робити, чи ні, але, мабуть, в ту мить обоє безоглядно думали в одне. Бо, як потім розповідали свідки, їх дії були дуже злагоджені. Ледве єврейка зі своїм дитинчам порівнялася з Варварою, Филिमон на ходу штовхнув дівчатко ногою просто під спідницю дружині, а баби миттю стулилися, випнули гру-

ди, зціпили зуби; так вода ховає навіки в собі камінець, вкинутий в неї... Мадяри, що йшли ззаду конвоем, «не помітили» того... Филімон страшним поглядом «заспокоїв» єврейку, Варвара затисла дитині рота... А через хвилину вже бігла бистрою сарною за муром, садом, притискаючи до грудей несподіваний дарунок смерті,— тремтяча, налякана й болючо щаслива!..

Нарешті збулася велика мрія Филімона, який все життя прагнув до Варвари і смертно боявся, аби вона не покинула його: він дав їй дитину!.. П'яно крокуючи далі враз ослаблими ногами, Танасійчук оглянувся кілька разів назад себе, щоб запам'ятати присутніх при цій події людей. Після розстрілу він довго лежав у глибокому полі, біля мосту, очманіло змочуючи палаючі скроні водою, мив і руки, ніби бажаючи зняти з них дотик до держака лопати, якою закопував напівживих людей. Потім, продовжуючи палати пекучим внутрішнім вогнем, трохи оволодівши собою, вернувся до села. По дорозі зайшов у двір Палагни Олімчишиної, яка все бачила й допомагала, викликав бабу до воріт.

— Добрий день, Палагно...— вдруге сьогодні привітався Филімон до неї.

— Добрий день, Филімоне...— відповіла вдруге.

— Кажуть, Палагно, ніби я сховав жиденятко маленьке, як німці вели тих на розстріл... Ви то бачили?

— Не бачила, Филімоне, не бачила...

— А може, щось чули?..

— Бігме, Филімоне, не чула!..— ховала Палагна від Филімона чесні очі.

— Не треба клястися, Палагно... Не беріть гріха на себе... Я так само думаю... Ото час настав!.. Одні говорять, чого не бачили, другі збираються балакунам хати ночами палити... То ви так нічого й не знаєте?

— Не знаю! Далі буг¹, що не знаю то не знаю!..— почувши, що балакунам збираються хати ночами палити, ще ширіше запевнила Филімона скоромовна Палагна.

— Бувайте здорові, Палагно.

— Бувайте здорові, Филімоне.

Від Палагниного двору Танасійчук ішов до іншого, й наведена вище розмова повторювалася. Потім вернувся додому. Варвара зустріла його на брамі.

¹ Далі буг — їй-богу.

— Де воно?— скорше очима, ніж словами, запитав її Филिमон перш за все.

— В Рачинецькім лісі... Сховане в ріщу...

— А воно не втече?..

— Я прив'язала до дерева...

— Що то — теля?..

— Треба забрати його додому...

— Еге!.. Яка ловка!..

— А бог?..

Давно розлучившись з тим, що було, Варвара знову його згадала. Це трохи здивувало Филимона. Зробивши подобу далекої усмішки на скорботних устах, тихо озвався:

— Бог не факт...

Обняв її за плече, й так мовчазні, приголомшені, чітко розуміючи, що вони вчинили й що чекає на них за це, ввійшли спочатку в сіни, потім до хати. В хаті, помовчавши ще трохи, Филिमон пояснив:

— Факт, доцю, то — совість... душа...

Як добре смерклося, Филिमон і Варвара пішли до лісу. Дружно, нога в ногу, мов вірні змовники. Розшукали задубілу сирітку, обігріли, нагодували. Дотримуючись обережності злодіїв, привели додому.

Пізно вночі Танасійчуки, затуливши вікна хустками, уважно роздивлялися послану їм долею дитину. Дівчинку звали Ревеккою, по-жванчицькому Ривкою, й вона мала чудову властивість — не плакати. Тої ж ночі Филिमон, зі свічкою в руках, поліз до льоху в сінях; на затулі якого завжди стояла бочка з огірками або без них, прилаштував там тапчан. Варвара набила сіном матрац, злагодила подушку, ковдру стареньку. Наварила їсти, пити. Поки настав світанок, залітна небесна пташка — Ревекка вже мала куточок-гніздечко.

День минув у тривожній напрузі. Але даремно. Назавтра німці вибралися до Миньковець, а Жванчик жалібно занімів, пригнічений страшними подіями. Тиждень за тижнем, і вляглося життя у селі. Ніхто не чіпав Танасійчуків на лучківській околиці села.

Врятована дитина весь день перебувала в льоху, як у Гафії Проданюк на другому кінці села згодом — розвідник Борис. А ввечері Филिमон виходив на двір, терпеливо ждав, поки погаснуть вогні в хатах сусідів. Тоді Варвара й собі гасила лампу, Филिमон відсовував у сінях бочку, обережно підіймав затулу. І кликав:

— Ривко... Мой...

Нещасне дитя, що цілий день терпляче чекало того до рогого голосу, негайно відгукувалося тихим хрипким від тривалого мовчання шепотінням:

— Я тут, дядю, я тут!..

Филимон прагнув згадати єврейські слова, які завчив у дитинстві на підрядних роботах у містечку. І щоб трішки наблизити свою мову до мови Ревеччиних постріляних батьків, нагадати дитині загасле родинне вогнище, говорив:

— Кімерей, Ривцю, кімерей!¹

Варвара присідала навпочіпки над чорною безоднею льоху, в якій обережно шаруділа жива душа й, бажаючи бути схожою на свого чоловіка, пестливо манила:

— Кімерей, дитинко, молочка тепленького...

В темряву простягувалося зверху дві пари великих рук, здолу назустріч піднімалася пара дитячих. І незабаром в сутінній хаті миготіло три тіні: висока, низька й зовсім маленька.

Нарешті, і в Танасійчуків стало, як у людей, і Филимон міг бути спокійним. Одразу самозванні батьки починали клопотатися навперебій коло дитини. Варвара наливала балію заздалегідь нагрітої води, знаходила нелегко здобуте у дні війни мило й заходжувалася купати Ревекку. Лиш вона бралася роздягати дівчинку, Филимон ніяковів у п'ятні й виходив на той час надвір. Або вступав до другої половини й прасував при каганці Ривчині платтячка, що робив досить ловко. Згодом вони вечеряли втрьох й утрьох облягалися на широкому ліжку: мама — від стіни, батько — скраю, дитя — посередині, в повній безпеці двох, теж беззахисних людей. На світанку Ревекку знову опускали в льох.

Так день за днем, місяць за місяцем — і все всілося, втопталосся. Три страшних могили на Рудці зазеленіли травою. Потім пішли осінні дощі. Трава поруділа, покрилася морозом, снігом. А весною, щедро вмита сніговими водами, обігрілася сліпучим сонцем і знову зазеленіла. І, може, в такій відносній лагоді Танасійчуки, як і весь Жванчик, дочекалися б визволення... Але спокій породжує безпечність, а безпечність не веде до добра. Чи вискочила Ревекка необережно надвір увечері, а Филимон і Варвара не догледіли того, чи хтось згадав минулорічне, як євреїв

¹ Кім агец!— ходи сюди!

вели на розстріл, а Варвара схопила одне єврейське дитинча, відштовхнене від гурту Филимоном, і кудись занесла, чи просто захотілося тим, хто бачив це, розповісти іншим, без усякого наміру, без огляду, що з того може вийти... Але однієї весняної ночі перед світанком у дворі Танасійчука шалено забився на ланцюгу пес. В ту ж мить пролунав постріл, пес, жалібно скімнувши, замовк, а Филимон, зриваючись з ліжка, підсвідомо догадався, що йде біда. Мовчки штовхнув Варвару, від чого проснулася і Ревекка, хутко натяг штани, черевики. І так вискочив надвір, а Варвара миттю зачинила за ним защіпку на дверях.

Від воріт ішли два німці в чорних мундирах і староста. Ховаючи в кобурі пістолета, перший німець в упор поспитав:

— Фамілія, гер?..

— Филимон...— зопалу назвав своє ім'я Танасійчук, дивлячись, як сочиться кров із рота забитого пса: на німця він не міг дивитись.

— Філемон?!.. Овва-овва!.. А де твоя Бавкіда?.. Матка, матка?..

Дрібно трясучись, Филимон перевів погляд на старосту. Той, сам блідий і синій, поспішав на поміч:

— Де Варвара?.. Варвару питаються.

— Може, пішла доїти корову...— говорив Филимон, до краю розгубившись, не вникаючи в свої слова.

— Ти що? Серед ночі?..

Перший німець штовхнув Филимона в сіни. Филимон потяг за двері лівої кімнати — вони не відчинялись. Це порадувало його. Посмілішав і відчинив двері правої половини.

Дорога була кожна хвилина. Филимон вірив, що Варвара не тратить часу марно, щось зробить. Німці повільно обдивлялися всі кутки, знову вернулися в сіни. Наперши плечем двері, другий німець ввалився і в ліву половину. Филимон завмер.

Варвари й Ревекки там не було.

Німці обшарили хату, хлів. Зазирали навіть в криницю. Варвара з Ревекою справді мов у воду впали.

Ледве німці ввірвалися в кімнату, де Танасійчуки щойно спали, Филимон зазирнув одразу на затильне вікно. Воно було відщиплене й прикрите з зовнішнього боку. Варвара й Ревекка втекли через сад. Филимон полегшено зітхнув.

Розвиднілось. Не знайшовши більше нікого, німці повели Танасійчука до колишньої сільради. Там його показали третьому, в брунатному, з чорним фашистським павуком на рукаві мундирі.

— Юде? Клайн юде?.. Девочка! Жона?.. Где?..— встав він із-за столу.

Потім Филимона Танасійчука били. Він плакав, розтирав кулаком по обличчю кров і сльози й божився, що не знає ні де Юда, ні де Варвара. Втекли, мабуть, пани бачили відчинене вікно. Признавшись, одразу розраховував на пом'якшення, ослаблення уваги до нього... А там буде видно... Головне — Варвара й Ревекка сховалися.

Танасійчука вкинули в холодну. В кутку поблизу єдиного заграбованого вікна сиділа купа рухомого лахміття — старезний бородатий єврей, розшуканий фашистами в маложванчицьких каменоломнях. Як тільки Танасійчука впхнули й зачинили зовні двері, дід ожив, довго з навпочіпок дивився на Филимона. Потім, стогнучи й потріскуючи кістками ревматичних ніг, з трудом підвівся. Підійшов до Танасійчука, що присів там-таки біля дверей, і став мовчки роззираєти його. Це тривало довго. Филимонові увірвався терпець і він спитав:

— Ну?..

— Ну-ну!..— відчувши погрозу в Танасійчукових словах, швидко відповів єврей, вернувся до свого місця.

Більше вони не розмовляли. Опівдні холодна відчинилася, і два шущмани під командою німця повели Филимона й діда на Дунаєвецький шлях.

Саме розійшлися хмари. Сонце було сліпуче, й у Филимона з старим євреєм якийсь час сльозилися звиклі до темряви очі. Танасійчук не знав, чого його ведуть до Дунаєвець. Але компанія з євреєм не вішувала доброго. Филимон дуже хвилювався. І лише інколи мигала світлим зайчиком думка: «Варвара десь тут... вона не ввіймана... Інакше гнали б разом...».

Йдучи, він трудно й настирливо думав про Варвару, перебирав події, вихоплював з пам'яті найцінніше, прожите вкулі з нею. І настирливо міркував, як її знайти. Без Варвари життя Филимонові було не потрібне. Час од часу він скося подивлявся на німця й двох шущманів: одного з Сокольця, другого — жванчицького. Йшов вільно, з незв'язаними руками: троє не боялися одного. Дід в рахунок не

брався, він ледве переступав опухлими від голоду ногами суху й потріскану, теж голодну на дощ, землю. Тому гурт рухався повільно, й Филімон мав час подумати: йти йому до Дунаєвець чи робити щось інше?

Порівнялися з Рачинецьким лісом. Біля Зеленої Филімон, ніби на маршуванні солдат, круто, через праве плече, обернувся. Відступив крок назад, схопив німця і соколецького шуцмана клішнявими пальцями за вуха, рвонув до себе й, блискавично зігнувши своїх ворогів, страшно вдарив їх головами. І ще раз... І, підждавши, ще... В цю мить Филімон побачив, як жванчицький шуцман, пополотнівши, зриває з плеча короткого німецького карабіна, круглить від жаху й напруги вирячені очі. «Смерть, чи що?!» — терпко подумав очманілий Филімон, не відриваючи очей від шуцмана. Вдарив постріл!.. Мимо!.. Филімон опустив пониклі голови запаморочених ворогів своїх, ті впали. І закричав, заволав, загримів на весь ліс і поле, жадібно бажаючи бачити свою Варвару, жити:

— Кушнір! Не трогай мене! Не смій! Повернеться Сенченко, він все припомне! Я тобі, стерво!

І знову по-солдатському крутнувшись, побіг, незграбний, до лісу.

І як побіг, то й по сьогодні!.. Більше пострілів не було, а поки Кушнір привів до пам'яті німця і другого шуцмана, листя перестало гойдатися в кущах за Филімоном. Все ж усі троє кинулися в погоню.

Під весняним сонцем і вітром на шосе залишився дід-єврей у лахмітті. Оглушений пострілом, він довго лежав ницьма на дорозі, думаючи, що їх розстрілюють, і його поранено. Тиша мовкла, загусала. Потім старий поворухнувся, щоб переконатися — болить чи ні?.. Тіло не боліло. Полежавши ще трохи, перевернувся горілиць і побачив просто перед собою високе блакитне небо й дві сліпучих хмарки в повільному пісенному плині...

То було життя. Тоді він з великим зусиллям підвівся на тремтячі ноги. Нікого — довкола. Тільки вітер гуде у дротах на стовпах.

— Нащо ви покинули мене тут?.. — заплакав старий. — Я два дні нічого не їв... Нічого не пив... Я вже не хочу більше жити... Миші нема... Сари нема... Нікого нема... Нащо мені жити? Застрельте мене, забийте каменем хто-небудь!.. Я не маю сили повішатись!..

Постоявши самотнім на легкім веснянім вітрі, ніби той король Лір серед безмовної пуші, дід повільно пішов, похитуючись з боку на бік, шукати жадану загибель. І що було далі з тим євреєм не знають у Жванчику й досі. Вражає, що ні Филімон, ні шуцмани з німцем також в село більше не повернулись. Ні тіл їхніх, ні одягу або інших якихось примет ніде не знайшли. Ніби провалилися всі серед лісу в бездонну яму, або зникли над Зеленою та й просто — в небо!.. І Варвара з маленькою Ревеккою зникли навіки. Канули всі у безвість — і понині!..

Така загадковість хвилює уми й, зрозуміло, народжує чутки. А чутки з поколінь у покоління переростають у легенди. Вийшла якось Марія Данилюк, та вже, мабуть, після півночі, зі своєї хати й стала на лівім розі, зачарована тишею місячної ночі. Чи це... Ганна Бабасова оповідала?.. Ні, здається, Микола Кушніриків, що живе там недалеко... Так чи інакше, але бачить: щось надійшло з місячного поля й мигнуло — сіре — через Филімонів двір. А ніч царює! Співає соловей... Дихають сади... Тиша вимарює казку... Придивився... Не ясно видно, але манячиться щось. То покажеться, то розтане в місячному срібному тумані... Та все — то відійде, то підбіжить до хати. Ніби хоче когось збудити, але жаліє медового сну... Раптом легенько постукало в затильне віконце. І — Филімоновими чарівними словами.

— Варварко!.. Доцю!.. Не спиш?.. Вставай, одягайся! Бо вже на Рудці показалися червоні загони!..

Той-таки Микола Кушніриків чи Петро Горобець, а може, цей Симон Розборський — майстер колеса гнути, котрийсь із них, ішов шляхом, на Грабовій... Діло так, у полудень. Словом, білий день, і довкруга видно все, як і належить. Ну, зліва дороги — ліс, з цього — також, як усі знають... Він іде, голову зігнув, цигарку курить... Важні мислі мислить... А душа тягне: «Подивися, Миколо, на дуба!.. Подивися на дуба!..»—«Ні, не буду дивитись, не треба!..»— твердить Микола, сам не знаючи чому. А душа знову та так владно: «Подивися!.. Подивися!..».

Не витримав хлопець, кинув убік оком... А під дубом вони стоять!.. Филімон, Ревекка і Варвара... Він — у формі радянського старшини, вона — як медсестра з білою хусткою й санітарною сумкою, а посередині ота Ревекка в маленькій будьонівці з зіркою. Ну, вони й чисто!.. Спи-

нівся Микола. Дух забився, радісно всміхається!.. Мигнув очима і...

Ну, ці чутки ходили по Жванчику й околицях в пору війни. І ще трохи після неї. Настав у селі мирний день. Інші пішли події, а час давно замітає віником сліди тої давньої, покритої пилюкою, дороги. Що тепер можна сказати про ніби дійсного, ніби казкового Филімона?.. Уже й нічого...

Але ось, зовсім недавно, їхав попри став Мирон Чобанів. Діло ввечір, точніше — примерклося... Коні пішли вперед, Мирон, припалюючи, відстав трохи. А спинився він якраз проти мурованого складу, що недалеко води. Так само, як і раніш, тихо було. Довго Миронові чомусь не припалювалося: може, вітер гасив (але де той вітер, як тихо?), може, сірники відсиріли (але чому — в кишені теплий?). Так мало вже бути... Нараз чує: бардою хтось легенько: стук-стук!.. Озирнувся Мирон, кашлянув для характеру. Тихо. Нікого не видно... Він — знову за сірники. А барда весело ще: стук-стук!.. Стук-стук!.. Подивився Мирон до складу: ніби на даху чоловік манячиться...

Прислухаючись до народних уст, шукаючи потрібне, зайшов якимось до хати секретаря партійної організації.

— Слухай, Петре Танасовичу, душе громадської думки! — напівжартома, напівсерйозно почав я високим стилем. — Доки ви будете возитися з тим Филімоном? Говорять, байки складають, видумують... Чи людям ім'я його так сподобалося — «Фи-ли-мон», чи що?.. Трудний, відсталий, впертий був чоловік!.. Творив тут ділов!.. Хіба в нас нема справжніх героїв колгоспних ланів, Вітчизняної війни? А люди взяли собі Филімона й крутять жорна то так, то інакше...

Петро довго мовчав. Дивився за вікно ясними очима й трудно було мені вгадати: згоден він зі мною чи ні?

Потім сказав:

— Зрозуміло...

— Йй-богу...

— Так, так...

Наша розмова урвалася на самому гудзі: я відчув, що Петро ніби глузує нишком з мене.

І я пішов геть. Біля лікарні Петро дігнав мене.

— Ти, може, образився на мене, Вадиме?..

— Ні-ні, нічого...

— Я згоден з тобою... Филимон був трудний чоловік, не типовий... Але я так розумію: говорять люди, згадують добрим словом, значить, був любий їм...

— Що?..

— Я так розумію!..

* * *

...Тому, Максиме, не скінчили й досі грішного свого життя двоє наших земляків, Филимон та Бавкіда Танасійчуки, жерці земного. І будови, створені бардою першого бригадира колгоспних майстрів, стоять на громадським плацу й понині, мов вічні хорони. А мені після цього здалося чомусь, що небесно прекрасний Овідій не мав рації...

Мирного сонячного літнього дня хороше йти повільно вулицями рідного села! Подорож завжди відкриває цікавим очам нові місця на милій землі, навиває свіжі враження, почуття, думки. Мандрівка, як і життя, ніколи не стоїть на місці...

Та перепочинок, Максиме, здається, потрібен. Ми з тобою дійшли до Руцакового плацу з чистим ставом у вінку верб, а то лише третина обраного шляху. Ти пригадуєш, саме тут ми зіткнулися з німецькою засідкою. Заклекотів бій!..

Тепер на плацу пасуться гуси, довкола в садах гудуть бджоли, а ввечері, коли зійде в чистім небі повен місяць, зринає і подільська пісня коло криниці,— замріяна, тиха, ніжна, спадщина сотень жванчицьких поколінь:

*Ой, зійди, ясен місяцю,
Як млинове коло...*

Давай присядемо на березі, задивимось у воду. То ціле життя у воді, в її тінях, хвильках, блисках... Попереду ще багато казок, простих жванчицьких бувалиць... і доріг, і синього неба, попутнього й зустрічного вітрів!.. Усього, що буттям земним зоветься...

Живе в людській душі один вічний потяг: за короткий час, відведений тобі на вік під високим небом Вітчизни, побачити найбільше, пізнати найкраще, відчувати найглибше. Перше, з чим зустрілися мої прозрілі після народження очі, було обличчя схиленої над колыскою молодої матері. За нею яснів Жванчик...

Матері вже нема, а він безсмертний. Ладен дивитися на нього вічно; для душі тут без упину доволі роботи. Що не людина — то скарб, що не слово — то чарівництво. І на всьому велика любов. Я безмежно радію, що є твоїм невідкупним літописцем, рідне мое село! Тільки й живу, що тобою, тільки й дихаю!.. Нам би отак вічно йти удвох по шляху життя, під сонцем, під зорями! То на дощах, то на вітрі. Або в тиші лагідних світанків, в мудрості вечоровій... З дня у день, з літа в зиму... І роздивлятися, і мислити, й гомоніть...

ЯСНОВИДІННЯ

*Другові дитинства безворотнього І. С. Ц.
з боєм і захопленням присвячую*

I

— Надю!..

В котрий уже раз Софія Чипчуриха закликає із-за воріт сусідську дівчинку-чотирикласницю, веде маленьку за руку до другої половини хати, де прохолода й тиша. Садить на ослін і просить...

— Читай, Надю...

— Ет!.. Ви знову за своє, бабусю?..— з докором дивиться дівча на жінку.

— Ну-ну, Надю...

В руках школярки вже біліє складений учетверо лист. Хата наповнюється кволим дитячим словопливом:

— Дорога мамо, Софіє Андріївно, з привітом до Вас син Ваш Іван Степанович...

На цьому Чипчуриха ледве помітним кивком пальця спиняє читання і відпускає дитину. Вона давно вивчила на «отченаш» двосторонній клаптик паперу. Але інколи Софії потрібен оцей перший рядок, що звучить для неї, як камертон для диригента.

«Я відслужив строк, виконав солдатський обов'язок і вийшов у повну відставку. Звичайно, тягне до Жванчика, на батьківщину. То, може, незабаром побачимося, якщо Ви того побажаєте...»— продовжує Чипчуриха на лаві сама перешіптувати листа, дарма, що той уже лежить в конверті на підвіконні, а в жінки порожні пальці.

Ледве хтось почне читання, матір одразу вчуває в тих звуках власний голос свого Івана, чітко уявляє його образ, яким бачила сина вдома, на гостинах. За цим народжується хор думок, спогадів, мрій...

«Бо їду я не один, а з дружиною Дашею і внучком вашим Борею, тобто моїм сином. Якщо все буде благополучно, то на Перше травня або, як ще сказати — на великдень, бо числа збігаються, ждїть, мамо, свого відставного майора в гості на «хай живе!» і крашанки...».

Ласкава усмішка зажеврюється на скорботних устах удовиці. Чекає, чекає! Хїба в неї хата маленька?.. За всю службу син приїздив до матері лише чотири рази. А то все там, у пісках, у тайзі або за кордоном. А невістки Даші й онука Бориса й зовсім Чипчуриха не бачила. Тому дождання її потрібне.

Чим ближче надходив день зустрічі, тим чепурніш ставало в Софїїній хаті, веселїше в матері на душі. Це добре Іван придумав, що — у відставку. Ближче буде додому. Один син у неї, а Чипчуриха одна на світі й у дворі. Безсонної весняної ночі їй пригадалося інше далеке чекання, котре вона пережила, як ще молодою була.

II

Весняної слякотливо-снігової ночі 1919 року, перед світанням, верескливо загавкав пес під вікном хати. Потім кинувся до воріт, заплакав-заскигів, ніби замість ворога побачив друга. Ворота легко рипнули. Поки стривожена Софія, накинувши на себе спідницю, босонїж висунулася обережно за поріг, колишній солдат 113-го піхотного полку, колишній дезертир того ж таки полку, вчорашній червоногвардієць і Софїїн шлюбний чоловік Степан Чипчура вже причиняв ворота з цього боку. А його сивий кїнь, ніби з казки, полохливо форкав на пса, бив копитом зледенїлий покрив. Затремтівши, Софія побїгла назустріч. Спіткнулася, впала. Підвелася і знову побїгла, заливаючись слїзми радості, скимлячи безслівно від щастя. Але Степан, наставивши руки вперед, аби вона не дотикнулася до нього, на відстані поцілував дружину пошерхлими на фронткових вітрах губами в чоло, сторожко повів очима по боках: — Бандитів, білих, контри в селі нема?..

Про білих Софія ніколи не чула, а банда, що грабувала людей, перейшла недавно з Приворотського лісу в інший, побили міліціонери їх. Тоді Степан, звелївши дружині принести чисту білизну, який-небудь верхній одяг, пляшку гасу й сірники, як є, хутко завїв коня до хліва, розсїдлав і накрив попоною. Старанно заховав у соломі рушницю,

гранати й сідло. Поки Софія діставала шмаття, він уже стояв по той бік коня у чім мама народила — голий.

— Лишай одержу й біжи до хати, мені студено!.. — засичав він, згоряючи від сорому перед нею. — Я зараз прийду...

Софія послухалася, але не до кінця. Стала на розі хліва, спиною до чоловіка, повна хвилювання і любові до нього, готова горло перегризти тому, хто посміє тепер відібрати од неї терпке її кохання. Незабаром почувся голос бідолахи-солдата:

— Ти тут?.. Де б нам одержу спалити?

Степан дуже соромився дружини. Не звертаючи уваги на це, Софія відібрала в нього згорток, відійшла вбік. Діловито оглянула пропотіле дрантя. Зважаючи на хатню нужду, запропонувала:

— Може, я ще виперу, приведу до пуття?..

— Що ти? Що ти?.. — злякався солдат, згадуючи свої мандри й перепльоти. — Тиф і воші на фронті...

Потім, у саду, помішуючи прутом згарище, пояснив Софії, ніби виправдовуючись за погані гостинці:

— Це я привіз трофеї з імперіалістичної війни. Бачиш, голубко, до чого довожувався народ!.. А про Жовтневу революцію розкажу в хаті.

Обережно зайшли до сіней, і Степан попросив дружину, щоб обстригла його. Софія робила це, плачучи й сміючись. Тільки після того всього дозволив собі Чипчура переступити поріг власної хати: поцілував у руку стареньку Софіїну матір, глянув на сплячого в ліжку дволітнього сина Івана, сьогоднішнього майора.

Повну годину червоноармієць голився, парився на другій половині, а Софія не встигала гріти й носити у великих куттєвих горшках гарячу воду. Коли ж розвиднілося, солдатський посланець був готовий приймати народ, оповідати, що сталося на світі. Сидів Степан на чільному місці, під образами. На лівім боці зеленого френча кров'яніла в нього червона гвоздика — символ пролетарської революції, на будьонівці, яка висіла поруч, на стіні, виблискувала, ще не бачена в Жванчику, п'ятикутна зірка — знак того, що революція перемаже на всім світі. А з обох боків — приємно приголомшений народ: брати, сестри, сусіди, товариші дитинства і парубоцтва.

На столі лежали — усім на показ — два кілограми чисто-білої кримської солі, велетенський, з кінську голову,

сплав цукру й ніжна шовкова шаль — прикраса для царівни-лебеді, але аж ніяк не для чорнорукої Софії.

— Одягай, закутися, не сумлівайся, любушка ти моя!... — розгарячений жванчицьким самогоном, захоплено гримів-просив закоханий Степан тяжкою російською мовою, на яку навмисне перейшов, вважаючи, що так йому вигідніше тлумачити землякам декрети Радянської влади.

— Віднині нема панів, не буде і рабів! Товариші!.. Ету шовкову шаль можливо царева донька носила, нехай мені мама вибачають! А тепер моя Сонька дитину в неї сповиває, бо — революція!.. Мені ету шаль братішка-моряк подарував: «На, — каже, — вези, крестянин, це барахло додому, я її в Зимовому палаці на штик зачепив разом з царевою б...», нехай мені мама ще раз вибачають! Революція, товариші!..

Земляки поштиво вслухалися в нове звучання слова «товариші», прощали розпаленому гостеві брудні, необачні слова, трохи боязко переглядалися і не сміли пити чарки, щедро підношувані ошчасливленою солдатською жонною. Бог знає, куди та революція приведе? А вона ж, як і усяка війна, має два кінці... Бо навіть тут, у глухому прикордонному Жванчику, в тісній хатині бідняка, серед десятка людей були прихильники й вороги Жовтня, ділилися по обидва боки стола класи.

Чипчура це розумів; він добре знав характер жванчицький. Але відступати не збирався. Не на те він привів із фронту коня бойового, приніс і гвинтівку за плечима. Словнений вражень з доріг і окопів, гримів з чільного місця під образами свою революційну правду, агітував, хвилював людей.

— Чи знаєте, товариші, що то за штука — змичка? Робітника, солдата, крестянина? Сечас поясню!.. Ето значить, що треба завтра фільварок пана Жукотинського — в народ! А оруд — в комуну! А дунаєвецькі фабрики від німців — робочим!.. Маю на це повноваження і бумагу. За що ми кров проливали?..

Підвівся високий, широкоплечий, з червоною гвоздикою на лівім боці грудей. Закотив рукав на волохатій руці й показав народові продовгувату рану від розривної кулі; вона ще не зажила, мокріла гноєм. Вдарив несподівано тою рукою по столі, аж чарки забряжчали:

— За що ми кров проливали?..

Земляки продовжували шанівно мовчати перед заслуженим солдатом. Все ж, коли Степан розлив ненароком чарку й Софія, притискаючись до плеча мужа жадібними грудьми, заховано шепнула йому на вухо: «Не пий більше!..», зарослий волоссям, як лучківська долина — верболюзом, Іван Кондрів підмигнув сам до себе пошкодженою в дитинстві бровою, спитав з далекого кутка, дивлячись у землю:

— Де бумага?..

Земляки вимагали від Степана революційних повноважень. Солдат прояснішав. Зняв з кілка будьонівку, попросив у Софії ножиць. Хмурячись і крекчучи, обережно підпоров підкладку, витяг звідти паперовий згорточок величиною у два пальці. Чим далі його рухи уповільнювалися, на устах окреслювалася урочистість і суворість. За звичайним газетним папером зашелестів целулоїд, потім папірос. У пальцях солдата з'явилася велика брошка з голкою — манюсінський круглий портрет. Степан полегшено зітхнув. Заколов портрет на кітелі, вище червоної гвоздики. Заклав руки за спину, знову підвівся. Випнув груди, щоб людям було ліпше знайомитись. Урочисто, радісно оголосив:

— Товариші! Земляки! Ле-ні-н!..

Товариші спочатку промовчали. По черзі присуваючись до Степана, роздивлялися портрет. Потім стали шептатися, обмінюватися поглядами. В молодших заблискали на устах обережні усмішки: «Пустив, Стьопка, фугу з димом!.. Знайшов у місті картинку якогось пана та й дурить бабку Христину, що — Ленін...».

Чипчура не дрімав. Де поділося його оп'яніння? Уважно придивлявся до облич, пильно стежив, як реагують земляки. В цьому козирі ховалися для нього всі повноваження довести в Жванчику світову революцію до переможного кінця. Момент був рішучий. Не можна втрачати жодної хвилини, слова, дії!.. Зрозумівши, що сусіди почали сумніватися і таких стає щораз більше, солдат знову зірвався на ноги, закричав:

— Ленін, земляки, Ленін! Правду кажу! А хто мені не вірить, проч з моєї хати!

Громовий постріл розколов тишу в гурті. В стелі утворилася дірочка, а на тарілку з капустою посипався сірий тинк. Це Степан Чипчура для повного підтвердження палких своїх слів розрядив угору перед рідним Жванчиком, революційний наган на честь Леніна!..

В усіх задзвеніло у вухах. Софіїна мати зблідла й почала хреститися. Обличчя в земляків подовшали й споважніли. Про повноважну бумагу вже не питалися — і так ясно... Посидівши ще трохи, почали дякувати за гостину й прощатися.

Степан переміг!

Коли хата спорожніла, червоноармієць усю увагу скерував на сім'ю. Довго гомонів з дружиною, тримаючи її запрацьовану руку у відвиклій од плуга своїй. Потім підсів до ліжечка-колиски біля печі, на якому спав малий його Ванько. Тут теж солдат здивував Софію революційною новизною. Легенько погойдуючи дитя, загомонів батько синові коліскової.

Вранці, до пояса освіжившись холодною водою, боєць революції Степан Чипчура заходився встановлювати в Жванчику народну владу. Підібралися одностумці. З кожним днем їх ставало більше. Розпотрошили маєток Жукотинського, справедливо поділили панську землю. Церковну теж підрізали наполовину. В Дунаївцях і на палірни генерала Коцюби в Совім яру загосподарювали робітники. В Жванчику народився Комітет незаможних селян і перша від віку села молодіжна організація — комсомольський осередок. Зрозуміло, душею сільської революції був Степан Чипчура — один з небагатьох фронтників, що вернулися додому.

А пізньої осені, вночі, у вікно хатини Чипчури обережно постукали кінцем пужална. Степан, у білизні, повільно підійшов до вікна; до шиби прилипло заросле знайоме обличчя Івана Кондри, виконавця:

— Степан Кіндратович! Накинь шинельку, підскочимо до сільради. Представники з Ушиці приїхали, мене з кіньми до тебе послали...

Нічні тривожні виклики були такими звичайними, що Чипчура навіть не попрощався, не глянув на сина. Поїхали не до сільради, а в чисте поле. Ледве Степан сів на підводу, від тинів відділилося трое з обрізами. Навалилися на нього, заткнули рота, зв'язали. Кондра випав на дорогу. Хтось ударив по конях. Тільки болото полетіло з-під коліс у всі боки...

...Знайшли Степана Чипчуру через три дні на краю приворотського яру, під дрібним хмизом. Вороги подовбали тіло активіста ножами, відрізали вуха, відрубали на лівій руці два пальці. Незабаром його ховали. Прибули одностумці з Миньковець, Ушиці, навколишніх сіл. Перший по-

хорон без попа, з червоними прапорами, повитими чорним кременем. З гнівними промовами замість голосінь, суворими пострілами замість дячка й кадила...

Софія з малим дитям ішла позаду артилерійського лафета, між червоноармійцями і, як могла, трималася. Степанове обличчя було невпізнанно кам'яне. Тільки руді пишні вуса нагадували жінці весело-бунтівну вдачу коханого.

Коли промови згасли й друзі збиралися забивати труну, щоб спустити в яму, Софія, ніби очунявши від дурманного чаду, торкнула за рукав представника з району.

— Дозвольте попросити одну річ...

— Слухаю!..— швидко повернувся той до жінки повнічим тілом, затисненим у хромове пальто.

— Сей значок Стєпа з фронту привіз... Усе синові показував... Дозвольте схвати на пам'ять. Від батька для Ванька... Леніна...

— Прошу, голубко, прошу!..— заметушився ревкомівець і, відділяючи портрет від червоної штучної гвоздики на незмінному Степановому кітелі, схлипнув.

III

З того гіркого дня круглий портрет Леніна став у хаті Чипчурів найдорожчою пам'яттю про чоловіка й батька. З ним зв'язувалися найважливіші події в сім'ї. Спочатку — поминки на сорок днів, на рік... Потім вирядини Степанового сина до школи. «Ото, якби тато встав та подивився, як Іванко виріс!..»— говорили в хаті жінки, а Ванькові очі мимовільно зверталися до заповітного образу в оправі. Тоді старшим згадувався червоноармійський кітель і гнівний, утверджуючий Радянську владу, постріл. Дірочка, пробуравлена Степановою гарячою кулею, навмисне довго не замазувалася, теж як пам'ять. Коли прийшла пора пов'язувати Іванкові Чипчурі піонерський галстук, згадалася родинно-кольорова гвоздика; Софія нарвала червоних і внесла в горщику з водою до хати цілий кущик. У п'ятому класі Ванько поспробував перемалювати батьків революційний знак, збільшив портрет через сітку в кілька разів. І вийшло славно, вчителька похвалила, поставила відмінно. Так, через більші чи менші події, через свята й інші зарубки часу, став Степанів Ленін у хаті Чипчурів, як і хліб, повсякчасно потрібним, насущним.

А тепер Чипчура-молодший їхав майором запасу додому. Тому до Софії вернувся давній забутий стан нетерплячого дождання сірої шинелі на своєму порозі, воскресилася її молодість.

Іван із сім'єю прибув до Жванчика опівдні; таксі підійшло під самі ворота. Софія була на ставку; гості власноручно відчинили двері, зайшли на ліву половину, де від кожної речі віяло чепурінням приємного дождання. Ще з долини помітила Софія за кукурудзами червону блузочку: сусідська маленька Надя, ота, що безліч разів читала старій перший рядок Іванового листа, маківкою по бистрій воді летіла до неї. Не розрахувавши швидкості, пірнула з голівкою в бабин замочений подолок, задихаючись, закричала:

— Таж приїхали вже! Чуєте? Таж приїхали! До хати зайшли! А дядько воєнний на порозі спотикнувся!..

Надійка весело блиснула білосніжною усмішкою. А під Софією солодко затанцювала земля, почала гнутися, мов віск, стежка. Шмаття на руці стало важким, непотрібним. Жарти сказати — не бачила сина п'ять літ!.. Пішла, поспішила, гублячи по дорозі білизну.

Перший їй показався на порозі внучок — кучерявий кирпатенький хлопчик. Кинулася до нього, довго не знаючи, куди подіти шмаття, щоб звільнити руки. Нарешті пристроїла на шаблі драбини й присіла біля хлопчика, не забуваючи, що попереду, тут, у двох кроках, жде на неї власний її син. Отже, це Борис... Викапаний Ванько!..

Назустріч Софії поспішливо відчинилися двері й перед нею стала висока, під пару Іванові, жінка з сумовитострогим обличчям, приємно проста й звичайна. «Красива яка!..» — по-жіноцьки подумала Софія. І ще одна хвиля радості облила її шалено працююче серце.

— Мама?.. — запитала Даша, застібуючи комір військового плаття.

— Мама... — ствердила Софія, відчуваючи, що Даша обнімає її, жадібно розуміючи, що це друга її радість. А найбільша, третя, отут за дверима. — Невістка, дорога моя!..

— Борисе, піди погуляй хвилинку, — ласкаво запропонувала синові красива Софіїна невістка. Хлопчик запобігливо швидко й мовчки, ніби обоє домовлялися про це ще раніш, виконав мамин наказ. — Я хочу сказати вам, мамо... Що це у вас? Друга половина?..

— Ага. А де Ванько?..

— Ваня тут... Можна нам у цю кімнату? На хвилинку...

— Можна. Чому ж?.. А де Вань?..— ще раз запитала Софія.

— Я тут! Мамо! Здрастуй!..— пролунав громовий Іванів голос. Двері швидко розчинилися. І на порозі, в блискучій формі майора, високий, широкоплечий, широкогрудий (чистий батько!) став син Софіїн, єдиний — Іван Степанович Чипчура!..

Маленька й сіра проти нього, як пташка-посмітюшка, Софія припала до синових грудей. Заскімлила від радості, захлипала жально, бажаючи тут же, на порозі, поскаржитись йому на нього, доректи, що зосталася на старості одинока, а рідні діти не приїздять. А вона кабанчика вигодувала для них, сім пудов... І кисличок всіляких всушила, і дві сотні яечок склала... Жиється, слава богу... І вареннячко є всіляке, ще торішнє. Правда, трошки вже зцукрилося... А лівий бік хати поволі кривиться, і тин осідає; все потребує господаря... Бо що таки — хлоп, то не баба...

Ще не говорячи, лиш готуючи непутящі свої слова, підвела Софія мокре, радісно-жальне обличчя вгору, щоб звідси, з його широких грудей, трошки вище ремєня, глянути на рідимого, на кровинку свою, на Івана і...

...І лютоморозний жаж всадив з усього розмаху гострий спис у тіло матері, проник до серця і проколов його наскрізь...

На синіх Іванових очах не було зіниць!..

Мить Софія кам'яніла, відчуваючи, як в її тілі, ніби хвиля на морі, народжується дрібне тремтіння. Спочатку короткими поштовхами, потім сильніше й болючіше. Відняла від сина затёрплі руки, витерла затуманені сльозами очі. Стало ясніш. Глянула на Івана ще раз.

— Мамо, Ваня не бачить...— поспішливо промовила Даша, стаючи між Софією й Іваном, пересмикнула плечем.

— Що?..— ледве прошептала чи лиш подумала Софія.

— Так, мамо, я не виджу... Я писав...— ствердив Іван.— Хіба ти не знала?..

— Не знала...— подумала чи ледве прошепотіла Софія.

— Дашо, в чому справа? Я ж писав...— тихо промовив син, тримаючи великі руки на сухих плечах матері. І відчув, що вони починають тремтіти.

— Я не посилала твоїх листів, Ваня... Чекала поки зустрінємось. Вчотирьох ніби легше...

Запала мовчанка. Даша бачила, а Іван відчував, як тремтить і німіє матір. Іван подумав і сказав:

— Спасибі, Дашо...

— Ти... таки зовсім... Нічого...— тепер уже справді вголос промовила Софія, дрібно вицокуючи зубами. Ох, яка божевільна надія пташкою безкрилою в зубах звіра перед смертю забилася у тих материних словах!..

— Майже... Отак, чуть-чуть...— обманув син її, пожалівши свою неньку.

Софія не пам'ятає, як опинилася в хаті. Здається, Іван і Даша завели її. Посидівши на стільці, відчула: їй стає легше, сила повертається. Витерла хустинкою піт на чолі. З жахом обминаючи думками все, що стосувалося страшною вісті, не дивлячись на того, на кого щойно так хотіла жадібно дивитись, Софія несподівано для себе сказала, згадавши свої обов'язки, ніби просила в дітей милостині:

— Я буду давати їсти...

Слова були винятково безглузді й недоречні: Софія це знала. Але що інше могла вона говорити зараз?..

Іван просто, як річ, що сама собою розуміється, відповів:

— Ми таки голодні, мамо...

Очевидно, перша, найбільш небезпечна для всіх хвилинка минула. Намагаючись не заплакати, нічим не подати знаку синові, що робиться з нею, Софія повільно вийшла за двері. На порозі дихнула свіжим повітрям. Але раптом хлів і ясен у дворі косо пішли від неї убік, небо почало перевертатися. І Софія налякано вгризлася пальцями в одвірок.

— Нічого, мамо, нічого... Тримайтеся...— почула вона позад себе лагідний голос невістки, що вчасно підтримала її.— Сядьте на призьбу... Щоб Ваня не почув... Кажіть, де що лежить... Я допоможу вам...

Але Софія, ображаючись на себе, оволоділа тілом, підвелася. І вкупі з Дашею стала ходити до комірчини, до хлівця, по дрова. Незабаром обидві знову вернулися до Івана, несучи в чотирьох гостинних руках одночасно обід і сніданок.

З вулиці прийшов Борис. Відхилив двері, просунув руку в голівку і ввічливо спитав:

— Мені можна, мамо?..

Даша ласкаво кивнула головою. Софія спрагло глянула на внучка й охнула: у Борі були такі ж сині очі, як колись у батька!..

— Дитино моя дорога!..— зворушено шепнула Софія, знову затремтіла, скривилась і злякано глянула на Івана. Чи не побачи?..— Даша мовчки помахала їй пальцем.

Випили по чарочці. Даша й Іван — більше, бабуся і внук — по маленькому наперстку. Іван попросив ще одну стограмову й сказав:

— Тепер, мамо, ми покажемо тобі, як їдять солдати...—

— В Івана Степановича апетит артилерійський. Особливо після третьої...— підтримала Даша.

— Ні, вистачить...— заперечив Іван.

В Софії почала розцвітати на скорботних устах подоба блідої усмішки. Та так і застигла, як інколи зав'яне без дощу недорозцвіла волошка. Матері було приємно бачити, що все нею кропітливо настаране, напечене й наварене для цього дня — пасочка, домашній схаб і ковбаса, крашанки, хрін з бурячком і гаряче — йшло тепер за таким славним призначенням і справді в доброму темпі. Всі зарожевілися, заблищали очима. І матір, охоплена раптовою хвилею гіркого свого щастя, аж скрикнула крізь біль і радість:

— Іжте, рідненькі! Ох, боже мій!..

— По ідеї, належало б закурити й трохи освіжитися холодною водою,— скінчивши обід, висловив бажання Іван.

— Я помию тобі голову й ноги!..— за давньою звичкою кинулася Софія.

— Ваня любить робити все сам,— повільно зауважила Даша, збираючи посуд.

— Чула, ненько? Пора дитинства минула. У нас Борис теж вважає, що послуга стороннього — зневага для обох. Бачила б ти, як він паркет у трьох кімнатах по-морському драїть, борщ по всій формі самостійно варить і з вітчизняного пістолета, з положення «навстоячки», на відстані тридцять метрів попадає у «дев'ятку»!— весело похвалив батько свого сина.

Софія метнулася до внучка. Вона ще й не роздивилася його, як слід. Ванько, справжній Ванько!.. Тільки губи, здається, мамині: повні, трішки вивернуті. Борис з іронічно-поблажливою усмішкою вислухав батькові компліменти й, звернувшись до бабусі, діловито запропонував:

— Я бачив приймач «Харків» у тій кімнаті. Він — що, не працює? Я міг би поремонтувати, якщо бажаєте.

— Звичайно, Борисе!— відповів за свою матір Борисів батько.— Яка може бути розмова в цивілізований вік?

Берися, полікуй того приймача. Бабуся, мабуть, не чула останніх вістей від минулого великодня.

— У мене є репродуктор,— козирнула Софія.

— Ну, я почну, а ти проконсультуєш мене, тату, коли що...

— Добре, який приймач?

— «Харків»,— з-за дверей повторив Борис.

Так минула й друга хвилина спільного лиха, й матері почало здаватися, що її серце, яке весь час стискав жорсткий обруч, трошки попустило. Стало вільніше дихати. Коли Іван і Даша помилися і переодяглися в піжами, Софія, знову тим же жальним, жебраючим голосом, попросила:

— Я піду по хазяйству трохи...

— Я допоможу вам, мамо,— запропонувала Даша.

— Ні-ні, я сама...

Софія відчула невідкладну потребу побути на самоті. Належало їй, найстаршій за віком, найвідповідальнішій у своїй збільшеній Чипчуровій сім'ї все обдумати, розкласти на місця. Оцінити й вирішити, як має йти їхнє життя далі. Діждавшись, поки син і невістка лягли спочити, Софія пішла в поле.

IV

Її охопило багато питань. Як це сталося? Чому? Навіщо? Хіба не можна було інакше: не війна ж?.. Серед цього головокружного вихору думок виділилася, зрештою, одна й, коли всі трохи встоялися, та підпливла під верх, як серед безлічі дрібноти вирине раптом на дзеркальну поверхню води велика риба. Стала впоперек материної дороги, не даючи ходу:

— Як складеться життя Івана й Даші далі?..

Саме вибивалися в стрілочку, щоб потім — у колосок, пшениці, жита. Рання була ця весна, напрочуд барвиста. Благодать небесна й земна пливла легким вітром, лоскочучи Софіїне гаряче обличчя. Скільки було сходжено нею доріг і стежок по цих рідних місцях, скільки почуттів і думок, радостей і печалей пережито!.. І ці вічні свідки: поле, ліс, небо!..

— То як же піде далі життя сина з невісткою?..

Непомітно для себе обійшла Рудку, долину. Дібралася до Дубини. Колись вона справді шуміла кучерявими велетнями; зараз тут слалосся чисте поле... Постояла під Со-

колецьким лісом, слухаючи, як в один мелодійний потік зливаються гомінець сухого торішнього листя на не пробуджених ще дубах і дитячий пошепок зеленої молоді інших дерев. Вперше таке трапилось з матір'ю: ніби шукала в полі роботи, а її не було... В голові роїлися пошуки, передбачення. Куди не поткнешся, відусіль вилазять оті тривожні: «Як? Що?..», чигають матері у вічі. Незчулася, як сонце скотилося до заходу.

Аж тоді Софія сплеснула в долоні. Додому прибігла задихана, як змолоду прибігала годувати щедрими грудьми маленького Іванка... Опустила перед всіма руки й розгублені очі:

— Заждалися?.. Винувата я!..

— Нічого, нічого...— уважно глянула Даша на матір, розуміючи її. З другої кімнати вийшов Борис. Усміхнувся своїми, такими ж, як і в мами, трішки вивернутими губами, повідомив:

— Ну, з приймачем — порядок.

— А де Ваньо?— і Софія глянула на внука з тою ж, що й на обіді, усмішкою — повною жалю, бажаючи знати ще й про третього гостя для повного спокою.

— Ваня працює,— відповіла Даша.

Софія мимовільно підвела брови.

У тій кімнаті, де вони обідали, тепер старанно прибраній і підметеній, Іван писав за старенькою скринкою з допомогою невеличкої лінійки. Обличчя сина було зосереджене й напружене.

— То ти, мамо?— запитав він, продовжуючи роботу.

— Ти пізнав?..

— Даша й Борис не так ходять. Сміливіше.

— Я в полі була...

— Де, в Дубині, на Завалах? Як урожай?

— Урожай буде. Ти — письмо комусь? У мене є конверти...

— Ні. Це дисертація... Як тобі пояснити? Книга, наукова робота.

— А нащо?— вирвалося в матері, болюче, недоречне.

— Тобто, як нащо?— в свою чергу запитав син.— Не розумію. Ти знаєш: три роки тому я закінчив Академію імені Фрунзе. Вчився відмінно, ось як Борис зараз. Одержав солідні знання. Треба ж мені передати їх у поєднанні з моєю практикою тим, які ще їх не мають. Я роблю це з допомогою книги.

Син говорив просто, переконливо, як річ з усіх боків зрозумілу. Матері аж незручно стало за своє запитання. Врятувалася тим, що вийшла допомагати Даші по вечері.

Чай пили за хатою, в садку. Досиділися, поки зійшов місяць. Борю відправили спати раніш. У розмові Софія старанно намагалася обходити «небезпечні місця», щоб знову не зірватися з загального спокійно-ділового тону, взятого всіма з першої години приїзду, не вихопитися ще раз з отим, непотрібним «нащо»? Оточувало її дивне відчуття. Ніби той, простий і тихий пастушок з дубинського поля, її син Іван, якого давним-давно вирядила вона в червону Армію, залишився десь далеко, за купкою листів, складених трикутником. І таким же трикутничком синім — «для пакетів» — заштампованих. А це приїхав інший — високий, широкоплечий, осяяний золотими зірками на погонах, в оточенні двох уважних людей, своєї сім'ї, серед яких Софія губилася, не знала з якої ноги рушити, на яку стати...

З наступного ранку стосунки чотирьох остаточно склалися, вирівнялися у певну лінію, і тепер Софіїна увага націлилася на одне: віддати дітям, що має в душі й хаті, зігрті їх материнським невичерпним теплом. Трудовий день Чипчурів починався десь між п'ятою і шостою ранку. Софія навмисне спала у ванькирчику, щоб мати можливість вставати без зайвого скрипу. Та ледве встигала вмитися, піднімалася й невістка — привітна, усміхнена й завжди з якимось постійним добрим запитанням в очах і на всьому обличчі. Одразу між жінками починалася мирна суперечка:

— Ти чого встала, Дашо?

— А ви чого?

— Я — стара, поспала на своїм віку. Тепер сон покинув мене. Тобі ж, молоденькій, тільки б і позорювати. Відпочивати ж приїхали.

— Праця — теж відпочинок. Залежно, що робиш.

— Все ж таки...

— Я, мамо, дружина солдата... Чотирнадцять літ то в строю, то в походах...

— Тяжко було? — співчувала Софія.

— Як коли... — признавалася Даша. — Трудно, коли не маєш точки. В нас бували такі дні... Шукаєш, ідеш, а кінцевої точки не видно.

— Знайшли?

— Знайшли. Але ще не дібралися. Ще в поході...

— Дивно якось кажеш...— не розуміла Софія.

— Чому? Усе ж таки — секретар парторганізації полку!..

Згодом показувався Іван з сином. Грімко й весело привітавшись, аж півень потривожено скрикнув на тину, Іван робив посеред двору спортивну зарядку, а Боря, стоячи позаду, повторював батькові рухи. Потім Даша командувала обом своїм хлопцям стати в ряд, хлюпала на кожного холодою водою, спочатку — з кварти, потім просто з відра. Всі при цьому налякано поохкували й весело сміялися.

Софія дивилася з порога хати на дітей, і їй інколи здавалося, що вона багато не розуміє в стосунках цих трьох, таких рідних і одночасно в чомусь невідомих, непроникливих людей. Після сніданку, завжди щедрого, кожен брався за своє діло, почате вчора. І той годинниковий порядок, якому Софіїні гості без додаткових команд підкорялися, теж приємно дивував її.

Невдовзі сталося так, що, в перші дні боязко насторожена, Софія розтанула, як грудка льоду під весняним сонцем, потяглася до дітей усім пораненим еством. Чим більше Даша приваблювала Софію до себе, тим сильніше росла в душі Софії материнська подяка і співчуття. Вона, зрештою, прийшла до висновку, що їй треба відверто й широко порозмовляти з невісткою.

Одного разу — це було тижнів через два після приїзду дітей — Софія, скориставшись, що Іван із сином подалися до Соколицького лісу, підісла до Даші на лаву. Та штопала Борисові шкарпетки. Дивлячись убік, Софія торкнула невістку легкою рукою:

— Хотіла, Дашо-голубко, сказати кілька слів...

— Скажіть...

— Поки Ванька нема в хаті.

— Я умію берегти секрети...— освітілася Даша своєю трохи здивованою усмішкою на трішки вивернутих губах.

— Нелегко тобі, доню...

— Що нелегко?..— не зрозуміла чи зробила вигляд, що не розуміє Даша.

— Я кажу...— в матері сперлося повітря в грудях від напруження.— Все-таки — два хлопці!.. Обіпрати, обшити, прогудувати треба...

— Треба...— ствердила невістка.

— Один не бачить... Трудне буде життя в місті. А ти ще така молода, гарна...

Даша мовчала. Насторожилась.

— А я — мама... — продовжувала Софія. — Я ще можу доглянути... Син мій рідний, єдиний!.. Нащо я без нього?.. — її слова рвалися, як тонкі нитки, тужили відчаєм. — Мама я...

— Ви що? Ви про що це і для чого? — раптово зміненним голосом, різким і крикливим, запитала Даша, блиснула на Софію очима. Густо почервоніла й одразу зблідла від клекоту в душі. — Ви співчуваєте мені? Але ж я не потребую! Не ждала від вас!..

— Голубко моя! — злякалася Софія.

— Ну, для чого ви справді? Та я ж — усе!.. Я з Іваном на все життя! Мене син проклене, як я Івана покину!.. — Даша відклала шкарпетки набік, рвучко встала.

— Я розумію... Але тяжко тобі!.. — Губилася, шукала опори своїй правді матір.

— ...Не ждала, їй-богу!.. — Даша не дала Софії договорити, люто подавила спазму. — Ну нащо ви? Ви ж нічого не знаєте, а говорите! У мене тільки Борька й Іван на світі!.. А сама я з дитбудинку! В одному пляттячку Іван полюбив і посватав мене...

— Вибач!..

Софія заплакала й теж встала. Даша з трудом оволоділа собою, замовкла.

З тої хвилини ріка взаємин чотирьох Чипчурів, вирвавшись з крутих подільських берегів на зелені луки, попливла тихше, рівніше. Це породило в душі матері інше бажання — гірке, пекуче. Але погасити його не змогла. І через кілька днів, знову упіймавши часину, коли Іван з сином пішли до Рачинець — змолоти пшеницю, хоч у цьому потреби й не було (Іван не міг усидіти на місці, згадував дитинство), Софія, пам'ятаючи, як бурхливо закінчилася її попередня розмова з невісткою, обережно натякнула Даші, що все ж хотіла б знати, як... трапилося те...

Чекала Дашиного: «А хіба нам тепер не все одно, як?..» І вже готова була знову картати себе... Але невістка, зачувши роковане це питання, раптом дивно змінилась. Обличчя її ожило, заграло цілим калейдоскопом відтінків. І радість, і сум, а з ними й велика ніжність, і любов, і подив — все це хвилювало то в очах, то в мові, то в руках жінки, коли вона з охотою (це найдивніше!) стала тихо, озираючись на вікна й двері, аби її не підслухали, опові-

дати про річ, яка безумовно мала викликати в кожного і в неї лише біль і гіркоту.

— ...Тільки я, мамо, не все буду розказувати. І ви не наполягайте...— попередила Даша.

— Чому?— не зрозуміла Софія, вважаючи, що її хочуть у чомусь ображувати.

— Іван — людина військова. Присяга...

З легкою тінню образи Софія подумала: слід невістці пам'ятати, що перед нею — солдатова матір. І якщо військову таємницю дозволено знати невістці, то чому ма... Але згадала попереднє, мовчки згідливо кивнула головою.

— ...Ваня не мав іти виконувати той наказ,— почала Даша, стихивши голос до шепоту.— Ми саме повечеряли й сіли до телевізора. Тайга-тайгою, гулять ніде. Ну, Іван, Борис, я, і ще прийшла сусідка по будинку Оля. Але тут прибіг Іванів друг Лусак, теж майор. Викликав Івана в коридор; там почали балакати. Незабаром Іван позвав і мене, і було нам трохи незручно перед Олею і Борисом... Виявилось, що Лусакові через три години — на роботу. Вони, мамо, випробовували нову техніку, вони весь час випробовують уперше те, що винаходять учені. І сталося так, що Лусакова дружина Валя — моя подружка, мала ось-ось народити; її вже забрали в родильний будинок за двадцять кілометрів від нас. У Лусака сім'я така: Валя і він. І от Лусак просить Івана підмінити його на цей раз. Коли я доношувала Бориса, Валя варила для обох... Хороший чоловік Лусак, справжній товариш... Валя, правда, трошки кокетка, ну, вона молодша від Лусака на чотирнадцять років... Пробачте, відійшла...

Даша замовкла, й Софія, почувши, як змінився невістчин голос, зиркнула на неї. Помітила: на очах цієї завжди усміхненої вольово-строгуючої жінки виступили кришталі великих сліз. Софія хутко відвернулася, щоб оволодіти собою.

— ...Іван уже був батьком, я — матір'ю. Ми вже насолоджувалися цим людським щастям!.. Іванова робота — відчайна, ризикована. На неї ідуть тільки добровольці... Рішати треба було швидко. Іван між двома зтяжками цигарки подивився на мене, я — на нього... Мовчки, нишком, щоб не помітив Лусак нашого вагання, ми питалися згоди одне в одного... І в цей час обоє думали про нашого Бориса...

Через хвилину Іван став одягатися. Лусак і він пішли до полковника за дозволом. Полковник дозволу не дав: то

була робота менш Іваном вивчена, Лусак розумівся на тім ліпше. Але потім, коли Іван з Лусаком вийшли з кабінету, завернув з вікна їх назад, і при них подзвонив генералові. Той погодився.

Ну, Іван поїхав виконувати завдання. Через дві доби вернувся... Лусакова Валя благополучно народила сина. Три сімсот... Нічого, чорнявий, як Лусак... Ми... гуляли у Валі на хрестинах... Вона назвала хлопчика Іваном...

Даша замовкла. На її очах вже не стало сліз, вони висохли під час палкої її розповіді. Обличчя було бліде, схвильоване. Блукало по ньому ледь помітне сяйво урочистості й смутку. Мовчала й Софія. Різномірні нуртували в ній думки, почуття. Згодом, тамуючи материнський біль, Софія все ж спиталася з тихим, боязким докором:

— Я розумію... Товариші вони... Але в тебе — сім'я. Борис... Де ти була?

Даша міцніше стулила повні губи. Повільно випрямляючи спину, спокійно відповідала, дивлячись перед собою:

— Біля нього була...

— Як-то? — не зрозуміла матір.

— Я спеціаліст першого класу.

Знову обидві замовкли, й тепер Софія мусила обдумати ще одну приголомшливу вість. Голова її закружляла. Даша виручила.

— До того ж — Іван є Іван, — пояснила вона. — Якби я навіть заперечила, він все одно пішов би! Я бачила це по його синіх очах! Тому думала тоді лиш одне: щоб у трудну, винятково тяжку хвилину, бути поруч нього...

— Але ж... Борис!

— Лусаки для Бориса — як рідні. І вони чекали третього до сім'ї — Івана... Ми були спокійні за Бориса...

— Могли ж постраждати... осліпнути обоє!.. — скрикнула з жахом Софія.

— Зате разом, мамо!..

v

Іван з сім'єю від'їздив до місця постійного проживання, у Кишинів. Знову напередодні застали стіл святковим обрусом, загостили вареним і печеним, що знайшлося. Після другої, неповної, Іван, як колись — батько, сидячи на чільному, і, як батько, збиваючись зрідка, при хмелю, на російське слово (багато років прослужив у армії), говорив

переконливо й ніжно, обнявши великою рукою сухі материні плечі.

— Ти, мати чесная, на мене не ображайся... що привіз тобі такий незвичайний... гостинець. Даша оповідала твої волнення... Даремно, мамо! Ми, всі ось троє, перед тобою сидячі, бо й Борис піде вчитися на військового інженера,— люди армійського обов'язку. Інакше я не міг... Сама розумієш — попереду вже не було ніякого заслону! А за плечима — Батьківщина!.. Минула війна добре підтверджує наші діла!..

Дов'ядав лагідний літній вечір. У відчинені вікна вливався дух близьких полів і пахощі мальв, настурцій, левкоїв. А їх у матері повен надокіл хати!.. Сине, підрожевлене на заході небо зазірало в кожную шибу. Так було тихо у Жванчику, так лагідно й славно, що, згадуючи пекельний рев машин у пустельнім степу, які він випробовував, відставний майор інколи замовкав. Прислухався, радісно всміхався.

— ... Чи задумувалася ти, мамо, чому в другий раз полетів у космос полковник Комаров? «Що йому не хватало?»— чув я тужні слова скрізь; у них звучали навіть подив і обурення, що сталася смерть, що, мовляв, «допустили до того...» А точної відповіді не одержав, на жаль... Рятуючи у катастрофі своїх товаришів, без рук прийшов додому шахтар. Але ж руки — це тільки частка тебе... А є ще серце, розум!.. І — зуби... І шахтар бере в зуби олівець та й пише повість. Одна назва варта злитка золота. «Всім смертям на зло»... Які слова!..

...Навіки покохав танкіст. А війна ноги забрала. І не побажав танкіст вертатися інвалідом додому, не захотів заважати дружині. Бо красива й добра. Може, заміж вийде. Знайде ще раз любов... А те, що він на фронті життя її захищав, ногами поплатившись, то — не в шот... Чуєш, мамо? Двадцять з гаком літ страждав танкіст на боці, лише раз дозволивши собі поглянути хвилинку на своє кохання! А потім — читали? Впіймали втікача!.. Через міліцію до щастя привели... Де ще в світі є така, як у нас, міліція, мамо?..

Софія сиділа врочиста, чуйна. Боялася поворушитися, аби Іван, зрозумівши, що матері незручно, не забрав з її плеча свою теплу, велику руку. Голос сина гудів дзвоном, інколи зривався. Матір відчувала: хвилюється. Раптом Іван повернувся до неї, ніби захотів — сильно, жадібно! — розірвати синіми, без зіниць, очима вічну пільму, що на-

завжди роз'єднала їх, побачити незабутнє обличчя своєї матері. І сказав:

— Хочеш, мамо, я вив'яжу теплі рукавички для твоїх натруджених рук, що вигодували мене?..

Колючий меч знову, як і в першу хвилину їхньої зустрічі, немилосердно вколов Софію у серце, сухий туман опік зажурені очі. Але тепер їй було легше, ніж на початку... Миттю оволоділа собою. Напружено борючись за спокій у голосі, діловито спитала:

— А ти, Ваню, умієш?..

— Так, так,— відповів їй Боря.— Батько в'яже й рукавиці й шкарпетки. Переважно для дітей... Звичайні й кольорові...

Софія ще раз тихо втекла. Тепер уже не в поле, а в сіни. Щоб трохи постояти там... Розгублені її очі блукали по сінешніх речах: драбини, сапках, бочці. А уява малювала повне подвір'я малят дзвінкоголосих, одягнених у рукавички — звичайні й кольорові...

Виїздили на світанку, щоб завчасно поспіти до кишинівського поїзда. Софія проводжала до дунаєвецьких воріт. Усі були мовчазні, задумані. Гості однією ногою вже стояли в іншому своєму домі, думали про дорогу. На зупинці автобуса Іван відвів матір убік, сказав:

— Ти — ось що, мамо... Ти ночами старайся спати. Ти не дуже допускай до себе, я твій характер знаю... Хай журиться та знеславлена на весь світ американська матір, син якої скинув атомну бомбу на Хіросіму... Ото горе безмірне!.. Я ж увесь час відвертав смерть од людства! І думаю, якщо допишу дисертацію про своє діло, то цілком доможуся мети!.. Так що я нічого не винен перед тобою...

...Коли автобус від'їхав, Софія ще довго стояла на тому місці, прислухаючись, як повільно гаснуть у ній синові слова й шум машини. Матері знову здалося, що її син Іван, колись виряджений нею, у старій фуфайці й капцях майже на босу ногу, в Червону Армію, знову вертається у далекий, дивний край, захований од неї купкою листів, складених солдатським трикутником, у світ, який зробив його таким сильним і славним.

І їй і не думалося, що ні в тайзі, ні в пустельному степу, ні в Кишиневі, ні в інших місцях, де її синові довелося жити й працювати, ніякого дивного світу не було. Що — навпаки, все почалося звідси, з Жванчика, у далекий рік, у весняну ніч, на світанку, коли креснув копитом об камінь си-

вий кінь Іванового батька у її дворі, як пролунав у її хаті
урочистий Степанів постріл...

* * *

— А що, прислав Іван рукавички?— запитав я Софію
Павлівну, зустрівшись якось з нею на Зеленій.

— Ні,— відповіла вона. І чомусь раптово зарожевіла,
заясніла радістю. Ніби я сказав бозна-які виняткові сло-
ва.— Гроші прислав, а рукавички — ні... А нащо мені його
гроші?..

— Значить ще в'яже...— висловив я здогад.

— Ага...— ствердила Софія.— Даша писала... Вдень
книжку робить, а ввечері, на спочивку, в'яже. Іван без ді-
ла не може! Він у мене такий!..

Софія дивилася на південь, в роззолот сонячного про-
стору, під яким мліла стрічка молодих черешень обіч шля-
ху. А я нишком тримав очі на ній. Уста матері ледь-ледь
усміхалися, на чолі мріла задума. Така вона була хороша
в цю мить, така чиста і ясна!..

— Коли пришле, черкніть кілька слів. Як і що? До-
бре?— попросив я.

— Нащо тобі?

— Так, для пам'яті...

Більше ми не розмовляли. Я пішов на північ, Софія за-
лишилася на місці. Час од часу озираючись, я бачив: вона
продовжує стояти спиною до мене, дивиться в південний
сонячний простір. Минув ліс, я почав спускатися у видо-
линок. А матір непорушно маячила там, де ми розстались,
насолоджуючись сонячним теплом, сяйвом. І я подумав:
«Може, вона згадує, як і я, в цю хвилину свого славного
Івана? Може, вона в цю хвилю, як і я, по-справжньому
щаслива?..»

ГАННА ПОБЕРЕЖНА

Не шкодуй добра мені, людині,
Щастя не жалій моїм літам,
Все одно ті скарби по краплині
Я тобі закохано віддам.

Василь СИМОНЕНКО.

— Що-о?

Порушуючи юридичний статут, це слово вигукує голо-
вуючий на суді, аж підвівшись на цаль із крісла. Запитан-

ня закричало з облич прокурора, захисника, свідків, зі стін, лавок, вікон. І може — з серця Миколи?..

— Що-о?..

Втім, слід розказати, як усе виглядає. З правого боку стоїть перед судом Ганна Побережна, жванчицька жінка п'ятдесяти двох літ. Закручена Ганна в чорну шалінку з кутасами, що обрамляє її гарний образ. З лівого — її син Микола й невістка Надія. У Миколи між тонкими, майже жіночими бровами роситься піт, у Надії райськими яблучками палахкотять на щоках дві рожеві плямки. Це від напруження і хвилювання. Трохи позаду й посередині, тобто між Ганною, з правого боку, й Миколою з Надією, з боку лівого, стоять Юхтим Танасійчук — шістдесятилітня борода, мудрість, і Анатолій Сигидин (Толя) — комсомолец, півник задержуватий, що не хоче спокійно ходити по жванчицьким світі.

Розгляд сьогоднішньої судової справи ускладнюється тим, що перед гербом УРСР, червоним столом, трьома членами суду виступають не дві, як звичайно, а три сторони. Позивають старий Юхтим Танасійчук з юним Толею Сигидиним, відповідають Микола й Надія Побережні. А та, третя сторона, з причини якої суд, є Ганна Побережна, в жалобній шалінці з кутасами.

Півгодини тому, поки ошелешений суддя не крикнув на всю кімнату оте «що-о?..», порушивши правила судової церемонії, розгляд справи почався з допиту позивачів. Спершись на палицю, оковану згори й знизу мідними бляшками, й опустивши до землі бороду, Юхтим Танасійчук, повільно рихтуючи слова, почав скаржитися, що ночами не може спати.

— Не так, щоб уже зовсім ослабло тіло, бо років — нівроку, але стало стискати серце і, вибачайте, часто сльози... А заснути не можу, бо в сусідів, ніби в них, Побережних, — киває він головою у бік, де стоять Микола з Надією, — вдень і вночі рейвах. А до нас чути... Як ще небіжчик Антін жив, був у хазяйстві порядок, чистота... Теперки чомусь — крики... Літом, коли треба малих дітей бавити, бо Микола і... вона, — каже Юхтим, маючи на увазі Надію, але не можучи дивитися на неї, — в роботі, мама їм потрібна. А лиш настане зима, йди собі, мамо, з хати геть, жий, де хочеш... А чого ж хазяйка має йти з свого двору?.. — незрозуміло підводить Юхтим очі від землі на головуючого.

— Кричуше порушення елементарних правил соціалістичного співжиття!..— дзвенить обурений Толя. Та на один погляд судді вмовкає.

— ...Якось увечері зайшов до Ганни за свердлом. Я теперки не часто туди ходю... Але небіжчик мав добрий свердел, а мені треба було. Бачу, Микола і... вона (знову коротка пауза, очі — на суддю і ледь помітний кивок своєю головою у бік Надії) сплять на ліжку, в подушках, в теплі. А їх мама — у ванькирчику, на голім ослоні кашляє. «Чо ви тутай, Ганно?..»— спитався я і хотів ще щось сказати. Але черкнув сірником, подивився на її лице, то вже-м і так було ясно... «А де ж мені бути?..»— сказала тоді Ганна.

Оповідасе Юхтим древнім подільським говором, усмок-таним в серце з молоком матері з дитячих, забутих днів. Тепер у Жванчику так не говорять. Зовні старий спокійний, але знати, що в Юхтимових грудях, прикритих стареньким каптаном, колотиться пекуче ремство. Це особливо помітно, коли він у плині розповіді мусить дотикатися словом до «неї», невістки Надії.

— ...Місяць назад підчищаю в саду, котре сухе й него-дяще. Чую: на небіжчиковім городі знову гризуться... За-глядаю через пліт... Ганна тримає онучку на руках, сум-на... А-а... вона виказує мамі та й виказує... А хіба так можна, щоб молодша — старшу, матку свою, мастила тим паскудним словом, яке я й худобині не скажу, бо від худо-би встидно?..

— Хуліганка!..— кричить жванчицьке комсомоля, і гу-би в Тольки тремтять від обурення чи внутрішніх сліз. Він реагує на судовий процес сильніш за всіх.

— ...Ганна має сухоти... А як спіймала ту слабість?— сумно питає суддю Юхтим Танасійчук.— Ганна понесла півтора пуда жита до млина, на Трибухівку. Діло на по-крову, осінь. На плечах — склецок, в руках — дитина. Ні-би синок її... В млині завізно... «Бався, Колю, тутай, лиш не лізь до річки. А я в млині...». Ну, діти є діти: як мама каже «не руш!..», я порушаю. Грався Николай та й бовт-нувся у воду. І вже пливе до млина, просто на колесо. Люди завиділи — в крик!.. Вискочила Ганна з млина, збі-ліла та й за ним, у річку!.. Ніби за сином своїм...— часто повторює Юхтим це слово, з мукою підкреслює його.— А була жінка пітна, мішки відбирала... Миколу хлопці ви-тягнули граблями, а Ганна з того дня стала нидіти. То як мамка кривна заслабла тяжко, що діти мусять робити?..—

знову запитує Юхтим суддю.— Лічити мамку, дути на неї, а не відгороджувати ванькиром і окремою мискою!.. Ну, а Николай вчепився, вибачайте, за спідницю в... неї,— знову холодний кивок голови в лівий бік,— а мамку крену взяв під ноги...

— Хіба вона розуміє моральний кодекс будівників комунізму?..— ще раз прориває плавну Юхтимову течію запальний Толя. Але тут же прикушує перед суддею повні рожеві уста.

Так іде це, трохи незвичайне судове засідання, демонструючи Жванчик давній і сьогочасний. А я тим часом розкажу, з яких воріт біда до Ганниної хати влізла. Бринів чудовий травневий день, приблизно отак перед полуднем, коли вона, юна Ганна Побережна, робітниця Маківського цукрового заводу, принесла до Жванчика немовля. Батьки були вдома.

— Я знайшла, його, мамо... В лісі... Хлопчик...— зібравши всю рішучість, оголосила Ганна з порога, одразу ж за «добридень». І зашарілася щоками, засяла чистими очима, очевидно, від ще не пізнаного відчуття материнства.

Але мати зрозуміла той спалах доччиних щік і очей інакше. Два роки Ганна жила серед чужих людей, в робітничому бараці. Збліднувши від такої приголомшливої новини, потім, як і донька, спалахом зачервонівшись, мати налякано зиркнула на батька, що плішив сапу коло припічка. Антін мовчав. Не спускаючи з Ганни нічого не розуміючих очей, мати обережно, мов до заразливої хворої, підійшла до доньки. Лівою рукою (у правій тримала копистку в мамалізі), що раптом почала тремтіти, відгорнула краєць хустки в Ганнинім вузлику, з надією переконатися, що Ганна жартує, коби здорова жила. Але осяяна якоюсь дивною, малозрозумілою радістю Ганна була далеко від того. І на жінку справді зиркнули чорні черешеньки оченят винятково гарного немовляти.

Побачивши, що дитя уже є (а яким чином з'явилося, стара без пояснень зрозуміла), Ганнина мати ще раз налякано глипнула на чоловіка, хутко пішла до скрині. Упавши на віко сивіючою згнєбленою головою, верескливо заголосила.

— Не кричи!.. Не кричи!..— підвівся від роботи Антін. Витерши піт з чола, він, у свою чергу, підступив до Ганни, яка й досі тримала незвичайну ношу коло порога.

— Ну-у!..— ніби ствердив, ніби запитав у доньки Антін Побережний.

Ганна знову ворухнулася в бік до батька, щоб показати дитя, розповісти, як усе було, якщо мама не вірять їй... Раптом Антін з усієї сили вдарив Ганну клішнявим кулаком по голові. Заточившись до печі, Ганна впала. Але дитину не випустила з рук.

Тоді Ганнина матір, миттю перевтілюючись з одного на-строю у другий, скочила вовчицею від скрині до чоловіка, кинулася підіймати з землі любиму доньку й рідне своє чорнооке внучатко, приговорюючи до обох, схлипуючи.

Після цього наступило примирення. Повільно, важко, але пішло. Через тиждень для уникнення усього того, що супроводжує матір-одиначку в глухому селі, Ганна виїхала з Жванчика. Вона розраховалася у Макові, новою, невідомою людиною перебралася до Кам'янця-Подільського й влаштувалася на пивоварному заводі. Дирекція виділила молодій матері окрему кімнату в гуртожитку.

Батьки незабаром уговталися остаточно. Недавно скінчилася Вітчизняна війна, що скосила стільки жванчицьких людей. Усе живе зробилося таким дорогоцінним, як ціла тріска на пожарищі. Гріх від людей і від бога мали б Побережні, коли б зневажили маленьку беззахисну істотку, віддали на інші руки, якщо воно доставлене долею саме їм, людям, які уміють шанувати батьківські заповіді про добро й зло. Прибилося, то слава богу! А як? Ганні видніше: її дитя...

А Ганна, вистраждавши в Жванчику кілька пекучих днів, спочатку мала намір здати немовля до дитячого будинку. Потім роздумала: все одно село вже бачило маля на її руках. Поговору не впиниш. Навпаки, здасть у будинок, ще більше осудять.

Та не це було причиною незвичайного (як вона не переставала переконувати усіх) Ганниного материнства. Сама того не сподіваючись, побачила Ганна, що ледве взяла немовля на руки, навколишній світ гойднувся в один бік, у другий, і дивно повернувся до неї іншою, досі невідомою стороною.

Прекрасною стала вона! Раніш життя молодій робітниці будувалося просто. Гудок, праця. Обід, кіно. Вечеря, сон. Тепер ранок кудись щез. Ганна навчила себе прокидатися за ніч кілька разів, потім засипала міцно, й темрява переходила одразу в білий день, без світанку. Проснувшись чомусь завжди з трохи наляканим, оторопілим виразом

обличчя, вона хутко відривала голову від подушки, обережно вмикала світло. І поки очі бігли найкоротшим шляхом до коліски, десяток запитань пролинав у Ганниній голові за ту трепетну мить: спить чи прокинулось?.. Закутане чи розмоталось?.. Душно йому чи холодно?.. Сухе чи мокре?.. І найголовніше: є чи нема?

Це останнє бентежило Ганну щось із місяць, доки остаточно не звикла до нового свого становища, переконалася: є, і вже ніхто не відбере... Так утвердилося в ній почуття власності на це малятко й обов'язку перед ним.

Одвічна взаємна тяга матері й дитини, виспівана людським родоводом, почалася з розмови очей. Очі були чорні, що чорніших вже й не могло бути! Дарма, що вони нічим не нагадували Ганнині очі, все ж вони були її... Ганна їх чудово розуміла. Стане над коліскою, поцмокче губами... Дві пари очей — чорні й сірі — посміхаються хвильку одні до одних. Потім Ганна відхилиться вліво. І очки мої, терновії, ідуть за мамою вліво... Хитнеться в правий бік. І чорненькі — туди, маму шукають! Сховається під коліску: оченята як заплачуть!.. Як їх не любити?

Ніяк не могла свого сина сповивати. Жалко було замотувати м'яке, тепленьке тільце, схоже на не туго замішане тістечко, страшно боялася поламати кісточки-хрустики! Але пеленати треба було, й Ганна запрошувала подружку Параску Гонтик зробити це. І коли Параска сповивала, Ганна тихо постогнувала від болю. Помічаючи це, реготлива, повнобока Параска червоними чоловічими руками брала дитя під спинку й голову, клала на пелюшки. Швидко й ловко замотувала його, повертаючи малятко на всі боки, ніби дерев'яну ляльку. Потім обв'язувала повивачем, та вже так немилосердно міцно, що Ганнин син аж червонів з натуги, аж крєктав, як крєкче старий дід. «Уміла-сь, Ганю, вродити, умій і сповити!..» — грубо жартувала Параска, мати п'ятьох дітей. І реготала, реготала... Ганна для годиться теж пісно всміхалася, але в очах у неї виступали сльози. А коли Параска відходила, наказавши Ганні не чіпати дитину години зо дві, бо виросте криве, Ганна слухняно обіцяла, дякувала. І лиш та зачиняла двері з другого боку, негайно послабляла повивач, щоб легше дихалось чорноокому.

Дуже скоро Ганна Побережна переконалася, ні, просто повірила непохитно, що всі діти, як діти, а її — бог його знає! — якесь, розумієте, особливе. Ах, це стара байка?.. Усі мами на світі галасують, ніби сидухи на ярмарку, що

їх діти найкращі. І цілком вірно, що мами самі себе обманюють, бо збоку видніше!.. Та саме й слід подивитися на Ганнину дитину збоку! Про очки вже говорилося. А щічки! А ніжки! А дев'ять родимок на всім тілі й навіть там, по чім прийдеться згодом ляпати, щоб не збиткувало!.. А хіба інші діти так розкидають ручки уві сні, як оце?.. Е-е, говорити все можна, але ж треба по справедливості!.. А справедливість на Ганнинім боці. Знову ж, чие в бараці на першому році життєчка свого, сказало «бу!». А її сказало!..

— ...Ганно Побережна! Що ви хочете розповісти судові по суті даної справи?..

Ганна здригається. А що вона може розказати?..

Від мови очей вони перейшли до гомону вуст. Оте перше «бу!» невдовзі помножилося на трое «бу!», і Ганнину кімнату заповнило на цілий день барабанне маршове «бу-бу-бу!...». Народжувалися інші музичні варіації. Звуки комбінувалися, булькотіли, шипіли. Пищали тоненько або гриміли переможним басом: «О! О! О!...». І, нарешті, оте перше урочисте «ма!...». Почувши його, Ганна аж сплакнула.

Коли Побережній сповнилося двадцять три роки, а Миколі — чотири, Ганна зрозуміла, що попалася в пастку. Її юність, дівочтво, дождання судженого й сам він проходили стороною, не зачіпаючи її. Навколо парувалися хлопці й дівчата, єдналися серця. Чарівно гуляло кам'янецькими нічними садами кохання. Потім гриміли на весіллях бубни й сопілки. А Ганна ніби була в обіймах дитячих худих рученят, які нагадували... кайдани.

Відкриття було страшне. Воно говорило, що через цю дитину Ганна згайнує найкращу пору життя — дівочтво, втратить вільну свою молодість. Любов, він, сім'я!.. Вони можуть ніколи не прийти!..

На Миколчине щастя, Ганна переборола в собі той стан. Очевидно, в ній сильніше, ніж у інших жінок, були розвинені почуття материнства, природна тяга до дитини. Чарівний полон відданості чорним очкам знову окутав її. І тепер уже назавжди.

Після смерті матері Ганна повернулася до Жванчика, — крім Миколи, на її опіці лишився осиротілий батько. Ледве переступила поріг батькової хати, поговір, брехні знову поплелися круг її, не відчувшої весільного вінка голови, мов гарбузове гудиння по плоті. То була тяжка кара!..

Ганна вистояла, страждаючи, й перед тим: одне осудить, п'ятеро, розібравшись у всьому, промовчить. А може, й схвалить...

— Громадянку Побережна! Що ви просите в суду?..

А-а... Що вона просить... Дуже приємно було і їй, і дідові Антонові бачити, як зажовкле, заниділе в місті дитинча на сухім жванчицькім вітрі й гарячім сонці посвіжішало, зарожевілося, а коли піросло настільки, що чорною кучерявою голівкою дорівнювалося до держака сапи, міцно й навіки полюбило найкращу працю людську — хліб робити.

Ганні не було відомо слово «поезія», але вона оточувала її. Удосвіта-вдосвіта, коли за вікном густо краплилася на всьому солодка роса, Ганна вставала й, зібравши харчі, з жалем будила свого сина. Окутані прохолодою, сивою сутінню і якоюсь вельми урочистою тишею перед дождиком довгого, гарячого дня, вони, двоє босих, виходили за ворота з сапами на плечах і спочатку потьмареною вулицею, потім польовою дорогою повільно брели на буряки, з очима, заворожено зверненими на схід.

Там, за Дубиною, з-за Соколецького лісу вставало нове сонце. Ця одвічна церемонія зустрічі землі з князем світла завжди глибоко хвилювала Ганну, й вона прагнула, щоб і син її не пропустив чарівної хвилини сходу.

Спочатку за лісом, на тім боці яру, за не видною звідси Бучаєю ніби світлішало, ширшало, випадкові хмари в цім місці вирізьблювалися по краях зубчастими позолотками. Потім над обрієм піднімалася з землі вузька рожева смуга. З її появою поля, луги, вологі дороги й суголовки, ліси й полини на ярках і на межах починали безперервно мінятися в освітленні, звучанні, пахощах, щораз інакше сприймаючись людиною, створюючи якийсь химерний відгомін тому, що творилося зараз на сході. Народжувався світловий і звуковий псалом прийдешньому сонцю, спів урочистого дождикання його. Повулканивши небо силою-силенною різнобарвних кольорів, повільно викочувалося з-за Бучаї, з земного моря, й воно саме, — сонце, велике, рожеве, чарівне, милостиво дозволяючи спокійно подивитися простим оком на нього кілька хвилин.

Ганна не могла передати синові всього, що відчувала тоді, й говорила Миколі просто:

— Дивися... Вже сходить сонце...

Але душа її в цю мить співала дивних пісень!..

За день праці в полі надивлялися вони багато прекрасних речей. Раптовий дощ опівдні, грім і блискавка. Білі вихори на шляхах. Квітучі луки в червні. Теплий відпар чорних ріль, від якого п'яніє тіло. Плавно кружляючі лелеки над головами. Пополуднувавши, можна було лягти горілиць на межі, підклавши під голову замість подушки руки й слухаючи легіт теплого вітерця у волоссі, задивитися в повній тиші на хмари в небі. А вони пливуть та й пливуть, щомиті змінюючи форму — сіре, підсвічене з країв, незграбне громаддя, у якому нема ніякого змісту. Або навпаки, роздавшись убоки, перешикуються і являють чудові палаци, скелі, озера, по яких вряди-годи попливе білим лебедем сліпуче сонце від берега до берега й знову сховається. І так лежати мовчки, не рухаючись, безконечно довго, поки не склепляться в легкому радісному сні притомлені очі. Все це було царство Миколи-хлібороба, й Ганна, природою дипломований педагог, настійно й широко відкривала його синові.

Так, із зростанням Миколиних літ, побачили матір з сном тисячі світанків і гроз, урожаїв і недородів... Зим і літ, радостей і сліз, веселощів і журби. Поки не прийшла пора його змужіння, дні кохання... Переконавшись у цьому, Ганна Побережна відступилася з дороги, вважаючи, що далі її син мусить іти самостійно.

— Ганно Побережна! Вам зрозуміле рішення суду?
— Га?..

Ганна притомніє. Далекі й ближчі видіння щезають. Від того стає порожньо, досадно, ніби її розбудили з чарівного сну. Хочеться натягти ковдру на голову й побути в солодкому забутті ще хвилину. І коли Ганна прагне зробити це, в пам'ять грізно, важко крокує образ невістки Надії, що стоїть поруч, являється мить, за яку Ганна навкі втратила так трудно, по невидимій порошинці, зібране щастя. Вона приходить без усякого зв'язку з тим, що зараз згадувалося, вривається у її хворе серце, ніби вітер у непричинене вікно.

Усього не пам'ятає... Надія, здається, прала шмаття. Своє, звичайно. Ганна давно живе в усьому окремо від сім'ї. А «слаба баба», як навчені Надією діти називали Ганну, пильнувала найменшого внука в қолисці, який, зіп'явшись за вервечки, пробував рожевими п'ятами земну твєрдь. Загавкав пес надворі. Ганна повернула голову до вікна, подивитися, хто йде. В цю мить дитя пустило вервечки, хитнулося, звалилося на бильця, ковзнуло через

них і зі всього розмаху впало на землю, вдарившись спинкою і головою. Спочатку воно ляскотливо заверещало, потім захлинулось, посиніло й страшно замовкло.

— Ой, боже ж мій!..— закричала Надія, підбігаючи. Вхопила дитя, поклала на ліжко. В розпачі зиркнула на «слабу бабу», що теж підійшла. І люто вдарила її з усієї сили по обличчю мокрим скрученим рушником. Микола, що був тут і все бачив, промовчав.

Падаючи туди, де щойно лежав онук, Ганна з жахом відчула, як вкупі з тим страшним рухом летить у прірву, руйнується дощенту все, що вона з таким трудом наживала! Перша розмова очей... Дві закохані усмішки... «Бу-бу-бу!» і «Ма!.. Ма!..» Ранкові цілющі роси й сходи тисячі сонць... Білі зими й гарячі літа... Її велике материнське почуття, її єдина любов!.. І з того чорного дня Ганнине серце більше не захотіло знати серця Миколи...

— Ганно Антонівно... Суд присудив вам аліменти — двадцять п'ять відсотків щомісячно від середнього заробітку вашого сина Побережного Миколи. Рішення вам зрозуміле?..— перед Ганниними очима — сірі, в зморшках, очі головуючого на суді, герб, стіл, червоне сукно.

— Мені того не треба...— тихо відповідає Ганна.— У мене нема сина...

Присутні її розуміють. Матір глибоко ображена на Миколу, їй дуже боляче. Кожен по-своєму реагує на ці смутні слова: один кречке, другий зітхає. Микола зацьковано переступає з ноги на ногу. Надія дивиться на стелю...

— ...Не треба того... Не син мені...— каже Ганна Побережна ще раз.

Чудно в цю хвилину дивитися на Ганну Побережну! Її обличчя посвіжішало, очі засяяли!.. Вся вона охоплена дивною урочистістю, якоюсь лише їй відомою таємною радістю, духовною перемогою!.. Таке помічаєш на хворому, який, перенісши тяжку операцію, щойно вийшов за сувору браму, дихнув свіжим повітрям!..

І в цю хвилину з задніх лавок підводиться з-між тих людей, які чекають черги в суді або є сторонніми слухачами, й виходить сюди ще одна жінка й стає поруч з Ганною Побережною. Як і Побережна, вона теж у чорній жалобній хустці. Варто подивитися на незнайому, перевести погляд одразу на Миколу, особливо зрівняти розліт брів в обох і чорні-чорні очі, як стане ясно, що це ще один заруб на давно пораненому дереві, що незнайома й Микола — з одного кореня.

Спочатку невідома з великим страхом, бодем, крізь які все ж пробивається ледь помітний промінь надії, дивиться то на Ганну, то на Миколу. Потім починає пошепки говорити. Всі бачать, як їй трудно це робити:

— Він називається не Миколою... Він правдиво.— Олекса...— повідомляє вона.

То червоніючи, то бліднучи, плачучи або стримуючись, жінка починає оповідати, хоч ніхто від неї не вимагає цього. Як і Ганна, вона вертається у спогадах назад до далеких днів, до Кривчицького лісу, до куща, під яким поклала свого сина, а сама, сховавшись у гущині, довго ждала, поки Ганна наткнулась на дитя. Та мені не хочеться розповідати про те... Вона не із Жванчика, не моя землячка.

Саме в цю мить суддя не витримує, підводиться. Пронизує очима з великим гнівом незнайому й кричить оте своє «що-о?», яке досі не було можливості пояснити:

— Що?.. Що?.. Ат, чорт вас забери!..

І, вдаривши папкою по столі, задихаючись,— весь постріляний, давній фронтовик, що грудьми колись прикривав очих трьох, Ганну, Миколу і його матір,— вибігає в сусідню кімнату, шукаючи по кишенях свою валер'янку, з неприємністю думаючи, що суддею йому після таких слів більше не бути...

...Через годину Юхтим Танасійчук і Ганна Побережна сидять на траві, під Голозубинецьким лісом, обіч шосейного шляху, дихають лісовим повітрям. Перебираючи френзлі тернової хустки, Ганна топить очі в зеленастому струмку, біля ніг. Вона спокійна, мовчазна. Юхтим, навпаки, трохи стурбований, йорзає на своєму місці, ніби йому твердо на ньому, крекче. Зрідка старий винувато, тепло поглядає на Ганну. Ласка його проста, як і цей білий шлях:

— Може б, ви з'їли що, Ганю?..

— Не хочу...— відповідає жінка.

Тут гарно. Господарює дзвінкий вересневий день. Сонце з полудня. Безвітряно. Тихо. В полях — по жнивях, на лугах — по косовиці. Де-не-де золотіють скирти соломи, сіріють пересохлі ріллі. Долом — зелені оксамити молодих отав. Ліс пташиний, пронизаний сонячними мечами, видно далеко, глибоко, до найдрібнішого пня, галузки. Вже йде до того, що в цьому році нічого не вирине з землі. Не розправить листочки, не зацвіте, не спарується... Все непогано пожило під щедрим сонцем, набулося, залишило добре

насіння і, стомившись від тої чудової роботи, непомітно старіє, окутується золотавим забуттям...

— Я намащу вам хлібця медом...

— Не...

Поївши, запивши зі зморщеної пригоршні з того ж потічка, Юхтим лягає калачиком набік, підкладає руку під голову, а зверху накриває її капелюхом. Ганна Побережна непорушно сидить у тій самій позі. Очевидно, вона ще раз згадує — деталь за деталлю — дні, роки, події, прожиті з Миколою, починаючи з того весняного ранку, коли юною, красивою підняла його в Кривчицькому лісі на свої невінчані материнські руки й пронесла через усе життя аж до сьогодні. До цього суду, до потоку... Інколи вона зітхає, часом усміхається...

* * *

...А я стою оддала і трудно думаю, де знайти слово, яке б яскраво освітило її могутнє серце, як іноді блискавка раптово осяє-засліпить у повній темряві розвержену дощем і вітром радісну, многотраждальну, оновлювану землю?..

Тишина... Тишина...

ДЗВОНИКИ ПІД ЧОБІТКАМИ

I

Звичайно, ви кохали, й тепер перша любов для вас уже спогад.

В Юстинки вона лише починається. Прекрасне оте почуття виникло із звичайних чобіт на сировишній підосшві. Адже кажуть: «Любов з першого погляду». Чому ж не можна — з перших чобіток?

Учинив їх Степан Ціпцюра — швець добрий і ловкач на дурняка випити. Юстинчин був товар: підосшви, халяви, пришви. А Степанів доклад: корки, полотно, ранти, обцаси й інший дріб'язок. Коли робота ловилася за кінець, у шевцеву закопчену комірчину ввійшла дружина Ганна. Поставивши на ослін квартиру бурякового квасу — випробуваних шевцевих ліків, — попросила чоловіка:

— Вистрой, Штепку, на сих чоботях якісь фокуси... Фантазію... Най потішиться дитина. Я ж Юстинці нанашка¹.

¹ Нанашка — хрещена мати.

Квас був жадібно випитий, кварта повернена. А на словах — буркотом — таке:

— Забаглося мусі меду...

Обачлива «муха» шезла. Але її ідея зосталася, заплуталася в нечесаній Степановій голові й, проти його охоти, почала вкупі з квасом куйовдити шевську фантазію. А оскільки голова Степанова після вчорашнього була ще хмільною, то «фокуси» чупринилися в ній досить кучеряво. Наслідком того пішов Степан підвечір до сусіда коваля Івана й між ними відбулася така розмова, складена з самих запитань:

— Пам'ятаєш, Ваньку, свого діда Мирона?

— Закурити даєш відразу чи просити?

— А коня гнідого Вовка?

— Сірники також маєш?

— Де ті шори, в які дід запрягали Вовка по святах?

Незабаром Ціпцюра вертів упряж в руках, теж смоктав цигарку, випльовуючи зайве (причому цигарка, доки не дотлівала до кінця й не починала пекти губи, не виймалася з рота), й відрізував ножиком мідні галагончики¹. Впоравшись із цим, кивнув ковалеві головою, одержав у відповідь той самий знак (так розмовляють давні сусіди в Жванчику, що за своїм ділом обходяться більше поглядами й мовчанням, ніж пустими словами) і вернувся додому.

Вранці Юстинка прийшла забирати роботу. Для ясності дальших подій тут в пору зазначити, що власні чоботи Юстинка мала взути вперше.

Коли Юстинка переступила поріг сіней шевцевої хати, а потім рипнула й другими, світличними дверима, з солодким завмиранням серця жадаючи — в цю ж мить! — побачити, які вони, її чоботи, ті вже урочисто лежали на лавці, за скринєю, накриті марлевою платинкою. Зачувши тоненьке Юстинчине «Дзінь добрий!» з порога, Ганна підвела голову від горшків на припічку, ласкаво оглянула хрещеницю. Потім вимогливо підійшла до печі. Після цього з печі повільно сповзла ліва волохата чоловіча нога, за нею — права з покрученим середнім пальцем. Ноги належали Степанові. Почулося смачне позіхання, легке потріскування кісток у залежалому тілі, поки вони ставали на свої робочі місця, й чухання об рубець комина шевцевої спini.

¹ Галагончики — дзвоники.

Це тривало добрих три хвилини, і Юстинка стійко їх витерпіла. За ногами показала вся решта, закінчена скуповдженою Степановою головою. Заспаний творець Юстинчиних чобіт остаточно сповз на землю і почалапавав босоніж до скрині, продовжуючи чухати — вже рукою — те ж свербливе місце на спині.

— Дзінь добрий, вуйку!..— ще раз пропищала Юстинка.

Степан у відповідь позіхнув.

І ось вони стоять посеред хати, перші Юстинчині юхтові чоботи, ніби два жовтожупанних козаки серед Дикого Поля, а Юстинка заворожено дивиться на них. Потім з пересохлого від постійної спраги Степанового рота йде хрипкий наказ:

— Озувай... Голобіски ¹...

Хутенько витерла Юстинка долонею свої босі ноги, обережно просунула їх по черзі в приємно холоднуваті халяви. Поринала в них доти, доки не відчулося тверде дно підошов. Потім пальці знайшли серед темряви дорогу вперед, поповзли по вустілках і вперлися у носки. Далі ходу не було. Юстинка підвелася, танучи, як віск, від ніяковості.

Одразу хатні речі, які лежали долом, опустилися в її очах ще нижче, зате лампа в паперовому обідку, на сволоку, під стелею, зійшла до Юстини ближче; зіп'явшись на носки, можна було б доторкнутися до неї пальцем. Степан і Ганна сиділи в цей час рядочком на лаві (до слова, обоє босі) й уважно озирали взуття здаля.

Надивившись, скільки треба було, й не знайшовши ганджу, Ганна підняла очі від чобіт до зарожевілого обличчя хрещениці. Легенько зітхнула, ласкаво всміхнулася і з ледь помітною тінню далекого жалю констатувала:

— Вже ти, Юстино, дівка...

Степан відчув, що в цю урочисту хвилину слід і йому щось сказати або хоч усміхнутися. Посилкувався з мукою. Але усмішка не бажала показуватися з рота (сильно тріщала в шевця голова). І Ціпцюра обійшовся одним улюбленим словом, яким у час бездум'я визначав усе й нічого конкретного:

— Опридільюнно...

Зашарівшись, ступнула вдячна Юстинка першими чобітьми вперед, щоб, як у Жванчику здавна заведено, поці-

¹ Голобіски — на босу ногу.

лувати з пошаною нанашка й нанашку в праві руки, зробила крок і...

І раптом хату наповнили золоті малинові дзвони! То, Ганноу випрошена, запрацювала приховувана досі Степанова фантазія! Втілилася вона в маленьких галагончиках пречистої золотої бронзи, помістилася між підшовоу і корком кожного чобота. Від того медового бджолиного бриніння Юстинка оторопіла, Ганна радісно здивувалася, а в Степана, саме тепер вільно, без додаткової натуги, виплила на спечені губи ота потрібна усмішка. Та така там хороша, така широка, що з'явилася можливість легко порухувати чи не всі Степанові зуби як цілі, так і попсовані, коли б у цьому була потреба.

— Пройдися, пройдися! Завстидалася...— хрипко попросив швець, розтираючи долонею волохаті груди від задоволення.

Ледве Юстинка рушила, двері самовільно розчинилися, сїни розійшлися вбоки, старече-доброзичливо заскрипів поріг, зацокотіли східці під каблучками. Степанова хата залишилася позаду. І сонце, блискуче від сміху й доброго здоров'я, підняло дівчинку на ясні промені й понесло зеленим простором садів по білому світу.

II

Куди?

До Білих криничок! Де вітер, небо й сонце в єднанні з бронзовим дзвоном Юстинчиної юності створять невідому нам пісню. Де то? Від східного кінця шосейної дороги, що розтинає Жванчик навпіл, стежка біжить поза оруд. Потім — долиною, щоб Малий Жванчик лишився з півдня. А там ще долиною широкою, попри поля четвертої бригади на горбі. І знову в улоговину, де бринить вузька річечка в осоці. З-під берега, з темних та холодних надр витікають на сонце, в річку, два джерельця в парі: Білі кринички.

Вони справді білі, бо природоу вмуровані у вапняки й обведені білоу глейкою. Вода чиста, студена, жива. Поруч — розлога дворічна верба. Під вербою сидить дід Максим, спершиш спиною в стовбур. Далі, на попасі, дідове добро: корова, дві вівці з ягням і льоха.

Як усі діди, жванчицький Максим — стародавній. В селі ніхто не знає, коли дід народився, або вернувся з солдатів, або одружувався. Не скаже того і він сам. Бачить погано.

Не чує. З тих недоліків виручають Максима руки: червоні, жилаві, худі. За довге життя стільки перегорнули вони роботи, щоб прогледувати свого господаря і його челядь, що тепер, коли Максим стерся на потеруху, вже не потребують наказу мозку, світла очей. А тільки-но попадеться рукам якесь діло, пальці самі, без сприяння інших частин розхитаної Максимової машини, починають працювати. І гляди — міне година, друга: робота виконана ловко, гарно.

Юстинка сідає недалечко від діда, потім лягає на траву, підперши долоньями щоки, й починає роздивлятися древнього. Максим — ніби пам'ятник довгого жванчицького роду людського. Поруч — сірий, оброслий чорними лишаями товтр, що теж, можливо, народився в одному році з дідом. Все це зачаровує дівчину, як дивна безсловесна казка. Максим дримає, а може, просто заплющив не потрібні йому очі, в яких вічно мокріють сльози, а мудрі руки тим часом помалу видовжують солом'яну пліть комусь на капелюха.

Робота золота. Сонячні промені — стебла пшениці — поблискують у пальцях, повільно вкорочуються, а коли увіходять у плетиво цілком, дід намацує нові стріли й засилає на місце заплетених. З долу його долонь спускається на коліна жовтаво-біла стрічка. Вряди-годи відкриває Максим трішки то ліве, то праве око по черзі. Озирає сліпучо-ясний світ, мало бачачи його, та й знову опустить віі.

Сонце в полудень. Юстинці душно, Максимові якраз. Продуті багатьма пронизливими вітрами, проморожені лютневими студенями дідові в'ялені кістки розпарилися, розімліли на тихому серпневому теплі. Поступово дримота все ж долає діда. Пальці уповільнюють ходу, стріли зупиняються. Сива голова й сухі груди, ледве прикриті білою грубополотняною сорочкою, трохи подаються вперед. Вуса опускаються ще нижче. І так дід кам'яніє на якийсь час, нагадуючи Юстинці скульптурну постать у саду Шевченка, бачену в Кам'янці-Подільській в час екскурсії. Давно не голене Максимове обличчя овіває дримотлива задума. Може, в цю райську мить спочинку старий простує золоту стежкою минулих гірких і солодких днів?..

Тим часом життя кружляє навколо діда і Юстинки заведеним ладом. Прилетіли дві ворони. Прилетіли тишком-нишком, довго стояли осторонь, змовницьки роззираючись на всі боки. Потім, то обережно ступаючи чорними ногами, схожими на кленові листки, то зупиняючись, підбралися

до потоку. Стали воду пити, час од часу підводячи по черзі чорні голівки, роздивляючись. Напоїлися, одночасно знялися у повітря. І вже звідти, з ясного мерехтливого простору, у повній безпеці, послали на долину по два повнозвучних кличі, мабуть, річці в подяку. По горі проторохтів віз. Звідси його не було видно, та чулися гуркіт коліс і поодинокі коняче схропування. Над Соколецьким лісом пролинув літак. Але так високо, що сюди не донеслося жодного звуку. Тільки смуга білястого диму вигнулася півдугою на блакитному полі для занудьгованих за польотом у небесну далеч очей. Де не взялася хмарка, ковтнула дугу й спустила на Бучаю, а може, Писець, пасмо дощу. Виснажилася й розтанула в сонці, мов світлий привид. Час од часу прилітають бджоли на водопій,— на Рудці є пасіка.

Діда будить ягня. Йому надокучило пасти суху вигорілу траву, обридло товкти у вим'я то маму, то іншу, непричетну до його народження, вівцю, і ягня підбрело до Максима, як досі підходило до куца ліщини, товтру, річки. Довго обнюхувало дідові руки, пліть. Потім, шукаючи захисту від уїдливих мух, встромило голову між дідові коліна.

Максим від того проснувся.

— То ти, Стасю?..— прошепотів спросоння, загодя усміхаючись. Ширше розтулив очі, побачив ягня. Став чухати його за вухами, гладити шорсткою рукою. Дістав з пазухи ганчірку, вимотав звідти грудку солі й дав тварині полизати. Народжена раніш усмішка для якогось Стася, продовжує світитися на дідових губах і до ягняти. Ягня сіль також обнюхало, але лизати не стало.

Скільки картин, вражень!.. Намагаючись рухатись якомога обережніш, щоб не сполохати ні ягня, ні Максима, Юстинка підходить ще ближче й бачить, що старий знову здрімався. Його обличчя, засіяне мілкими й глибокими зморшками, тепер нагадує лісове озерце під вітром, покрите дріб'язком хвильок. Юстинці здається, що кожна хвилька на дідовім обличчі — то певна подія з довгого його життя. Оця — коли народився перший онук, ота — як вже поховав дружину. Як їх багато!.. Сильне ж мусить бути його серце, що вистояло проти всіх життєвих бур і вітрів і стукотить досі. Довго дивиться Юстинка неперушними очима на розоране, мов рілля, лице старого, аж воно розливається і туманіє в очах, бажаючи побачити прекрасне Максимове серце. Ліва її рука — на серці сво-

їм. Йї нарешті починає здаватися, що вона вже бачить і чує під пальцями, як могутньо б'ється дідове серце в сухих, худих грудях.

Так вони й сидять одне проти одного,— старе і юне, зряче і спляче, ніби два кільця безконечного ланцюга, який зветься буттям людським. Нарешті Максим ще раз прокидається, тепер уже остаточно. Розплющує очі, тре їх і бачить проти себе — обличчя в обличчя — Юстинку. Звичайно, він не може пригадати, жванчицька чи лисецька ця дівчина (скільки таких чудових образів пролинуло попри його оці!). Але жива людина — біля нього, й старий тому радий.

Застуканій зненацька Юстинці незручно мовчки безцеремонно роздивлятися Максима, мов річ музейну. Але й говорити зі старим нема про що: глухий.

— Пасете, діду?— питає вона й ствердно хитає головою.

— Ага...— догадується не догадується дід.

На цьому бесіда вичерпується. Юстинка усміхається до діда. Максим відповідає тою ж усмішкою. Зміст цих усмішок, можливо, такий: «З неба світить сонце, з джерела б'ють Білі кринички. В долині тепло й тихо. Нам обом добре». Поволі руки старого, незалежно від мозку, знову беруться за роботу. Юстинка ж думає, що прийде пора й дідусь більше не вижене свою худібку на цю сонячну долину. Будуть інші пастухи, літаки, бджоли... Але такого, як сьогодні,— цих чистоводих потічків, короткого дощу оддала, обережних ворон, сонячної пліті і — найкращого!— ветхого Максима в полотнянім одязі й ходах, з дитячою усмішкою для всього світу,— не повторити більше такого ніколи!. Дівоча душа огортається смутком.

Довго сидять собі отак древній і юна, в повну душу живучи жванчицьким польовим добром. Потім Юстинка підводиться. Хочеться дівчині залишити щось старому в дарунок.

— Діду... Аво!..— пальцем і очима показує Максимові перші свої чоботи, виставляє вперед ліву ногу.

— Ага...— знову радісно вияснюється дід. А весь вираз його в цю мить каже: «Чи ж я в тому винен, що довго жию?..»

Юстинка вже на горі. Одразу народжується легкий вітерець, обіймає її. Звідси дівчина ще раз озирає зелену долину, яскраво бачить кожную деталь малюнка. Так... Як

що дід Максим не вернеться більше сюди, не одержить вона таких ясних радостей, як сьогодні.

— Дідусю, не відходьте з цього місця!.. Не помирай-те!..— пошепки просить Юстинка, чим крок ховаючись за горбом. А старий Максим, зі своєю худібкою, поринає в Білі кринички глибше й глибше... Ось усе й щезло.

Раптом на Юстинчиних очах виступають сльози. А нашо?..

III

Дзінь-дзінь!.. Дзелень-дзелень!..— дзвенять бронзові голоси під Юстинчиними чобітками, шерхотить земля. А лукава хмарка, ота, що бродила по небу над Писцем чи над Бучаєю і ніби розтанула в сонці, знову зібрала силу в обидві жмені й — еге!— вже стоїть над Юстинчиною головою.

Буде дощ. А де сховатись! Соколецький ліс — за півверсти звідси. В посадці, під одиноким дубом, надібує Юстинка старших жінок з її вулиці — Анелю, Мотрину й Тодоску. Дощ починається. Це не заважає бабам помітити Юстинчину обнову. Обдивилися, обмацали. Заспокоїлись.

Обсіли жінки дуб навколо, нап'яли мішки ворочками на голови. Виставили під дощ три пари босих ніг і одні взуті: перуть.

Коли б ті ноги босі та могли говорити! От хоч би крайні від Юстинки, підпухлі, жилаві Тодосчини ноги-каліки, які жінка зчаста розтирає долонею, бо корчить їх. А були ж у дівочтві як виточені! «Я сподобав тебе, Тодоско, що гарно ходиш!..»— досі пам'ятає Тодоска солодкі слова свого Миколи з юних далеких днів.

— ...Воно, доцю, видиш, як вийшло,— рада, що в особі Юстинки знайшла нову слухачку, починає Тодоска давню історію, бо в селі мало залишилося людей, яким ще не оповідала. «Розкажу, та й стане легше...»— неодмінно додасть Тодоска в кінці.— Стояла я коло вікна в своїй хаті, а з дунаєвецьких воріт солдати верталися з війни по домах. Ідуть, ідуть... Ранені, інваліди... Але живі, слава богу! Підчікую і я свого Миколу, малу Ганю йому бавлю. Ніч так-сяк перекачаюся в постелі, з досвітком у вікні стирчу, з усіх сторін виглядаю.

Жванчицьких менше йде, можна сказати — нікого з тих, що призивалися з Миколою одного року. А то все

староушицькі, грушецькі, рункушівські: як служили по частях.

Раз чую: гавкіт на вулиці. Збіліла я — вбитого привезли!.. Вибігаю... Застигла душа!.. Маланка Чобанова з Мухового горба свого у воротах перестріла. Почепилася на шию, кричить!.. Люди повиходили з дворів. Відтягують бабу, обступили солдата... Ванька, конешно, блідий, волнується... Шинелія на землю впала... Ну, сльози — самі собою... Всі розпитують: «А мій?.. А наш?.. Не видів?.. Не зустрічався, часом?..» Ванька розказує про війну, піт з лоба хустинкою витирає...

Як на гарячій вуглю, я стояла, чужим щастям жила... Ох!.. Вірила я, що він щось мені скаже... Як то перешуміло трохи, підступила до нього: «Здрастуйте, Іване Антоновичу! З приїздом...» Він колись трохи ухажував за мною... А сама схилилася і — в сльози... Тут якраз машину швагер підігнав, садять солдата в кабінку. І все ж Ваня мене помітив... «Здрастуй, Тосю!.. Я з твоїм під Балином стрічався...» — долетів до мене за гамом його голосочок. Дверцята — раз! І від'їхала машина.

Вернулася я в хату: сміється хата до мене! «Живий наш тато, доцю! Додому їде!..» — тішуся з дитиною своєю. Поприбирала, витягла зі скрині його одержу. Щоб з дороги покупати, переодягнути. Гарний обід злагодила, півлітру. Клопочуся по хаті... А лица горять і голова аж розвалюється!..

Почекала до полудня. Щось не видно мого Миколи. Серце почало скиміти. Думки всілякі в голову лізуть. Може, случилось в дорозі, заслаб, лихий перестрів у лісі. Чому так довго нема? Сама чула: «Під Балином стрічався...»

Постановила йти йому напроти. Душа збунтувалася, всидіти на місці не можу! А було то вже після свят Михайла. Чобіт я не мала, бо доки мій воював, дохазяйнувалася до кришки. А черевики віднесла Ціпцюрисі латати. (Як Степан на війні був, Ганна шевцем стала, лиш горілку не пила). Дитину сусіді припоручила. І пішла, боса, солдата свого з перемоги стрічати.

Після полудня вийшла я з дому. Сонце світило, в селі тихо й тепло було. Правда, як за хати вибралася, зробився вітер. Я на то не дивилася: завсігда до морозів ми босі ходили.

Думала собі: дійду до Трибухівки та й вернуся, як не стріну. А нога за ногою, самі ноги пішли. Ще цей лісок мину, ще той горбочок... І все вображаю, як Коля мій на-

проти йде, а я звідси, і як ми здибаємося. Вийшла аж за Кривчик... Нема... Звідти — до Шатави... А там чого вже мені вертатися: до Балина теперки рукою подати...

Чую, ноги мої стигнути стали. Вітер дує шмалкий. Лиш підшови печуть, наколола на кремінню. Дорога — горбами, ярками, сама знаєш, не освальт. А я вже добрих тридцять кілометрів зробила. І вечоріє, і сонце дуже червоно заходить.

Дібралася до Балина, як в хатах посвітили. Броджу по путях — нема ні солдатів, ні вагонів. Я в станцію зайшла. Блимає на грубці лампа, в куточку кілька людей сидить. Стала коло грубки погрітися, грубка холодна. «Не проїздили воєнні, не злазили з вагонів?» — питаюся. — «Чому не проїздили? Згружалися, водку пили, далше їхали... — відказує якийсь дідок. — А от що ти, доцю, боса зимою ходиш, то недобре...» — «Яка ж зима, вуйку? Лиш Михайла минуло, і худоба ще в полі...» — всіхаюся, бадьорюся про людське око. А сама мало не плачу з досади. «Ну-ну, ходи... А завтра сніг буде...» — пророчить він.

Вийшла я звідти, облазила всі закамарки. Нема Миколи!.. Розказала свою біду начальникові станції. Він каже: «Якщо твій змобілізувався, то — факт — через Балин їхав, — другої путі нема. Але який йому інтерес злазити тут і, гружоному, тридцять верстов глухими селами пішки тьопати? Балин — станція промезуточна — ніхто не задержується, хіба що самі балинські сходять. Факт, поїхав на Дунаївці, а звідтам сошею — додому».

Що мала робити? Чекати на станції до рання? А прем¹, він поїхав на Дунаївці, як начальник каже! І, може, вже дома, стоїть під вікнами, колядує, а я чомусь тутки... Вийшла з станції, стала на порозі. Темно, хоч око виколи!.. Трохи освоїлася, пішла.

Цілий день я від волнення нічого не їла, в дорогу з собою не взяла. Слабнути стала. Від холоду ноги задерев'яніли, а чоло мокре від поту. Погане мое діло. Але треба добиратися додому, бо ранком гірше буде, а я боса. Мала я хустку на голові. Хотіла розірвати й ноги обмотати. Жалко стало. Хустка тернова, ще дівоча. Думала в ній Миколу стрічати... Не порвала, не багато в мене хусток в скрині.

Нема гірше — поночі мандрувати. Вдень хоч видно все, а вночі — край. В селax хоч пси гавкали, трохи веселіше. А лиш вийду в поле, вітер як зашумить, дроти на стовпах

¹ А прем — справді.

як загудуть!.. Моє серце досада ножем крає... Де мій Микола зараз?..

До того всього — заблудилася я. Добилася до якогось ліска, кручусь надокіла, ніяк дороги не намагаю. Десь тут має бути Кривчик, треба вже спустатися з горба і потому — коло річки й млина... А їх нема... Може, з годину понипала, вибилася з сили до кінця. Ніг давно не чую, ковбками стали.

Додибала до якогось дерева, посіла спочити. Накрила ноги спідницею, притулилася до стовбура. «Аби лиш я не заснула,— наказую собі.— Погано буде...» І, конешно, заснула...

Снилося, ніби я в полі перевесла кручу. А сонце мені просто в очі спіпить. Просипаюся, вже досвіток, зоря червона на сході, а поле біле від снігу. Сніг уночі випав.

Так, у сорок п'ятому році, по першій снігу, я босою і додому прийшла...

Тиждень відлежала: простудилася сильно. Докторіца приходила два рази. Казала сусідам: «Обеспечене їй «тебеце» або воспаленіє легких». Я витримала.

Лиш досади збороти не змогла. І в гарячці, і в сознанняу Балин та Микола перед очима. Як зіп'ялася на ноги, йду на Мухів горб. «Здрастуйте, Іване Антоновичу!..»— «Здрастуй, Тосю!..»—«Скажи мені, Іване Антоновичу, ти правду казав, чи, може, так, шутейно, що... з Миколою моїм стрічався під Балином?..»—«Тосю, дорога!.. Під яким Балином?— дивується Іван.— Я казав — під Берліном...»

По такій причині я попсувала ноги собі, доцю... Вдень і вночі страждаю... А були, як у тебе! Не раз Микола справляв мені хромові черевики або туфлі... Любив мою походку...— згадує Тодоска, розтираючи-голублячи ноги.

— ...Ну, через два місяці — письмо. Микола Данилович Гандзюк погіб смертю хоробрих під Берліном... А мені — пенсія за то, дев'яносто карбованців старими грішми. На спомин про війну і про мою коротку любов...

Юстинка починає відчувати, що її нові чоботи затісні трохи, стискають у підйомі й там, де великі пальці. Мабуть, не варто було озувати їх в цю теплу, ясну днину. Ця пекучість поступово переходить в інше почуття: здається, ніби ноги обсіпає з усіх боків терпким морозом. Подумавши трохи, дівчина починає роззуватися.

— Чо ти?— питає Анеля.— Нащо?..

— А чо?— сама запитує Юстинка, з натугою визволяючи з халяги напарену ногу.

— Шкода їй мастити нові чоботи в болото,— відповідає за Юстинку Тодоска, хвалить очима за хазяйновитість.— Розказала та й ніби легше стало...— додає вона згодом своє незмінне, зітхнувши.

IV

По дощу. Гурт жінок, що, мов купка грибів, тулилися шойно до дуба, розходиться своїми стежками, й на тім місці зостанеться лише суха прим'ята трава. Як дивно змінився край!.. Зв'язавши личчям чоботи й перекинувши через плече, Юстинка знову бреде босоніж по кордону між полем і лісом, бавить очі чудовими малюнками звідти й звідси. В ліс подивишся, там блиски сонця в листі й на землі мерехтливі тіні, димчасті пасма крізь верхівття, роса, відпар, хатки мурахів-ковалів, стоголоси пташок і запашна прохолода. А поле — мокре, суцільно залите сонцем, схилене додолу голівками намоклих колосків, що ще не встигли випрямитись, накрите величним небом у білих хмарках, поле помержане чорними дорогами в срібних калабаньках і потічках, звідки щоразу — «кум!» та й «кум!»..

Тепло. Повітря таке густе, що можна його ловити й ротом і руками. Груди розбухають, як брость. Коли Юстинка виходить на лисецьке узлісся, з бічних суголовок викочується фіра сіна, міцно прирубана й пришнурована спереду й ззаду. На фірі — їздовий Павло Андрушків.

Спритною вивіркою вилазить Юстинка по шнурку на фіру й лягає посередині. Павло чув, як вона дряпалась, оглянувся назад, коли саме показувалася з долу Юстинчина голова. Погрозливо махнув батоном. Та переконавшись, що дівчина вже вилізла остаточно й лягла, примирливо всміхнувся, ледь-ледь нагадавши Юстинці усмішку далекого звідси діда Максима.

Фіра висока. Звісившись головою на край, Юстинка бачить попереду правий бік коня, посторонок, шматок орчика, тінь від фіри, а позаду — грузьку, в калюжах, дорогу, кущі свербивусу й дві нерівні колії від коліс. Все це виглядає меншим, ніж було в долині, й більш чітким. Віз приглушено скрипить, фіра гойдається. Хитається і Павло, і рубель, і Юстинка. Дівчині трохи лячно, вона тихо охкає, раз по раз хапається за рубель, потерпає, що фіра пере-

вернеться. Але це — солодкий страх. Тут, нагорі, під синім небом, Юстинці весело й приємно.

Ішов козак з Дону,
Із Дону додому,
Та й сів над водою,
Проклинає долю.

Це — Павло. Очевидно, він співав і раніш, бо любить співати. Та Юстинка завадила йому. Цікавий цей Павло! Має двадцять п'ять років, а не жениться. Високий, гарний, сміливий. Якраз такий, яких дівчата чекають, а... Тамтої осені біг колгоспний бик головною вулицею, з прив'язу зірвавшись. Розпоров живіт Щуріповій льосі, притиснув до плота чийогось пса. І вже було погнався за Марією Борщуною, бо мала червону блузку. А Павло побачив зі своїх воріт, вискочив! Став посеред дороги, бикові навпроти, простяг уперед голі руки: «Биню, биню... Чого варіюеш? ¹». І бик посопів, загнувши голову, потер ратицею землю. Потім відійшов до плота й став мирно пастися. Там Павло й узяв його на обрутянку, як коня. А коли Щуріпа прибіг з бучком лупити бика, Павло знову голі руки — вперед: «Хто з вас, вуйку, розумніший: ви чи бугай?.. Правда, що ви, вуйку?.. Мусите вибачити дурному...» Після таких слів Щуріпа закаменів з бучком в руках, не знаючи, кого тепер бити. Павло бика за шнурок — смик, і відвів на господарство...

Щоосені по роботі, складає Павло свої пожитки в зелений сундучок і йде у світ. Перед весною вертається, завжди привозячи цікаві, не сільські речі. Швейцарську бритву, позолочену губну гармошку. Майку шовкову або теніску чарівних візерунків. По неділях виходить Павло з тим на плац біля клубу, виділяється серед парубків. Ось і зараз на його плечах подерта й брудна сорочка грубого полотна, як у діда Максима коло Білих криничок, зате на голові — новенький, з срібною кокардою, кашкет військового літуна. Усмішка на Павлових устах блукаюча, загадкова, трохи журлива. І говорить хлопець якось неясно, самими натяками, з сумною затамованою іронією.

Юстинка це знає. І все ж, використовуючи нагоду, що сидить зараз на його підводі, пробує ще раз викликати загадкового на відвертість, як без успіху робили це до неї інші.

¹ Варіювати — казиритися, бешкетувати.

— Чого ти не женишся, Павле?— жуючи соломинку, питає вона, дивиться ззаду в хлопцеві плечі.

— Крамбоз...— іронічно кидає Павло по мовчанці.

— Що-що?— намагається Юстинка пролізти в дрімучість незрозумілого слова.

— Пастальбор...— знову каже Павло, помовчавши доти, доки, на його думку, слід в даній ситуації.— Чудна ти...— додає він, змилюючись.

— Чому ж чудна?..

— Журавель над лугом... Видиш? Дев'ятнадцять кружельців зробив...

— А як зробить двадцятье, скажеш, Павле?..— липне Юстинка.

Мовчить Павло. Юстинка сподівається, що хлопець обмірковує, як краще відповісти їй. Від нетерплячки дівчина йорзає ногами в сні.

— Ти знаєш, що таке «кулігани»?— нарешті питає Павло сам.

— А що?— загоряється Юстинка іскрою надії, що саме в цьому невідомому слові криється таємниця тривалого Павлового парубкування, усієї його незвичайної поведінки. Але Павло, дорахувавши до кінця усі журавлині кола, провівши довгим поглядом птицю в блакитну далину, на інші лугові краї, каже:

— І я не знаю.

Побалакали... Знову пливе мовчанка полем. З нею пливе-розхитується висока фіра, погрожуючи перевернутися на нерівнім, Юстинка час од часу розкриває рота, німо ловлячи повітря від страху. Пливуть білі хмари по високому небу, гойдаються у вологих, блискучих від спеки очах дівчини струнки возієві плечі. Не скоро Павло пояснює:

— Кулігани — то такі камінні жорна на папірні, в Совім яру. Ними розтирають усяке дрантя. А з тої каші папір роблять.

В його голосі затаєна іронія, зверхність...

Доле моя, доле,
Доле несчастная!..
Чом ти не такая,
Як доля людська?..—

знову загравав-затужив юнак гарним голосом, а Юстинці пригадується ще одна сільська чутка. Про Павлове неподілене кохання. Три роки тому приїздили до Жванчика кам'янецькі артисти. Говорили ненатуральними голосами,

розмахували руками не так, як після вистави, коли правління частувало їх в конторі колгоспу, показували те, чого, скажімо, в Жванчику або на Ліпінах ніколи не могло статися. Але була серед них одна співачка. І як вийшла на сцену, як заспівала! Тут Павлові й кінець!.. Від'їхали артисти, а хлопець закрутився на одному місці, скаламутився. Іде на конферму, попадає в глухе поле. Кажуть до нього: «Здоров, Павле!..» А він спиниться, подивиться мовчки на того, а в очах жаль, нудьга...

Потім зник із села. Вернувся через два тижні мов з хреста знятий: худий, жальний. Почне говорити, та все не з того кінця, що треба. Чутки ходили, ніби блукав по лісах і ярах дністрових... Може, правда, а може, лиш так люди видумують, бо ждуть від Павла незвичайного. Ніби хотів хлопець утопитися чи повіситися. Тільки навряд... Та й де йому те робити? Топитися, — кожен жванчицький ставок жабі по коліна, а вішатись — дерева в колгоспнім саду самий молодняк; ні одна гілляка Павла не витримає. Так що, очевидно, пусті балачки були. Однак саме з тої пори народилася на Павлових устах іронічна посмішка, в словах — зверхність, в душі — приховане ігнорування жванчицьких дівчат. Так поки що й до сьогодні.

Може, через ту артистку й не жениться парубок досі? Тільки співає весь час, співає! Та все переважно таких пісень, які на «ой!..» починаються.

Мабуть, щось і виспіває собі.

V

Знову дзвенять по підсохлому ґрунті бронзові галагончики, веселять перепелиць, жабок, цвіркунів, будять у них бажання наслідувати чобітковий спів, знову точені ноги дівчини вимірюють вповдовж і впоперек рідні жванчицькі простори. Хто ж вона така, Юстинка в чобітках юхтових? Чому з ранку до вечора ходить довкола села? Юстина Поліщук — обліковець четвертої рільничої бригади. Це важлива робота. Сотні людських рук знесуть дівчині свою працю, жменя по жмені, а Юстинка заоблікує її — сніп до снопа — у копи.

Починається Юстинчине діло ранньої весни, коли в ярах ще сніг, горби парують, а під лісом — зирк очима! — і пролісок... Закриття вологи, оранка, сівба... Перше сапання, друге сапання, підживлення, жнива, молотьба... Знову — оранка, боронування, сівба осіння, а до того ба-

гато іншого, дрібнішого,— ось стихія Юстини Полішук. А кінець — десь по Покрові, після Михайла, коли відсвяткують День Конституції, роздадуть додаткову оплату, а нова озимина підросе настільки, що з голівками сховаються в юну зелень курчата, яких, як відомо, по осені й рахують. Та чи буває колись кінець хліборобовій праці? Ось питання!

Тепер ясно біля чого Юстинка стоїть. Та не все. Обліковуючи колгоспний добробут, дівчина мимовільно робить ще одну цікаву річ. В жодному тарифному показникові не встановлено норм на неї, не визначено трудовнем. Однак потрібно якось назвати й пояснити її, інакше для чого було перші чоботи Юстинці шити?..

Може, та річ схожа на грудку спраглої землі, що після солоної спеки вбирає з неба в розтріскані губи щедрий краплистий дощ? Може, слід порівняти її з огнистим ментом, коли ув'язнена птиця, уздрівши розчинені двері, рвонеться в спасенний політ? Може, вона — світло материнських очей над народженим немовлям, блиск квітки з-під березневого снігу, червона вишня в зеленім листку, сміх дівочий на перелазі, ігри вод на стрімкому перекаті?..

То — Юстинчині враження. Працю вона облікує, серця слухає. Жванчицькі пісні, баб'ячі розповіді, погляди очей, жарти, вирази облич, сльози рапові й тихе зітхання, суперечки, веселощі, красномовне мовчання й багато іншого добра густо огортають душу чутливої дівчини з кожним новим кроком. Тут у пору підспівати їй гарним підголоском, як ото дівчата вечорами коло Руцка або Соколицької криниці, заплести Юстинчині видіння музичними биндами¹.

Славно роблять те дзвоники під чобітками. Дзінь-дзелень!.. Дзінь-дзелень!.. Дзінь-дзінь-дзінь!.. — співають вони, і уява дівоча наповнена по самі вінця!..

Дзвени, Юстинко, дзвени! Збирай у свої дзвоники пісні людських доль і розголошуй білим світом! З тих вражень зросте добрий заміс, а з нього — хліб гожий. Хто знає, може, колись і Юстинка виспіває своє серце людям, як ота кам'янецька артистка Павлові — любов у душу?..

Виходить, добре діло учинив ліньки Степан Ціпцюра, підкувавши Юстинчині чоботи лункими голосами. Та кожний початок має й кінець. Через літо-зиму зітрутуться підошви, полопають пришви, викривляться каблуки в різні

¹ Бинди — стрічки.

боки. Снігового або дощового дня репне правий або лівий чобіт. І замовкнуть дзвоники навіки...

Тоді казка почнеться спочатку. Знову Ганна ввійде в комірчину до свого шевця, хмільний Степан збурить «фокусами» фантазію, втілить її у ще ліпше. Юстинка вступить босими ногами в нове взуття, — може, в черевички «на рипах» або в туфельки «на цоках», Ганна зажурить лукаво-добрі очі, зітхне і скаже тихо з лавки:

— Пора тобі, Юстко, віддаватися...

Босоногий Степан, поруч дружини сидючи, зайорзає на своїм місці, зачухає скуйовджений чупір, відчуваючи, що в цю урочисту хвилину і йому слід сказати гоже слово. Та не знайшовши в своїм старім шевським начинні нічого підхожого, широко позіхне і обійдеться давнім:

— Опридільонно...

Як і раніш, самі розчиняться хатні двері, потім сінешні, старече заскрипить поріг. Сонце підхопить дівчину на золотий килим і вона полине над Жванчиком назустріч своєму обраному.

Понесе Юстинка йому сині очі й щире серце. Міцні руки й древно мудрість хліборобської праці. Світанкову усмішку й ніжну розмову вечірню. Ласку в дні печалі, стійкість у дні розлуки. Усе, що наспівали їй у полі і в лісі дзвоники під першими чобітьми...

Коли ж він прийде до Юстинки, невідомий, омріяний обранець?..

* * *

...А ми на весіллі погуляли б. Може, не доведеться сісти таки за перший стіл, у Поліщуків родини — пів-Жванчика. І є гості більш гречні. Не про те річ. Та все ж теплитися в душі надія, що й наших воріт молода не мине, зайде з весільним калачем...

Піднесе нам Юстинка по чарці на білій, у синіх обідках, тарілочці, посмакуємо простої жванчицької страви. Закуримо калюського запашного тютюну при щирій розмові. Згодом, десь так уже під перші півні, коли більшості гостей буде віддана вся весільна честь, дівчата б пісню почали, а хлопці й інші підтримали б...

Ой пісне подільська, рідні жванчицькі голоси й підголосники! Музична історія чарівного краю! Скільки добра даєш серцю — і сліз, і радостей, і хвилювань! І зітхань, і сміху, і бадьорості! І веселощів, і смутку — всього, що

людським почуттям зоветься! На яких дорогах не підтримувала? На всім білім світі супроводжувала!..

Ну, та це казка з іншого кінця. Дайте ж Юстинчиного весілля дочекатися...

НОВА ХАТА

Зобов'язали бабу злізти з печі.

Вони були ровесниці — піч і баба. Того року, коли баба народилася, її тато, Прокіп Дідурик, вернувся з бессарабського строку. І, хоч приніс в рубцях леп та воші, які потім довелося два тижні випарювати в зільниці, на хату таки нагріб. Ліпили хату з глини, замішаної на полові. Першого літа зіп'яли ліву половину, з тісною й темною піччю, і на зиму перебралися, бо досі жили в комірнім. Через два роки закінчили другу, не з глини, а з дерева, і навіть прибудували ганочок. Верх крили то гонтом, то соломою, залежно від кількості запасених грошей. І хоч вийшла хата на вид ряба та латана, як татів буденний коротач, вистояла вона на білім світі — як і баба — шістдесят шість літ.

А в той день підліз на піч наймолодший син Петро, при якій баба доживала віку, кашлянув у кулак і тихо спитав:

— Спите, мамо?

— Де там сплю!.. Кості розтираю...— знайомо-жалібно заскрипіла баба.

Син помовчав і, як завжди, діловито й твердо, але ніби з внутрішнім усміхом, промовив:

— Зобов'язую вас, мамо, злізти сьогодні з печі. В обід прийде машина та й будемо переїздити до нової хати.

Те, не домашнє, маловживанє хатніми слово «зобов'язую» приніс Петро додому, як став бригадиром колгоспу. «Зобов'язую вас, товаришки ланкові, оголосити усім на загальні збори...», «Зобов'язуємося по другій бригаді виростити двадцять центнерів жита з гектара...»— поважним, зміненим голосом промовляє часто син до людей, що бувають у хаті. А бабі те слово чудне з дивом, як комедія на відпусті¹.

Вона таки сплакнула сухими сльозами, як прощалася з належаним місцем. Гай-гай!.. На цих увігнутих до середини, давно не мазаних стінах, мокрих восени і білих від

¹ Комедія на відпусті — карусель на базарі в день храмового сільського свята.

інею зимою, бабі була знайома кожна вапняна грудочка. На печі вродила вона Олену й Іванка, тут вмерли тато. На сволюку, що розділяє стелю на дві половини, чоловік її, Айтін Січкарь, видряпав цвяхом, а потім чорно висмалив розпеченим шворнем день, число й рік їхнього весілля. У лівім кутку південної стіни досі знати дірку, що її прострелив жандар Симон Радник, як гнався за Антоном, коли той підпалив стодолу панську. Ці знаки, ці гіркі й солодкі сліди її життя стали для баби рідними, як і діти. І так само, як з дітьми, було бабі важко з ними розлучатись.

Нову хату Січкарі збудували на межі Жванчика з полем, бо в селі було вже тісно. Велика, показна, вона здаля усміхалася червоною черепицею і великими вікнами до села, до поля, до баби. Та, вступивши всередину, стара була прикро вражена: нова хата не мала печі. Чіпляючи палицею і сухими ногами за високі пороги, баба обійшла всі чотири кімнати, заглянула навіть у комору, але піч мов язиком злизало. Замість неї блищала у першій кімнаті «кухня» — широка металева плита на рожевих кахлях з химерними отворами: ні лягти, ні сісти.

— Мені ніби й місця вже нема? — прошепотіла баба до невістки з подивом чи з докором.

Але місце для матері вистелили заздалегідь. У другій кімнаті, біля вікна, стояла бабина постіль. Не така, правда, розкішна, як синова з невісткою, — нікельована в позолотках, куплена за премію від надпланового врожаю буряків, — але досить м'яка, з подушкою і подушечкою. За важкими своїми болями хотіла баба сприйняти свій переїзд з печі на постіль мовчазливо. Але піч була такою невід'ємною від прожитого життя, від її села, від її роду, що стара таки зібрала ввечері кілька слів докупи і спитала сина:

— Гадаєш, печі в хаті вже не треба?

— Живуть люди й без неї.

— Де?

— А в місті.

— Е-е, то — в місті...

— А яка, мамо, між тими й нашими людьми різниця на сьогоднішній день?.. — усміхнувся Петро.

— Мовч!

Мати була з характером, до того ж — хвора, і син уступливо затих. Замовкла й баба, і дискусія про піч на цьому скінчилася: мати не могла багато говорити, бо від цього, здавалося, гостріш боліло натружене тіло.

Проте відсутність печі була лише початком тих змін, які зустріли бабу в новій хаті. Якось надвечір, коли вона входила з надвору, невістка показала їй пальцем на розстелене суконце в снях і з притиском, як здалося бабі, сказала:

— Я попрошу вас, мамо, витирати ноги...

А ще через день, ставлячи перед нею на стіл миску червоного, лискучого від жиру борщу й кладучи м'яку паляничку, запропонувала:

— Перед обідом, мамо, прошу мити руки з милом...

Баба глянула на невістку, на свої руки й скривилася з жалю. Цими сухими, загостреними, як пташині кігті, руками вона вигодувала — з пальця! — восьмеро дітей і четверо внуків. Отак візьме каші в ложку й дитині — в рот, а пальцем запахає, дарма що він чорний. Аби було що запахати!.. І всі, слава богу, вижили й здорові. А тепер рідна невістка гордує її руками? Ади, яка паня стала! Правда, руки бабині порепані й чорні. Але від чого? Не від бруду, а від праці! Той бур'ян поля та кіптява тісної печі, в якій ніяк не могла наварити їжі вдосталь для голодної сім'ї, запеклися на її руках темним тавром і не сходять ні від якого мила. А на кого ж ці руки від віку робили, гей!..

І баба піднесла голос. В ній закипіло довго стримуване ремство. Чому нею попихають? Хто сміє не шанувати її нині? Стукаючи палицею по землі, приступила вона до сина.

А він, завжди такий уважний і ласкавий з нею, цього разу трохи несміливо, але твердо вступився за дружину.

— Тут, мамо, діло не в пошані, а в гігієні, — тихо відповів син на її докір.

Баба вирячила очі: і Петро проти неї?

— Що ти... мелеш? В чому?.. — вона наставила вухо.

— Я кажу, мамцю! — підніс і Петро голос і, вставши з стільця, пройшовся по хаті: — Я кажу, що як будемо дотримуватись гігієні й санітарії, то вони не пустять пошесті в нашу нову хату.

І всміхнувся.

Баба хотіла закричати, загримати, як старша, але... Її збили з пантелику незнані слова, промовлені сином: «Гігієна... Санітарія!..». Ади, як же!.. Вивчився Петро і часто говорить речі, яких вона не розуміє, а синові й не соромно! Тьху!

Баба плюнула, але вмовкла. Лягла, відвернулася до стіни.

Спала на неї задума. Щось сталося з сім'єю в новій хаті, сталося з перших днів переселення, а що саме — баба не могла збагнути. Найкращі килими й верети, що ще за її молодих літ старанно зберігалися у скрині, а виймалися тільки на свята та при okazіях, невістка розстелила по лавках і прибила на стінах. На постелях здіймалися гори пишних подушок, і на них спали всі, навіть баба, а раніш спали на свитках та ясиках, а білі подушки стояли для прикраси, як у всіх людей. Череп'яні миски десь зникли, і тепер уся сім'я їла з порцеляни; залізна ложка, яку знаходила вона в своїй мисці, сліпила її очі блиском і чудно стукала по двох єдиних зубах в роті, що звикли до дерева. Стіни зацвіли портретами й агроплакатами, а на долівці послала невістка ті червоні килимці, якими бабу відвінувала її покійна мати, коли віддавала за Антона. Хата виглядала гарно. Та в цьому бачила баба велике марнотратство.

Якось, вернувшись з міста, Петро вніс до хати й обережно поставив на стіл невеличку вишневу скриньку з блискучими боками. Побачивши її, онук Славко песиком закрутився по хаті від радості. Удвох стали пристроювати ту скриньку в кутку.

Бабі нова річ сподобалась. Коли Петро з сином вийшли надвір, вона крадькома підійшла, поглядила чисто полуджене дерево, копнула нігтем і, переконавшись, що міцне, схвально чмокнула губами. «Що до хати, то по-людськи...» А як Петро, облутавши скриньку й вікно дротом, крутнув щось і добув звідти спочатку світло, а потім пісню — широку й рівну, як то співають дівчата:

Ой піду я лугом, лугом-долиною,
Чи не здібався з родом-родиною?..—

баба захитала головою, підперла її рукою та й заплакала. Жальна й хороша була пісня. Зворушений мелодією і маминим настроєм, Петро пояснив:

— То, мамцю, приймач. Покручу оце колісце, і зараз Київ чути. Ще трохи, Бухарест маю... Хочете — грає, хочете — людським голосом говорить.

— Гарна штука, — похвалила мати. — Якраз, як то ми замолоду співали!.. Ти ще маленький був... Гай-гай!.. То ж тобі, Петрику, премія чи надбавка?

— Ні, це з магазину. Сто рублів прийшлося заплатити.

Мов вітром здуло з лица бабину радість. З дивною легкістю зіскочила з постелі.

— Сто рублів?— закричала вона, бліднучи.— Сто за оці цимбали? Хазяїне ти негодящий! Куди гроші впер! Он Славкові треба купити...— Вона зиркнула на Славка, міркуючи, що треба дитині купити, але внук стояв перед бабою в нових черевиках, плисовому костюмчику, на цвяшку висіло недавно справлене йому пальто. Тоді вона кинула очима по хаті...

— Але ж, мамо...— Петро піднімав брови, розводив руками.

— Мовч!— загримала ще дужче баба, швидко бігаючи очима по хаті.— Він того не гадає, що, може, в хаті нема...— сичала вона, люто водячи по стінах очима, шукаючи причепи. Але, по правді кажучи, ніколи не бачила баба в своїй хаті такого достатку. «Ох ти, боже мій!.. Бачите? Чуєте?..». Стара остаточно збилася з пантелику й зняквітла, не маючи до чого вчепитись. Жалібно зойкнула й стала ще жалісніше сякати носа...

— Заткай йому горло, ради Христа! Заткай, кажу!..— закричала раптом на радію й Петра.— Голова ломиться від галасу! Вмерти спокійно не дадуть!..

Приймач довелось вимкнути.

Місце біля вікна було хороше, та неспокійне. Там, на печі старої хати, де вона беззмінно пролежала останні п'ять літ, вникаючи в свої тяжкі болі, все було з дитинства знане, звичне. Дві згорблених стіни й випукла стеля, на які баба дивилася весь день, схиляли до спокою і дрімоти. На комині сушилися зернята й спав сірий кіт, що теж стогнав і кашляв. У кутку ярмарково дзижчали мухи. Злиняла й потріскана божа матір спускала з образу на бабу темні очі, кликала до задуми.

І вона думала. Вертала крутими стежинами життя, через поля й ріки, до туманних днів далекої молодості, до убогих своїх радостей і важкої праці, до зароблених і незароблених гріхів і, озираючи все те жальними очима, вкорочувала час. А життя, що гуло вниз — в хаті й надворі — давно вже не стосувалося її, пливло стороною.

Тепер стало інакше. Тепер, несподівано позбувшись своєї печі, вона лежала на постелі, біля вікна, і все, що робилося в хаті, з гомоном кружляло попри неї, а баба — хотіла вона того чи ні — мусила на це життя дивитися, мусила слухати його.

Найбільше займав стару син. З домашніми був Петро, як завжди, діловитий, мовчазний. Але як тільки забігала в хату свіжа людина, дивно мінявся.

— Настусю, чому минаєш? Заходь!— гукнув він у вікно до сусідки-ланкової не з його, а з третьої, далекої бригади, і замість звичайного «добридень» вітав її питанням:

— Ну, як там твої зелені квадрати?

«Про що він?»— дивувалася баба, а Петро й Настя, розуміючи одне одного, жваво розмовляли далі:

— Ростуть, аби здорові були! Що їм! Ха-ха-ха!— весело дзвеніла повнотіла, червоношока Настя високим голосям, глушачи бабині вуха.

— Лектор був?— скрипів стільцем Петро.

— Був! Цікаво!

— Шкода, що я тоді в ліс їздив, шкода!..— бідкався Петро.

Настя висипала свої новини, як лункі горіхи з подолка, наливала хату сміхом та, гримнувши дверима, аж в баби плечі здригалися, летіла далі, безжурна, як весняна вода, а замість неї поріг переступав Степан Савчук — блідий, задуманий тридцятилітній пасічник — з оберемком книг: готувався на цю осінь у Київську сільськогосподарську академію. Петро відкривав йому четверту кімнату, де цілий день було тихо, й Степан там читав — про себе і вголос,— а Петро побожно прислухався.

Після полудня прибігав з школи Славко. Той маленький мурашок, та біляста квіточка, внучок її, був найдорожчою істотою для баби. Як тільки він входив — в чепурному костюмчику і червоному галстуці,— вона забувала свої болі, уся морщилася в усмішці, а Славко ще з порога тягнув:

— Мамо!.. Істи!..

Швидко пообідавши, сідав до маленького столика й бубонів уроки. Мати хотіла порозмовляти з ним або примусити до якоїсь хатньої роботи. Але син відмахувався від неї одним ударом руки по повітрю.

— Я, мамо, надзвичайно перевантажений!— заявляв він книжною, не хатньою мовою, якою звичайно говорять старанні учні.— Завтра іспит з «інгліш» і збори загону, де я доповідаю. А о сьомій радіопереклик юних натуралістів! Що ви думаєте — це не пір'я дерти!

Словами «пір'я дерти» Славко визначав найбезпліднішу, на його думку, роботу.

«Таке мале, а скільки слів незрозумілих знає!»,— задоволено підморгувала баба до вікна облізлюю бровую; їй здавалося — чим людина неясніш балакає, тим вона розумніша...

І що було дивно старій — невістка одразу вмовкала й, поки Славко вчив, ходила по хаті тихо, й винувата усмішка довго блукала на її устах.

Гостро цікавили бабу стосунки між сином і невісткою. Обое вони носили по два ордени, Петро — бойові, невістка — трудові, і ці ордени ніби робили їх в усьому рівними. Хатні справи вирішували з двох-трьох слів, зате колгоспне займало в них найбільше інтересу. Діла бригади завжди клопотали невістку, й коли вони не йшли на лад і Петро журився, тривожилась і вона; коли бригадир веселів, невістка бігала по хаті з жвавістю дівчинки й дзвінко сміялась. Навіть лігши спати, Петро з дружиною говорили про таке, про що стара зі своїм чоловіком ніколи не розмовляли.

— В'єтнам, Оленко, лежить на сході, поблизу Китаю, — шептав Петро, — і до війни хазяйнували там французи. Але в сорок п'ятому році, як саме ми розбивали Квантунську армію, в'єтнамські люди вигнали тих майже з усього краю... Там тепло, і земля добре родить...

«Ми з небіжчиком Антоном в таку ніч як не про чоботи дітям, то про податки, а вони — он про що...» — зітхала баба, і їй було жаль свого Антона, що згнив на цім світі, як підмочене жито.

Потім бабі снівся В'єтнам: отака широка долина, вся в квітах і пшеницях, а на горбі вітряк у вишневім саду...

Так бігло життя у новій хаті й не вертало старій загубленого спокою, навпаки, бурхливе й стрімке, воно тягло її далі від челюстей печі, випихало на стрижень, заставляло, перемагаючи болі, ним жити.

За кілька днів до Жовтневих свят Петро поїхав до Дунаєвців купувати хатнім обнову. Славко пропадав у клубі, готуючи святкову стінгазету. Олена, попрацювавши на своїй ділянці до обіду, прийшла додому. Ще з вулиці почувла незвичайний шум, тріск, уривки слів і музики — вони йшли з їхньої хати. Здивована, прискорила крок. Непомітно підійшла до розкритих дверей та й завмерла на порозі.

В хаті свекруха приймала гостю — трьома роками молодшу себе Марію Снігур, далеку родичку. Баби сиділи біля приймача. Свекруха, з помолоділим лицем, намагалася вгамувати апарат, а він тріщав, як грім на небі, кашляв, пирскав, белькотав то німецькими, то польськими словами й дрижав, мов паровий котел. Застиглими очима Снігуриха дивилася в рот приймачеві й свекрусі, і жовкнув

на її обличчі жах. А та, покручуючи невід регулятори, цвіла.

— То — приймак!.. — намагаючись заглушити гуркіт і тріск, кричала вона на вухо гості. — Чуєте!.. Приймак, жажу... Покручу оце колісце — і зараз Київ чути. Візьму ще трохи — Букарешти ловляться!.. Тисячу рублів старими заплатили! — співала-хвалилася синовим добром, і гарна усмішка блукала на зів'ялих устах. — Слава богу, є що слухати!..

Слухати, дійсно, було що. В Олені аж вуха терпли. Але свекруха сиділа преспокійно, покручувала сюди-туди регулятор. Маленька голова її в червоній хустині цвіла, як восени ягодами дозріла калина.

Олену раптом затряс сміх. Закусивши зубами кінець хустки, кинулась від порога пріч. В хату зайшла з червоним обличчям і ще довго витирала намоклі сльозами очі...

А двома тижнями пізніше стара зворушила онука Славка. Петро з Оленою на ту пору були в полі. Прийшовши після уроків додому, онук побачив свою бабку в дивній позі.

Вона сиділа на постелі, обклавшись подушками, й тримала двома руками перед собою розгорнуту книжку. Дивилася на білий папір неписьменними очима, тихо похитувалася з боку на бік, мов лоза на вітрі.

— Читаєте? Бабусю!.. — чомусь пошепки, ніби боячись перешкодити їй, промовив Славко. І раптом побачив, що баба плаче.

Вона плакала. Дрібні, як зернята гречки, сльози, може, останні в житті, що ще не встигли вилитись з її очей за довгі страждальні роки, зрідка падали на ковдру, повзли сумними потічками по щоках. Але очі, не мигаючи, дивилися на біле скорботно й непорушно; так дивиться жінка на чоловіка в домовині. Славко підбіг до неї.

— Бабусю!.. Чого ви?..

— Жалко мені, Славку!..

І захлипала. Жалібно якомось, ображено. Онук притулився до її щоки, висушуючи юним, гарячим лицем бабусині сльози. Вона відклала книжку, обняла худою рукою Славка, гірко поскаржилася:

— Жалко мені, що грамоти не знаю. А життя вже скло...

Затяжними дощами захмарилась осінь. В селі розгорталася агронавчання колгоспників. Заняття вирішили проводити в клубі й по хатах. Призначили гурток і в Пет-

рову господу. Зустрічаючи колгоспниць на порозі в перший день навчання, Петро попросив:

— Зобов'язую вас, дівчатка, заходити тихіш і не дуже голосно розмовляти... Мати в мене старенька, хвора... Прошу...

Лежачи, баба чула, як вони у третій кімнаті гомоніли. Крізь дрімоту здавалося, ніби дуби зелені шумлять. Стала наслухати. Напружуючись, намагалася розібрати слова, але не вдавалось. Відпочивала й знову слухала. І чим більше напинала слух, тим ширше зростав її інтерес. Підвечір встала й увійшла до них.

...За столом сидять десять колгоспниць у білих і темних хустках. На столі і в руках — зошити, книжки. Біля вікна стоїть чорнявенька, в міському пальті; підняла вгору колосок жита й гладить остючки тонким пальцем.

— Тепер розглянемо будову цього колосочка...— казала чорнява, коли стара тихо відхилила двері.

Сперлася на риг одвірка, заслухалась. Надворі дув холодний вітер, а в хаті було чисто, світло. Жінки сяяли вродливими лицами. І її Петро між ними — чорнявий. А та, з колосочком, співає, як весільна сопілка...

І раптом тиха хвиля радості не знати з якого моря ласкаво підпливла під серце баби, заграла. Ніби молодого побачила свої перші немовлята. Затуманились очі, частіше заходили груди...

— Діти мої... Гуси білі!..— зірвалося з її уст. Костур випав із заляканих рук. На стук хтось обернувся.

— Драстуйте, бабусю!..— шепнула крайня жінка.

Усі повернули очі до дверей, але вона не помічала того. Дивна захопила її картина! Бачила їх здорових, красивих, розумних, а в тім колоску в руках агрономки уздріла степ широкий... Пливло над ним небо з хмарками, високими грудьми дихав вітер. Бачила гори зерна, білі хліби, ситих корів. Заспівали молодіці в коштовних намистах, наречених до весілля вбираючи, вдарили копитами в кремій коні сиві...

Бачила те, чого не помічала в старій хаті з її вузькими вікнами, які не давали удосталь світла, милувалася тим, про що мріяла цілий вік...

* * *

Якось отримав я листа із Жванчика. Був він винятково діловий і до жалю короткий.

«Письмо пушено...— сповіщалося в ньому.— Дай тобі боже здоров'я, Вадиме! Посилаю торбинку кисличок сушених з дерева, що на межі. Хто ту кислицю садив,— твій дід, чи мій тато,— не пам'ятаю. Але діти смікають з обох боків. А я достерегла і всушила одно решето. Добра штука до чаю і від простуди. А в місті — сам знаєш — простуди більше, як в селі, бо люди делікатні, роботи тяжкої бояться. Подує вітер, і вже — порошки. Бажаєм всього. Привет».

Останнє слово, безумовно, притулив хтось інший, у нім струмив сміх. Прочитавши кілька разів, я затрясся від здогадки й радості, ніби в лихоманці. Негайно побіг на телеграф.

«Хто писав листа? Відповідай! Негайно! В одну хвилину!»— термосив я телеграфом брата.

Відповідь прийшла через півмісяця. Лінива, листовна:

«Не турбуй по пустяках. Екзамени в школі плюс громадські навантаження. Писала баба. Адресував я. На пошту відніс Славко. Привет...».

ВОЛОВЕ ОЧКО

I

— Бабо!

— Га?

— Буди бахура.

— Буди сам...

Липневий ранок. Пора, коли літній білий світ розплющує очі й долає рештки сну. Дід Малайко стоїть посеред двору, спиною до сонця, що показується з-за червоного від перезрілих вишень саду, а баба Килина кадить, мов дякон, димом невеличкої кухні поблизу тину: плитка на два отвори, дверцята, димар. На порозі лежить Вовчок — трохи рудий, трохи сірий пес,— і з надією стежить, чи не кине баба просто Вовчкові в рота якусь зайвину від курки, що готується на сніданок.

Хвилину Малайко обмірковує бабину відповідь, дивиться в землю. Хитра, все тяжче валить на нього... Потім непевними кроками піднімається по східцях. Переступає пса й іде до другої половини, до світлиці. Ще з сіней у Малайка на виду починає бриніти тепла усмішка. Стікає по сивих вусах, як інколи — щира сльоза.

— Робер... Внучок...

У світлиці — сутінки, затишок, прохолода. Пахне зірваними м'ятою і любистком. Посеред ліжка, уготовленого на трьох запорозьких козаків, спить, розкинувши руки й скобочивши чорняву голівку, внук Малайків — Роберт Мальованський, десятилітній одинак їхньої доньки Надії і викладача інституту фізкультури, майстра спорту Івана Мальованського. На Робертові — сині нейлонові плавки й ніжна рожева майка, від яких у діда приємно ряботить в очах.

Кілька днів тому прибули з міста дорогі гості — донька з зятем, вперше привізни до Жванчика й довгожданого внука. Баба, тобто Килина, вже бачила його. Вона їздила до доньки, пережила вкупі з зятем тривоги пологів, терпеливо висиділа в міській квартирі, нудьгуючи за сільськими своїми курами, повних два тижні, поки донька поправлялася; навчала її початків материнської премудрості. Потім вернулася. Услід поїздові Надія послала батькові телеграму, й Малайко зустрів дружину на станції. Як тільки відбілена й відмолодла на міському кліматі Килина опустилася зі східців вагона на дунаєвецьку землю, заквітчана в нову шалінку й обвішана пакунками-подарунками дітям, дід поштиво привітався з бабою за руку. Переждав, поки поїзд прогуркотів далі на золотистий південь. Перш за все він спитав:

— Ну, що бог послав?..

— Син.

— Як Надя?

— ...Чотири кіло...— продовжувала інформувати баба, не закінчивши першої думки.— Підходящий склецок¹...

— Спасибі...

Не ховаючи задоволення, Малайко згріб пакунки під пахву, помовчав кілька кроків. Біля входу до станції зупинився й поцікавився ще:

— А як нарекли?

— Ет!..— баба зморщила носа в ластовинні.

— Що?..— не зрозумів дід.

— Імя таке... фокусне... Ванько захотів. Але фасонне!..— потішила Килина чоловіка маловживаними словами.

— А все ж таки?

— Робер...

¹ Склецок — клуночок.

Дід поклав пакунки на землю і поміняв руки. Одразу ж люто закашлявся.

Через місяць прийшов лист від доньки. І там, де звичайно кляси прівіті й побажання, стояло, крім двох знайомих імен — Івана і Надійки — й третє, нове, муляюче слух: Роберт. Надалі кожного року старі одержували фотокартку внука. Спочатку в обіймах матері або батька, потім самостійно: на дерев'яному коникові, на велосипеді. І останню: у формі школяра, з книжками під пахвою.

Тиждень тому на благальні листи батьків — показати натурального внука, прибули, нарешті, Іван, Надя і він, Роберт. Приїхали лиш на п'ять днів, з порога стали вибачатися, що не можуть погостювати довше. За багато літ в обох збіглися по строках відпустки, пропадали путівки в санаторій у Ялті. Погуляли трохи та й поїхали. Зате на повних три тижні zostавили старим онука, того самого, що царем спав зараз у світлиці, один на ліжку для трьох козаків. Вперше за десять літ розлучаючись з єдиним, Надія, обцілувавши сина, наказувала матері:

— Я одне прошу вас, мамо: не перегадувайте! Робик звик до режиму! Ваня хоче зробити з нього спортсмена, а там грам зайвого в тілі і вже показники на нулю! Самі розумієте! Щоб до річки не ходив, бо ще не вміє плавати! І — в ліс, заблудиться!.. І щоб не дуже на сонці одразу! Мамусю!..

А Іван, сівши в таксі, вихилився до тестя з лівих задніх дверцят, пробасив наостанку:

— Постережіть і ви синка, Денисе Степановичу. Один, самі розумієте!.. В случай — не слухатиметься, стьобніть ремінцем... Я, правда, утримуюсь від такого виховання. Бо — рука... Штангіст я, вола спиняю за роги, якщо не зминає з дороги. А ви стьобніть раз-другий, як заслужить. Без цього не можна...

— Слухаюсь!.. — по-солдатському запевнив зятя дід Малайко й, коли машина, фуркнувши мотором, рвонула вперед, чомусь витягнув по рубцях нових штанів зморщені запрацьовані руки.

— ...Внучок... Робер...

Роберт повільно розплющує ліве око й довго дивиться на білу піч, з якої звисають різнобарвні килими. Очевидно він силкується збагнути, чому перед ним піч, а не скляна шафа з книгами, на верхній полиці якої мусить стояти статуетка білої безрукої Венери. За другим Малайковим

словом хлопчик показує і око друге. Помічає діда, силкується усміхнутися до нього сплячими злиплими губами.

Дід стоїть у двох кроках. За ним — розчинені в сіні двері, за дверима — рожево-біле сонце. Те ж сонце відбите в шибі відкритого вікна, й Малайко, таким чином, осяяний з усіх сторін. Аж тепер Роберт помічає скільки на дідовім обличчі зморшок... Ну, пора вставати!..

— Молочка тепленького від кози безхвостої!..— підшкрябується з двору, оперезана фартухом, баба Килина з блюдечком, на якому танцює, розмальована червоними півнями, порцелянова кварта з паруючим питвом.

— Спочатку я зроблю зарядку,— сонливим басом повідомляє Роберт, згадуючи наказ батька. Переборюючи в'ялість, трудно йде в тім, що й спав, на двір, озувши на ноги лише тапочки.

Онук виконує вправи посеред двору, а старі шанобливо дивляться на добре діло: одне — з порога хати, друге — від літньої кухні, над якою в'ється смачний димок. Вулицею проходять сусіди й теж цікаво позирають за паркан. Роберт помічає це й ніяковіє. Але звичка є звичкою, і він, зрештою, заспокоюється. Згодом, чим більше засікає хлопчик сторонніх очей на собі, тим твердне його воля. І він уже викручує худеньким, не загорілим ще тілом такі комбінації, яких не робив і в місті, вдумуючи їх на ходу. На мить в його уяві круглиться арена велетенського стадіону, посеред якого стоїть з піднятою над головою штангою його батько, з огненними очима, напружений до краю... А простір рветься і гримить від оплесків... Побігавши, походивши, аж спітнівши, Роберт звертається до обох старих, а ні до кого зокрема, дивлячись на Вовчка:

— Чи не можна попрохати води... похолодніш?

Дід витягує з криниці повне відро. Подаючи кварту, зауважує:

— Витрися, Робер... Простудишся...

— Я добавлю тепленької!..— кидається до плитки бабуся.

— Що ви? Все нормально...— заперечує хлопчик.

Насправді Роберт боїться. Над відром куриться легенька пелена пари. Вода, мабуть, дуже холодна. Хлопчик пригадує, як він щоранку відчайдушно воював з мамою у ванній, плакав, фицав ногами, виривався з рук, боячись води, незалежно, якою була — теплою чи холодною. І, зрештою, одержавши дзвінкого ляпаса, здавався. Ну, та це ще... в дитинстві.

Роберт дивиться у відро, поставлене дідом. В очах хлопчика студениться мороз... Але таке відчуття — хвилинне. Він знову уявляє, як би це зробив батько. Вайлуvато підходить до відра, розтирає долонями — жаль, не волохаті ще — груди... Рвучко хапає його, підіймає над головою, заціплює зуби, щоб не охнути! І — ох! — усю воду — на себе!..

— Дитино моя!.. — сплескує в долоні баба Килина.

Льодовий огонь опікає худеньке Робертове тільце. Аж дух перехопило!.. Але хлопчик через силу посміхається, поблажливо дивиться на бабусю:

— Усе нормально...

— «Молодець!..» — радісно морщиться захоплений дід, сам беручись обтирати внука (чим онук внутрішньо незадоволений, але мовчить, лише хмуриться). А Роберт думає, як би влетіло йому від мами, коли б побачила таке... Та пройшло. Тепер — снідати!

То вже парафія бабки Килини. Вмить на краю стола стелиться шматок чистого обруска. На ньому з'являється ще одне блюдечко з трьома не круто звареними яечками, молоко й свіжий мед у полив'яному горщечку. Поруч кладеться харч і для діда: миска гарячого вчорашнього борщу, стручок огненно-червоного перцю (дві в'язки такого самого Роберт примітив на жердці, під стріхою, як тільки вони приїхали) й мамалига, яку Роберт бачить вперше. Хліб для всіх — один: житній, обсипаний чорнушкою.

— А що буде їсти бабуся? — цікавиться внук.

— Бабка живе божим духом, — пояснює дід, опускаючи перець у борщ; стручок починає плавати в мисці, мов карась по ставу.

— Я, синочку, говію... — зворушена тим, що нею цікавиться міський гість, сплшить від печі пояснити баба Килина, трохи ніяковіючи за свої релігійні нахили.

Слова «говіти» Роберт не розуміє. Хочеться запитати, що то, але незручно виявляти свою необізнаність. І без того «говіти» навколо Роберта стільки зараз досі небаченого, незнаного... Пообіцявши собі розпитати про це маму, хлопчик тимчасово відносить те слово до якоїсь хвороби, яку бабуся, очевидно, лікує голодом.

Дід Малайко тим часом голосисто сьорбає, смачно чмакає. Обличчя його з досі ласкаво-засмаглого робиться сердито-червоним. В міжбрів'ї виступає піт, на зморшених скронях — також. То від перцю, мабуть. Коли борщ добито до решти, дід виловлює пальцями обварений стручок

і їсть його з мамалигою і шкварками, запиваючи гарячим солодким чаєм...

Це вже не лізе ні в двері, ні в вікна! Від подиву Роберт піднімає брови. І хоч дід сидить досить далеко від нього, хлопчикові здається, що дід випромінює жарке тепло, як залізна пічка, що була в їхній старій квартирі на кухні. Робертowi й самому чомусь стає душно... Малайко помічає це й пояснює:

— В селі перець, як у місті лікар. Пилюлька від усяких хвороб. Я ще жодного разу в житті не кашляв, не мав нежиті. І зуби цілі, й голова ніколи не боліла. То все від меду й перцю.

— Так, так...— підтверджує дідові слова баба Килина, стоячи за його плечима зі схованими під фартухом руками.— Знайшов собі спосіб...

— Тепло проти холоду — здоров'я...— мудрістю завершує бесіду дід.

II

Що ж то за географічний простір отой Жванчик, де народилася й виросла Робертowa мама? Перше знайомство з дідом, бабкою і Вовчком, з кімнатою, в якій спить, подвір'ям і садом не погасили в хлопчикові, а лише роздмухали вогонь пізнання. Після сніданку дід Малайко клепає сапу й збирається в поле. Бабуся, зав'язавши білу хустину над самим чолом, бреде полоти город. Роберт, отже, залишається сам собі паном. Подумавши, просить, щоб дідусь узяв його з собою.

— Можна,— згоджується дід Малайко, який, як Роберт встиг відмітити, не любить багато говорити. Та вже коли скаже, то слова його дзвінкі, лункі, мов горіхи, що падають у кришталеву вазу й примушують хлопчика задумуватися.— А може, захватити для забави, й маленьку сапку?..

Малайко ласкаво дивиться на внука. В блискучо-сльозливих од сонця очах старого — цікавість: що онук на це скаже?..

— Захватити!— згоджується Роберт, розгадавши дідове бажання.

«Але що то за штука?..— одразу ж за промовленим дідом Малайком невідомим словом виростає перед очима Роберта запитання величиною з палицю з залізним трикутником, яка опиняється в дідових руках. «Майбутнє по-

каже, що то...»— заспокоює себе Роберт і йде за дідом до воріт. Ще кілька хвилин, і вони вже в кінці вулиці, біля порога поля. Сонце, яке в селі лише інколи дозволяло бачити себе з-за садів і будинків — то крайцем, то половинкою, тут, ледве вийшли за горб, показується у повен ріст, кругле, яскраве: зиркнеш на нього й спінуть очі, а по білім світлі пливуть і щезають жовті кола.

Панує незвичайна для міського хлопчика тиша. Вона дуже урочиста й, у будень, святкова. На східному обрії темніє ліс. Щоб дійти до нього, потрібно двічі пірнути з гону на гін, минути два містки з сірими річищами. В них весною тече вода — тала, снігова, дуже добра для послуг людині. А з настанням літа, на жаль, щезає. Тоді рови пересихають, вкриваються квітами й мочаринням. Зліва — село Лисець, а скрізь — поля. На них багато рослинності, назва якої, як і призначення сапки, Робертові також невідома, бо так близько до сільської природи він стоїть уперше. Звичайно, хочеться негайно довідатися, хоч би як зветься оця оксамитова трава, що заслала собою півсвіту. Але хлопчикові незручно розпитувати, бо ця мандрівка з дідусем Малайком — перша. З дідусем він не більше знайомий, ніж, скажімо, з Вовчком, що супроводить зараз їх, якого вже вдалося кілька разів погладити по спині. Знає лише, що дідусь і він — «близькі родичі», — так у вагоні пояснила мама. Але хіба цього достатньо, щоб повністю усвідомити те невідоме поняття?

Втім, згодом стосунки малого й старого, мабуть, зміцніють. А поки те буде, Роберт, намагаючись іти поруч і нога в ногу «з близьким родичем», поводить головою по півсвіту, вбираючи очима в заворожену душу тонкі пелени туману над долинами, синяву неба, широчінь простору, весь час відчуваючи над усім цим і над своїм непокритим чорнявим чубчиком щораз припікаюче сонце. Дід теж іде мовчки, дивиться в землю, тримає у лівій руці дві сапки, в правій — горнята-близнята, зав'язані ще в хустку. І Роберт не знає — зручно чи незручно попросити, щоб ті близнята з ненаперченим — сподівається — борщем дід довірив йому.

Ще з горба помітив Роберт вдалині, зліва від дороги, білий велетенський квадрат. Навколо зелено, зелено, а це — біле. Чим ближче вони підходять, біле стає ширшим, сліпучішим. Цікаво, що то? Скільки, взагалі, можна мовчати? Хлопчик вважає, що настала пора й порушити тишу.

— Денисе Степановичу...— пригадавши, як звертався до діда батько, хрипко починає Роберт, не дивлячись на свого супутника, вважаючи, що так, очевидно, більш культурно, ніж сказати грубе слово: «дід».

Малайко не реагує. По-перше, тому, що він не досить добре чує, по-друге, що окрім Робертового батька, ніхто діда Малайка так не називав: задуманий «близький родич» сприймає хлопчикові слова, як звертання до когось третього.

— Степане Денисовичу...— марно пождавши кілька хвилин, знову відважується Роберт, і від напруження не помітив помилки. Повертає голову, дивиться на нього.— Що ото — біле?..

— Ото?...— опритомнює Малайко й теж, як і хлопчик, показує пальцем вдалину.

— Ото...

— Мед...

— Що?...— піднімає хлопчик брови. Недовіра й подив світаються в очах.

— Мед... Натуральний, не розфасований...— з тією ж серйозністю повторює дід.

Це так само дивно, як і те, що дідусь їсть гірку перцюгу з хлібом і запиває солодким чаєм. Але ж їв, але ж пив... Роберт без вагання приймає ті слова. Малайко ж, розуміючи, що внук, можливо, і не повірить йому, хоче закріпити в уяві хлопчика золотий малюнок:

— То цвітуть гречки. На цвіті — мед. Над полем літають бджоли й збирають сік у торбинки. Впіймаєш якусь за крильця, натиснеш на медове місце і п'єш. А бджола озирється на тебе й бринить: «На здоров'я!..».

— А ви тиснули бджолу?— негайно запитує Роберт

— Я тиснув джмеля. В ньому більше меду.

— І пили?

— А чого ж тут?.. Вгощають, нащо відмовлятися.

— Солодке?..

— Солодкий. Але треба ловко. Не на те місце надавиш, і джміль дасть не меду, а здачі.

— Якої здачі?

Роберт біжить уявою до міста й пригадує, що було йому від мами, яка послала його в гастроном за лечивом, а дівчина-продавець помилково не дала здачі. Довелося вертатися, щось доводити продавцеві, сперечатися. Підійшов і завмаг, сторонні покупці. Здачу вернули, але дівчина плакала. Робертові й досі неприємно. Довідавшись

у чому справа, батько зробив зауваження мамі: подумаєш, п'ять копійок. Мама заперечила: справа не в п'яти копійках, а у вихованні. І теж плакала... Хлопчик зітхає і насторожується:

— Якої здачі?

— Гульку — на лоба!..

Дід знову задумано вмовкає. І на тому спасибі... Роберт не сміє більше турбувати його, й поки обидва мовчать, біжить уявою на біле поле, що з кожним кроком ближчає; ловить бджолу; ловить джмеля, тисне пальчиком на потрібне місце, як у гастрономі кнопку на автоматі. І має на язичку смак солодкого тягучого меду... Аж у роті терпне від бажання!..

За плечима мандрівників наростає гуркіт воза. Дід Малайко, не озираючись, звертає убік. Роберт робить те саме. Торохтіння щораз наростає, чути коняче форкання, глухий клацає копит, дзвінкий жіноцький голос: «Ньо, стакановці!..», і дід з Робертом зупиняються.

Попри них легким тропцем пробігає пара гнідих. За гнідими оглушливо торохтить віз-драбняк. На возі сидить, з батіжком у руках, жінка в синій блузці, закрочена, як і Робертова бабуся, в білу хустку над самим чолом. Прокотивши далі, жінка відхиляється назад, натягує віжки, кричить — «Тр-р, парубки жонаті!..». Коні ніби тільки цього й ждали: стають.

— Ну? — запитливо озирається жінка назад, червона й пігна.

— Агов? — озивається дід Малайко.

— Що вас — одельно просити треба? — сердиться жінка, коли дід і онук підходять ближче. — Зібралися, Яким — з таким! Одне мале, а друге церемониться! Сідайте, к чортівній матері, бо я і так спізнилась!..

— Спасибі!.. — дякує дід Малайко, підсаджуючи Роберта.

— На тім світі — «спасибі!», а зараз тримайтеся! Бо коні в мене правильні! Но-о, джигуни!.. То чий хлопчик?..

— Доньки моєї... Надії.

Віз знову починає деренчати. В порівнянні з тишею, яка щойно благовістила навкруги, гуркіт, що охоплює з усіх боків Роберта, приголомшує його. Грмить у вухах, роті, шлунку, на всім світі!.. Трясуться драбина воза, молодичине підборіддя, дідові обвислі вуса, а в Роберта — кожна кісточка! На вибоях усе на возі дружно підлітає вгору!.. Коні мчать! Назустріч біжать телеграфні стовпи, люди,

а те біле, що з медом, мерехтить в очах, ніби марево. Здається, віз не витримає такого напруження: пробіжить ще крок-два, передні колеса вискочать з осі, покотяться у правий бік, задні, навпаки — в бік лівий, віз розсиплеться на дрібні й великі шматки, а дід, молодиця і Роберт провалляться просто на тверду дорогу! В пеклі того галасу це цілком можливо... Хлопчиків стає страшно.

«Денисе Степановичу!.. Діду! Пропали!..» — хоче крикнути він. Але тільки заціплює рота, аби не докотили зуби і щоб справді не вирвалося з нього якесь слабодухе слово, вольово терпить.

Нарешті молодиця знову хилиться назад, натягує віжки. Коні з галопу переходять на рись, з риси — на легенького тропця. Потім ще трохи йдуть кроком, стримуючи віз. І знову стають.

— Тут вам, чи що?.. — запитує червона молодиця, витираючи тилом долоні піт на виду.

— Тут...

— Вивалюйтеся з богом!.. Тоже мені, сапальники!.. А це чий чорнявчик?..

— Доньки моєї... Надежди... — повторює дід. — Ох, і говорюча ж ти, Катерино! — докоряє він. — Ох, і ж!..

— Та, що віддалася в город за космонавта? — не зважає Катерина.

— За спортсмена...

— За спортсмена, то за спортсмена! Я що від того маю? Мені самій мужа треба!.. Точно, я до тракторів спізнала! Бувайте! Вйо, мамалижники!..

Знову заgrimів віз, знялася легка курява позаду. І через кілька хвилин гуркіт як народився раптово, так несподівано й завмер вдалині.

III

— Тепер сюди, Роберт... — каже дід Малайко, звертаючи на межу-стежку, й вони по коліна поринають в зелено-сірій половіючій пшениці. Тиша ще міцніше, ніж раніш (а може, так лише здалося після страшного клекоту воза), обнімає хлопчика м'якими материнськими руками. Знову стає йому радісно, ласкаво на душі. В небі співає жайворонок, в хлібах тюркочуть цвіркуни. В їхніх мелодіях Роберт вчуває багато спільного. І від того, що ця музика буде супроводжувати його цілий день, хлопчиків стає ще веселіш. Сонце вже не гріє, а пече. Ліс, що маячив

зовсім близько, ховається за горбом, а за пшеницями показується плантація цукрових буряків. Тут їм і працювати!

Під кущем полину, який не дає тіні, дід Малайко обережно кладе повні близнята, відкидає набік сапи. Знімає з себе тертий-потертий піджачок з пом'ятими викотами, в якому Малайкові влітку не душно, взимку не тепло (очевидно, постійну температуру в дідовім тілі за всіх пір року підтримує перець), покриває ним харчі. Потім озирється на чотири сторони біло-блакитного світу, каже — «Гай, гай!..» — і на короткий час мовчазніє. Бозна-що думає дід... Опритомнівши, усміхається до когось, тільки ним баченого, дрібно хрестить груди. Сплює в шорсткі долоні й з більшою сапою підходить до рядків. Просто, ніби це випити склянку води, пропонує:

— Бери сапку, Робер... Пробуй...

Скінчивши на цьому свої настанови, починає сапати. Хлопчик знову ніяковіє. Якийсь час він спостерігає, як працює дід Малайко. Той сапає ловко! Велетенська сапа, наповнена життям і смертю, легко обходить рожево-білясті корінці з рожево-зеленим листям то спереду, то ззаду, з лівого боку й з правого, хазяйновито руйнуючи зашкарублу кору землі. Зрубє бур'ян, мало не торкаючись бурякових стовбурців, занурюється в чорну, під сірим покровом, землю то одним блискучим рогом, то другим... Після цього земля стає чорною на якийсь час. Пахне гарячим сонцем і солодким буряковим соком. Може, таких — сонячних і солодких — пахоців і нема, але Робертові вони вчуваються.

Нарешті, після довгого примірювання і прицілювання на боці, хлопчик підходить з уперше триманим інструментом до діда, що вже за кілька кроків попереду постелив за собою чистий зелено-чорний килимок:

— Дідусю... Що тут мені?

— Ти ось... — уважно дивиться дід Малайко, як Роберт тримає сапку. — Ти поки направишся, ходи сапкою між рядками. Лови очима, як і що! Шукай спосіб... Оце буряк, а це бур'ян... Тут цукор, там гній... А нащо нам гною до хати? Направляйся... А я за тобою полоти буду. Тільки корінці не тяти!.. Гріх...

Легко сказати «не тяти!..», коли все тут таке тендітне так густо заселене, а сапа в Робертových руках повертається ліниво, мов вайлуватий ведмідь на арені цирку. З обох боків леза — стрічки буряків, які, вчора нічого не

варті на маминій кухні, сьогодні в Робертових очах різко підскакують в ціні. Засклена дощем і сонцем шкіра землі — туга й подається сапі неохоче. З перших хвилин Роберт робить приголомшливе відкриття: все поле, як, очевидно, й уся земля куля, начинене мільйонною армією різноманітної комашні! Це особливо видно зараз, на сапанні. Зелені, червоні, крапчаті, сірі або чорні й блискучі, як хромові чоботи постового міліціонера на розі їхньої вулиці в місті, жучки сліпо й настирливо лізуть просто назустріч гострій сапі. Зачепиш ненароком которого й — смерть. Доводиться час від часу спинятися, ждати, поки необачний брунатець чи жовтун подолає набудовані сапкою скелі й відповзе вбік, допомагати йому перебраться в безпечне місце або маневрувати сапою. Це вимагає великої пильності, напруження і, головне, часу.

А той час помаленьку підпирає вже полудень. Обличчя, спина Робертові — в поті, і це таки неприємне відчуття. Одяг прилипає, голова горить. На губах терпко й солоно. Дід Малайко, ніби розуміючи це, оглядається на внука здала і радить:

— Може, зробимо маленький перекур?..

І як хлопчикові не важко з незвички, добрі дідові слова викликають усмішку на Робертових устах. Бо ж ні він, ні дід не палять... Звичайно, Роберт багато б віддав, щоб зараз — хоч на хвилинку! — в тінь або у воду... Та де вони серед голого, палаючого в сонці поля?.. Крім того, почуття напруженості і ніяковості, народжене вранці на шляху, не облишає його. Дідусь старенький, сивенький — тріска, таранька — не покидає сапи. Хіба ж може зробити це Роберт, «кров з молоком», як зове його, при гуморі, батько?

— Бог на поміч! В користь труд!.. — лунає з пшениць. Дід випростовується. Притуляє долоню до чола й, зморщившись, дивиться туди. Не побачивши нікого, знову нагинається до сапи.

Але Роберт встиг помітити, як в одному місці колосся колихнулося, ніби в нього присіла велика птаха. Він теж намагається розгадати, звідки йде тоненький звук, ніде раніше ним не чутий.

Але гарячий пшеничний лан мовчить. Створюється враження, ніби ті слова, звернені вітанням не до них, а до когось іншого, приніс здала неіснуючий вітер.

Так триває довго. За прикладом діда, хлопчик теж поринає в роботу. Очі стежать за сапкою, буряками й комахами. Втома, спека окутують його, ніби сон. І коли вже

дивні слова невідомої жінки обома сапальниками остаточно забуті, пшениця ніби розтулює колоски й знову випускає звідти ще тонше:

— Бог на поміч! В користь труд!..

Це — за Робертовою спиною. Дід Малайко і хлопчик оглядаються. На березі сіро-зеленого пшеничного поля стоїть менша маленького жіночка невизначених років і широко усміхається, так широко, що ширше вже нікуди, вуха не пускають, а жінка бажає ще. На її невідповідно великій голові — яскраво-червона хустка, закручена так, що кругла жіноча голова, виповнена безмежною усмішкою, стає ще круглішою. Вона нагадує Робертові перевернуту догори дном макітру, в якій учора бабуся подавала до столу вареники з картоплею і олією, завбільшки з його долоню; дідусь з'їв таких одинадцять штук. Малайко випростовується остаточно. Підпирає вільною рукою занімілу спину, усміхається жінці в одвіт.

— Бог поміч, Теклюню, бог поміч! Як ти нам кажеш?

— В користь труд, дядьку! В користь труд!..

— Хто тебе так навчив, Теклюню?

— А колись агітатор казав.

— Коли-то?

— А в тридцятому році... Як до колгоспу поступали.

— І ти досі пам'ятаєш?

— Ага...

— Чи, може, тобі мама оповідала?..

— Мама оповідала... А жінки недочули, не розібрали, та й: «В кориті туть!.. В кориті туть!..» — ще ширше всміхається жінка, ніби саме від цих слів підмиває її бозна-яка велика радість.

Дід Малайко змовкає. Жінка чекає, щоб ще запитували — вона буде відповідати. І Малайко питає ще:

— Це ти, Теклюню, до нас гомоніла?

— Я гомоніла.

— Ти хотіла нас налякати?.. — усміхається дід.

— Хотіла... — усміхається жінка.

Знову настає тиша. Тільки чути, як шерхотять по затвердлій землі дві сапи не в раз. Та високо-високо в небі золотить-висріблює свої пісні незримий жайворонок.

— Ну, йди, Теклюню, йди собі... — каже дід.

— Я йду...

Не гасячи радісної усмішки, жінка повільно бреде до шляху. Малайко дивиться на північне небо, де в парі пливають дві хмаринки над обрієм. Повільно ступає до кошика,

намагаючись не зачепити босими ногами зелених рядків. Тихенько кличе:

— Теклюню! Вер-нися!..

Жінка знову з'являється на краю пшениць.

— Передала, Теклюню, тобі бабка моя пиріжок з калиною,— повідомляє дід.—«Нікому не дай, тільки Теклюні...»,— наказала...

— Так наказала?

— Так...

Дід Малайко й Роберт — знову одні. Згодом, посапавши, пробудившись від задуми, дід оповідає:

— Це — Теклюня благенька з приворотських воріт: Німці синочка її в Соکیلці, на ярмарку... голівкою — під автомобіль. Прямо на очах матері... Під п'яну руку... Ага... А матері самій було шістнадцять. Вискочила заміж, щоб у Німеччину не взяли. От вона опосля і зблагліла... Ба-чиш, яка маленька? Не росте. То все від того... Від журби...

IV

Чи не пора полуднувати?

Давно пора! Роберт з вдячністю дивиться на дідуся, відчуючи, що ніколи не хотів так сильно їсти, як зараз. А дід Малайко позирає на північний захід. «Чи не буде дощу сьогодні?..» — між ділом зауважує він, лаштуючи харчі, хоч на небі — ніяких прикмет: Вовчок, що досі обмежувався роллю сторожа сапальників і «близнят», без запрошення підводиться з рядків і теж підходить до чесної компанії в надії одержати не до кінця обсмоктану кістку й умочену в борщ скоринку.

Ну, й налагодила бабуся для єдиного свого внучка з міста! Поки дід Малайко ніс «близнята», загорнені в хустку, здавалося збоку, що у вузлику лише борщ і мамалига. А коли хустка ось розв'язана, очам показуються, крім згаданих страв, грудка свіжого сиру в двох капустяних листках, варені яечка, мамин термос молока, двоє квасних яблук і три таких пиріжки, як той, що дідусь дав Теклюні... А ще — пампушки з часником, склянка зцукрілого від давності вишневого варення і, зрозуміло, стручок червоного перцю для діда. Все це хазяйським порядком стелиться на газету, припасену з дому для багатьох потреб. Роберт, дід Малайко і Вовчок з трьох сторін націлюються на бабусині дарунки, й починається полуденок для

славних хліборобів, смачніший від якого й придумати не можна.

— Здається, нас трохи намочить...— знову повідомляє дід, страшно хрускаючи червоний перець на зубах, аж у Роберта душа мліє.— Воно б і не завадило... Саме до ладу...

— Дідусю, а річка тут є поблизу?..— запитує Роберт, відважившись, нарешті, звернутися до «близького родича» так, як це й належить.

— Річки нема... А джерело знайдеться. От пляшечка тобі, принесеш і нам з собачкою... Втім, Вовчок піде з тобою, удвох не заблудитесь...— радить дід.— Отак просто, догори, через поле. А як покажеться ліс, лишай при лівій руці і дорогою — до шляху... Там і побачиш... Під пнем дубовим, синок!..— кричить він вздогін Робертові й псові.

Під пнем дубовим, чорним, як чоботи знайомого постового міліціонера, але без глянцю, справді б'є ледь помітне джерельце з казкових глибин, де ніколи не буває сонця. На чистому дні танцюють кам'яні крихточки білої глинки. Озерце не більше тої ж таки бабусиної макітри з варениками. Вода ясна, але не холодна.

«Якби в ліс піти! Там, мабуть, води всіякої! І ягід, і грибів, і пташок!..»— захоплено думає Роберт. На мить ним оволодіває солодке, нестримне бажання. Але дідусь теж хоче пити... Виходить, не можна... Повагавшись, хлопчик зиркає в бік темно-зеленого таємничого лісу, досадливо чмокає губами. Зануривши пляшку з головою у воду, Роберт задумано спостерігає, як з її горла стріляють дрібні бульбашки... Раз... два... три... Потім донесхочу п'є. Поруч п'є і Вовчок, прихоплюючи ротом тільки половину того, що язик загрибає... Хлопчиківі смішно. Але він не підганяє свого попутника. Підждавши, поки Вовчок п'є теж — донесхочу, постоявши ще трохи під вербою, на стовбурі якої зводить і розводить крапчаті крильця веле-тенський метелик, вертається до ділянки.

І хоч утома після полуденка відчувається сильніш, Роберт, наслідуючи діда, стає до роботи. Не встигли пройти по два рядки, як поле потемніло, білий світ нахмурився, а над їхніми головами — «Гр-р-р!..»— прокотилося однією дорогою вряд не трамвай, не поїзд-електричка, а щось близьке до них, для визначення чого в Робертовім мовнім арсеналі нема підходящого слова. Прогуркотіло ще два рази, здалека й зблизька, блідо блиснуло над лісом. На

непокриту Робертову голову падає кілька великих холодних краплин.

Може бути дощ. «Нам би перебратися до лісу...— думає хлопчик, з надією дивлячись на діда Малайку.— Там і грибів, і квітів, і ягід!..» Дід почав сапати швидше, спористіш і нагадає спортсмена на біговій доріжці перед фінішем. «І де в тому худенькому дідусеві стільки сили береться?— дивується Роберт, не помічаючи, що й сам наслідує його: адже ж «близькі родичі»...— Невже то все від гірко перцю й солодкого меду?— наївно думає хлопчик.— А одинадцять вареників, а пиріжки з калиною!..— згадує він.— Що б то міг дідусь витворяти, коли б йому ще — режим і таке харчування, як у батька?..»

Тим часом поле темнішає ще густіш, грізнішає небо, вихорами звівається вітер. «Нам би перебратися до лісу!.. Там не так намочило б...»— знову думає Роберт. І саме тут дідусь, досапавши до заздалегідь наміченої грудки, каже:

— А що, якби нам перебратися до лісу?.. Там би не так намочило... А дощик славний лагодиться... Саме до пори...

Ура-а!.. Вмить рештки полуденка забігають котрі — до «близнят», інші — в хустину, сапи — на плечі. Вкрити жирними плямами газету підхоплює вітер і пре над заплиженими пшеницями. А Роберт і дід Малайко, пригинаючи спину, ніби два змовники, широкими кроками цібають до темно-зеленої смуги за горою, що кілька хвилин тому непорушно в'яла й німіла в сонячній задусі, а тепер гойдається буйним шаттям, шумить. «Добрий вечір тобі, зелена діброво!..»— пригадує Роберт перший рядок вірша-диктанту на уроці української мови, щасливий, що справжня, а не зошиткова натура — в його обіймах. Одразу на хлопчика війнуло вологою, пліснявою. Дід вибирає затишне місце на моріжку, під шатами стогіллястого граба. І сідають натруджені сапальники спочивати. Нарешті!

— Благодареніє богу — дощ...— сповіщає дід Малайко.

— Дідусю, Вовчок пропав!..— озирнувшись на всі боки, каже стривожений Роберт.

— Не може бути,— заперечує той.

— Вовчок! Вовчок! На-на-на!..— кличе й свистить хлопчик. На його очах миттю навертаються сльози.

— Не давай, бо він уже не прийде...— радить «близький родич».

— Жалко!.. Що нам бабуся скаже?..— тремтять губами Роберт.

— Якраз бабуся нічого й не скаже...— запевняє дід.

— Шкода! Діду...

— ...якраз і не скаже,— повторює Малайко: він ще не закінчив думки.— Бо Вовчок уже вдома.

Роберт здивовано дивиться на нього.

— ...То така худобинка, така шельма, той Вовчок...— крутить нечесаною головою дід, веселіючи, що вони добре посапали.— Ледве зачує грім у небі, хвіст — на плечі й втікає додому! Боїться намочити кожушок. Один він у нього на весь вік...

Дощ припускає і одразу стихає вітер. Тепер шум угорі рівний, колисковий. То вже гуде не вітер, а злива. Впаде крапля на листок папороті, лясне й збудить ледь чутну лу-ну. Потім сірий потік дрібнішає, буркотливий гомін притихає, вирівнюється й народжується інший гомін: ніби вода в старому млині на лотоках клекоче. А в тобі самому — інший дивний стан: наче старенька бабуся гомонить дитворі сиву від давності казку...

З лісової землі підіймається легенький туман. Прозори-ми синюватими пеленами пливе, стелиться між стовбурами. Пахощі від випару гостріші. Дощ іде та й іде, але на це не зважають птиці. Раніш мовчазні, вони очунали від задухи. Обмили прохолодною водою голівки і крильця й перегукуються на деревах голосно і дзвінко, як жванчицькі дівчата, гриби збираючи, щоб не погубитися. І час од часу перелітають з місця на місце. Інше населення лісу — комашня, навпаки, поховалася у хатки, позалазила під листки й у шпаринки кори; інколи око помітить запізнитого мураха-коваля, що, захоплений на півдорозі грозою, ніяк не хоче розлучитися зі здобиччю, пре, сердешний, кришку солодкого корінця, пів-ягоди чи зелене крильце комахи в далеку, йому лиш одному відому дірочку... Могутню силу має червнева лісова гроза! Все їй послушне, все підкоряється!..

Зненацька над головою Роберта пролітає великий метелик і сідає на гілку ліщини в кількох кроках. Хлопчик придивляється ближче й бачить, що то пташка. Такої маленької Роберт у своєму житті ще не зустрічав.

— Колібрі!.. Дідусю!.. Колібрі!..— боячись ворухнутися, щоб не злякати її, шепоче хлопчик, не зводячи з пташки заворожених очей. Але Малайко не озивається. Зирнувши на діда, Роберт переконується, що той спить.

А пташина маніжитьсья, вертеться на єдиній гілочці! І сюди хвостом, і туди! І повернеться до Роберта то голівкою, то одним бочком, то другим! То почистить дзьобиком крильце! То присяде на неймовірно тоненьких ніжках, ніби збирається полетіти! «Колібри!.. Найменша пташка на світі! Гарна ти, гарна!.. І як ти залетіла аж сюди з тропічних країн?..» — щасливо думає зачарований хлопчик.

— ...Давно тут сидиш?..

Від несподіванки Роберт схлипує і бачить зліва від себе дівчинку в червоному фартушку, з круглим плетеним кошиком у руках. В кошику — трохи голубих, рожевих і білих грибів. Дівчинка — його віку, а може, старша. Вона боса й розкручена. На кілечках русявого волосся зібранися дощові краплини. І на брівках дрібушки роси — теж.

— Моя мама тут не проходила?.. — не діждавшись відповіді, питає дівчинка ще.

Роберт не знає, що й казати. Одночасно хоче, щоб дівчинка негайно замовкла, не потривожила пташки й заснуло діда. З благанням зиркає на неї й шепоче:

— Ні...

І спішить додати:

— Не проходила... А ти — тихо... Бачиш — колібри! Не злякай її!..

Дівчинка присідає під тим деревом, під яким стояла, й теж дивиться на ліщиновий кущ. Потім, коли пташка, впоравши свою одєжинку, полетіла, двічі прокричавши до дітей щось чи «До побачення!..», чи «Бувайте здорові!..», дівчинка каже:

— Це «Волове очко»... В нашім саду до неї пара є.

Роберт не підтримує розмови. Дівчинка сидить ще трохи під своїм кущем. Потім, ніби розчарована чимось, ніби байдужа, повідомляє:

— Я вже йду...

— А дощ?.. — співчутливо запитує Роберт.

— Мені вже все одно... — махає вільною рукою наскрізь промокла дівчинка. І несподівано показує Робертові в усмішці два разки дрібних і білих зубків у пелюстках рожевих уст.

Вона шезає за деревами, як зникла щойно й маленька пташка. Роберт дивиться на діда Малайка. Мабуть, тому сниться щось хороше, бо усміхається крізь сон безжурною усмішкою, рухає кошлатими бровами, ворушить губами, очевидно намагаючись розповісти іншим, що йому видиться уві сні. Може, він бачить сині моря, білі вілли й па-

лаці?.. Або — диких сарн на скаку чи маленьку царівну лісу — пташку з дивною назвою, що тут недавно була й покинула, на жаль, їх?..

А дощ іде й іде. Листя граба намокло. Воно вже не може стримувати на собі воду, й час од часу, ледве подує вітер, водяні потоки прориваються крізь шати на землю то в одному, то в другому місці. Ось кілька впало на дідового непокритого лоба... Він прокидається й одразу питає:

— Корову вже доїли?..

Потім озирається. Розуміє, що вони — у лісі, й трохи ніяковіє.

v

Поступово небо вияснюється. Дощ притихає, дрібніше. Сапання, звичайно, вже не буде. Роберт і дід Малайко йдуть додому.

На воротях зустрічають їх занепокоєна бабуся Килина й Вовчок. «А щоб вас намочило!..» — одразу напускається бабуся на обох сапальників, незважаючи, що вони й без бабиних побажань з усіх боків мокрі. Винуватці ніяково всміхаються. Вовчок-зрадник радісно скумить, прагнучи досягти мордочкою до Робертового обличчя. А бабуся, охаючи та буркочучи, вже переодягає онука в сухе, витирає рушником чорняву голівку. Потім поїть пряженим молоком, пригощає найкращими стравами, насильно годує великою ложкою медом з маслом. Начинивши усім цим хлопчика до краю, негайно вкладає спати в тепле ліжко, обкутує його. Дід ще чистить сапи, рубає дровець на завтра, порає корову. І, ввійшовши до хати, коли Роберт уже засинає, задовольняється, звичайно, борщем з перцем.

Після півночі до Роберта в ліжко сповзаються з усього лісу зелені змії. Вони в'ються по долівці, намагаються заповзти під ковдру. Обриваються, падають і лізуть знову. Роберт хоче негайно підвестися і втікати. Але на його груди хтось навалив чорного пня дубового, дуже схожого на того, з-під якого він набирав воду в пляшку в полі; пень давить, не дає дихати. «Рятуйте, рятуйте!..» — хоче крикнути хлопчик до своєї вчительки Марії Захарівни, що проходить стороною. Але — дивно — теж не може... Зробивши велике зусилля, прокидається. І бачить над собою невідому жінку з повним підборіддям, у білому халаті. Поруч нагнулися стривожені дід і баба.

— ...Що ж ти, хлопчику?.. Захворів у далекім краю?..

Головка не болить?.. В роті не гірко?..— запитує жінка, виймаючи з-під пахви градусник.

Від дотику її холодної м'якої руки Робертові приємно.

— Нічого страшного, бабусю... По столовій ложці — три рази, й постільний режим... Я зайду підвечір.

...Дош поперемінно йде ще два дні. І весь час бабуся охає та приговорює, не дозволяє Робертові вставати з ліжка. На третій день земля починає парувати, просихати. Після полудня сонце береться за своє діло.

Наступного ранку Роберт, вставши, чує, як дід Малайко знову заклично клепає сапку... Хлопчик виходить на сонячний поріг. Він здоровий, бадьорий, веселий.

— І не думай, і не мисли!..— ніби вгадуючи Робертів намір, категорично каже бабуся Килина від пічки, в якій вариться уже, слава богу, четверта курочка.— Посапали, щоб вас намочило!.. Достатішно!..

Але в Робертовій пам'яті з післядошовою яскравістю з'являється царівна лісу — «Волове очко». Мало ще побачив він, стільки, скільки вміщає очко-горошинка тої найменшої пташки... Та все ж постають перед хлопчиком пелени паруючого туману... В зеленім омитім листі — роса, небо за мокрим гіллям, пахоші й дзвони над полем... Текляно з піржком... У шаленому герці — коні!.. І несподівано — дівчинка в червоному фартушку й з круглим кошиком грибів...

А ще невідомо, які дарунки готує день сьогоднішній?..

І Роберт з надією дивиться на діда Малайка. Той працює не поспішаючи, утримує власногідне мовчання. Тим часом хлопчик з радістю помічає, що злагодивши свою, дід клепає і його, Робертову, сапку.

Через годину, навмисне припізнившись, щоб бабуня подалася на город, «близькі родичі» у супроводі легковажного Вовчка виходять за Жванчик. Все навколо свіже, запашне, має нові, чарівні відтінки.

— ...Людина тоді здатна, як має охоту і спосіб... Направився на одну дорогу, не оглядайся... Чому зайчика б'ють? Бо він часто спиняється і дивиться в боки... А сонце того не робить... Иди вперед і виробляй собі в житті спосіб...— повільно крокуючи поряд з онуком, повчає дід:

* * *

Так тектиме Робертове життя на селі. День за днем, і збіжить строк. З тіла випарує непотрібна міська вода, нажита морозивом, медяниками, лимонадом. На носі злу-

щиться «березова кора» й наросте нова, міцніша. Обличчя загорить і змужніє. Від постійної праці спаде зайвий кілограм ваги, а груди поширшають на непомітний для ока міліметр. Але найголовнішим для хлопчика буде, мабуть, перше проникнення в досі незнану країну — Жванчик, з усіма барвами її малюнка, образу.

Повернувшись з курорту, боязлива матір турботливо огляне єдиного. Може, вона впізнає зміни в синові, може, й ні. Вони не дуже помітні, але вже є. Потім родина Мальнованських вертатиметься до великого міста. Баба Килина, дід Малайко й Вовчок проведжатимуть до Дунаєвцького шляху. Довго або коротко всі чекатимуть автобуса, гомонітимуть. Нарешті настане й остання хвилина розлуки. Обійми, поцілунки, напутні слова.

Дід і баба ще трохи постоять на шляху, спостерігаючи, як у пилюці гасне родинний слід. Звичайно, вони й задоволені й засмучені трішки. Все збулося, як того й бажалось.

А все ж, вертаючись назад, а може, ще там, біля дороги, — думаю я, — можливо, пробудиться якась мала тінь на ясному небі світлих думок стареньких Малайків. І, може, баба Килина, а може, дід Денис проронить про себе:

— Нічого...

Замовкнуть і йтимуть далі, вертаючись до знову спустілої хати, щось вивіряючи, уточнюючи в душах. І, мабуть, знову котресь із старих, продовжуючи спільну думку, скаже тепер уже кілька слів:

— Нічого, що... Роберт... Аби ріс чоловіком...

ДВОЄ, ТРОЄ, УСІ КИРПАТІ

I

Відколи в дрімучих подільських борах заснувався Жванчик, в ньому народилося, розцвіло, дало плід, зів'яло й померло десять мільйонів людських кохань. А може, й більше, підрахуйте... Кохання Василя Данилюка й Стасі П'ятчкової не схоже ні на одне з попередніх.

Сказати хоч би, що ніхто в селі не може певно ствердити, любилися Василь із Стасею, як усі люди, чи ні. Не натикалися на них у парі біля своїх воріт, у танці, в клубі, на лавці поруч сидячи й кінофільму не бачачи, як це бувало з багатьма, кого проймав отой небесний жар... Щодо та-

ких, за висловом голови сільради Фаріона, «факторів», як обійми, поцілунки, зітхання, або, на гірший кінець, болючий ущипок,— поширена у Жванчику прикмета невгасимого кохання,— то ніколи за Василем і Стасею такого не примічалось.

Ніхто достеменно не скаже також, з чого саме почалося у них те, що так бурхливо похвилювало село наслідком своїм. Здається, зійшло з невеличкої мідної обручки, хоч, застерігаю, я далекий від вірогідності. Стася пасла на вижатім кукурудзяниську корову й піврічне поросля, а Василь з того боку долини — свою худобу. Посеред них текла річечка в напрямку Соколецької криниці й огруду, несучи на дрібних хвильках пожовкле листя верб та вишень. В полудень обидві корови зійшлися до річки напитися. Пастушки, зрозуміло,— за ними. Василь подивився на Стасю з того берега. Стася сказала:

— Аво що маю!..

І простягла ласкаво до Василя, через потік, ліву маленьку руку.

Василь підвів голову вище, щось побачив. В зіницях хлопчика спалахнули жадібні вогники й одразу ж хитро погасли. Він помовчав. Потім байдужо-заохочуюче запропонував:

— Ану-ну... Покажи ближче...

Дівчинка довірливо переступила маминими шкрабаками річечку. Її рука з блискучою мідною обручкою на безіменнім пальчику опинилася перед Василевими очима, як і вся Стася. Близько-близько...

З хвилину в серцях пастушків нуртувало дві погоди. В Стасі — сонячна, радісна, у Василя парило, хмурилося, а на обр'ях щодалі темнішало й звівалося. Раптом ударив грім: Василь ухопив Стасину ліву руку, потяг до себе. Затис під пахвою і почав стягати з пальця блискучу коштовність.

Не сподіваючись такого нещастя, стала дівчинка лупити вільною рукою по Василевій спині й кричати-голосити (голосіння її було тоненьке, як біла павутинка, що пропливала в цю мить над пастушками в рідкому осінньому повітрі). Василь, навпаки, голосу не подавав. Лиш крєктав басом і червонів від натуги й сорому, не можучи подолати грабіжницького бажання. Спочатку обоє тягалися сюди-туди, кружляли навколо самих себе. Потім Василь підставив ногу Стасі,— діти гепнули на землю. При цьому хлопчик, навіть падаючи, продовжував стягати обручку

з пальця дівчинки, а та з великим відчаєм не переставала лупити ворога свого й тоненько верещати.

Не знати, довго чи коротко тривала б ця несправедлива боротьба, хто б переміг, чим усе скінчилося б. Раптом діти відчули, що вони, попри свою волю, починають підійматися у повітря. Чиїсь дві дужі руки піднесли пастушків високо — над річкою, вербами, коровами — розчепили їх, потрясли трішки для більшого остраху й стали кружляти шораз скорше й скорше.

Це було дуже страшно й не менш приємно!.. Дерева, городи, долина затанцювали навколо полонених дітей, весь час біжучи їм напроти. Так тривало доти, доки сине небо не злилося з картою землею в єдину суціль, а в дітей не запаморочилися голови, не засльозилися від стрічного вітру захоплені очі.

Поступово танок став уповільнюватись, кола — рідшати й звужуватись. Худоба, річка, дерева знову виступили з сіро-зеленої імли чіткіш. Нарешті чарівні руки обережно опустили Василя і Стасю на мураву. І поки діти опритомнювали, невідомі сильні руки таємничо зeszли за вербами. Тільки листя услід погойдалось...

Після такого несподіваного кінця боротьби у Василя пропало бажання заволодіти блискучою оздобою. Остаточо отверезівши від прекрасного льоту під чудовим небом, діти мовчки зиркнули одне на одного, насупилися, схмурніли. І, не промовивши жодного слова, розійшлися в різні боки. Тим більше, що їхня худібка, щедро попивши, давно вже паслася оддаля.

Проте гостре відчуття того, що неждано трапилося з ними біля річки, не зникло. Навпаки, воно затугавіло, зміцніло й породило в душах дивний відгомін.

Трудно передати, що то було... Часом устанеш з ліжка, ще при зорях, окропишся студеною водою (одною квартою, аби лиш очі проснулися) і йдеш до Соколецького лісу простежити з улюбленого місця, як на жванчицькім білім світі народжується світанок. А місце те на кордоні Соколецького лісу й соколецького яру, в якому річечка й село. Потойбічні бучацькі обочі звідси — темно-сірі, зі сходу — світло-рожеві, хоч того боку тобі й не видно. Тільки крайці верхів сяють світанням, мов золоті вінки над головами святих на старих іконах з потрісканою фарбою, ніби в спеку земля. Ліс, як і поле, теж чекає ранкового сонця, а поки воно викотиться з далеких далей, ліс сонливо мліє у прохолоді. По сутінках, росі, пеленах прозорих туманців

на круглих галявах паваю походжає в посріблених ходачках ти-ши-на. Здається усе й справді ще спить.

Та то цілковитий солодкий обман. Саме в цю пору, найвищого спокою природи, в лісі, в полі, в небі, в річці, в оціпенілому далекому селі, на вологих дорогах, під товтрами — недремними вартувими подільського часу — на кліні розквітлої конюшини й коло торішніх скирт пожовклої соломи, скрізь живе скрадений рух, німий спів, яких — у тім то й штука! — не розгледити оком, не розчуєш вухом. Бо буття світу, як і вік людський, не зупиняється ні на мить, ні за яких обставин! А ти всього-на-всього — проста душа. І коли випадково пощастить тобі відкрити фіранку схованого й зазирнути краєм ока в щілинку невідомого, зойкнеш, аж губу закусиш від жалю: чому народився таким глухим і незрячим?..

Інколи підстережеш, як на ліс, на поле і на тебе, непокритоголового, суворо насувається серпнева гроза. Часом півдня бродиш по осінньому саду, з біллю спостерігаючи, як відриваються від матириної гілки й повільно падають-кружляють на землю з ледь чутним шелестом протесту жовті кленові листки. Або звідти, з гордих високоствей соколицьких, стікаються до потоків мілкі березневі ручаї, щоб по самі вінця виповнити чашу весни, прорвати греблю та ринути з моторошною бистриною додолу, розкидаючи все на воледайному шляху: «Ге-е-й!.. Роз-дайсь!..» Або таємничо-темного вечора, в травні, слухаєш солов'я у гущині розквітлого бузку. І темряву, м'яке небо, високі зорі, далекі людські голоси... І ще якісь гуки й шелести, яким імен не знайдеш...

Чи не так народжується, чи не з подібних однорідних першоелементів твориться і людське почуття?.. Сто разів ходили-розминалися на одній байдужій стежці, сто днів говорили одне одному «Добридень!..» І — нічого... А сьогодні, вранці, зустрілися у сто перший, і чогось запалало незнаним вогнем ество — зачарувалася маєм душа!.. Двадцять літ минуло з того дня, як чийсь чудові руки підняли Василя зі Стасею у вересневе небо. І ось уже не осіннього, а літнього лагідного дня Василь косить косаркою конюшину на клину за Рудкою, а Стася йде краєм річки з граблями на плечах. Ніби мимовільно Василь квапить коней. Стася ж не навмисне уповільнює ходу. Біля джерела й зіткнулись. І Стася питає:

— Ти не забув, козаче, як хотів колись обручкою моєю заволодіти?

— Не забув...

— Я і пониньки її ношу...

— Де? На пальці не виджу...

Для пальця вже затісна...— з ледь помітним жалем низала плечима Стася.— Ховаю в іншому кутку.

Василь згадує дитячу давнину й просить:

— Ану, покажи...

Стася також пригадує, що було між ними, лукаво грозить юнакові пальцем. І, витягши з пазухи білу маленьку хустинку, вимотує з неї золотий обідок.

— Аво...

Василь пускає віжки, витирає рукавом піт з чола, приступає до дівчини ближче. Стася мовчить: дивиться, як танцює вода на мілкому перекаті, а коні смачно п'ють. Несподівано вона сповіщає:

— Тепер можу подарувати її тобі навіки. Непотрібна...

І поки Василь міркує — дякувати дівчині або чинити щось інше, — Стася всовує обручку в теплу руку хлопця і йде своєю дорогою далі.

II

Хочете не хочете, а був то ніби натяк. Далекий, ледь чутний, мов шелест заглушеної відстанню пісні. До такого висновку й дійшов Василь, поки докосив квітуче поле. Давній випадок на річці встав перед очима в усіх відтінках і настроях. Чим Стася гірша інших дівчат у Жванчику? Нічим, навпаки... Скінчивши роботу, дав козак попас коням, а сам, сівши над джерелом і опустивши у воду босі розпарені ноги, витяг з кишені дарований перстень та й став милуватися ним.

Ота обручка й привела Василя з старостами до Стасино двору. Почесне діло завдали на похилі плечі двоє жванчицьких громадян: коваль Кирус Щербатий та швець Степан Ціпцюра. Щоправда, Степан до Стасиної хати не попав. Бо, готуючись до урочистої okazji, так націпцюрився перваку за Василеві кошти для красномовності, що по вулиці ще брів, віддано тримаючись за Кирусове плече. А ледве дібрався до Стасино двору, «попросив пардону» (як пізніш констатував у сільраді той же Фаріон), хляпнувся на призьбу й став дождити повороту дружка з почесного походу. І вигляд у шевця був такий, як у раптово схопленої пасткою зацькованої миші.

Лише через два дні, коли Степан остаточно вигнав з душі нечистого, що помутив йому ясний розум (так швець завжди скаржився людям після чергового запою, тримаючись руками за голову, охаючи та прицмокуючи спаленими губами), Кирус коротко розповів у кузні, як він індивідуально старостував.

Відбувалося це так.

Востаннє презирливо глянувши на бурячково-сизого Ціпцюру й махнувши рукою, Кирус, як і годиться, наказав Василеві чекати його за хлівом. Сам, двома пальцями лівої руки розвівши вбоки страшної чорноти вуса, рішуче попер до хати. Простуючи двором, намагався коваль пригадати всі свої знання з діла старостування і загодя приготувати перше речення, стосовне сватанню, щоб одразу або схопити гарбуза, або випити слово¹. Та нічого не знайшовши, вдруге махнув рукою і ступив до сіней. Там зробив короткий передих, знову спробував зосередитись. Довго чи коротко стояв коваль у сутінках, ловлячи гав повним ротом та сторожко наслухаючи до кімнати, відповіді цікавим відмовився. Аж коли за дверима почулося: «Хто там?» — староста-одинак з несподіванки гикнув, стрепенувся і, рубнувши рукою по повітрі втретє, наче втретє перехрестившись, переступив поріг світлиці.

Ніби вже з цікавою лукавістю дожидаючи старосту в гості, сім'я П'ятчків була в повному зборі. Старий і стара... Дві дівки косатих. Два парубки вусатих... Тому Кирус, який часто бував тут, статечно привітавшись, сів на лавку, перекинувся двома-трьома словами з господарем хати про погоду й посіви, про одвічну кривду тяжку, що діти не слухаються батьків (а от як ще ми були малими, то поводилися інакше!..), крякнув і — людина діла — вже хотів починати сватівський отченаш... Раптом двері відчинилися ще раз, і на порозі, в повен ріст, став військовий льотчик. Молодий, стрункий, гарний! У новенькій формі, зі срібною кокардою на кашкеті. «Жених! Бігме, жених! Швайка-пшик наше діло, Василю!» — вдарила гаряча підозра Кирусові в голову. А господиня хати вже заклопоталася, заметушилась навколо прибулого. Вмить на столі з'явилася пляшка, закуска, лейтенант роздягся (від чого зробився ще блискучіший). Усі П'ятчачки присунулися до столу. І поки отетерілий староста зацьковано водив гарячими очима по стінах, не знаючи, як вийти з за-

¹ Випити слово — одержати згоду на сватання.

гадкового становища, йому вже піднесли келишок гіркої зануди.

Ну, чарка — штука блаженна, відмовлятися гріх. Особливо, коли ти прийшов до людей, щоб з її допомогою важне слово сказати. Пустили по разу, дозволили собі й по другому. І поки пилося-говорилося, насуплений Кирус не промовив жодного слова. Лиш сопів у вуса, тяжко чавкав ротом і повільно наливався ображено-червоною кров'ю, немов бик, що, попорпавши ратицею землю, ось-ось заповре когось рогом... «Ну, Стасю, ну, сучко!..— люто думав Кирус, з усіх сил намагаючись не зустрічатися очима з очима дівчини, щоб не зірватися. («Бо пасію мав скажену»,— свідчила його дружина).— Муркотіла йому на обидва вуха всілякі солодкі кислоти, моргала підщипаними бровами, пищала смачно й виривалася з рук, коли Василь замацував вечорами, поводила не по-людськи до хлопця гарними очима й викидала інші геци... А дійшло до діла, знайшла собі городського!..» Тим часом зануда розв'язала язика. Та коли льотчик ненароком торкнувся словом заліза (пояснював принцип роботи пропелера), воно, рідне залізо, лунко дзвякнуло ковалеві у вуха. Кирус здригнувся, рвучко підвів голову.

Якщо для простих людей кричи так і залишається металом, то для коваля вона — золото, пісня!.. Тому, випивши третю чи, мо', й п'яту з горя невдачі (він все одно не п'янів), Кирус розправив плечі, підвівся з місця, розкрив руки — бо його охопило натхнення!— і став оповідати добрим людям про велике чудо світу — кузню колгоспну!..

...Чи ви бачили, чи чули, як на кувадлі дворогім гаряче б'ють два молотки в парі? Великий — це сила, але сліпа, це — дія, але не самостійна, це — політ, але без мети. Залиши великого одиноким, і він, безпорадний, наробить лиха, хоч народжений для добра.

Тут на допомогу прибігає молоток у п'ять разів менший. Ось жилаві, волохаті руки Кируса з засуканими рукавами з'асмальцьованої сорочки, прикритої брезентовим фартухом, вихопили кліщами з огненного горна обрусок червоно-білого заліза, в іскрах і — ривком важко кинули на кувадло. Дорога кожна мить! Блискавично ловить коваль у праву й поданий кимось малий молоток. А великий уже жде, піднесений до рівня плеча молотобійця в таких самих мускулистих і теж — волохатих. «Дзень-дзень-дзень!..»— попередливо задріботів малий по кувадлу, збоку від бруска. Звук цей можна однаково прирівняти до рику тиг-

ра за кушем, кличу комеска.¹ «Шаблі геть!..». То — проба, заспів, початкова крапля дощу перед бурею, чи що... Великий молот здригнувся, напружився. Увага! Дивіться! Менший молоток блискавично підскочив з ковадла вгору й легко вдарив по лівім кінці розпеченого бруска. Коротко, наказом, кинув:

— Тут бий!

Вмить страшна сила з-над голови напарника мигнула в повітрі й люто вдарила по бруску, в точно показане місце, в саму морду! І гнівна, не заспокоєна, відскочила назад. Малий ще раз легко стукнув по палаючому шматку й знову крикнув:

— Тут бий!..

І великий негайно влупив по цілі, від чого брусок непомітно для простого ока (лиш для ковалевого!) зробився на ричоску довшим, і вперше відповів:

— Тут б'ю!..

А далі завирував той гарячий танець молотків по залізу, початок якого треба шукати в давній древності, в пилюзі віків, одразу після того, як був здобутий чародійний метал, що дав людям топір і ракету. Малий показував дорогу: вів по брускові то вперед, то назад, уліво, вправо, або топтався на місці. А великий важко й слухняно, мов слон, ішов по слідах. І обидва — живі у живій роботі — гордо дзвеніли:

— Тут бий!..— Тут б'ю!..— Тут бий!..— Б'ю!.. Б'ю!.. Б'ю!..

Кирус оповідав про красу вогню в горні, про чарівне слово «Димай!..», про білі іскри, народжені з піску й вугілля, що мов біси чаклюють навколо кучерявої ковалевої голови, про сиру й суху крицю, про вміння робити серпи, коси, лемеші, чересла, свердла, шини, буравці, підкови, ножі, сапи, відра, дримби, які так славно вплітаються в музику скрипки, барабана й кларнета на жванчицьких весіллях, про вухналі й найдрібніші цвяшки. Промовляв з такою зворушливістю, такою любов'ю і ласкою до того, що пізнав з гіркого циганського дитинства, чому віддав силу й талант, аж ось по оцю пору, немов би захищаючи те безцінне добро від пори сучасної: подиху індустрії. Забувши, де він є, розмахував попеченими руками, блищав чорними очима, тряс блискучими кучерями, мимовільно вставляючи в гуркітливу свою мову циганські невідомі

¹ Комеска — командир ескадрону.

слова, розпирав стіни навіки простудженим голосом-криком. І, кілька хвилин тому, без причини ревнивий, поганий, зайнявся гордою радістю, зробився таким милим і зрозумілим моему серцю!..

А П'ятачки й лейтенант перестали їсти, поклавши ложки на стіл (поруч з мисками, денцями донизу, по-жванчицьки), і зачаровано, боячись зронити необачне слово, з якоюсь побожністю дивилися на Кируса Щербатого — на блискучі очі, тремтячі кучері, на те, як коваль раз у раз витирає тилом долоні піт з чола, зі скронь і шиї, ніби при тяжкій роботі. І був він для них у цю заворожену мить схожим на древнього чарівника-характерника, на ідола, на чорта, а може, й на самого всемогутнього господа бога!..

Так тривало доти, доки від печі, десь звідти, з темних і глибинних її закамарків, впливло на середину хати й стало поперек велеречивої ковалевої оповіді загадкове жіноцьке:

— Киро... Кирую!.. А поясніть-но ще дітям, для якого способу є в кузні викрутень?...¹

То промовила Фросина, стара Стасина матір. В її голосі ледь помітно струмив добрий сміх. Кирус зупинився на півслові. Мало що розуміючи, повільно остигаючи від жаркого діла, зацьковано оглянув присутніх. Згадав Василя за хлівом... Спімнув, за чим прийшов... Ляснув сердито себе по лобі рукою, охнув... І боязко шукаючи дороги до дверей, помітив несподівано: отам-таки, біля дверей, під мисником, на одному-єдиному стільчику сиділи Василь і Стася. У Василя гаряче пашіли вуха, блідо й червоно плямилися щоки. А Стася, не соромлячись присутніх, тримала Василеву руку в обидвох своїх, рахувала один за одним великі хлопцеві пальці. Та щось шептала йому, тихо сміялась, нашіптувала... По всьому було видно, що Василь зі Стасею й без необачного старости давно порозумілися...

III

...Тече вода з-під явора, у яр, на долину. Сонце сходить і заходить. На горі василечки зеленіють, під горою барвінок послався. На зміну весні приходять літо. Потім віддо-

¹ Слова «викрутень» у лексиконі ковальської мови й начиння не існує. Його вдумали самі жванчани, щоб поглузувати з необачного. (Прим. авт.).

щить, віджовкне осінь, відхурделить білу лютю зима. Та й знову рута-м'ята вистелюється долом. Вранці встають люди до роботи, по вечері благословляють відпочинок. З малих потоків ростуть ріки більші, а яким — така доля, ті міліють, пересихають. Бродить попасом навколо товтрів жванчицька худібка — рогата й безрога: сьогодні телятком, завтра — ялівкою, а восени — підставляй дійницю: відплачує пастухові білим питвом за пашу. Ціле літо сотається невсипущо сюди-туди велика секретниця світу — бджола. Поклав би на ніготь, — нема!.. Ану, заслабнеш темної задушливої ночі. А бджола тобі — ліку янтарного з вулика до ятристого болю в скрипучих грудях: знімає, мов рукою. А як ота муха чинить мед, не пояснює уже двадцять віків: боїться конкуренції. Таке мізерне, а водить за носа ціле людство!.. Все в Жванчику радісне, гарне, мудре, хочеться осмислити його високими думками...

На третьому році по одруженню громом, зливою серпневою рубонула по Жванчику надзвичайна вість:

— Василева Стася трійнята вродила!..

...Це сталося весною, на зорі, з тяжкого дня понеділка на вівторок, коли поруч з мукостраждальною жінкою на гарячім ліжку за вікон, в таких самих радостях і болях квітнева земля народжувала світові мільйони живих істот. Передбачаючи породини, вирядила Фросина чоловіків з хати: Василя з підводою — до Лошківців, старого П'ятачка — до другої половини, з наказом не появлятися до ранку, та й то лише після делікатного стукання в двері. За довге життя Фросина прийняла від породіль, може, з півсотні лупатооких жванчат, сама народила восьмеро, числилася в найбільш кваліфікованих неофіційних акушерках, а простіше бабках-повитухах. З презирством відкидала всіляке шептання, скидання жару, а сотворяла чарівництво народження нового землячати способом од віку простим і всенародним: тепла вода й чистий рушник. Проте, підкорена традиції, слів «родильний будинок» не терпіла, доньку туди не повела.

Фросина була мудра жінка, сміливості вистачало в неї теж на весь куток. За її розповідями (а погомоніти любила, та так перекожливо, що, мов ясний день, бачиш — «брехня!», а повіриш...) Фросина виділа живу відьму на завалах, стикалася в житті з натуральним чортом. Коли співбесідниця сумнівалася в її словах, Фросина вимотувала з хустки шматочок зеленого, ще царського сукна, яким колись оббивали тарелі старовинних грамофонів,

з гнівом підсовувала його перед очі невірниці, переконуючи, що то... з його жупана. І при слові «його» блідла й хрестилася. Коли ж жупан не допомагав, йшла пріч, щоб через кілька днів признатися бабі іншій, що у війну здибалася на Зеленій з чортом, за що й одержала від «рідного совецького правительства мигдалію». Бо то був не просто чорт, а заблудлий «ес-ес», розвідник німецький. А так як «ес-ес» був п'яний, то Фросина, коли він спав, стягла з нього все, до підштанників, аж самій встидно стало. Бо діти вдома були обдерті. Хоч ту медаль Фросина не одержала, а знайшла на місці давнього бою, і це в селі всі знали, її слухачі покірно кивали головами на знак згоди, що жінку тішило, мов дитину маленьку.

З винятковим спокоєм прийняла Фросина врочисто Стасиноного сина й, упоравши його, вже хотіла кликати з другої кімнати діда П'ятачка. Аж раптом Стася знову захвилювалася. «Невже знайдеться й другий зайчик?..»— з великим чудуванням підвела Фросина брови, відчуючи, як у грудях починає щеміти сльоза. Але дивуватися не вистачало часу: дитя народилося.

«Ну, й слава богу! Слава богу!.. Хіба так не буває?.. Аби росли на здоров'я!..»— заговорила Фросина пошепки й уголос, метушачись по хаті, ласкавими поглядами й м'якими словами заспокоюючи доньку, попри всі клопоти пишачуючись нею.

Та лежала в сутінках хати тихо, лиш зрідка даючи знати про себе легким стогнанням. Вчувалася Стасі люта дощовиця з блискавками й вітром, хоч насправді надворі тишіла тепла, велична ніч і напливав уже світанок. А погода, як уже сонечко почало сушити росу на затильнім вікні, прийняла Фросина від Стасі, охнувши, і третє своє внуча.

Коли все жіноцьке було зроблено, а новонароджені і їх ненька спали, Фросина, трясучи руками й палаючи зблідлим лицем, вийшла до чоловіка. Пристроївши на гзимсику¹ ошкелець дзеркала, Симон П'ятачок голився. Фросина мовчки підійшла до ікони в кутку, яка зберігалася більше для годиться, ніж для моління, перехрестилася, що за буденними клопотами робила лише по святах та й то крадькома від дітей. Після цього сіла на лавку, стійко утримуючи мовчання.

¹ На гзимсику — на краю комина печі.

Відтягнувши шкіру догори, Симон ретельно шкрябав ліву щоку. Видячи, що дружина нічого не каже й зовні спокійна, трохи здивований її мовчанням, заговорив першим:

— Нема?..

Фросина в задумі витримала час, протягом якого Симон намілював білим лице. Ледве чутно, безпорадно, з голосом, у якому бринів жаль до своєї доньки за прийняті нею в цю ніч муки, обізвалась:

— Є...

— Ну?..— радісно оглянувся Симон, спинивши на мить роботу. І, звиклий до своїх восьмиро, що вискакували на світ божий з годинниковою точністю регулярно через кожних два роки, знову по паузі впевнено запитав, бо Фросина й далі продовжувала загадково мовчати:

— Синок, конешно?..

У Фросининім голосі щось ледве помітно тріснуло. Та-муючи в грудях сміх чи сльози, гнів чи радість, ледве стримуючи їх, жінка, з його ж упевненістю, ствердила:

— Конешно...

— О!..— не повірив Симон, продовжуючи голитись.

— О!..— перекривила чоловіка Фросина, показавши кінчик язика. І виждавши, поки Симон почав голити під самим носом, бажаючи, щоб він урізався, сповістила, загинаючи палець за пальцем:

— Маєш собі трьох онуків... Маєш Ваньку, маєш Петьку, маєш Дионісія...

Тепер уже Симон отетеріло замовк. Так і стоячи спиною до неї, відчуваючи, як починає сіпатися права щока, попросив давнім жартом:

— Не шуткуй, мой... В мене в руках бритва...

Тут він обернувся до неї. Аж тепер побачив: сидить його баба на лавці бліда, приголомшена, з лихоманним блиском у запалих від безсоння очах. Фросина рвучко підвелась, гнівно зиркнула на нього («Яке він має право голитися, коли рідна доця трійню привела?».) пішла до дверей. Симон склав бритву й винуватим псом попер за нею.

Найобережнішими з обережних просунулися старі в комарину щілину дверей другої половини, де першим королівським сном міцно спало трійко нових Данилюків з П'ятачкових у звичайних жванчицьких нецьках¹. Саме зійшло сонце, вцілило у велике дзеркало, відбилося звідти

¹ Нецьки — ночви.

на три брунатних голівки, ніби три макогони до маку. Піднявши догори сивуваті, злисілі брови, Симон довго дивився на створене за ніч чудо людське. Потім з гордістю за-свідчив:

— Фабрична робота... Точна!..

З його козацьких довгих вусів стікали одинокі сльози. Не витирав їх, не помічав. Скалився у жовтозубій усмішці, морщився, мов листочок вологого тютюну на жарині. На бабинім обличчі теж мокріло. Накректавшись, Симон підійшов до ліжка доньки. Фросина чіпіла поруч.

Бліда, вимучена двома добами страждань, Стася дивилася на батьків жалібно, налякано, аж у тих серце стислося. Гостро-ріжуче запитання жахтіло в її неприродньо збільшених від недавньої муки очах, обведених синіми півколами. Одне-єдине питання:

— Що мені Василь скаже?

І хоч вона німіла, продовжуючи допитливо дивитися на батьків, ті в цю хвилину теж думали те, що й Стася, і також мовчали. Нарешті Симон делікатно кашлянув у кулак і, обнятий великою ласкою до доньки, вражений Стасинею волею, силою і терпінням, обрадуваний таким несподіваним багатством, привітав її:

— Дай боже здоров'ячка!.. Доню!..

Стася ледь помітно поворушила блідими устами. Якась тінь пробігла по її виду, юна породілля ніби потяглася до своїх батьків кволим тілом, серцем, усім єством!.. Раптом вона безголосо засміялась.

— Чого ти?..— швидше здогадалася Фросина, ніж почувла, що Стася сміється, й собі зробила подобу усмішки. Симон також превесело зморщив перенісся.

— Ха-ха-ха!..— кволо сміялася Стася. І, визволивши з-під ковдри руку, показала пальцем на Симона:

— Тату!.. А у вас лице всеньке-всеньке в милі!..

Симон винувато мацнув шорстку щоку, яку справді забув доголити й, засоромившись, пішов до дверей. Його супроводили усмішки двох люблячих жінок. Дійшовши до печі, старий круто звернув уліво, до ночв, нагнувся над трьома макогончиками, переможно ляснув пальцями і вже після цього вийшов навшпиньках остаточно.

Опівдні вернувся зі станції Василь. Обдумавши все наперед, мудра й обачлива Фросина вийшла назустріч зятєві, прождавши його за дунаєвецькими ворітьми битих дві години. Довідавшись, що він став батьком одразу трьох синів, Василь дуже почервонів, так почервонів, що той га-

рячий спалах ліг з лица на його русявого чуба, на рудуваті брови, і від того відблиску та ще при заході сонця Василь ніби запалав увесь. Чомусь зять, під допитливим, вивчаючим поглядом тещі, так засоромився, що не міг очей підвести од землі на неї. Здавалося, ніби стидається, провалюється Василь під землю від того, що то не Стася, а він, Василь, народив стільки дітей, а Фросина ніби суворо допитує його, бо ще не знати, від кого ті діти... З лица зятя стікав піт, за шиєю теж було липко. Він дуже розгубився, тому Фросині самій довелося взяти віжки в руки... Таким печеним раком юний батько і в світлицю до дружини й до своїх синів вступив...

IV

Подібно до землетрусу, різні події в різні дні хвилювали Жванчик, але такого високого балу не відчували навіть найстарші, зокрема дід Максим. Коли глухому, вже тугодумному пастухові сільської худоби розтлумачили, що сталося в хаті П'ятчка Симона, з дідом тата якого Максим товаришував, старий довго думав, не менш довго дивився на того, хто оповідав новину. Потім схмутив брови, немовби прагнути щось згадати. Зацмокав губами, зачухав пазурчастими пальцями рештки волосся на лисині, закректав, мов від фізичного болю... Після кількох хвилин, знайшовши шукане, радісно усміхнувся голими деснами й сказав тоненьким голосом:

— Не буде довго війни!.. Війна обійде далеко!..

Бачачи, що від нього — найдревнішого — чекають ще якогось пророцтва, додав, остаточно пригадавши старі точні прикмети:

— І — на мед... Гречки, липовий цвіт... Поліття... Само собою...

Говорячи це, Максим сердечно осяявся усмішкою щойно скупаної дитини й раз по раз підводив догори голову, озирав небо: синє, чисте, радісне...

Як і слід було сподіватися, одним з перших обізвався до трійнят керівний орган Радвлади у Жванчику — виконком сільської Ради, її голова Фаріон — насамперед. Ледве Фаріонові доповіли про незвичайні породами, він, досвідчений сільський політик, негайно виставив усіх зі свого кабінету й, заклавши руки за спину, хутко заходив уперед і назад, що означало крайній ступінь розумової напруги.

Нарешті Фаріон прийняв генеральне рішення. Підійшов до телефону, зняв трубку й попросив Дунаївці дати йому розмову з головою райвиконкому. «У відповідь на повсякчасне піклування партії та уряду про радянську матір і дитину, що забезпечило щасливе материнство й младенчество!..»— блискавично завертілися у Фаріона на язичі знайомі слова рапорту. Але тут і зникли, бо в телефоні вже обізвалися, не давши йому додумати речення. І спантеличений Фаріон круто почав з іншого кінця:

— Альо, альо!.. Це Степан Назарович? Нема Степана Назаровича! Я попрошу записати телефонограму на ім'я Степана Назаровича! Персонально. В ніч на вівторок одинадцятого квітня передова колгоспниця с. Жванчик Анастасія Данилюк народила трьох синів. Даю по цифрах: раз, два три!.. Що? Я тоже думаю, що «Ого!..». Сільська Рада створила всі умови... Обезпечено круглодобовий меддогляд...

— Нам просто політичеськи не вигідно замовчувати такий відрадний факт!..— скрививши голову набік, протискався у трубку і секретар сільської Ради Антошків.

— Життя немовлята проходить під наглядом головлікаря тов. Лисовського!— продовжував Фаріон, пітиючки від радості, бо ще ніколи не доводилось йому рапортувати про такі сільські прибутки.— Член КПРС!.. А хто прийняв? Сторож? Дякую, передав Фаріон...— дохрипів до кінця голова сільради, потримав ще трохи трубку в руці і, коли звідти нічого більше не чулося, почепив її, полегшено зітхнувши.

Виконавши цей перший свій обов'язок, Фаріон царською ходою вийшов з кабінету до народу й урочисто оголосив новину присутнім, додавши, що виконком прийме з цього приводу спеціальне рішення. На що Матей Розмарина, який зайшов до сільської Ради в справі опікуваної ним братської солдатської могили, не помічаючи Фаріонової велеречивості, сказав просто:

— Не штука дитину вродити... Штука вигодувати...

Проте рожі, як відомо, розквітають з колючками. Обминаючи високоповажні будинки виконкому, правління колгоспу, школи, поплелися навколо білої Стасиної хатини у вишневому садочку і її імені шнурівки гострослів'я і кепкування. Десь, на Жупанівці чи Завалах, вичікуючи під скиртою торішньої соломи, поки мине косоокий відбірний дощик, трактористи з причіплювачами забавлялися

куривом й неблагодзвонними, інколи й брудними, образливими словами-цвейликами¹.

— ...Оповідала бабка Січкарка, що при тім була... «Лиш друге дитя показалося, Василь побілів і як крикне до тещі: «Гасіть, мамо, світло!.. Вони на світло лізуть!..»

— Василь тої ночі на станції зо мною був... То тесь гасив, кажуть...

— Тепер Стасьці — премія від правління...

— Як то вона, бідна, двома цицьочками трьох годувати буде?..

— Аха-ха-ха!..

— Охо-го!..

— Ша-а, бугайці!.. Знайшли з чого зуби шкірити!..

На лузі, першого укусу конюшину другим кінцем грабель перевертаючи, жінки зі старшими дівками не минали старанно обговорити, при таким випадку, споконвічне своє щастя чи лихо:

— ...Вчора попри Стасин двір бігла, у дірочку в плоті зазирнула. Лежать у колясочці голубенькій, вдіяльцем і марлечкою прикриті!.. Кирпатесенькі, кирпатесенькі!.. І однакі, як сірнички!.. Аж слъози в мене виступили!.. Поплювала на них, аби не наврочити, та й далі побігла!..

— Я также бачила! Капка в капку!..

— Що вона їх — номерує?

— Мають свої значки...

— А щось Стася ніби сумна трохи...

— Аби Василь не відкинувся...

— Не дай того, боже! Його ж діти!

— Так-то так... Але аж троє за раз!

— Гріх вам так говорити!..

— А я що? Най будуть здорові!

І хоч в основі цього плітослів'я лежали доброзичливість і щирий, з тінню гордості за землячку, сміх, на який такі багаті подоляни, відгомін їх неждано викликав болісну реакцію. І, насамперед, у батька трійняток, у нього, у Василя.

Зовні все виглядало ніби так, як і належало. Вранці, перед роботою, Василь підходив до сплячих дітей, уважно обдивляв їх, цілував, а вернувшись з поля, брав по черзі кожного на руки, жартував, сміявся. Навіть силкувався допомагати Стасі чи тещі, — то пелюшки прати, то соскою погодувати сина. Жінки зі сміхом його відганяли:

¹ Цвейлики — крем'яшки.

не чоловіче зайняття. Так минув перший тиждень, перший місяць, півроку... Потім, якось під зиму, хворост у лісі в ріщакі складаючи, Василь поскаржився товаришеві дитинства Степанові Качанюку:

— Сняться мені, Штепку, часто миші. Ніби ходжу то по синах, то по дворі, то за хлівом. А вони з усіх закамарків вилізять, під ногами плутаються. Проснуся в поту, а то дитя котресь пищить... Зміняєш пеленки, ледве задрімаєшся,— знову миші сірі обступають, втікають од мене в усі боки... Скочиш з ліжка,— друга дитина розплакалась...

— Осінні ночі довгі... Тому й сниться всяке...— пояснює Степан.

— Дивно якось життя мое скривилося з прямої стежки...— не кидав розмови, журився перед дружком багатосинівний батько.— В неділю хочеться вийти до кооперативу, клубу... Або на ярмарок... Зрозуміло, з жінкою своєю, з дітьми... Лиш спинився десь, відразу люди тебе обступлять. Роздивляються, дітей обмацують, сміються... Ніби з яких ляліпутів... А що моя сім'я — звіринець, цирк?..

— Не зважай! Гордися! Не кожному так пощастить...— заспокоював, жартував Качанюк.

В останньому реченні товариша вчулася Василеві знову образа, хоч Степан говорив широ. І Данилюк, гірко ковтнувши її, після мовчанки, знову скипів:

— Ну, як, Стьопо, не зважать? На тім тижні... коло молотарки... Ганька Франькова підійшла і — при всіх: «Постараєшся, Васильку, ще трохи, та й маєш медаль і гроші, як багатодітний батько...» Сволоч!..

Василь переказував одну за одною витівки земляків, грав вилицями, і лице його вкривалося час од часу то червоними, то білими плямами. Злість зганяв у чайній, до якої почав забігати частіш, ніж раніше. Під зиму зайшов до сільради. Виждав терпеливо з годину, поки Фаріон залишився у кабінеті сам. Хвилюючись, став перед столом голови сільради.

— Я би слівце одне, вуйку Андрію...— почав він, похмуро дивлячись на Фаріонові папери.

— Пожалуста...

— Я завербувався до Криму... Треба довідку на паспорт...

— Пожалуста... Що?..— не зрозумів Фаріон.

— Завербувався до Криму... Треба...— повторив Василь і замовк, бачачи, як Фаріон здивовано підіймає брови.

— Більшовицький привіт!.. А це ж через чому? А сини? А жінка молода? Діти?..— вкупі з піднятими бровами підвищив Фаріон і голос.

— Тому й хочу поїхати, що — діти. Самі знаєте... Троє... Зимою на стройці підработаю, поки в колгоспі діла мало. А весною — знову в поле... Треба якось крутитися...

Андрій Фаріон на війні був батальйонним розвідником, «бачив уперед завжди на три очка далше інших» — любив він говорити про себе. До того слід додати, що дванадцять літ підряд доля носила його по громадській роботі. Скінчиться Фаріонові виборчий строк головування в сільській Раді, двигають його на пост завгоспа артілі. Забалотують і там, місяць-два Андрій біля порогів районних кабінетів цигарки гасить, а далі — вість селом: втиснули головою правління споживчої кооперації. «Номенклатурний я чоловік. На постійному обліку в ерка», — думає і говорить Фаріон, непохитно вірячи, що він незамінний... Ця повсякчасна робота з людьми, стикання з безліччю конфліктів, виховали в «титулованому активістові», як називають його і йому подібних у колективі учителів Жванчицької школи, особливий нюх, зір, такт, уміння бачити в землякові і його вчинках те, чого іншим не дано.

Відповівши Василеві, що він обдумає це питання, Фаріон поштиво провів його до порога, попрошався за руку, що робив завжди, коли відчував загрозу інтересам Жванчика, і негайно кинув кращі свої сили, персонально бабу Січкарку — сусідку П'ятачків, у глибоку розвідку. Та виявила таке: з недавнього часу в сім'ї трійнят не все гаразд. Василь часто ночує не в Стасі, а в своїх батьків. Приходить додому п'яний. Не розмовляє тижнями з дружиною. Дітей не помічає. Недавно отак, нетверезий, на лавці сидячи, коли Стася, заклопотана хатніми справами, тицьнула Василеві до рук одного з синів, він гидливо відшпурнув його на подушку, немов то було не дитя рідне, а холодне жабеня, встав, визвірився:

— Нащенила?.. Годуй!..

Цього було більш, ніж достатньо, щоб випровадивши з кабінету присутніх, Фаріон, рвучко зірвавшись з крісла, закладав руки за спину й хутко заходив туди-сюди, що означало, як уже сказано, напружений пошук вирішення державного завдання. Фаріон фанатично любив Жванчик (половина населення якого складалася з його близьких і далеких родичів), незалежно від того, підносила фортуна Фаріона до небес, чи опускала до Столярчукової баю-

ри¹. Саме за таку відданість Жванчикові й висувала громада Фаріона час од часу на різні пости.

Протягом багатолітньої практики виробив він свій стиль дій, мудре лоцманування між селом і районом. Коли в районному центрі відбувалася нарада, чи в найбільшому кабінеті ставилося Жванчикові під його, голови сільради, персональну відповідальність завдання, Фаріон вислуховував говорене з такою увагою на обличчі, з такою шанобливістю до доповідача, що створював видимість слухача найактивнішого. Та ледве виїздив за околицю, вказівки й настанови дивно переверталися у Фаріоновій голові догори дном, змішувалися з дійсністю жванчицькою, і в такому стані виносилися Фаріоном на збори сільського активу. На тих зборах Фаріон ще раз і не з меншим артистизмом демонстрував свою увагу й повагу до присутніх. Потім голова актив розпускав, зачинявся у кабінеті, вимикав телефон і, зробивши п'ять, а інколи й десять кілометрів сюди й назад, виносив власне рішення. І як постановив, так на тім і робив мертву стойку: ні селові, ні райцентрові на цаль ні в чому не поступався. «Такий уже у Фаріона спосіб... Колгоспний цап і наш Фаріон від одної кози молоко змалку пили...» — пояснювали жванчани собі вперту вдачу голови.

Виставивши з кабінету чергових відвідувачів і виходивши по ньому намічений кілометраж, Фаріон викликав Василья Данилюка до сільської Ради. Коли той відчинив двері, в кімнаті голови вже сиділи члени виконкому. Сиділи в поважно-суворому мовчанні, не палячи цигарок, думаючи нелегкі думки, по всьому, — як здалося Василеві, — дожидаючи його. Від того стало Данилюкові трохи не по собі. Скинувши шапку й у півголоса привітавшись до всіх і ні до кого зокрема, на що йому не відповіли, Василь зиркнув на голову сільради й стало йому ще боязкіш: Фаріон сидів за столом, не помічаючи прибулого. Поклав витягнуті вперед руки одну на одну, ображено-задумано дивився просто перед собою у щілинку, приблизно між кучерявою головою коваля Кируса і саморобною вішалкою. І вигляд у керівника села був такий, ніби він щойно оголосив присутнім про несподівану смерть визначного діяча села чи держави.

Витримавши пекучу мовчанку, поки Василь шукав місце

¹ Баюра — калюжа.

й ще довшу, поки на те місце всідався, Фаріон, з тим же кам'яним виразом обличчя, мертво промовив:

— Дозвольте почати, товариші!..

Товариші дозволили самою домовленою мовчанкою, а Василя щось знову кольнуло під шкіру. Голова сільради заговорив повільно, хрипко, ніби горло в нього стискали мигдалини. Звичайно, Фаріон почав з улюбленої теми, з міжнародного становища, яке «як відомо, не є спокійним на сьогоднішній день, і обстановка напружена, як ніколи! Де дипломати ніяк не можуть домовитись в питаннях загального роззброєння і товчуть воду в ступі. Де заборона атомної зброї теж на точці, знову ж як і події у Південному В'єтнамі, що не сходять зі сторінок газет як соціалістичних країн, так і країн капіталістичного табору, тим паче, що в містах «Феєрге» підіймає неофашистську голову новоявлений Адольф, де сильно нашому відставному солдатові і йому особисто ниньки жалко й досадно, що в незабутньому сорок п'ятому році не розвалили ту голову до решти, по той бік Бранденбурзьких воріт...»

На таким високім кандибобері повів свою промову Фаріон, єдиною метою якої було круто спустити її потім до питання дуже земного й конкретного, до трійнят. Та чим вище підіймався промовець вгору, тим далі відносило його від кінцевої мети, кидало по скелях і нетрях всевладної фантазії і неабиякого красномовства, ніби птицю із хмари на хмару, ніяк не дозволяючи знизитись. Минуло десять хвилин, збігло двадцять, а оратор все ще витав то на хвилях Північно-Атлантичного блоку, то в арабському Єрусалимі, про який чув ще від рідної бабки. Раптом ламаючи просту логіку слів, нагрітий до сотого ступеня, голова сільради, просто з височенного будинку Організації Об'єднаних Націй різко скопив донизу, пролетів на бриючим понад Жванчиком і, несподівано не лише для присутніх, а й самого себе, криком великого болю вигукнув:

— Що ж ти, Васька, задумав собі? Що ж ти трое маленьких дітей покидаєш? Що ж ти в самім-то ділі?!

Від того раптового запитання Василь схлипнув розкритим ротом і міцно стулив його.

«Проробляли» Василя Данилюка, сина Іванового, батька трьох власних синів повних дві години. Глибока зацікавленість і висока активність учасників бесіди пояснювалися не самим лише радянським гуманізмом присутніх, як написала б районна газета,— половина їх доводилася Василеві чи Стасі ріднею.

— Дорогий Ваську, земляк, сусід! — дозволь і мені сказати пару теплих слів! — п'ятим чи шостим просить коваль Кирус Щербатий і кидає простуджений циганський голос свій на високу ридаючу ноту. — Ти прийшов до кузні, відірвав мене від роботи і довірив секрет, що хочеш Стасю сватати! Попросив помочі і товарищества. І я кинув усе і пішов! Бо то не коня кувати, а щастя сім'ї! І треба було зробити все мудро, бо по правді сказати — Стасі ти не рівня, як не рівня віл до карети або чобіт до капця! Але я впросив за тебе, і її батьки повірили... Хоч по красоті ти — зносок курячий проти неї!.. А тепер ти виїздиш на моря, ніби розвод робиш своїм дітям маленьким... І дуже мені, Васю, — сусід, земляк! — жалко, що я тобі старостою ходив, і встидно зараз перед селом за свій проступок!.. — зривається сільський коваль, закриває обличчя рукою, не можучи від хвилювання говорити.

— Шановний Василю Івановичу... — підхоплює обірвану Кирусову річ голова колгоспу, ведучи свою бесіду, навпаки, спокійно, роздумливо, з прихованим подивом і сумом. — Щодня ми проходимо на роботу попри братську солдатську могилу, недалеко того місця, де колись була церква, а діти — попри неї — до школи... Чи спинялися ви, чи задумувалися коло неї? Триста кращих синів села Жванчика поклала війна в ту сиру й холодну яму!.. Давно ми вернули собі довоєнні врожаї. Виповнилися худібкою наші ферми. Накупили машин, по краях села — нові хати, черепиця, фасон!.. Поповнилися... По святах горілочку п'ємо, життя своє прославляєм... Лиш тої страшної втрати заглядати не можемо... То як дала доля вам і Жванчикові трьох синочків, як трьох дубочків на Рудці вкупі, нашо ганьбите нас, б'єте в лице?.. Шановний Василю Івановичу!..

— Я можу довідку Данилюкові і не дати... — сухо заявляє голова сільради Фаріон. — І ніхто мені нічого за те не зробить: в колгоспі не вистачає рук, голим поле не лишиш... А дав довідку, — поминай його два рази в році — на різдво й великдень!.. Та я не рівняю Жванчик до Лисця чи Побійни, не сим треба утримувати молодь на селі, коли її тягне до міста! А рублем, карбованцем! Як ся каже — матеріальним матеріалом!.. Але в даному питанні — випадок надзвичайний! Наш жванчицький чоловік покидає трьох грудних своїх мальчиків і жінку, що має дев'ятнадцять літ і по существу ще сама є дитина... Ганьба!..

Була десята ранку — розпал роботи. На полях бригадирів і ланкових дожидали колгоспники й посіви, на фермах доярок — переповнені молоком корови, біля сільської крамниці завідуючого — покупці, в школі директора — вчителі й учні. І все ж не поспішали, не відпрошувалися в головуючого. Навпаки! Добрими або злими словами, з усміхом або гнівом, з подивом, обуренням або розпачем, дуже мудро або дуже образливо, — всі обходили розчервонілого Василя з чотирьох боків. В непоказному будиночку сільради вирішувався випадок, може, за вікову історію Жванчика перший — доля трійнят, питання питань: продовження жванчицького роду людського!..

— Одне дитячко я міг би узяти за своє... — з ласкаво-радісною усмішкою каже восьмидесятилітній Матей Розмарина, батько одинадцяти загиблих на війні і вимерлих — усіх! — дітей, сторож могили, в якій похована лише солдатська шапка. Це промовляється з таким теплом і болем, що від стиду всім стає душно і якимось аж лячно...

— Сьомого числа був дзвоник з Хмельницького... — ніби ненароком повідомляє Фаріон, злорадно відмічаючи, що Василеві вуха з червоних зробилися сизо-сині. — Дзвоник з області... з обкому... Я не буду тут говорити по-дробно... Не місце тут... — багатозначно дивиться голова сільради на голову колгоспу. — Але скажу: цікавився сам... Ага... перший... освідомлявся... «Чи треба, — питає, — професора? Як іде процес?..»

— Не пускати з села!.. Не пускати! Ганьба!.. — у відповідь актив, розпечений, як метал.

...Рано-вранці наступного дня в затильне вікно хати Данилюків постукали. Спочатку тихо, через хвилину — настирливо, люто. Сполошена Василева мати зиркнула у вікно, охнула: під вікном стримів Фаріон — голова сільради.

Потривоженою куркою вибігла, на ходу одягаючи спідницю.

— Добрий день, Андрію!.. Заходьте до хати...

— Нема часу. Викличте Василя на момент.

— Заходьте!

— Діла... Викличте...

Голова сільради жадібно смоктав цигарку, задихався димом. Данилючка ловила збентеженими очима його очі, але той оминав, дивився поза її плечі, а більше — в землю. Вийшов заспаний, скуйовджений Василь.

— Ви ідїть...— скомандував Фарїон матерї. І в'яло пояснив:— Партїйний вопрос...

Та слухняно зачинила дверї з того боку. Фарїон допалив цигарку, затоптав. Помовчав. Повільно розстїбнув лїву кишеньку гїмнастерки, вийняв і подав Василевї складений удвоє папір:

— Що то?— мертвим голосом спитав Василь, не ждучи добра.

— Довїдка... Іжджай, дорогий...

— Таж!..— у Василя червоними плямами почало покриватися обличчя.

— Паняй, паняй!.. Не тобі уважаю... Стася приходила. Просила...

— Стася?!

— Будь здоров... Не кашляй...

...Принижений, приголомшений тим, що сталося, довго стояв напівроздягнений, скуйовджений Василь у дворї, опустивши голову. Вже матір визирала двїчі у вікно, кликала снідати, вже пастухи корів вигнали в поле. А він все ще стояв, спершись на плїт, тримаючи в лївій руцї Стасину довідку, в правїй — отруту згубну — погаслу цигарку...

* * *

Тут я і залишу Василя, розламаного надвоє, в сумнівах і муках. Якщо він справжній жванчицький, він подумає крїпко в дворї, викурить нову пачку й повернеться до дружини, сїм'ї, виглядаючи так, як пес, що нашкодив. Коли ж таки повіється у світ, жванчани знизують плечима, скажуть: «В сїм'ї не без виродка...»

Я і так потратив багато часу для такого Данилюка. А ну його до дїдька!..

Займає мене інше. Доскіпуюсь, ким стануть, як виростуть, його сини: Ванько, Петько, Дионисїй?..

Хочу, щоб вони були генералами. Чому саме ними? Не знаю... Не знаю, але бажаю: вперто, гаряче, невідступно! За моїми спостереженнями у Жванчику є переважна більшість професїй і ремесел, від давніх віків освоєних людством: ковалів, стельмахів, криницекопів... Ткачів, учителів, медиків... Пілотів, гончарів, теслів... Міліціонерів, артилеристів, вишивальниць, пасічників, садівників... і, звичайно, хліборобів. Артисти, лїсники, шофери... Навїть підполковники, полковники: Римарчук, Кушнїр, Синьков...

Генерала ще не було...

І ось — заповітна надія, мрія... Коли вже я відійду у сине безвороття, вивчиться котрийсь із Стасиних синів у Москві, в Академії, на генерала. Може, якраз і той крайній, Дионисій. Бо репетує сильніш усіх, коли баба Фросина опускає його в люто студену воду купати, щоб гартувався майбутній генерал, і приговорює: «Купці, Дениску, купці!..» Одразу знати — голос командуючого... Хай насниться мені!.. Лежу у вічному сні на краю села, в гайку, попліч з братською могилою молоденького лейтенанта Миколи Зражевського, що визволяв Жванчик від німоти, і земляків-побратимів по єдиній зброї. Деревя над ним лагідно шумлять, пташки пісень співають. А генерал Денис Данилюк шикує красне своє лицарство у блискучі лави поруч, на залитім сонцем плацу, в чаші зелених садів...

— На могили наших незабутніх... Рів-ня-йсь!..

Коли ж тисячолюдий майдан урочисто замре, перший жванчицький бравий генерал гордо кине голову догори й прокаже перед лицарством золоті слова... Про велику любов... Непохитну відданість, вірність... Вічний борг і жванчицьку честь!..

Ріднесенькі мої трійняточка!.. Будьте здорові, щасливі!..

ВІТЕР В ЯСЕНАХ

I

На п'ятий день після весілля, коли родичі й сусіди, що бажали похмелитися, остаточно перестали вирипувати двері, Данилів батько Дмитро Шигера, який дотоптував уже сьомий десяток, викликав сина з невісткою до воріт. Показуючи пальцем на два саджанці на боці, загорнуті в газету, запропонував:

— Ану викопайте по ямці кожне. Та й посадить оці ясеночки. Ти — тут, Даниле, а ти, Ганю,— там.

Саме підводилося над Жванчиком квітневе сонце, добре освітлюючи роботу. До батькових ходаків прилипло свіже болото. Очевидно, він шойно приніс деревця з лісу.

Коли ямки були слухняно зроблені, старий пішов до хати, вийняв із скрині дві мідних монети, вартістю в один гріш кожна, й виніс дітям:

— Киньте на дно. І засипте дрібною землею. Хай ростуть у вашім житті гроші, як ці ясени. Головне — любов і спокій...— сказав він.

Данило по цих словах хутко скинув шапку й низько батькові вклонився. Подив і радість засяяли в його захоплених очах.

Ясени піднялися, стали дружно підростати, а гроші — ні. Мабуть, не в той ґрунт попали... Жили Шигери з самих своїх працьовитих рук, побічними заробітками — в містах, на ярмарках, на заводах — не займалися. Зате буйний лист і пишний цвіт дала сімейна злагода й любов; не було в Жванчику більш щасливої пари, ніж подружжя Ганна й Данило Шигери. «Зійшлися, як два черевички на ногах!..» — ласкаво позираючи з призьби на молодят, думав Дмитро, потягував люльку. І все ж інколи дорікав собі, що поскупився, кинув під ясени лише по грошу. «... Якби розщедрився — по копійці або й по десять, може, поталанило б і в багатстві. Фортуна, вона ловка відьма, любить vezучих...» — жартував про себе, всміхався і зітхав дід.

На четвертому році, коли ясени, перецвівши, дали плід — жовто-зелені пластівці з дорогоцінною зерниною всередині, Ганна ошчасливила Шигерів двір сином Петром. Дід Дмитро не дочекався онука, розтанув у небутті. Данило ж зрадив, ніби попав у рай: друга подія полегшила всім утрату батька. Але тут трапилася пригода, яку ні словом розказати, ні в книзі описати. Сильно вона похвилювала всіх!..

Оклигавши від родин, зібралася Ганна в поле провідати чоловіка біля трактора, що вже дві доби не був удома: гаряча стояла пора. Причина одна: показати батькові сина, за яким Данило до відчаю знудився. «Нехай Ганя прийде й нічого не несе, лиш Петра мого!..» — переказував людьми. І Ганна, сама ще не кріпка, злагодилася вранці й урочисто попливла серед перестиглих пшениць, пригортаючи до грудей свій дивотвір у сніжно-білих пелюшках, стрічним і батькові на показ.

День пишнів липневий, ні вітерцю, ні хмарки. Сонце ще з ранку стало припікати, тому Ганна одяглася в легеньке. Й дитину спорядила лише в повивач. Зустрічні в путі неодмінно зупиняли матір, обережно відгортали покривало, морщили від задоволення пітні носи, та й з пелюшок визирало заросене потом. А знову закривши, говорили традиційне «тьху!», хоч тьхукати на те райське яблуко було гріхом неспасеним. І, відходячи, всміхалися до себе. Так було й біля тракторного стану. Спочатку на сина надивився батько, потім Ганну обступили веселими словами механі-

затори. А годину по полудню рушила вона з дитям знову до Жванчика.

На небі й прикмети дощу не значилося. Та ледве минула другий місток від Дубини, світ потемнішав, поля схмурніли. Завихорився вітер, бозна-яким чином зійшлися чорні хмари над Ганниною головою. Не встигла вона, сином зачарована, оглянутися, де б сховатися, як ударив грім, сипонув дощ...

А поле в цім місці, як відомо, голе, мов долоня. Побігла Ганна під ближчий місток: дірявий він. Потекли патьоки води й болота на голову. «Мені — нічого, а як дитині!..» — закидалася матір, безпорадно озираючись навкруги. І знову вискочила на дорогу.

Дощ, між тим, потім припустив. Раптом пішов і град. Спочатку дрібний, потім гримнуло, блиснуло й сипонуло густо. Ніби застріляв грубою кухонною сіллю небесний кулемет... Вмить Ганна зробилася мокрою. Присіла, накрила собою дитя. Мало те помагало; вітер забігав з одного боку, з другого. Град почав бити по її голові, по дитячому личку. Заверещало немовля, заплакала з відчаю і матір. Стала зривати з себе блузку, спідницю, кутати Петруся...

Тут Данило летить на підмогу, теж на ходу скидає сорочку з себе. «Катай до Жванчика, не спиняйся!.. Біжи, біжи, я дожену!..» — кричить здаля, махає рукою. За шумом грози Ганна не розчула, зрозуміла навпаки й, плачучи та вицокуючи зубами від холоду й страху, побігла чоловікові назустріч.

Напівголі, наскрізь промоклі й до кісточок промерзлі, прибігли Шигери до Жванчика. Вскочили в крайню хату. Кинулися люди відігрівати їх.

А град познущався, мов віщун лихого, й ледве Данило й Ганна ногами — на поріг, він і перестав. Знову хмари посвітлішали, визирнуло сонце, все запарувало...

...Ну, дитятко відходили, слава богу. Відіграли батько з матір'ю родинним теплом. Данилові — також нічого; що йому станеться, коли щодня біля заліза! Ганна ж з того часу почала бліднути і з часом висохла на скіпку. По яких лікарях не возив її Данило! Все даремно. Ніби те, розлютоване дощем і градом, небо заклало її. А за що, таку молоденьку? Як сповнилося Петрусеві п'ять років, понесли його матір на цвинтар. Тільки ясени біля воріт пошепталися вслід.

З того тяжкого дня і почав Данило Шигера дивувати земляків поведінкою своєю. Чоловік він був для всіх приємний, жіноцтву особливо. Не питущий, не курящий, на лихе слово відразний. Хоч удівець, а молодий, на вроду гарний, характером тихий. Підкупало жінок, що в противагу іншим умів Данило чемно обходитись із ними: з увагою і пошаною. Бовкне якийсь грубий терпке слово в гурті, мужики зарегочуть, жінки відвернуться чи опустять очі в землю. Данило ж болісно зморщиться, почервоніє. А інколи — підмічали пильні — аж сльози виступлять від сорому й жалю на карих його очах. Дуже любив квіти, пташок, музику й знався на чисто жіноцькій роботі: умів вишивати, варити для весіль, а калачі пік такі, що ярмаркові білохлібниці заздрили Данилові й не раз намагались підглядіти, як він так ловко білі хліби чинить. Данило залюбки оповідав, показував; та хто не брався, замість обарінка дірочка виходила... Коли співав, у м'якім його голосі пізнавалися скрипка, кларнет і пастушкова сопілка вкупі. Брав за душу...

За таку вдачу тримали жінки Данила Шигеру повсякчасно на близькім і дальшій прицілі своєї ненаситної уваги. Навіть далекоглядні дівчата намагались частіш попадатися на очі молодому вдівцеві. Після пригоди біля Гаврильцевого двору це стало особливо відчутно.

...Якось підвечір ішов Данило Шигера з поля. Чує: у Гаврильця крик у сінях. Данило, чоловік делікатний, не повертає в той бік голови, спішить поминути. І, можливо, проскочив би свою біду. Та лягнули хатні двері, розлетілися вбоки ворота. І Параска Іванова впала до Данилових ніг, розпатлана й тремтяча: «Рятуйте, чоловіче, добиває мене до решти ворог проклятий!..».

Спинився Данило, йти далі не може: Параска обплутала руками його коліна, не пускає. Тут підлітає Іван з букком. Данило: «Стій!..» А Іван — Данила кулаком по карку: «На!.. І тобі за компанію!..».

Ну, Іван Гаврильців — колода, з нього при потребі двох Данилів вистругати можна. Та не злякався Шигера! Заступає Гаврильцеву жінку малими грудьми, біліє зі страху. Почав Іван виривати бабу: «Віддай, се мое!..» Іван сяди смикне, Данило туди. Сіпали, сіпали, мало не роздёруть!.. Бачить Данило, що не подужає Івана. І пішов на хитрість. Потяг Параску щосили до себе й пустив раптово. Іван заточився, упав! Параска на нього!.. Данило фуфайку Іванові — на голову, і хутко сів зверху!.. Параска —

колик з плота та Івана по хребті, та по хребті!.. Восьме березня і вся тобі картина!.. Тут ще підбігли сусіди добрі, брати Греськи і, скориставшись, що Іван нічого не бачить, влупили йому теж по два рази кожний — за якісь давні рахунки. І знову — хоп! — за перелаз, мов американські «наблюдателі»... Данило ж над Іваном стоїть, руки в розпачі ламає: «Нащо ви, Іване, так жінку катуєте? Во-на ж діточок перестане вам родити!..».

Це так розповідав очевидець Трофан Глухенький, а як воно насправді було, не знати. Однак, жіноцтво жванчицьке стало після отої пригоди тісніше тулитися до Данилового плеча. Причин знайшлося багато, але найзручнішою, був, звичайно, Данилів синок Петрусь: яку матір, що проходить попри Шигерів двір, не скортить узяти сирітку на руки? Загомонить до дитини, притулить до грудей, а тут уже і вдячний батько виходить на поріг, усміхається журливо. Слово за словом, і гостя не навмисне зазирає крізь вікно до хати. Та вважає обов'язком своїм порадити Данилові, як біля маленького сина походити. Вона рада б і сама допомогти — брудне випрати, випране вибілити й накрохмалити... Та що люди скажуть?.. І піднімає добрі очі на знадливого вдівця, а в тих очах, крім запитання, світиться і невміло приховане бажання... Мовляв, моргни, Даниле, бровою, ворухне вусом. І я сьогодні ж, увечері, принесу свої подушки до твоєї хати.

Такі спокуси Данило витримував стійко. Замість очікуваного, підказуваного самим життям, наткнулися зацікавлені на крицевий опір. І це теж усіх здивувало.

Перше, що Шигера зробив, — не роздав по родині Ганнин одяг для доброї пам'яті, як робили всі, а зібрав її шмаття, переправ, перепрасував й зачинив на замок у скриньці, пофарбованій у чорне.

— Для сина... Виросте, хай бачиться йому мама по своїх сорочках, — пояснив сестрам, що були при цьому.

Потім замовив художникові портрет дружини. Той малював Ганну з невеличкої фотокартки, зробленої дунаєвецьким фотографом на тлі лубкового двірця з пишним водограєм. Картка не відповідала вимогам художника. Але він знав Ганну в обличчя, бо й сам був із Жванчика; поклався на власну зорову пам'ятливість. Придивляючись до фото, до Ганниних сестер, до малого Петруся, дуже схожого на матір, ловлячи ризику по рисці, сотворив Ганнин образ за три битих тижні.

Портрет вийшов правдоподібний. Перед тим, як віднести роботу замовникові, маляр показав її Ганниній матері Явдосі. Та лиш зиркнула й заголосила жальними словами, захитала журливо головою... Художник зрадив. Якої вищої оцінки треба було його творові?.. Ще поніс малюнок Ганниним сестрам, близьким сусідам. Всі дивилися й стверджували: схожа!

Після цього майстер пензля впевнено пішов до Данила. Замовник ждав серед хати зворушений, схвильований, бо синок однієї з сестер уже попередив, прибігши через городи: «Несе сюди цьотку¹, мов живу!..».

Загорнутий портрет довго стримів у руці майстра, поки він прискіпливо підбирав місце з потрібним освітленням. В Шигери від напруження почала тремтіти нижня губа. Нарешті точка була знайдена — центр скрині й стіна за нею. З виглядом митця, якому незручно, коли його хвалять, художник швидко зірвав газету. Данило здригнувся, глянув.

І настало незрозуміле мовчання. Шигера не рухався, не обронив жодного звуку. Так потривало хвилину, другу... В художника ввірвався терпець. Не розуміючи, в чому справа, повернувся до замовника. І завмер, здивований його виглядом.

Данило стояв розгублений, скривлений, ніби його раптово заболіло серце. Очі налякані, обличчя бліде. На чолі виступив піт. Все ж, художник не втратив бадьорого настрою, набутого раніш, і спитав:

— Вам не подобається? Чому?

Данило продовжував кривитися. Згинався у поясі, туплячи руки до грудей. Маляр спитав ще:

— Що з вами? Чи не заслабли?

З трудом оволодівши собою, Шигера вийняв з кишені гроші, виклав на скриню красну плату. Пальці в Данила при цьому тремтіли... «Невже такий скупий?..» — здивувався художник. Йому стало неприємно. Попрощався, вийшов.

Кілька днів Шигера не показувався на людях. Охочі зазирали у вікна й оповідали по тім, що лежить Шигера на лавці, накритий батьковим облізлим кожухом. Він ніби спав у ці дні, ніби марив... Інколи виходив у двір, дати худобі їсти, принести води. І знову лягав. Велика змора, в'ялість нудним тавром мліли на всьому його обличчі. Че-

¹ Цьотка — тітка.

рез два тижні вернувся до попереднього свого стану, яким знали його люди завжди. Перше, що він зробив,— пішов до художника.

Той зустрів Данила з холодком, насторожено. Таїлася в його душі безвинна образа. Розуміючи це, загомонів земляк до земляка ласкаво, запобігливо, даючи відчутти, що винен. І знову здивував словами своїми:

— Прийшов подякувати вам...

— Нема за що...

— Вибачте...

— Кажу ж, нема...

— Е-е, ні!.. Робота добра...— в Данилових словах жалібно квиліло потаємне прохання.

— Ну?..

— Намалюйте її... ще раз...

— Нащо вам?..

— Син росте... Для пам'яті...

— Розумію. Але ж уже є.

— Ви не так намалюйте... Гарну...

— Яка була в житті. Не відбавив, не прибавив,— образився художник.

— А ви... прибавте. Для Петруся. Хай дивиться на свою маму...

Довго вони мовчали. Шигера жорстоко хвилювався. Художник гнівався. Потім зблід, різко повернувся до співбесідника:

— Вона ж була гарна! Правда?

— Хороша була жінка... Порядна...— ствердив маляр.

— Ні! Гарна! Дуже гарна! Ви ж бачили?..— з якимось проханням, аж з болем скрикнув Данило, дожидаючи підтримки, ніби стояв на краю безодні.

Художник помітив його страждання, ствердив:

— Так, гарна...

Данило вдячно попрощався, до краю розчулений, схвилюваний.

А художник задумався над словами земляка. Він був професійним художником, закінчив Одеський інститут, всією душею тримався обраних богів — Рєпіна і Маковського. Грішити перед ними не міг. Данило ж не відступав, благав. Обіцяв відро райських яблук. Художник бачив, як він мучиться.

Якось розповів про це голові сільради Фаріону, людині, для якої не існувало в світі несподіванок. Той уважно вислухав, випровадив з кабінету сторонніх. Заклав руки за

спину, заходив з кутка в куток. Це означало, що Фаріон надає почитутому великого значення. Раптом зупинився і сказав, ніби вирок виніс:

— Намалюйте!

— Але ж це буде халтура, лубок!..— обурено скуйовдив чуприну художник.

— Розумію... А ви подивіться на Ганну не своїми, а... Даниловими очима.

— Га?..

...Той другий портрет художник утнув за кілька годин. Сам віднести не зміг, доручив сусідським дітям. Від оплати презирливо відмовився. З портрета на людей дивилася рожевощока жінка з блакитними очима й шовковим волоссям. Від неї пашіло здоров'ям. Усміхалася до всіх міцними сліпучо-білими зубами, кокетливо тримала в пальцях рожеву квіточку, відставивши вбік мизинця...

Як реагував Данило на цей другий образ дорогої дружини, нікому невідомо. Зовні він заспокоївся.

II

Через кілька років усі остаточно переконалися: Данило Шигера — довершений удівець і вдруге довіку не одружиться. Це дивувало — він так боготворив жінок!.. Запросили якось Данила на весілля. Відмовити не можна було, — виходила заміж донька сестри, улюблена племінниця. Тільки через три зими після смерті дружини дозволив собі Данило таку розвагу, й лише тому, що покликали для сирітки посадженим батьком.

Коли, досі жорстоко замкнутий одинак, Шигера побачив за щедрими столами ряди красивих землячок, заколисаних весільною піснею, а на чільному — двоє молодят, як дві білих маківки, Данило, що давно забув смак вина, підвівся. Оголубив захопленими очима гостей, розкрилив руки, як для польоту. І, пройнятий натхненням небесним, вигукнув, високо підіймаючи келих червоного:

— Люди добрі! Послухайте, що я скажу! Сонце й жінка — найкращі оздоби світу!

Одразу ж Данила огорнув сум. Але він зумів приховати свій стан.

За весільним гармидером чарівні Шигерові слова поглухли й забулися: не до них було у вихорі пісень і танців! Але згодом пригадалися, викликали глибокі роздуми, заважні розмови:

— Такий чоловік і одинаком вік марнує!..

— Після Ганни він нікого не хоче знати.

— Не монах, а чудний!

В тоні тих балачок струмила доброзичливість, земляцьке співчуття.

Син Петрусь, Петрик, а з роками й Петро, ось хто замінив Шигері безворотну втрату, став єдиною утіхою, предметом невсипущого клопоту й опіки. Був Данилів єдиний до дивного схожий на свою матір. Та ж благовидна зовнішність, тихий голос, обережна хода; хоч син неньки майже й не пам'ятав. В цьому добровільно звуженому ободі життя, раз визначеному й протореному коловерт, очевидно, й потрібно шукати причину того, що сталося в родині Шигери далі. Втім, відповіді на породжене в цій ситуації питання не буде; кожному воля думати, що хоче...

«У батька син-одинак, як не злодій, то пияк...» — кажуть у Жванчику. Знав і Данило це давнє прислів'я. Всіляко оберігав свого Петруся, щоб із ним подібного не сталося.

Першою запорукою того вважав труд. Сам змалку заговк слабкі ще руки, до десяти літ вперто переборював у ремствуючій тілі лінощі, а ставши на порозі юності, полюбив золоту працю хлібороба, мов першу дівчину, й уже все життя не міг жити без роботи, як інший без курива. Праця впливала на натуру, формувала характер, очищала його від текучого намулу. В ній полягала вся Данилова педагогіка.

Петрусь легко йшов стежками батька; в цьому Данило пізнав родинну спадковість. І радів. Про себе пишався сином. А то, посмілішавши, й на людях часом. Спостерігаючи, як якийсь непутящий хлопець нап'ється до безтями на весіллі або набешкетує в клубі чи образить матір стареньку, Данило Шигера гірко хитав головою. І, ніби його запитували, говорив тихо сам до себе або тому, хто траплявся в ту пору біля нього:

— Щоб мій тако острамився? І думати не хочу! Та що ви?..

Інколи хтось із легковажних молодиків ловився на дрібному злодійстві. Село починало жваво реагувати на ту подію. Голова Фаріон телефонував до району. Приїздив на бричці дільничний міліціонер. Упійманого вели селом до сільради. Допитували свідків, складали протокола...

— Яка ганьба! Яке нещастя! — зітхав, бліднув Шигера. І ляк, і тривога мерехтіли в його засмучених очах.

Не меншу вагу мало для Данила слово. Розмовляв небагато. Намагався не гудити, не докоряти. Зате коли вже ставав до бесіди з сином, то неодмінно про щось таке, що гостро хвилювало обох. І вже зовсім не терпів насильства.

— Щоб я на свого сина палець поклав?.. Та що ви?..

Зрозуміло, що слово «жінка», якої не було в хаті двох Шигерів, мало тут значення дуже високе, майже набожне. Всю душу віддавав Данило вихованню в синові прекрасного почуття до жінки — хто б вона не була! — що народилося в ньому після смерті дружини. Він і не підозрівав, що на світі вже створено стільки небесних образів жінок, починаючи від Венери й кінчаючи Наталкою-Полтавкою. Для нього було достатньо однієї Ганни...

Так вони жили-поживали, аж поки двері тихої оселі, спочатку сінешні, потім — хатні, не розчинив раптово чудовий вересневий ранок, явивши на порозі Катрусю Стасюкову, роззолочену ззаду, на тлі зеленолистоного саду, молодим, щойно проснулим сонцем. Петро саме вмивався, Данило чистив картоплю на ослоні, біля цебра.

— Дзінь добрий! Просили мама... солі білої у вас позичити!..

Катрусині слова бризнули по хаті срібними краплями ранкової пахучої роси й одразу від них, мов від роси, все ожило ніби. На комині печі стало чіткіше видно мальовані рожі. Вікна посвітлішали. Скриня зробилася довшою і ширшою. У миснику, на всіх трьох полицках, засміялися різноколірними ободами, півниками й червоними вишнями тарілки й блюдечка. На припічку, по добрій своїй волі, заторохтіли горщики, ніби чиясь незрима рука пробігла по них дерев'яною паличкою... Випростався Петро з мокрим обличчям; шукав очима й не знаходив рушника. Данило, не спускаючи очей з несподіваної гості, поклав ніж мимо миски, у простір, і той, не маючи опори, впав на землю.

— Просили мама... солі білої!.. — сміливо вимагала Катруся, ласкава, як голубка.

Трудно пояснити, чому після того, як Катруся повторила свої слова, чоловіки стали шукати сіль удвох. Син мацав під лавкою в кутку, батько в комірчині. Потім вони розминулися посеред хати, й Петро пішов до затильного вікна, Данило ж почав зазирати по черзі в кожен з п'ятнадцяти довгошиїх глечиків, що були в них на господарстві. А сіль лежала в синій коробочці на скрині, на самому видному місці!..

Увесь цей час Катруся стриміла біля порога. Зухвало-весело зиркала по хаті й по них, двох чоловіках. І знати було, скільки грає, співає і танцює в її безтурботному сердечку почуттів! Здавалося, ще хвилина-друга, й вона, не чекаючи тої солі, дзвінко зарежоче, стріпоне білими кучериками, крутнеться на нозі, й щезне так раптово, як і з'явилася, давши зрозуміти обом Шигерам, що вона ловко пожартувала над ними!..

Звичайно, сіль все ж була знайдена, ретельно загорнута в шматочок газети й поважно вручена прохачці. Усім трьом було приємно. Одержавши пакуночок, дівча подякувало швидкомовно і зникло дивним вересневим ясновидінням. Шигери ще трохи постояли у дворі, подивилися Катрусі услід і знову взялися кожен за своє діло.

Озиралися навколо, ніби нічого й не сталося. Чи мало людей заходить до Шигерів? Але через два дні Данило, дрова рубаючи в дворі, несподівано заніс сокиру над головою, потримав її хвилину в повітрі й повільно опустив додолу, як і раніше — ніж, мимо колоди, спинений раптовою думкою: «Чому ця шістнадцятилітня Катруся Стасюкова прибігла позичати солі з приворотських воріт у ворота дунаєвські? Адже — кілометр з сажнем!..»

Відповіді ніхто не дав. Як це часто буває, Данило мимовільно почав шукати її сам.

Тим часом сходило й заходило сонце. Перепадали дощі, земля промокала до кісточок і знову, паруючи, висихала. Пролітали буйні вітри, женучи небом зграї бурих хмар. Або знову утверджувалась над Жванчиком і околицями зачарована тиша. У повільнім плинні хліборобського клопоту Данилове серце непомітно, як соняшникова тареля до сонця, повернулося до загадкової шістнадцятки, що не знати з якої потреби прилинула так зненацька й мило під їх стріху. Власне, причина була: солі білої дістати. І хоч ще ніде, ні за яких умов сіль, терпка й скрипуча, не викликала в душі чудового почуття, що зветься «коханням», Данило почав у мислях своїх єднати тим словом Петра і Катрусю, ніби вінчальним вінком.

«...От, коли б так сталося!..» — починав він заглиблюватися у себе у полі, трусячись на причепі, й уже бачив, крізь пилюку над ріллею, як Катруся Стасюкова, завтрашня його невістка, переходить вулицею од двору до двору, в почеті дружок із світилками, врочисто й весело шелестить биндами. Надивившись на милу жадану okazaцію,

Данило до тих слів, якими сміливе дівча здивувало Шигерів вересневого ранку, долучав інше закінчення:

— Дзінь добрий! Просили вас мама... просили вас тато, і я вас прошу, прийдіть до нас на весілля!

Зачарований своєю мрією, старий Шигера почав допитливо поглядати на сина. Той плинув у власнім світі. І після вісімнадцяти літ, добре закінчивши Жванчицьку середню школу, попросив:

— Ви би допомогли, тату, якби я поспробував — до Київського педагогічного інституту?

Данило від радості аж у долоні сплеснув! Аякже? А для кого ж іще він живе й працює? Але чому так далеко відбиватися від дому? Кам'янець під боком!..

Син вислухав, подумав і відповів трохи загадково:

— Там — простір, тату! Одразу — крила, й у київське небо!..

Петро теж був своєрідним романтиком. Батько не заперечував. Адже це ніяк не заслоняло хмаркою його золота-ву вимрійку! Бо ж саме після інституту й годиться, щоб збулося оте заповіття, започатковане словами:

«Просили вас мама...»

Недовзі Петро поспробував і — успішно. Щоправда, вдалося пробитися крізь стіни конкурсу не до педагогічного, а торговельно-економічного інституту. Зате у столиці!

То була славна перемога селянського сина! Злагодив Данило саморобний зелений сундучок — традиційну криничку невичерпну, в яку протягом п'яти літ, від семестру до семестру батько складатиме у Жванчику, син вийматиме в Києві дари подільської землі. І, за звичаєм, вклонившись у дунаєвських воротях один одному, попрощалися, розійшлися.

Залишився Данило Шигера з самими ясенами край воріт.

Знову побігли довкола Жванчика дні й ночі, прилинули й відлинули осінь, зима, весна. На початку літа вернувся із столиці син (досі писав лиш скупі, мало задовольняючі батькову цікавість листи). Петро, як Петро. Але вже не просто Шигера, а студент другого курсу.

Батько ніби не помітив змін, їх майже не було в Шигері-молодшому. І все ж, щось невловиме, неосяжне оком ніби й сталося. Кілька невідомих Данилові слів у звичайній розмові між батьком і сином. Манера палити цигарки: тільки коло відчиненого вікна або дверей чи біля пічки. Раніше спалені сірники кидалися в припічок або за вікно.

Тепер пальці студента старанно шукали попільничку, дарма що хата не підметена. Дбайлива синова запобігливість і уважність до батька, які були і раніш, обрамлялися зараз ледь помітним опікуством й ніби висловлювалися такими поблажливими словами: «Ех, батьку мій старенький! Що ти розумієш у законах діалектики! Знав би ти життя!..».

На це загадкове, що інколи проблискувало з Петрових замріяних очей або стікало нерозбірливою скоромовкою з вуст, батько відповідав перебільшеною увагою до вченого сина. Він і справді не знав основ високої матерії, але зумів ловко змайструвати першокласну, цілком міського вигляду валізку для студента й замінив нею зелений сундучок. На заощадження від продажу таких далеких від сутності нашого буття речей, як курячі яйця, коров'яче масло й груба свинятина, обновив плечі майбутнього економіста поролоновим пальтом, модним і для паризького бульвару. Штани були розкльошені, піджак без коміра, — все у високому сучасному ключі. Данило вже не будив сина на світанку, як колись, навчаючи любові до праці. Виправдовувався тим, що іншим руслом пішло Петрове життя серед берегів науки. Лиш інколи, обережно відхиливши двері до другої половини хати, непомітно зазиравав кризь щілинку. Видячи, що син читає, шанобливо усміхався. Навіть коли Петро засинав з книжкою на грудях (а це траплялось часто), Данило з гордістю відступав навшпиньках, розуміючи сина, як самого себе...

Так дійшов до середини другий рік Петрового життя у столиці. Наприкінці останнього семестру Данило одержав від сина листа:

«Папа, салют! Пишу коротко, час — золото. Якщо все буде — лади, приїду на десять днів з Ніною. Маршрут ляже на Алушту (Південний берег Криму): тиск, нерви й усе таке. У Ніни, звичайно, я здоровий, як Олімп. Я, мабуть, супроводитиму її, інакше не можна. Сам розумієш... Ти не дрейф, будь у формі. Ранок од вечора мудріший. Словом, пока! Чекай теле. Петро».

Кілька разів перечитував Данило Шигера синового листа, поки проник у незвичайне слово. Коли б не було там приголомшливого «Приїду з Ніною...», причіплювача глибше заповонили б роздуми з цього приводу. Тепер на те не залишалось і хвилини часу. Іде з Ніною!.. Може, з невісткою?..

«Теле» прийшла через десять днів по тім. Принесла її та ж Катруся Стасюк, що тепер працювала листоношею на пошті. А ще через дві доби Данило зустрів на воротах, між двома ясенами, Петра й Ніну.

Петро був як Петро. Та коли Данило побачив Ніну, його серце спочатку болісно стислось, потім забилося часто, лунко. Ніна була така тонюсенька й худесенька, біленьке платтячко на ній таке прозоре, туфельки такі делікатні, дзьобаті, її оченята й вії так густо підведені чорною фарбою, пальчики й нігті такі довгі й нафарбовані, волоссячко так химерно закручене на круглій голівці, носик такий кирпатий, що Данило враз пригадав різноколірну японську ляльку, бачену колись на обкладинці великого журналу. Подуй, вітре, сипони дощ!.. І розклеїться, розвалиться лялька, злиняють кольори!.. Данило знову аж в долоні сплеснув від зворушення!.. І Петро виглядав біля неї якийсь чужинцем з розкішною, давно не стриженою шевелюрою, борідкою під іспанського артиста, зі сталевую обрубкою на лівій руці й довгим нігтем на мізинці.

Коли Ніна заговорила, Данилові здалося, що то жалібно плаче пташка в клітці найтоншим у світі голосочком: «Цінь-цінь-цінь!.. Цінь-цінь-цінь!..» — скиміла Ніна, й було видно, як вона втомилася, придибавши на своїх високих каблуках по грудкастій дорозі від автобуса в дунаєвських воротах сюди, до їхнього двору. Ледве забрівши у світлицю, безсило опустилася на лавку, стріпонула з ніг туфельки. І цілком уже безпорадна, попросила Петра, щоб стяг з її ніжок панчохи.

Шигера-старший розкрилив руки, ніби збирався полетіти в небо! Нарешті, після довгої і сумної відсутності, в його господі з'явилася жінка! Може, то подруга синова, його кохана, може, наречена, — для Данила це не мало ніякого значення! На зміну Ганні прийшла Ніна, ось у чому полягала його радість. Одразу все ожило під його ловкими руками! У печі негайно забулькотіло й зашкварчало. По кутках запахло м'ятою. На скрині забіліла чиста скатерка, над картинами — злежані рушники й обруски. Лише день минув після прибуття Петра й Ніни, а батько в нестримній уяві вже добудовував з причілка третю кімнату для молодят, бавив майбутнього внука; журився, чому не приходять пара і до нього; гаряче обмірковував, як поліпшити слабке здоров'я невістки. І сердито картав сина за можливу неухвагу до дружини! Та бігав, мчав, клопотався то

в хаті, то на городі, то в саду, бажаючи «не здрейфити», якнайліпше прийняти гостю. Витав на сьомому небі!..

Десять днів стекло, як безризна вода ярком крутим, і діти покинули батька з ясенами, а з Алушти вернулися просто до Києва. Осліплений невсипущим піклуванням про своїх гостей, Шигера протягом цього короткого часу не мав можливості простежити стосунки між сином і дівчиною. Це тим трудніше було зробити, що Ніна й Петро з ранку до вечора пропадали біля річки на Трибухівці або в траві Соколицького лісу, набираючи в легені кисню, так потрібного їм для інститутських аудиторій. І все ж, коли діти від'їхали, Данило відчув, що вони залишили в хаті добру надію, а його аскетично-жалібна самотність поступилась перед чимось вельми приемним, давно очікуваним. Той настрої утримувався довго, як часом залишається на тривалий період якийсь сильний запах. І хоч листів ні від Петра, ні від Ніни не було, Данило ходив білим світом веселий і бадьорий.

Та одного разу Катруся, тепер уже наречена Степана Борщуна, подала Шигері давно очікуваний пакет. Він прийшов теж із Києва, але адреса на конверті була написана не синовою рукою. Коли трохи здивований батько розкрив листа й прочитав кілька рядків, його обличчя одразу подовшало, під очима поглибились зморшки. Писала якась Діана Мостових. За дорученням Петра вона передавала його палкий привіт, вибачення, що не може й сам приїхати, бо перебував на практиці в Житомирській області, не менш гаряче вітала, бажала міцного здоров'я, а заодно просила від імені свого найкращого друга Петра й від себе дозволу заїхати до нього дорогою до Кишинева, щоб побачитись, познайомитись ближче. Тим більше, що з нею — дитина, семилітня Светка, а подорожувати з маленькою нелегко.

Лист Данилові дуже не сподобався, дії Петра — теж. Яка Діана? Була ж Ніна... Що за безцеремонність; їхати за проханням чи дорученням? До чужих людей, з дитиною!.. Перечитавши загадкового листа разів зо п'ять, Данило вирішив відповісти Петрові, аби ця не приїздила. Та відклав до наступного дня: треба було йти в нічну зміну до трактора. Ранком вернувшись, завагався: куди писати, Петра ж у Києві немає...

У нерішучості минув тиждень, а в понеділок під'їхало під самі ворота дунаєвське таксі, вивантажило з себе Діану Мостових, її доньку і дві валізки.

Розгублений Данило вибіг до ясенів. Діана йому одразу не сподобалася. Набагато старша від сина, у протывагу Ніні — повна. З тонкими губами й дуже швидкими, постійно шукаючими щось очима. Розраховуючись з шофером, вона так і не витягла із рота дорожого цигарки, зате холоднокровно й вимогливо чекала, застигнувши в одній позі, напівобернена до Шигери, — поки водій шукав по своїх кишенях здачу... Але коли Данило перевів погляд на Діанину доньку, ображене серце знову болісно стислося, потім забилося лунко, радісно... З-під біло-рябої шляпки з червоною стрічкою, що дуже нагадувала гриба-мухомора, на Данила цікаво дивилася тоненька конопелька. Ледве вилізши з машини, дівчинка розкрила пелюстки вуст, створила незгасаючу чарівну усмішку й сміливо підійшла впритул до Шигери. Двома тендітними рученятками взяла вказівний і мізинний пальці правої Данилової руки, потягла до себе. Випрямила його долоню, лунко шльопнула по ній своєю рукою й весело-зухвало сказала:

— Здрастуй, Даниле!

— Светка, як ти говориш? — скрикнула Діана.

В Данила здригнулися вуса, розійшлися лівий — уліво, правий — управо. Губи тріснули, білі зуби вищербилися в одвітнім сміху, а в очах засяяло тепло. Щойно захмарений і поважний, він, зворушений, запитав конопельку:

— Меду хочеш?

— Хочу...

— Вишеньки хочеш?

— Хочу!

— Яечко хочеш?

— Хочу!..

Такі тим часом фуркнуло мотором і від'їхало. Данило узяв в одну руку більшу валізку, другою обережно обняв пальчики конопельки-грибочка й повів своїх гостей до затишної господи. Дівчинка одразу почала танцювати-витися навколо нього, забігаючи то з одного боку, то з другого. Й запитувала-запитувала без втоми, без перерви! Мовчазна Шигерова хата виповнилася малиновим дзвоном дитячого голосочка: він діяв на Данила, як соловей і жайворонок укупі. Діана Мостових незабаром поїхала до Кишинева, а Данило Шигера вже й не уявляв іншого життя під ясенами без конопельки.

Знову, як сталося й під час приїзду Ніні, Данилові не вдалося вяснити, в яких стосунках перебувають Петро й Діана. Але вже те, що дві Мостових приїхали від імені

й за адресою його сина, відкинуло батькові сумніви геть, схилило Шигеру-старшого до дівчинки. Що з того, що це — без сумніву — не Петрова дитина. Але вона — Діанна, а Петро й Діана, принаймні, щирі друзі. Далі перед Шигерою виростав знак запитання, але він тут же кумедно розсипався, перетворювався у радісний оклик, а на самому його вершечку сиділа, пустотливо вимахуючи ногами, конопелька, в своїм рябім капелюшку, схожим на грибочок-мухомор. Усе приємно змішалось, Данило не хотів ні про що інше й думати...

Для Шигери-старшого настали щасливі дні. Дівчинка виявилася дуже цікавим створінням. Удосвіта Данило залишав її одну, обняту рожевим сном, навшпиньках виплітався з хати й брів у поле до тракторів. Через годину придибувала теща, стара Ганнина матір, яку конопелька з першого ж погляду охрестила «червоною бабою», і так само навшпиньках починала порати сніданок на другій половині.

Дівчинка вставала сама. Вмивалася, причісувалася й вибігала до «червоної баби» з неодмінним запитанням: — Уже готове?

Якщо сніданок уже поспівав, конопелька з власної ініціативи несла його в поле, перехиливши в один бік голівку, а в другий виставивши руку з «близнятами» від тяжкої для неї ваги, й не проливала ні краплі. Дійшовши до загірки, вона спинялася на краю дороги — маленька божа корівка, метеличок серед могутнього моря хлібів — і вітально махала рукою до ревучого трактора. Данило ще здаля помічав за пилюкою дівчатко, бо вже не раз позирав на шлях, й у нього заспівувала душа, а на очах виступали сльози... Дійшовши кінця, жваво зіскакував з причепа, відводив конопельку до дерева чи струмочка, й там вони снідали разом, роблячи це неквапливо, поважно й з добрим смаком. В ході того славного діла конопелька здебільшого грала роль кмітливого допитувача, а Данило — обізнаного відповідача.

Так збігали Данилові трудові дні, а в неділю для обох було подвійне свято. Шигера сам видумав такий подарунок для конопельки, в подяку за сніданки в полі й ту радість, яку вона доставляла йому своїм щебетанням. Данило виводив дівчинку на сільський ярмарок. Побравшись за руки, обоє повільно ходили між рядами сидух, обмацуючи запашні жванчицькі калачі, помазані ячним жовтком медяники, домашні ковбаси, полив'яні миски з півня-

ми червоними й горщики писецьких майстрів. Бочки з медом або саморобним квасом, птицю живу й битую і ще та й іще — очима бачили, а пам'ять не встигала зафіксувати все. Біля кожної речі, яка найбільше зацікавлювала конопельку, Данило зупинявся. Діловито запитував ціну, потім починав прискіпливо торгуватися. Оскільки потрібних грошей не було, а Діана Мостових доньці теж нічого не залишила, обоє після завзятої боротьби відступалися від товару й ішли далі, так само поважно оглядаючи й торгуючи інші речі. Ярмарок починав, зрештою, рідшати й роз'їжджатися. Йшли додому й вони. І конопелька не могла натішитися голосистим свистком...

Коли Діана Мостових вернулася за донькою, Данилове серце впало і покотилося по ріллі мимо трактора від великого суму... Знову поскакали по нерівному зораному полі його дні, повні самотності й нудьги. Але попри той стан в душі причіплювача народилося якесь дивне бажання. Данило став частіше визирати листоношу, тепер уже одружену Катрусю, або виходив на край Дунаєвецького шляху: чи не їдуть гінці або інші люди від його Петра? Повен тої тривалої і важкої самотності, Данило, зрештою, ладен був бачити в своїй хаті кого-небудь, так чи інакше зв'язаного з іменем його єдиного сина, перебірливого Петра, розуміючи, що тепер, коли він постарівся, один Петро міг допомогти йому у важкій втраті, ввести до батькової господи когось такого, хто б міг замінити Данилові Шигері його незабутню Ганну...

Петро, як навмисне, листів не слав, не їхав. Але на останньому курсі рипнули ворота під ясенами, й молода матір, Катруся, радісно усміхаючись, бо знала, як Данило Дмитрович жде, задзвеніла здаля тим не забудим, дорогим для нього голосочком, яким давним-давно солі в Шигерів позичала.

— Від Петра! Авіо! Читайте! Радійте!..

Данило густо почервонів, потім трохи зблід. У нього тряслися руки. Тому, намагаючись бути роблено спокійним, навіть ніби байдужим, узяв листа і, подякувавши листоноші, сховав до кишені. Перекинувшись для годиться кількома словами з ним, Катруся пішла далі, а Шигері ці хвилини здалися вічністю.

«Дорогий батьку,— писав Петро.— Добиваю останні тижні в інституті, після чого їдемо з Оленою на Сумщину, до її батьків. Там будемо й готуватись до захисту дипломної роботи. Звичайно, ти маєш право сердитись, може,

гніватися на мене, я винен. Виправдовуючись, скажу: не таке легке життя, батьку, як, може, тобі в Жванчику здається. Одним словом — діалектика».

* * *

...Я, мабуть, не додам до цього ні слова, як і пообіцяв. Я не прихильник отих вимогливих, що доконче доскіпуються: «Ти мені витягни та на долоню поклади!...». Звичайна історія, схожа на інші... Головне, щоб ясени росли, безкорисливі свідки, посаджені колись Даниловими і Ганниними чарівними руками.

Над зеленою землею, під високим блакитним небом лине простором яскрий жванчицький день.

Прислухайся, Максиме! Ніби чути, як стукотить серце нашого часу. Мільйони живих істот розкрили вуста, п'ють повітря і сонце. По цім чарівнім світі величаво походжає людина — жванчицький хлібороб. Діяння його мудрі, підпорядковані єдиній меті: в усе земне і небесне вдихати буття.

Нас, солдатів минулої війни, народ називає лицарями тої золотої ідеї. Власне, в ній, мабуть, і полягає суть призначення людини: сам гинучи в бою, ти давав життя метеликові і Жванчикові, Максиме. Чи запам'яталося тобі з побачених моїх земляків зморщене обличчя Матея Розмарини? Знаєш, чому він довго живе? Він ніколи не мислить про смерть!..

Сонце поволі хилиться до мерехтливо-зеленого обрїю, тоне в замріянім надвечір'ї. Наша подорож триває, бесіди ще не настав кінець. Якесь дівчатко, біле, як гуся, переходить оддала дорогу з повними відрами на коромислі, всміхається і привітно киває до нас рукою... То непогана прикмета, Максиме!.. Махни ж і ти пілоткою у відповідь, як колись на поході бувало! Махни скоріш!.. Дівчаті буде приємно... Дякую! Хороше стає на душі, якщо зробиш когось радісне й приємне...

Чіткий, спокійний наш солдатський зритмований крок. Раз-два! Раз-два! Дивися ж і слухай. З ким ми зустрінемося далі, Максиме?

ПРИВОРОТСЬКИЙ ЯР

I

До Приворотського яру веде кілька доріг. З боку Жванчика треба вийти на південно-східний край села. Спустилися до Перелісок, минути Чимбарівку. Звернути вліво, попри ліс Приворотський, стежкою — через нього. І на околиці — яр. Можна піти й через Малий Жванчик. Напрямок починається біля Колосової хати. Йдемо просто на схід. Минаємо каменоломні (вони залишаються зліва), спускаємось до містка. На цім ще боці повертаємо до правого берега, звивистою, вибоїстою дорогою простуємо на південь. Річечка правитиме за компас, хоч заблудити тут ніде. І тільки минемо останню хату в Малому, за нею — знову яр.

Добираються до того й з Привороття, яке недавно перейменоване в село Подільське. Треба йти звідти, де колись стриміла «фігура», тобто хрест, покритий зеленим мохом зі статуеткою розп'ятого Ісуса в терновому вінку. Від дороги на Жванчик — у праву руку. Полями, нижче, аж до хутірка, де школа. Порівнявшись із нею, бачимо: в тісній, глибокій долині — хатки, повиті синюватим туманом. Приворотський яр.

Яр Приворотський — місце знамените. В ньому живуть цигани.

Поселилися вони тут давно. Мабуть, ще тоді, коли Поділлям гасали татарські орди, вірмени браталися з українцями в Кам'янці й Могилеві, округа шуміла темними пралісами, а звірі, можливо, й справді говорили, як твердить добрий чоловік. Все ж, доскіпуючись витоку циганського родоводу, приходив я кілька разів сюди із заповітною метою. Зігнувшись у три погібелі, залазив до низенької хатки найстарішої серед родин дев'яностолітньої Ганни Ліванкової. Висипав у подолок її брудної спідниці дороги

цукерки в срібних обгортках, пригощав міцною горілкою. Раз витяг із кишені малинового червінця...

Циганка не подавалася, як Кам'янецька фортеця.

— Хитрий ти!.. У-у, який хитрий!..— хижо блискала чорними очима, в яких, як і в темному лісі поруч, вічно жила чарівна таємниця. І не зрозуміло було, радіє чи сердиться вона:— Нема такого мужика на світі, щоби циганку переловчив!..

Від повсякчасного куріння тяжко закашлювалася. Відхекавшись, знову непокаянно смоктала люльку, оковану міддю і сріблом, гордо повторювала:

— Нема!.. Іди геть, начальник!.. І не буде!..— наздоганяла вже за дверима, погрожувала кігтистим пальцем.

Та одного разу, ледве я переступив поріг її приземкуватої оселі, схожої скорше на печеру лісового звіря, ніж на людське житло, Ганна сама пішла назустріч. Узяла руку, поспішливо потягла за собою. Посадовила на скрипучий стілець. Виглядала зажуреною, смутною. Заговорила без додаткових запитань:

— Ой, біда, начальник!.. Ой, біда!..

— Що трапилось, ненько?

— Печаль упала на душу! Образили сім'ю! А кому винні бідні цигани?..

— Хто посмів?..

— Аркаша із Кам'янця... Зманув циганку нашу! Відбив од чоловіка! Хату кинула! Мужа кинула! До Аркашки втекла! Подивися, як плаче!..

Крізь заляпану давніми дощами шибу малого вікна я глянув у напрямі, показаному Ганною. На призьбі протилежної хати сидів старий Василь Тепелов. Жалібно промовляв до себе, кривився, похитувався. Сльози великий начебто брудні стікали на сиву бороду. Долі валялися на призьбі ошипанець хліба і порожня пляшка з-під самогону.

— Як сталося віроломство?— запитався я.

Може б, і тепер Ганна показала мені масними очима на двері, відхилила гостеву настирливу цікавість. Та подія, що сталася, так розтривожила стару, а, знати було,— й усю громаду циганську, що жінка й без того мала потребу вилити комусь душу. Почала одразу — слово за словом — лише раз дозволивши собі зробити коротку перерву, щоб набити криву, чоловічих розмірів, люльку й запалити її, за традицією, від кресала, кременю й губки.

Ось що розповіла мені подільська Ізергіль.

Літнього гарячого й безвітряного дня, коли все в яру — од циган до ящірок — мліло і в'яло від задушливої спеки, а мізерна річечка Жванчик ледве перекочувала теплі хвилики з каменя на камінь, з боку Подільського показався кований віз, запряжений двома могутніми жеребцями в сірих латках, масть у масть. З незвичайним гуркотом скотився стрімко в яр, з розгону вилетів на центральну (і єдину) вулицю хутірка, й аж там спинився. На передку сидів широкоплечий циган у зеленій сорочці, тутешньому люду невідомий. Оглянувся яструбиними очима довкола. Потім підкотив до розчищеної кузні Іона Гордія, в горні якої палав білий серед білого дня вогонь.

— Добрий день, господарю!..— прогрімів, як і щойно його віз, невідомий до коваля, погладив чорну лопатисту бороду.

Іон відповів кивком голови. Витер тилом долоні піт з чола, вийшов на поріг. Очі прибулого зухвало обмацували кістляву постать хазяїна кузні.

— Коня підкуеш?

— Можна.

— На всі чотири?

— Захочеш — і на п'яту...— жартонув коваль.

— Хи-хи-хи!..— засміявся незнайомий.

— Хи-хи!— поміг коваль.

— Слухай, бадіко! Я сам підкую!..

— Нащо ж просиш?

Прибулий широко всміхнувся, показав золоті й прості зуби в роті. Злукавив терновими очима.

— Для хитрості. Циган не може без неї! Ти будеш курити, я буду кувати! Залог заб'єм! Чия візьме!..

— Який залог?

— Заки дві цигарки висмалиш, я чотири підкови наб'ю! Хто хуткіш своє зробить, той ховає гроші в кишеню!

Іон весело вишкірився в свою чергу й саме в цю мить стало якось дуже випукло видно, що обидва й справді — цигани. Цікаві до прибулого, його коней, воза підводилися з-за хат, з-під кушів воскреслі від спеки мешканці яру. Кропилися млявою водою з річки, повільно підходили до кузні.

— Клади червоного!

— Клади свого!

Два гарячих квадрати паперу лягли на ковадло, ніби два огнистіх бруски, вихоплені шойно з горна.

Іон поліз рукою до калитки з тютюном. Невідомий розпряг підручного коня. Підвів до кузні, прив'язав до дерева.

— Твій тютюн — солома-тютюн... Кури дві цигарки з мого!

— Згода!

Чорнобородий сам зробив дві закрутки, тугі, мов струки кукурудзи.

— Запалюй!.. Ну, вйо!..

Тут почалася диявольська, чисто циганська веремія. З першої ж зтяжки Іон гірко закашлявся. Зігнувся, вилупив почервонілі очі й став бухикати, ніби в барабан бив на весіллі. Сухий був тютюн, та чомусь не горів. Гордій, усе ж, не розгубився. Намагаючись не брати диму в груди, жадібно смоктав і видихав отруту. Виймав цигарку з рота, м'яв у пальцях, дмухав на неї потрісканими губами, аби краще тліла. Піт виступав на ковалевім чолі. Аж переступав від нетерплячки з ноги на ногу, сильно бажаючи перемоти, скорше допалити, одержати гроші.

Інакше виглядає у дивному цьому змаганні невідомий. Лиш ударили по руках, хутко витяг з воза заздалегідь заготовлені вухналі, підкови. Вихопив з Іонового начиння стамеску й почав ретельно зачищати копито передньої лівої ноги коня. Рухи мав спокійні, точні. Ніби й не квапився, а робота спорилася. Та ще як!.. Всього кілька хвилин перебував у кузні, а здавалося — працює тут давно: так добре бачив, де що лежить. Інструменти бігли йому до рук, як діти дрібні до матері. Це викликало подив у тих, що оточили змаганців. Ухкали від задоволення, потирали долоні. Лихоманно працюючи, чорнобородий зиркав раз по раз на Іона: як іде діло в суперника? Щиро чи з глуздом підбадьорював його:

— Кури, цигане, кури! Веселіш буде жити на світі!

Хвилин за десять кінь прибулого твердо стояв на землі, ловко підкований на всі ноги. Іон досмоктував першу цигарку. В нього кружляла голова, в животі нудило... Витирав очі, чортихався:

— Підстроїв щось! Хіба це тютюн? Сукно дунаєвецьке!

— Нашо неправду говориш?— заперечив бородатий.

— Підсипав чогось! Ні вогню, ні диму!— твердив господар кузні, ображено звертаючись до присутніх.

— Ану, дай сюди!

Прибулий гнівно вирвав з рук Гордія другу цигарку, креснув нового вогню. Та затріщала, засипала іскрами. Задимила в схованому за густим чорним волоссям роті незнайомого. Аж полум'я двічі бухнуло весело. Скоро за-
ртки не стало. Ніби проковтнув її ловкач.

Іонові залишилося розвести здивовано руки.

— Ти чорт, чи що? Відьмар він, люди! Тікайте від нього!

Бородатий зареготав. Жадібно згріб обома руками червінці, зухвало оглянув натовп. Раптом шпурнув гроші знову на ковадло:

— Дарую це золото на горілку! Для першого знакомства! Пийте, цигани, за моє здоров'я... Я до вас на життя приїхав!..

— Сам звідки?..— допитувався згодом Іон, коли вкинули в гарячі горла по чарці.

— Сам з Туви! А зараз із Бендер! А ще під Акерманем жив!.. Не загірю місця на світі!

— Ти — коваль?..

— Я — циган!

...Ото й був Василь Тепелов, який зараз плавав.

Коли горілку допили, а знесене циганами, доїли, Тепелов пояснив причину приїзду. Нещасливо оженився. Любив жінку, кохав її, гарна була!.. Танцювала славно, врожила ловко, гроші великі приносила йому... Лише дітей родити не вміла. Пожили палко, і — ні одного!.. Так яловою й проходила по землі шість літ. Мусив прогнати із шатра на вітер... Але жалко йому: гарна була, любив сильно... Вирішив сам прогнатися од неї... Запріг уночі коней і поїхав у божий світ, поки Цора спала. Тепер шукає іншої долі, кращої жінки. Циганові діти, як гроші, потрібні.

Розповідь Тепелова присутні сприйняли зі співчуттям. Причина й справді була поважна: розгубився, порідшав за війну циганський рід. Стали охоче пропонувати послуги. Цей — хату, той — свій промисел: ложки точити, решета підробляти. Скорений майстерністю прибулого, Іон Гордій запросив у спільники до кузні.

Тепелов поштиво слухав, дякував, усміхався. Потім сказав:

— Спасибі, чевале!¹ Я так і знав: ще є дружба між циганами! Пожию в шатрі, доки літо! Так з малого

¹ Чевале — брате.

звук: мене мама на снігу вродила... Та й подивлюся по окорузі, як тут і що...— додав по мовчанні, трохи загадково.— А от коней — достережіть, не покрадіть самі в свого!— усміхнувся власному жартові.

На цьому бесіда скінчилася. Тепелов напнув шатро, скинув з воза циганський скарб. Серед різноманіття речей усіх найбільше вразила семиструнна, цяцькована коштовностями, гітара.

Почав новий жити серед приворотських циган. Чим промишляв, ніхто не знав. Охочі бачили: щезав з кіньми і без них невідомо куди. На тиждень, часом — на два. Вертався з купою грошей, які любив носити за халявою чобота. Відіспавшись, влаштовував для всіх розкішний обід, на який тратилося півкабана, двоє відер горілки. Гуляли, співали, казилися два дні підряд, ніхто нічого не хотів робити. Відтак Тепелов знову зникав, а цигани не могли нахвалитися зайдою.

Було, проте, відмічено, що лопатобородий не такий уже й пияк та гуляка. Збігло лише півроку, і він навіз дерева, заліза. По першій зимі заходився ліпити хату. Звів її в північно-західному кінці хутірка, поблизу лісу. Наймав майстрів. Торгувався з ними до вмління, але більшість роботи виконав сам. Як пожовкла осінь у лісі, перебрався до теплого гнізда. Шатро ж старанно виправ, згорнув. На всьому миру шанівно поцілував його, сховав на горищі, як річ, що засвідчувала красномовно кінець одвічним циганським мандрам.

— Тепер пошукаю у ярках дружину ловку...— оголовив, виряджаючи за поріг після новосілля останнього гостя.

А її і шукати не треба було. Багато вдовиць і перезрілих дівчат бродило хутором, як і циганські голодні кози. Проте око Василя Тепелова націлилося на неймовірне, незаймано цнотливе. З тим і прийшов одного разу знову до кузні Гордія Іона:

— Хочу перехитрити тебе ще раз!— вимогливо grimнув він з порога, як колись, коли один коня свого кував, інший чужу цигарку смалив.

— Попробуй!..

— Віддай доньку заміж!..

— Надійку?

— Ага!

— Здурів, сатано!

— Ні!..

— Маєш п'ятдесят! Вона має шістнадцять! Сказився?
— Ой, ні, бадіко!..— скрикнув Василь, стукнув кулаком у серце.— Буде в добрі ходити, гроші рахувати, сало їсти!..

— Пропади ти в скалах із салом своїм! Згубити дитя хочеш? Он-о скільки жінок!

— Боюся, чевале! Стара баба — пуста баба! Якщо досі дитя не зродила, то вже повік не вродить! Нащо така в хаті?..

— Утопись в Дністрі, варіяте!

— ...А Надька молоденька! Любити буду!..

— Згинь, чорте, в лісі!

— Останній у роду Тепелов! Співчуваєш?

Василь різав рубом чорної долоні горло, ніби гострим ножем. Блискав гаряче жагучими очима:

— Ро-зу-мі-єш?..

III

Після кількох таких бесід Іон Гордій зрозумів не стільки Тепелова з його зникаючим родом, як талант лопатобородого гроші з повітря робити.

«З таким локвим зятем може й мені легше стане молотом у кузні махати?..»— роздумував він ночами на твердому ліжку.

...На нерівному весіллі стара Ліванкова гірко напилася. Ходила поміж рядами сидячих на землі циган, опиралася кістлявими пальцями одному на сухе плече, іншому на кучеряву голову — матір чи не всьому родові циганському. Водила сов'ячо-чорними очищами по Василевих гостях. Примовляла-приголошувала:

— Чули, цигани!.. Фраєр фраєрові доньку продав! Кладе ціну на дітей, як на коней! Не так багато грошей узяв, як гріха на душу! Любов у квітці нерозпуклій задушили!.. Ото — Іон, ото — Василь,— показувала по черзі то на зятя, то на тестя пазурчастим пальцем.— Два фраєри ярмаркові! Добрі батерочки! Гей, гей!..

Іону Гордію було дуже соромно. Встромив очі в миску з капустою, не міг підвести їх на людей. Пік червоних раків неголеним обличчям, шипів розгублено й сердито:

— Вгамуйте стару макітру! Чого вона хоче? Невже батько дитя рідне скривдить?..

Але сказати п'яній циганці слово напроти не наслідював: ще батька Гордієвого — Йосипа — бавила маленьким Ганна Ліванкова.

Інакше реагував на базікання старої чужинець Тепелов, місцевим звичаям непокірний. На весільній громаді не чіпав п'яну. Та ледве Ганна виплелася за хату по своїй потребі, Василь непомітно пішов за нею. Підкрався ззаду, затулив циганці долонею рота. Й хутко-хутко потяг глибше в яр, од річки, межи верби. Стиснувши її межи колінами, тупим кінцем ножа розціпив бабі зімкнені зуби. Вхопив ціпкими пальцями язика. Витяг з рота, доки ліз.

— Слухай, відьмо!..— зеленим змієм зашипів лопатобородий, люто пронизуючими Ганну червоними від пасії очима.— Не замкнеш на ключ гнилі зуби свої, язика вирву з паскудного писка твого! Обчикрижу ножем по самий край! Чим будеш бараболю перевертати?..

Від страху й горілки циганка посиніла, затряслася дрібно. Тепелов різко повертів вивернутим її язиком, немов свердлом, шпурнув стару під вербу. Намагаючись впинити тремтіння пальців, пішов п'яно знову до весільного гурту, аби не помітили його відсутності. З півдороги озирнувся:

— Не замовкнеш, сово, голову патлату скручу!.. Чорта на тебе накличу! Надька по-доброму йде! А тобі яке діло?..

Опритомнівши, Ганна на весілля не вернулася. У неї розпук язик. Боліло в усьому роті. Не могла розповісти, як там далі йшло. Особливо, як велася на оказії шістнадцятилітня, що виходила заміж за п'ятдесятилітнього.

Надія, між тим, сиділа в цей час за столом, у центрі, одягнена, як циганська королева. Гостям трудно було розгадати стан і настрої дівчини. Зрідка оглядала свій одяг, щасливо усміхалася. Крадькома зиркала у щербате дзеркало, на високе смагляве чоло під чорним разком кучерів,— їй було приємно. Адже такі дорогі речі, куплені Василем Тепеловим, Надія одягла вперше в житті, нелегко було ковалеві утримати сім'ю з п'яти душ. Лише коли Ганна Ліванкова, нерозумно напившись, стала верзти непутящі слова, молода кілька разів глянула на неї, згадала, що вийшла заміж за велінням батька... Скривилась... Це тривало недовго. Хтось ловко капнув у її наливку спирту, молода, не помітивши, випила. І повеселішала.

Давно не пригадували цигани такої гульби! Царем володарював над гістьми Василь Тепелов! Як пити, як гуляти, так співати й танцювать!.. Під дзвін позолоченої гітари із семи веселих і смутних струн вийшов циган на середину хати. Що ж то була за штука, його танець, ой мамо!.. Вогонь і полум'я — в обіймах!.. Сіль і перець — до купи!.. Мороз і спека сорокаступневі на одній спині!.. Ці слова

близько стояли біля того, що він витворяв!.. Ледве стукнув вимогливо хромовим чоботом — далі вже нічого не можна було розібрати!.. Щезли руки, ноги, все тіло! А на землі швидко завертівся червоний стовп із чорним верхком, по яких неясно вгадувалися циганова червона сорочка й кучерява голова! І лиш згодом, коли уповільнювалася сатанівська коловертъ, розрізнялися Василеві очі, горючі, як у вовка!.. Ой тату!..

Три дні гуляли на Тепеловім весіллі яро-приворотські цигани! Гості, коні, пси, кози, свині й два вільновідпущені попугаї — все було сито-п'яне, по шию вдоволене. Шальний гвалт линув з ярка на всі боки, підіймався угору, до близьких сіл, аж їх мешканці нахилилися над урвищем, зазирали на дно. Дивувалися лише. Як загула на світі ніч третя, рідня й гості, під схвальні вигуки й танці, провели одружених до лісу.

Не вів, а ніс Василь дружину в темно-зелені шати. Бачили чорти з відьмами, бачили трави росяні й зорі високі, що він виробляв там з нею... На ранок вернулися до ще п'яної хати: щасливий Василь і заплакана Надія. Почалося в Приворотському яру ще одне сімейне життя.

Цікаві до чужого, стали допитливіші з циганок підзирали за щойно одруженими. Як то старий з молодкою життя проживають? Підгледіли, насамперед, що Василь настійно вчить Надію танцю. Святково одягнений, ніби на храмовому празнику, перебирав, біля порога стоячи, струни гітари, ласкаво дивився на середину хати. По ній плавно ходила Надія, невміло переставляючи ногами за велінням свого чоловіка. Поводила тонким станом, підморгувала горшкам і кочерзі, приплескувала в долоні.

То була не просто наука ради дозвілля. Василь вбачав у Надіїнім танці інше. Молода, гарна, вона мала здійснити давню його мрію. Показував химерні фігури, повороти, виверти. Робив усе повільно, щоб дружина запам'ятала, час од часу примовляючи:

— Ходи, любя, ходи славно! Отак, отак, якщо хочеш білий хліб щодня їсти!..

Юна танцівниця старанною ученицею була. І хоч її трохи кривдили й коробили слова Василя про хліб, з похвальною увагою стежила за рухами вчителя, чітко повторювала їх. Вона ж бо й сама з дитинства бідолашно-веселого свого любила від душі рідні шатрові танці на зеленій траві, при палкому вогнищі!.. А побачивши — лише раз! — як танцює лопатобородий, забула й матір рідну!..

Може, саме через танець карколомний і пішла сміливо за старим-битим назустріч невідомому життю, до якого пристрастно манив її зайшлий циган. Тепер, старанно виходжуючи колами по хаті, сплескуючи в довгі тонкі долоні, дрібно трясучи худими плечиками, вимріювала Надія себе в польоті над рідним яром, високо, у сьомому небі!.. А Тепелов, пильно стежачи за несмілою мовою ніг і рук, за всім ясным образом юної танцівниці, хрипко підбадьорював словами, ніби батіжком цьвохав необ'їжджену кобилу.

— Ой, замерзла! Ух, холодна! Ще раз-раз!.. Ну-ну-ну!..

Іноді, коли Надія плутала або не вдавалось якесь дуже складне колінце, циган напружено стримував себе, щоб не вдарити її. Вогненна кров, заспадкована з прадідів, тувинських степових мандрівників, закипала в ньому, зривала покришку й вибігала назовні. Щоб вгамувати й охолодити її, Василь сам вискакував на середину хати, здіймав руки догори, погляд яструбиний кидав додолу! І горів-палав у шаленому танці, рикаючи-приговорюючи:

— Отак треба! Отак, отак! Якщо хочеш сало їсти!..

Потім падав, де стояв, очищами чорними просив пити. Надія подавала, відходила й зачудовано дивилася на нього.

Інколи обоє, по єдиній, дивній змові, шезали на добу-дві з яру, нікому й слова про те не сказавши. Родичі, стривожившись, бродили ущелинами, зазирали в кутки й закутки придністровського кам'яного громаддя. Гукали на чотири сторони світу всілякими голосами, жадібно чекаючи відгуку. Тільки луна дражливо перекривляла їх. У цей час Василь і Надія сиділи десь у прохолодно-тінявій гущавині лісу чи в скелях за вивертом річки. Смажилися, ніби ящірки, на пекучому сонці або насолоджувалися пахощами трав і грибів серед зелених дерев і тіней, збитошно й насмішкувато наслухаючи до тих гуків здолу.

Часом Тепелову надокучало лежати горілиць на руці Надії, й він запитував, ніби вони щойно спустилися з он тієї хмарини, що повисла над Чимбарівкою, на невідому їм землю, де все довколишне — дивне й незвичайне:

— Со шумінела пало кусто? ¹

— Во-да!.. — розтягала Надія в пісню своє чудування.

— А адава?.. ² — вслухався у шелест крон, не спускав пильних очей із неї.

¹ Що дзюркоче за кущем? (Циг.)

² А це?

— Вітер у деревах...

— Песо пасюваса одой иххеласа? ¹ — грізнішав він.

— На траві зеленій!..

— Нат, нат, нат!..² — переможно зривався Василь на ноги, радісно заперечуючи все на світі.— То не вода, то циганське вино! Вітер-леговій — є пісня шатра. Місяць у. небі — сонце циганське! А трава м'яка, моховиця — ліжко наше пошлюбне, з якого ти випустиш на волю гордий рід тепеловських ромал.³ — І падав до неї на груди.

Трохи дивно й скрутно було стежити збоку за тим, що витворяли старий і юна, обоє дико первісні, красиві, як і вся тутешня подільська натура. Циганки, які крадькома стежили за тим усім з-за кущів, бігли до яру й, галасливо перебиваючи одна одну, розповідали людям, що вони бачили в скелях і лісі.

— Істинний циган, Василь Тепелов! Буйна голова! Ромбаро! ⁴ Не буде Надька мати спокій через нього!..— чуючи ці оповіді, віщувала стара Ганна Ліванкова, схвально причмокуючи висушеними цигарковим димом і вогнем губами, давно забувши Василеву кривду.

IV

З яких коштів жив Тепелов, яро-приворотські цигани не знали. Одні говорили — кіньми гендлював, інші — криниці копав господарям по далеких селах. Треті чинили наймудріше:

— Живе ж? Не краде? А нам яке діло?..

Інколи Тепелов заходив до колгоспної кузні. Допомогавав тестеві в гарячому ділі або кував щось на його ковадлі для себе. Бачачи, як горить робота у Василевих руках, зачудований Іон пропонував:

— Покидай свої мандри! Ставай до ковальського діла. Удвох залізо на золото перекуємо!..

Зять опускав молот, промовчував той заклик. Лиш інколи іронічно, з домішком далекого суму, зауважував:

— Якби ти циган із дуба, ти би так не говорив... А ти, Іоне, з верби... Он, схилилася над водою.

І вмовкав знову. Згодом додавав ніби про себе:

¹ На чім лежимо-забавляємось?

² Ні, ні, ні!..

³ Циган.

⁴ Велика людина.

— А з верби яка користь? Ні вогню, ні диму... Так собі — порохня...

Перед Василевими чорними очима вставали сотні горбатих верств, сполосованих шинами коліс його воза. Під синім небом, під небом хмарним і дощовим. У бурі, сніговиці. Все, що гартувало худе тіло циганське, несучи зрідка в жадібні руки короткі радощі, довші болі... І все ж усміхався пройденому, зухвало-весело твердив:

— Хіба справжній циган може без широкого світу? Ведмедя у яму вкинь: завие і здохне. Волю любить, кудлатий!.. То ми, цигани, навчили ведмедя волі й танців!..

Потім знову щезав.

Через рік Надія породила першу дитину. Не було впину радощам батька. Задовго до пологів припер із Жванчика два кошики самогону. Розклався з ними, як сидуха на ярмарку, серед головної вулиці й став пригощати кожного, хто проходив повз. Порцію видавав веселу, але ошадливу: чоловікам — повну склянку, огірок і шматок білого хліба, жінкам — півсклянки, кільце ковбаси й цукерок. Усі, споживаючи, ласо причмокували. Позирали в кошик чи не дасть Василь ще?.. Той вихитрувався:

— Друга, як прийдете на хрестини!.. Зичте здоров'я моїй першій дитині!.. Побажайте, аби Надька великого сина вродила!..

У день породин здивував увесь яр. Надія на світанку в хаті — доньку чорняву, Василь з приворотського шляху — корову руду... Де взяв — купив, знайшов, украв — цигани не розпитували: не за звичаєм було. Загальне захоплення здіймало велику хвилю в маленькій річці. Найбільше радів сам Тепелов:

Якби сина спородила, дарував би йому коня вороного!.. А раз дочка вийшла, н-на, тобі корову, чорненька Гашіцко!.. — чванився, гордував він.

Тільки Ганна Ліванкова знову, як і тоді, на весіллі, хижо зиркнула на тварину, потім на Василя, намагаючись розпізнати в ньому якусь тінь між густими бровами, неясницю тривожну... Пам'ятаючи, однак, що їй ліпше мовчати, прорекла про себе:

— Руда корова — не до добра... Не до добра — руда корова...

Та й так, ніби на картах нагадала. Кілька днів корову годували, напували, раділи всі загалом. Звичайно, й свіжим молоком ділилися-ласували. Та одного тихого надвечір'я Тепелов, який з досвітку відійшов у приворотському

напрямку, раптово показався на горбі над яром, просто своєї хати. Одразу ж загукав, замахав руками:

— На!.. Надь!.. Відв'язуй!.. До лісу!.. Корову!.. Хутко!.. Скоро!..

Поки Надія второпала, чого Василь хоче, циган скотився до перелазу. Скорше потяг, ніж погнав до лісу веселий дарунок породіллі. Наяккана дружина раз по раз цьвохала руду хворостиною ззаду.

В густому чагарнику Василь прив'язав задихану тварину до одинокого клена. Надії наказав сховатися поблизу й стежити за цим місцем. Сам витер піт з лица, рушив назад. З дороги оглянувся. Дружині коротко пояснив:

— Нічого!.. Ти... І все тут!.. Головне — цс-с!..

Ніколи не бачила Надія свого чоловіка таким збентеженим і суворим до неї.

З приворотського горба спустився невдовзі до яру середнього віку селянин. Заходив у двори циган, хоч тих дворів майже не було, заглядав до хлівців. Розпитував стрічних, чи не бачили корови рудої на масть, з надбитим рогом. Пропала днів кілька тому, і як у воду...

Цигани для себе бачили, для дядька — ні. Все ж, уникнувши розмови з селянином, виразно Perezиралися, хмурились. Раптом з лісу спустився Василь Тепелов, хутко пішов дядькові назустріч.

Привіталися. Хазяїн корови, мабуть, повторив Тепелову своє запитання. Як Василь відповідав, про що обидва говорили, цигани не чули. І підходити не бажали. Проте помітили: Василь Тепелов порозмовляв з дядьком кілька хвилин, пильно дивлячись тому в очі. Селянин повільно обернувся і побрів геть з хутора, поліз на горб тією ж дорогою, що спускався сюди, ні разу не озирнувшись. А Тепелов ще довго гриз зі свого місця палаючими очима дядькову спину.

Цигани тому дуже здивувалися. Ще ширше розкрили вони роти, коли невдовзі Василь, ніби очунявши, повеселішав, не знати від чого. Підкликав до себе циганського малолітка Миколку, щось сказав йому. І той одразу побіг стрімголов до річки. «Упадь, хлопчику!..» — скрикнув напружений Василь. Миколка з розгону впав. «Встань! Біжи далі!..» — наказав Тепелов. Хлопчик підвівся й побіг. «Впади в річку, впади!..» — скрикнув Василь, знову палаючи очима. Хлоп'я влетіло у воду, ніби його сильно штовхнули. Вимочилося, розбило палець об камінь і, зрештою, заплакало. Тепелов на дорозі весело зареготав.

Потім схаменувся. Оглянувся, чи не бачив хто-небудь того всього.

Та пізно він кинувся.

З тієї події пішла слава Василя Тепелова на спад і збиток.

Пильноокий від роду й за ремеслом, помітив Василь, що цигани, спочатку старші, потім і молодші, зробилися більш настороженими до нього. Поселені в яру багато зим і весен тому, вони вели мирний спосіб життя. Більшість працювала у колгоспі. Зналися з багатьма господарями ближніх сіл. Точили для них ложки, веретена, дерев'яні мисочки. Підробляли решета, гадали по базарах, вигодували кабанів. І майже відреклися від заспадкованого прадідами крадійства. Якщо ж і траплялося, що якийсь, не втерпівши, накапостить у далекому селі, яр гнівно ганьбив злодія, що посмів кинути тінь на громаду, гнав од себе пріч.

Але чи був злодієм Василь Тепелов?

Після okazji з дядьком, незаперечним власником рудої корови, й — за цим — чудасії з малолітком Миколкою, хутір стривожився. Хтось натякнув на чари, інший — на міліцію: Василь відчув небезпеку й підвів войовничу голову:

— Чого сполошилися, чевале? Не краду, не п'ю, не зобижаю! Ану зайдіть, бадіко, до хати на слово хороше!

Бадіки не йшли. Може, боялися, може, що інше. Стали обходити хату Василя і Надії здаля.

Так заселилася в душі Тепелових самотність. До тої біди — інша: посипалися діти. За два пологи — четверо! В цьому також вбачалася незвичайність...

Ганна Ліванкова знову заблищала хижими, відьомськими очима:

— По полуночах кружляє над димарем Василевої хати чортів вогонь! Лиш не знати, коли впаде на соломку. В усім Йона Гордій винуватий! Не треба було молоду за старого віддавати...

Шамряла скуреними губами ще кілька німих, неозвучених слів, лиш сама їх розуміючи. Потім прорікала вголос, з великою упевненістю:

— Хіба коваль свою доньку Тепелову віддав? Дідькові з Сивого яру! Циган вночі жінку обіймає, а вся ласка чортові йде з другого боку! Так!..

Дивно було, що Василь наслухав до Ганниних пліток, а не біг, як раніш, крутити язика бабі. Вбирав плечі, зги-

нався, що не пасувало його гордїй статури, й ішов пріч, аби не чути того.

Якось непомітно, але настирливо полізло крізь шпари дверей і вікон до середини Тепелової хати неприємне. Раз, коли, збираючись до Жванчика, чекав біля скрині Надїїного сніданку, та увійшла з сіней і з сумовитим збентеженням сповістила:

— Поїмо нині несолоне...

— Чо ж так?

— Сіль скінчилась. Я пішла до Марії позичити. Не дала.

— Ну, що ж...

— Нема, каже... А повна солонка лежала в миснику...

Василь хотів «порадувати» жінку, що її батько відмовив йому вчора у двох червінцях для базару... Але промовк. Посьорбали несолоне, розійшлись.

Дуже вразила Тепелова — може, не бажаючи того — сама Надія. Якось ввечері з натугою повкладали спати п'ятох напівголодних дітей і самі причакнули біля них на твердій постелі. Передрімавши, Василь почув, що дружина говорить до нього. Перепитав:

— Га-га?

Надія зробила те в свою чергу:

— Наслухаєш?

— Що?

— Ніби реве руда корова?

— Де?

— На горі, в лісі!..

Василь затамував дух. Руду вони зарізали наступної ж після заходин дядька ночі. Але йому й справді вчулося зараз щось подібне до коров'ячого мукання. Торопко зірвався, шукаючи в сутінках штани.

— Що ти думаєш робити? Що ти хочеш?.. — забігала по хаті й Надія.

Василь і сам ще не знав. Єдине бажання володіло ним у цю мить. Вискочити хутчіш надвір, знайти долею послану, заблудлу корову, залигати, привести сюди. Притулити її повне вим'я до ротиків своїх голодних дітей. Хай п'ють!..

І він справді вибіг надвір, зачарований круторогою ілюзією, вискрібся аж до лісу, жадібними очима пронизав темряву.

Там глухо шуміло потривожене вітром листя. Місяць сховався у хмарах. Блиснуло, заgrimіло. Почало накра-

пати. Ледве добіг до хати, як зринув на ліс і на яр густий, холодний дощ...

Через кілька днів після того щезла з хати Надія. Вийшла ніби до мами, тепліше, ніж звичайно, вдягнувшись. І не вернулася до обіду. Василь спочатку сердився, обіцяв собі побити жінку. Потім, не дїждавшись, пішов до Іона, зачинивши дїтвору на ключ.

У батьків Надії не було.

Не з'явилася вона й до вечора, й до ночі.

Тепелов стривожився. Підняв горянів, увесь яр. Почали згадувати, хто де бачив Надію востанне. Виявилось, ніхто... Зникла несподівано й крадькома.

Може, навмисне?

Ніч не спав. Наслухав до скимлячих від проголоду дітей, ще пильніш — до надвірної тиші. Хотілося, щоб збудилася вона, принесла живий звук, з якого б народилася і дружина.

Але тиша, як і вся ніч, дрімала.

Надія показалася на порозі хати наступного дня, під полуденок. Розчинила двері, трохи насторожена. Одразу хутко порухувала очима своїх діток. Усі!..

— Де ти була?— скрикнув зраділий Василь, забувши, що обіцяв побити її.

— Де була, там нема...

— Я ще питаюсь!..— схмурнішав чоловік.

Розуміючи, що сказати щось треба, Надія випросталася:

— Хліба сухого просила...

Тепелов зацікавився. Почервонів і зблід. Сів на лаву. Витер піт з чола.

Матір стала викладати з кошика убогі ласощі дітям.

Вперше за своє життя опустив Василь додолу чубату, горду голову. Потім важко вийшов з хати, ще тяжче піднявся на гору. Побрів до чимбарівської кооперації й наще гірко напився.

Вертався назад плутаною ходою. Промовляв до зелених полів, каміння, дерев, птиць, що траплялися на дорозі. У лісі спинився і почав клясти свою другу жінку. Карав її словами, ніби тяжко бив буками, дивуючись, як складно ті прокляття виходять. Потім, поспішаючи, аби лють і п'яний чад не випарували, став спускатися з горба додому, щоб таки побити Надьку. Перелазячи безводий ярок за кілька кроків од хати, впав, зачепившись за камінь. Посилкувався підвестись. Не зміг. За хвилину заснув.

Потекла тим сухим ярком, за вітрами, вбік Дністра остання слава Тепелова й випарувалась остаточно.

Це був лише початок біди.

V

Циганське пильне око не обминуло тієї пригоди, як за наказом Василя Тепелова хлопчик Миколка бігав, падав і, нарешті, влетів у річку. Випадок пішов по язиках. Спочатку гомоніли між собою лише ті, що бачили, потім розголосилося ширше. Стали цигани згадувати й інше в поведінці Тепелова. Дивувало: не кував, не ворожив, а збудував хату. Гарно одягав себе, жінку. Смачно їв, пив, грішми в кишені брязкотів. Старші думали одне, молодші — друге. Але заздрість виростала обопільна.

Один Тепелов знав причину всього, що він творив, розумів свій дар, заспадкований від матері Маріори, що на снігу його вродила й не заморозила. Бо мала такі ж очі чорні, вогненні, що гріли, а інколи й спалювали... З юнацьких літ пізнав ту силу, з часу, як зачарував пізньої ночі Гашіцку з сусіднього табору й заволік у місячне жито аж до світанку. Потім повернув те в ремесло, на все життя.

Василь умів чарувати!..

Користався своїм скарбом дуже обережно, щоб увесь не вичерпати, не впасти в немилість заворожених ним людей. Тепер, коли Надія внесла сухий нажебраний хліб голодним дітям, ніби вирок тому життю, яке Василь досі вів, Тепелов важко пережив це. Вирішив знову поспробувати божої чи сатанівської сили, що жила в його вогнистих очах, хоч і сам боявся її. Треба ж дати хліба дітям! Іншого виходу не було... Хіба що — колгосп?..

— Х-ха!..

Голодний циган презирливо скривив губу. Підвівся з лавки. Скільки разів пропонував голова артїлі кузню йому в руки, Тепелов здував ті запросини, мов пір'їну з долоні. «Він — син шатра! А шатро напнуте вітром волі!..» — згадував давню циганську пісню.

Не сказавши Надії, як раніш вона — йому, куди йде, подався до Соکیلця. В соколецькій котловині базар був рясно встелений їстівним. Ятки з м'ясом, фрукти, бочки з квасом. Гармидерувала свиняча торговиця... Червоніли та подзвонювали своїм мистецьким товаром гончарі..

Василя цікавило інше. На краю ряду з їстівним, поблизу церкви, циганові очі уздріли лисецьку бабу. Вона була кременна, товста, з рожевими щоками. Якраз така, якої Тепелову бракувало. З трьох сторін оточували її рожеві, лискучі кільця ковбас. Маленькі гори й горбики смачного. Котрий буде Василів?..

Впевнений у собі, циган статечно, як і личить господареві, що має власну хату й п'ятеро дітей, підійшов до господині, присів навпочіпки. Почав завзято торгуватися. Його пальці дивилися на ковбасу, а палаючі очі — на бабу. Чарували, вабили її. Відштовхували, щоб знову владно притягти до себе, ніби млоский вуж — розчепірену жабу. Наказували, впевняли, вимагали: «Віддай, жирна бабо, смажену ковбасу моїм дрібним дітям!.. Бо голодні...»

А товста, розтоплюючись потом, скиміла, захищала розкриленими руками своє добро, аби циган не вкрав якесь кільце, торгувалася люто, знаючи, з ким діло має. Та раптом відчула після тяжкого єдиноборства, як у її пальцях, схожих на маленькі ковбаски, зашелестіли циганові червоні, зелені гроші. Саме такої ціни, якої вона бажала. З осторогою поглядаючи по боках, стала баба рахувати їх, вирівнювати й складати в пачечку, до тих, що мала раніш. Загорнула в хустинку. Сховала за пазуху. Зробивши те, глянула на решту свого товару, сильно зменшеного у вазі й обсягу після відходу щедрого покупця. Допродала, відійшла за церкву. Ще раз витягла пакуночок, щоб остаточно почислити наторговане, довідатись — у прибутку чи в збитку...

Замість червоних і зелених папірців виявила ретельно порізані квадратики районної газети.

Василь Тепелов, тим часом, був уже далеко за Сокільцем. До зачарованих ковбас докупив за чесні гроші три буханці хліба, дві пляшки ситра і півкілограма найдрібніших цукерок. Щоб багаті було. Ніс це добро додому, запевняючи себе, що не допустить більше, аби його дружина зебрала по селах.

Надія саме мила голови трьом дітям підряд, коли їхній батько, задоволений, що вернувся із здобиччю, переступив поріг. З ходу висипав набуте на скриню, легко зітхнув: — Вгощайтеся... Поділи їх, Надю...

Надія скінчила миття. Знехотя поламала дівторі ковбасу, хліб. Сама відійшла за припічок, задивилася у мале віконце на вечоріючий ліс.

— А ти ж чого?— спитався Василь, очима запрошуючи дружину до ранньої вечері.

— Я не буду їсти,— сумно відповіла та.

— Чого ж?— насторожився Василь.

— Воно крадене...

— Ні!..— зірвався він на ноги.

— ...Ліпше спожити запрошене, ніж отаке.

— Надько!..

— Геть, проклятий!

Вона вибігла з хати...

Тепелов не став доганяти дружину, хоч і почував образу. Бо хіба ж ота ковбаса крадена? Вона зачарована! Батько чи матір передали йому в спадок дар божий — чар таємничий. Могутню циганську силу, подаровану небом, аби мав з чого жити для своїх трудно здобутих дітей. І він мусить користатися нею, бо до іншого нездатен: не мужик же, циган!.. Це так само закономірно, як і те, що паде дощ на землю або світить сонце, наступає літо зі жнивами й буде зима з білим снігом, народжується немовля й несуть старого на цвинтар... Чого ж вона?..

Така була віра Василя Тепелова, він їй сліпо покорявся. І раптом усе страшно зруйнувалось.

Те, що сталося незабаром, було схоже на весняний бурелом, що інколи налітав на ліс і яр після глибокосніжної зими. Місяців зо два після тої розмови з Надією, Тепелов не зовсім безпечно подався на далекі села. А вернувшись через тиждень, знайшов на дверях хати замок.

Відчуваючи недобре, не став шукати ключа в домовленому місці під порогом, знаючи, що його там нема. Схопив у хлівці обценьки, молоток. Витяг скобель, влетів до сіней, до хати, жадібно нишпорячи наляканими очима за своєю сім'єю.

Від неї не залишилося майже нічого. Тільки під припічком валявся забутий чи зоставлений навмисне старенький капчик з ніжки синка Олекси.

Якийсь час Василь Тепелов сидів на широкому спорожнілому ліжку з отим черевичком у руці, тяжко поводячи очима по холодній від мертвої тиші хаті, з жахом бажаючи проснутися від баченого. На жаль, він не слав. Потім, відчуваючи, що надворі вже сутеніє, трудно підвівся. Побрів, не маючи сили причинити двері, до Надіїних батьків — Гордіїв, ледь гріючи в душі слабке сподівання на краще.

Ті зустріли його моторошним мовчанням. Стояв на порозі, німо питаючись усіх, що сталося, благаючи підтримки, рятунку.

Так тривало довго. Нарешті у Василевих вухах прошипіли, ніби гаряче сичання, Іонові солоні слова:

— Иди з хати, сатано нечистий! Ти занапастив увесь яр приворотський!..

— Геть з порога, відьмарю! Де моя донька, де внуки?..— вороною злетіла з печі, заверещала Надіїна матір і стала впритул перед Тепеловим, готова видерти йому палаючі, чаруючі очі.

Звідкись пригнався горщик. Вдарився об Василеве плече, розсипався на череп'я. Потім з іншого кутка в нього полетіла качалка для шмаття. Завила дико, моторошно одна Надіїна сестра... Потім друга...

Тепелов не став чекати, що буде далі. Вражений подвійно, скрипнув зубами, крутнувся на каблуках. Побіг назад до своєї хати й замкнувся на засув.

Василеві стало страшно. Може, справді в ньому живе диявол? Поселився під серцем, змотавшись клубком, та й висмоктує його кров, мов той білий хробак, схожий на глисту, що сушить людину?.. Став згадувати діла свої многогрішні, починаючи від п'ятнадцятилітньої Гашіцки, яку затяг, юним, у жито й відпустив аж на світанку; до рудої корови, що плакала великими очима, коли в'язав її, щоб зарізати... Вперше в житті згадав бога й, ніколи не віривши в нього, впав на коліна, спрагло жадаючи, аби той простив гріхи. Молитов не знав. Але потреба промовляти до бога й до самого себе була велика. Тому Тепелов став видумувати свої молитви химерні, промовляти жадібно до Гашіци, втраченої сім'ї, рудої корови, обкраденої баби в Сокільці й навіть до стоптаного синового капчика...

Надворі линула тиха літня ніч, місяць повен стояв над яром, а Василеві здавалося, що за вікном реве буря. Вона гула в його голові, не над хутором. Раніш дуже ослаблий, він відчув, як до його грудей стала прибувати сила, могутня, як і буря.

Тепелов дуже злякався. Безперечно, та сила була наслана дияволом, що керував ним усе життя, аж сім'ї позбувся, бо з яких інших джерел могла явитися вона, якщо годину тому циган ледве переставляв ноги? Щоб позбутися її — негайно, в одну мить!— Василь став розкидати убогі речі по хаті. У сутіні не бачив і засвітив лампу.

Тепер, коли хата освітилася, стало видно, що треба робити, аби вигнати нечистого. І він почав валити стільці, скинув віко зі скрині, бив посуд об землю. А сила ота, навпаки, щораз прибувала. Щоб якось-таки захиститися од неї (так рятується жива істота, оточена повинню на маленькім острівці, підіймаючись щораз, з прибутком води, на вище й вище місце), Тепелов почав валити комин, потім піч і став викидати шматками через вікно...

У дворі стояли оддала цигани й мовчки стежили за тим, що витворяв лопатобородий. Після втечі Надії з дрібними дітьми, він знову став для всіх незнайомим зайдою. Вгамовувати не бажали: Василь, крім усього, був дуже сильним чоловіком. Однак, коли Тепелов, перебивши все в хаті, вийняв сірники з кишені й став запалювати ганчір'я, кілька господарів, очолені Іоною Гордієм, виламали двері. Кинули Тепелова на землю й, тяжко побивши, зв'язали шнурками. Потім витягли надвір, поклали над ярком на росяну траву, аби прочунав від диявольської мари всередині. Хату міцно зачинили, розійшлись.

На світанку до Тепелова прийшла найстаріша в роду Ганна Ліванкова. Допомогла обмити скривавлене обличчя й густо посівілу за єдину ніч лопату-бороду. Підвела до хати. Принесла горілки, їжі. Заспокоючи найкращими циганськими словами, залишила Василя на призьбі, аби помалу відходив...

Тут саме і я нагодився.

* * *

Після розповіді Ганни Ліванкової пропало у мене бажання розмовляти з Василем Тепеловим. Жаль було дивитися на цигана, що плакав: рідко таке трапляється. Цікавість, зрозуміло, дуже зросла до несподіваного щезнення Надії Гордій з усіма п'ятьма дітьми, до того, хто пригорнув їх, не боячись Василевої помсти, труднощів багатосімейного життя, зворотнього віроломства й усього іншого, що могло трапитися при подібній ситуації. Вчувалася нова циганська пісня, повита мотивами чарівної таємничості... Негайно кинувся надточувати урвану розповідь дровної циганки запитаннями:

— Де ж вона, Надія ота?..

— Казалося уже... В Кам'янці... В Аркашки... — зітхнула стара, ніби спинилася перед скелею, яку їй не подолати.

— Він також циган?..

— Зносок циганський!— скрикнула Ганна й вилаялася на рідній мові, що я почув уперше за наше тривале знайомство.

— Як так?

— Його батька й матір розстріляли вороги біля хреста...

— Німці, чи що?

— А хто ж?.. Немовля підбрали приворотські баби... Знайшли в болоті. Бо восени було... Рік бавили... А вернулися наші, здали в дитбудинок кам'янецький...

Дуже неохоче розповідала стара те. Раз по раз поглядала у віконце, на страждаючого Тепелова. Щось буркотіла по-циганському, зітхала. Знати було — її серце там, за шибамі, біля Василя...

— Який же він, мамо?— спішив, не вгамовувався я, виймаючи з кишені розкішний «Казбек».

— Хто?

— Аркаша.

— Що — який? Циган, а говорити по-нашому не може!— гнівалася вона.

— Я не про те... Ну, чорний, високий? Кращий за Василя?

— Тьху!..— бридливо махнула рукою Ліванкова, пересмикуючи худим плечем.— Плюю на такі слова!.. Засніток Аркашка проти сокола!.. Знаєш, що то? Йди вже собі, начальник. Пора!..

— Де Аркашка працює?— жадібно чіплявся я за брудну одежину.

— Працює. Хто тепер без роботи? В Кам'янці, коло машин... Електрику жене для хатів... Світло біле.

— Скільки має років?

— Бог знає!.. З армії прийшов. Тепелову шістдесят вісім, Надьці тридцять чотири... А Аркашці, мабуть, двадцять п'ятий... Шестеро циган наших отак зманув, скаламутив...

Більше я не домігся від Ліванкової ні слова. Вирядивши мене за поріг, стара побрела до Василя Тепелова. Присіла поруч на призьбі. Стала гладити кігтистою рукою його голову, бороду, примовляти заспокійливо...

Я поліз на гору. Стежив, як спадає на яр темний вечір, думав над тим, що оповіла приворотська Ізергіль. Історія не мала закінчення, а мене бентежило, що не хочу його й шукати. Мав перед очима двох циган. Старшого, безперечно володіючого гіпнозом, що конав зараз у сутінному

ярку, на призьбі, під тягарем грішного життя свого. Й молодшого, який у Кам'янці рятував чужих дітей та «гнав електрику для хатів, світло біле...»

Дивувало й інше. Відчув, що той, далекий, юний, є мені зрозумілим, хоч ні разу я його не бачив, і близьким настільки, що можу й сьогодні творити його образ. А цей, старий, горючий, не йшов до уяви, як я не напружувався. Поки дібрався до Подільського, зник Тепелов з душі, розвіявся, мов дим з циганської люльки.

Вперше таке трапилося зі мною. Чого б то?..

ЗАВАЛИ

I

Завалами у Жванчику називають велетенську улоговину — поле на південній околиці села. Із заходу — стьошка хат, що веде до хутора Лучок, зі сходу — брукований шлях до Чимбарівки й далі до Дністра, з півночі — сам Жванчик. А посередині ота глибока западина, що стікає в інший поперечний яр з боку Перелісок і Яцьковець, — Завали.

Як утворилися Завали — невідомо. Жванчик, про що непевно твердить Олександр Черкецов — семидесятилітній киянин-книголюб, укоренив і заплів родичанство від турецького слова «джевансіз», що означає «високі огорожі на роздолі». Асимільоване українською мовою, воно зазвучало, згодом, як «жванциг», а потім пережорноване зі слов'янськими суфіксами «чик» і «нець», остаточно перехрестилося на «Жванчик». Втім, назву села можна трактувати й від дієслів «звати», «зазивати».

Сталося так, що Микола й Марія вперше зіткнулися в сонячні роки дитинства свого саме на дні завальської западини, де в погожі дні паморочить задушлива спека, в сльоту реве мутна вода, а весною чарівно зацвітає підбіл — скупі ласощі худобинці. Обое смагляві, хмуроброві, як і більшість жванчицьких дітей у пастушкову пору, ганялися наввипередки від нудьги й не могли одне одного догнати. Коли ж боролися, Микола часто опинявся насподі, Марія — зверху, хоч і мала менше літ: дівчинка вольовішою була. І в прізвищах сходилися: Микола — Дякун, Марія — Попик.

Настав строк від'їздити хлопцям до армії. Призовників зібрали на майдані. Залунали промови і марші. Хтось для

геройства випив, в якоїсь слабкої матері виступили сльози на очах. Як уже дівчата стали дарувати солдатам хустинки вишивані й востаннє ділитися на пари під деревами, Микола також відійшов з Марією за тильну стіну кооперативу (бо більше не мав з ким) і спитав її, як й інші питали:

— Почекаєш на мене?

Так, мабуть, говорили у Жванчику з діда-прадіда при відході до війська. Марія дуже розгубилася. Ніколи такого від тихого Миколи вона не сподівалась! Та часу на роздумування не було: на першу підводу вже сідали... Трохи налякано смикнула губами, з трудом розтулила їх. Сама дивуючись із того, що каже, ошелешено відповіла:

— Ага...

Слово мовилося глухо, ледь чутно.

Повторюю, так прощалися у Жванчику з поколінь при подібнім випадку. Що ховалося за тими обіцянками, які невідомості?.. Коли майдан спорожнів, Марія вийшла за село, де в полуденному сонці глибочіли Завали. Далі мерехтіла осіння далина, синявило високе небо. В тиші, що чарувала навкруги, здивувалася дівчина ще сильніш.

Наступного ранку постукала по воротах Дякунового двору. Вийшла Миколина матір Оксана.

— Я пасу корову і дві вівці. Чи виженете й своїх?— невпевнено запропонувала Марія, накрита кропив'яним мішком, складеним у ріг: моросив сизий дощик.

Нікого не здивувала випадкова послуга дівчини: кілька літ Марія і Микола пасли вкупі. Оксана з вдячною усмішкою випустила худобу за ворота. Тільки старший, уже жонатий, Дякунів син Андрій, відділений од батька до Яцьковець, зауважив, лїниво чухаючи спину об одвірок:

— Охота їй стерегти череду в таку негоду...

Смерком Марія вернулася, промокнувши до рубця. Миколині родичі були задоволені. Пастушка відмовилася від вечері, запропонованої їй гостинною Оксаною. Лиш випила квартиру пряженого молока. Бо тряслася, як на вітрі липа листочками. І погнала своє господарство додому.

Вранці Дякунові ворота знову заскрипіли. На цей раз у вікно визирнув господар хати. Здивовано оглянувся на дружину:

— Хто то?— запитанням випередила Оксана його слова.

— Ич!

— Що?

— Знову ота... Попикової донька.

— Га?

— Ага!

— Чого ж вона?— здивовано Миколина матір опустила зморшені руки на коліна.

Ніхто не відповів їй. Від воріт постукали ще. Оксана відклала горщик і повільно пішла до дверей.

— Добрий день, цьотко!— весело привіталася Марія.

— Добрий день, Марійко! Що скажеш?— розтягла господиня слова в конопляне пасмо.

— Таж прийшла за челяддю...

— А тобі не трудно буде?

— Де одна корова — попасом, друга — в слід!

— Міг би й Павло Гнатів достерегти...— відхилилася до хати Оксана.

— Моя й Миколина корови завжди вкупі ходили...— переконувала дівчина.

Зачувши з уст Марії ім'я сина, Оксана підняла вгору ліву брову. Обережно стрельнула очима по дівчині. Загадково помовчала.

— Я кажу, може, клопоту лишнього... Бо ти ніби вже дівка!

— Мені залюбки!..— рятувалася та.

Оксана озирнулася на вікна. В них стриміла вся її цікава сім'я! Знизала нишком плечима, відчинила ворота. Андрій, що знову був у хаті батьків, вже не став чухати спину об одвірок, як учора. Лиш тихо свиснув перед образами, що примусило бабку Дарину гнівно наморщити носа. Накинув на плечі чугаєнку і побрів у сад.

День за днем і озвичаїлася Марія Попик добровільною пастушкою при Миколинім дворі. Світом радісним і сумним стала для дівчини зелена тареля Завал, покрита блакитною покривкою неба, краєм її замріяної самотності. Все починалося зранку, незмінне, як і вчора. Трава зеленіла й жовкла. Горби сіріли, мерехтіли в мареві. Під копитами корів угиналася волога земля, штамбуючи округлі сліди. Як і при Миколі, жила річечка, що весною народжувалася, влітку пересихала. Шелестіла в розводах калюжок гостролеза осока, між кущами якої поважно цибали замислені лелеки... Сонце й хмари. Вітер і тіні. Все на місці, все, як завжди.

Тільки його не було...

В Маріїній розцвітаючій душі завізерунився ласкавий малюнок — проводини солдатів на майдані. Виростав, із

кожним днем різьбився сонцем. Виден був їй до найменшої рисочки. Творив із дівчиною чарівні дива. На всю її душу лунало, немов дзвін, по Завалах:

— Почекаєш на мене?

— Чекаю!— відгукувалась душа.

Минув тиждень, місяць. Марія продовжувала клопітливо пасти худобу. Якось, при доїнні, Оксана оповістила в хаті:

— Наша прибавила молока.

— Вона помітно й погладшала,— додав господар.

— Як пас Микола, того не було...— зауважив хтось третій.

Сім'я замовкла на часину, обдумуючи новину. Солдатів батько пом'якшав чолом:

— Треба спитати, яку дівка плату хоче?

Хазяйка згідливо кивнула головою. Не відкладаючи справу в решето, погломіла з пастушкою того ж дня. Ввечері сповістила своїм:

— Вона не хоче платні.

— Чого ж вона хоче?

— Нічого не хоче.

— А як же?

— А так же!

— Ич!— знову відрік Миколин батько й увірвав розмову.

З того дня до хати Дякунів вужем тонкотілим заповзла таємниця й сховалася під скринєю — місцем вечірніх бесід. Кожен при цьому намагався стежити за нею з зовнішньою байдужістю, щоб не помітили інші. Миколина матір напустила на зморщений лик тінь багатозначності, й це ревниво дратувало інших членів родини: щось, мабуть, знає, а приховує, хитра. Батько теплішав на виду й інакше ворушив вусами, коли добровільна пастушка виганяла або приганяла худобу з пасовиська. Устя — наймолодша сестричка солдата — вибігала з хати, посмітюхою вертілася біля старшої дівчини й не було впину її щebetанню. Тільки жонатий Андрій при появі братової подружки тримався незалежно. Накидав на плече незамінну свитку, сунув у двері, заклопотаний та серйозний:

— Ну, в мене робота!

А вийшовши за сад, бездіяльно випалював довгу цигарку.

Час, між тим, крутив над Жванчиком сонячне колесо. Помалу поведінку Марії оцінили й у хаті Попиків. Кожне

по-своєму. Та ухвалу винесли єдинодушно: безплатне па-совисько чужої худоби припинити, заходити до двору від-сутнього хлопця — теж.

Сім'я Попиків складалася з матері, брата Івана й Ма-рії; господар загинув на війні. Тижнів через два після провоя Миколи до армії, Маріїна матір Олена виждала, коли донька порала з нею картоплю на городі, запитала:

— Нащо пасеш Дякунову корову?

— А чого б не пасти?

— Ти смієшся з мене?

— Боронь боже, мамо!

— Питаюся: нащо?

— Я скажу, я скажу!— ніби обороняючись, заспішила трохи налякана Марія.— Коли жену, мамко, нашу Зозулю попри Дякунів двір, їхня Періста так реве! Ви ж знаєте: три роки паслися вкупі...

— Періста банує за Зозулею, а ти за Миколою?— пря-мо у вічі запитала матір.

— ...а мені яка зап'ята, хай у парі ходять...— не почувла донька.

— Кажуть люди: набиваєшся в невістки... Стидайся!..

— ...як маю одну стерегти, заверну й другу, мамко...

Помовчали. Сипалася у відра картопля. Пливло над го-ловами біле павутиння, ласкаво гріло зігнені спини в'яну-че осіннє сонце.

— То в тебе від жалю?— пробувала повірити мати.

— Від усього!— згадавши своє, радісно блиснула дів-чина очима.

— Тьху!

— Не плюйтеся, мамо...

Попикова не знайшла більше слів і на цьому розмова затерпла. Обидві стали далі вибирати картоплю, обтирати від землі й складати більшу в одне відро, меншу — в інше. Олена однак помітила, що після тої гарячої розмови донька запрацювала завзятіше, веселіше.

Так і засоталася в осінніх золотаво-павутинних днях недокінчена їхня бесіда. Хоч і розтікалися селом у вулиці й завулки наші жванчицькі — радість, лишенько, погово-ри. Обидві родини — Попикова й Дякунова — примири-лися з пастушкою та її коровами. І більше дівчину не займали.

Марія була тому рада. На світанку рожево-сірому, щоб менше натикатися на людей, виганяла Перісту й Зозулю з дворів. Корови виступали повільно, ніби піп з дяком

у процесії, помахували хвостами, погойдували ще порожніми вим'ями. Зрідка помукували й намагалися дочасно звернути вбік, де зеленіла нова озимина або сизіла круглими головками не стята капуста. За худобою ішла її господиня, усміхаючись ранковій зорі.

Добрівши до південного краю Завал, Зозуля й Періста розходилися в різні напрямки, припадали рогатими головами до заросеної трави. Марія сідала край сугуловок, озиралася довкола.

II

Все, вчора знане у пісній нудьготі до найменшої грудочки, сьогодні повернулося до Марії іншим обличчям. Вперше в житті їй освідчилися в коханні! Але як боляче й суворо! Сказав, потис в'яло руку. Сів на підводу й зник.

Зрозуміло, дівчина стала чекати листів. А їх не було, заскупував солдат жаданих слів. Минув тиждень, другий... Зустрічаючись з листоношею, Марія допитливо зазірала жінці в очі. Але та подавала лише районну газету. Можна було б спитати когось із Дякунів; вони-то вже, напевно, мають звістку від Миколи. Та дівчина соромилася навіть малої Усті.

Так невтішно повзли дні, а з ними повзли по низькому небу сірі суцільні хмари, посівали спорожнілі поля дрібним дощем. Марія вірила в Миколину стійкість — знала його натуру. Розуміла: солдатів на перших днях служби не до неї. А що лист прийде (й не один), не сумнівалася. Тому, поки Миколіне слово линуло світами до Жванчика, подружка вирішила приготувати заздалегідь хорошу відповідь на нього.

«Здрастуй, Коля!»— сівши під кущем і підставивши на коліна книжку з твердими палітурками, ретельно виводила пастушка на клапті паперу.

Тут зупинялася. Що писати далі? Коли б уже прийшов справжній лист від Миколи, було б легко й відповідати на все, що його цікавило. Знайшлися б веселі слова!.. Та її дружок боляче мовчав... Ох!..

Чим далі біг час, бажання одержати солдатського листа й довго-солодко відповідати на нього сильніш охоплювало Марію, рвало на шматки її терпіння... І сталося так, що одного, винятково трудного й смутного для неї дня у полі дівчина вирішила написати спочатку листа від Миколи до

себе, потім відповідь солдатів. Так собі, накидати на папері що-небудь, ради розваги...

Обминувши переліски, вона відігнула корів аж під Малий Жванчик, де круглилася зеленотрава долина, що стікала в яр. Знайшла великий камінь, який міг правити за стіл, вклякнула біля нього. Вийняла зошита, хімічний олівець. І, повна радості та натхнення, стала творити в повній самотності обидва листи.

Ось якими вийшли вони.

Солдат:

«Добрий день і доброго здоров'я, Марусю! Вибачай, що довго не писав тобі. Сама знаєш, я на службі, захищаю Батьківщину. Ну, й не завжди є час на лічні діла. Як виїхали тоді за Жванчик, то хлопці співали пісень різних і пили горілку. А я, як знаєш, не п'ю, і все думав про рідне село й про тебе, Марусю. Як ми гуляли по полях і лісах наших у парі. Потому в Кам'янці перегрузили на поїзд. І — ешелоном — через три дні вже були на місці.

Городок наш хороший. Вже два рази туди ходили, і я сфотографувався. А як буде готове, приїду батькам і тобі. Конешно, є тут дівчата хороші з Росії, бо багато заводів і фабрик. Але вони мене не цікавлять.

Більше не маю нічого такого писати. На перший раз хватить. Дай мені, Марусю, відповідь, особливо, чи всі наші хлопці пішли в армію, де служать. Хто зостався, які були назначені? І хто одружився, в кого ти гуляла на весіллі? Чи йдуть вистави в нашій клубі, як поживають мої батьки, з ким ти зараз дружиш і стрічаєшся? Пиши про все, що там у вас, у Жванчику, робиться. Інтересно почитати.

Зарання дякую. З солдатським привітом. Коля».

Пастушка:

«Здрастуй, Коля!

Повідомляю, що першого твого листа, пущеного 12 листопада, я получила, за що дуже вдячна. Бо, на правду сказати, сильно скучаю за тобою. Все ж таки, ми з дитинства знаємо, а останні три роки разом худобу пасли. Ти питаєшся, які є новини в селі після того, як ти відїхав. Новин, Коля, таких нема, бо минув лише місяць, як ми розлучилися, все по-старому. Хіба лиш, що Кинюк Ілько сильно нахуліганив коло кооперації, ліз битися з швагром п'яний. А якраз їхав представник та й бачив. І міліціонер забрав у манярку, і кажуть, ще будуть судити товаришським судом.

Ти пишеш, Коля, що там, де ти служиш, є хороші дівчата російські й що тобі нема інтересу до них. Я тобі, вибачай, не дуже вірю. Може, так, а може, інакше, ти ще сам не розібрався, бо інтерес твій наполовину ще вдома. На це я так скажу: гуляй, Коля, ти хлопець, тобі так треба. Пожалуста... А моє діло дівоче: як ти сказав мені тоді, за праву руку мене тримаючи, щоб тебе чекати, то я так і роблю. Ніхто мене не цікавить і не буде цікавити. Щовечора прошу бога, щоб ти мені приснився. А сни не йдуть на мій поріг. Після півночі прокинувся і лежу з відкритими очима аж до рання. Лиш слухаю, як когути п'ють. Все думаю над твоїми словами. Правду ти казав тоді чи, може, так, на шутку?.. Але я чекаю... Так що можеш бути спокійним, Коля. Бо як у пісні співається: «Пусть он землю бережёт родную, а любовь Маруся збережёт...»

На цьому я кінчаю. І вибачай, якщо обідила чимось. Ти там все вивчаєш, а я так і лишилася напока. Бажаю тобі доброї служби. Передаю привіти від товаришів і подруг. А також батьків, і від моєї мами, і брата Стьопи. І ще кланяються тобі корови Зозулька і Періста, яким уже нема кому чіпляти на роги сині віночки...

Посилаю тобі палкий привіт! Твоя товаришка Маруся Попик».

Написавши свої листи, Марія відчула, що душа її стала легка, мов летюча хмаринка у світанковому небі. Перечитала й аж розсміялася з радості. Як усе славно вийшло! Мабуть, саме такий лист і прийде від Миколи: про що ж інше йому писати?.. Протягом дня дівчина кілька разів виймала зошит, перечитувала «Миколині» рядки. До вечора знала все напам'ять, переконала себе й увірувала остаточно, що лист від солдата, вважай, уже є!

І так до кінця пасовиська Марія, коли їй ставало дуже сумно самотньо у полі, писала листи від Миколи й від себе, відповідала йому слово в слово, про що він запитував, неодмінно запевняючи, що «любов Маруся збережёт».

Якось після полудня пасла вона Перісту й Зозулю біля Яцьковецького шляху. Власне, пасти вже було нічого. Худоба зрідка знаходила бурякову гичку, кукурудзяне шолуминня чи на моріжках — зелені озерця невискубаної за літо трави. Вже кілька днів підряд по небу важкими хвилями котилися сірі хмари. Та так низько, що здавалось — розбіжишся, розмахнешся, шпурнеш палицю вгору й обі-б'єш у якоїсь краєць!..

Потім задув шмалкий вітер від Прісок. Перед самим вечором пригас. Марія хотіла перегнати корів до найближчого лісочка, щоб зігріти й ще трохи забавити їх. Аж раптом помітила перед собою зграю білих метеликів. Вони падали повільно, рідко, у вистояній тиші. Підвела голову вгору, підставила хмарам тепле лице. Невагомі створіння неба стали легко осідати на Маріїне чоло, щоки. Лоскотали їх ніжно й розтавали.

Зима... Скінчилося її літування. Покриваються білим, губляться остаточно на жванчицьких полях Миколині пастушкові сліди — остання пам'ятка про нього для неї. Тепер уже не скоро народяться знову вони на Завалах. Може, й ніколи...

А листа від солдата так і не дочекалася. Писала сама собі! Обманювалася!... Заплакала Марія скупно, витерла очі рукавом кафтаніка старенького. Та й погнала своїх корівок додому аж до другої весни...

III

Сніг тоді як випав, то так і не сходив більше. Але зима була м'яка: з відлигами, південними вітрами, калюжами жовтавої води зі стріх. Дивлячись на погоду, пастушка марила: це кінець березня, завтра весна. Незабаром знову вижене у поле свою й Миколину корови і цим ніби стане ближче до нього.

Якось дівчина пішла ввечері до клубу, а проводити її назад прив'язався Іван Олімчишин, молодший од Миколи на півроку, що мав відстрочку. Говорив усілякі дурниці, кепкував доброзичливо з неї і її корів. Біля воріт приступив до дівчини ближче:

— Чекаєш на Миколу?

Від несподіванки Марія стиснула уста, поворушила бровами. У свою чергу запитала:

— Чому так думаєш?

— Про це всі говорять...

— Так-таки й усі?

— Фактично...

— Чекаю. А що?

— Поінтересувався. Натурально, чекай... — відповів Іван, став дуже серйозний.

Після тої розмови почав хлопець вирипувати хату Попиків щосереді й щосуботи, коли жванчицькі дівчата, за звичаєм, світять надовго лампи. Приходив з парубками,

а частіше сам. Приносив яблук або насіння соняшникового. Сідав — неодмінно біля скрині й починав лускати, запрошуючи до тої роботи й присутніх.

Мати й брат, посидівши трохи для годиться, йшли до другої половини й незабаром облягалися. Марія ж мусила стриміти за протилежним кінцем скрині й терпеливо дочікуватися, поки Іван попрощається. Хлопець говорив мляво, мало й нецікаво, більше розпитував. Та все лускав і лускав дуже лунко зернята, аж у дівчини починали боліти вуха. Гриз тверді яблука, смачно чавкаючи, й Марія в ці хвилини спротивлювала його.

Нарешті далеко за глибоку північ Іван натягав на голову по самі очі шапку, сидів ще трохи в ній. Потім ступав поволі до дверей. Видно було, що він невдоволений.

Надворі намагався притримати Марію біля порога. Але та, навмісне проводжаючи парубка в тоненькій блузці, скаржилася, що змерзла, й спішила зачинити з цього боку двері на засуви.

Вернувшись у кімнату, дівчина якийсь час непорушно дивилася на купу лушпиння посеред скрині, на сизе від цигаркового диму повітря — бездумна, стомлена, ослабла. Гасила лампу, падала в ліжку й засинала за єдину мить.

Через два місяці після того, як Іван Олімчишин зачистив до їхньої хати, Марію зупинила матір при роботі:

— Іван говорив з тобою?

— Говорив...— думаючи своє, спроквола відповіла Марія.

— І як ти?

— Про що ви, мамо?— отверезіла донька.

— Чи согласна?..

— Га?

— Іван сватає тебе... Балакав учора зі мною...

Марія спинила роботу, рвучко підвелась. Люто глянула на матір. Накинула на себе хустку, вийшла.

Вибігла, задихана, за село і добрих дві години кружляла навколо Завал, терпко думаючи, що тепер до одного суму доточився інший: від Миколи півроку нема й словечка, а мама стане віднині попрікати її, що відігнала від себе доброго хлопця.

Так воно і сталося. Не встигла Марія знову переступити поріг хати (вернулася аж смерком), як мати, спочатку лагідно, потім настирливіш почала переконувати її в потребі вийти заміж. Бо роки вже підійшли, а такі, як трак-

торист Іван, не валяються на шляху. Перша жванчицька дівчина піде за нього не роздумуючи.

Марія рятувалася мовчанкою. Це дратувало Олену, й вона не вгамонялася. Кожного дня відшукувала різні причіпки. Намагалася заарканити доньку: віддайся, бо втратиш і цього.

Так тривало два тижні. В Марії тріснув терпець. Заплакала скупю й відрекла:

— Як ви уже хочете скоро спровадити мене з двору, мамо, то я ліпше піду сама. Може, вам стане легше жити на світі.

Олена таких слів не ждала. Вона теж заплакала, нагнівалася. Бо добре знала доньку: може здійснити свою погрозу.

Потім Марія відверто порозмовляла з Іваном. Парубок ще трохи поволочився за нею, а далі відстав.

З другої половини зими напало на дівчину ще більше безсоння. Звечора забувалася на годину-дві, потім зі страхом безпричинним розплющувала очі. З густої темряви показувалося всіляке. Але образ Миколи, як вона не напружувалася,— ніколи.

Бажаючи все ж побачити коханого, Марія настирливо думала про нього. Вперто відкопувала в пам'яті найменші подробиці минулого пастушкового буття. Та все без сліду, все даремно. Але раз перед світанком, перекачавшись з боку на бік добру годину, дівчина заплющилося й таки побачила його!..

Ледь-ледь, крізь сіро-зелений дим чи туман. Пастухом, на жаль, не солдатом. Але й те було добре. Стояв на далекому завальському обрієві в старому кашкеті, вицвілому кафтані й стертих капцях, як виходив у дощ до худоби. Марія ледве збагнула, що то — він, затремтіла, потяглася до юнака вся, як за вітром до сонця — пшенична стеблина:

— Ти?

— Певно!..

Дівчині дух забився у грудях, коли громом небесним залунали ці слова! Хотілося говорити багато, бігти хутко! А щось заціплювало рота, кайданило ноги.. Так і не досягла його, не погомонила... З болем у серці проснулася, розуміючи, що втрачає безцінно дороге! Чоло мокре, щоки гарячі. Навколо пекельна темрява, мов тюрма...

Наступного дня, міркуючи над тим гірким видінням, подумала Марія, що по знаку прийде, мабуть, скоро лист од солдата.

Та замість так трудно очікуваного, матір знову відновила свої облоги. Її вже не лякали доччині погрози цілиною; йшли марно дні, стікали місяці, Марія старілася... Задиhaючись від обурення й туги, відважилася пастушка на рішучий крок.

Якось ішла по бруківці, що навпіл розділяє Жванчик, і випадково побачила Устю — найменшу Миколину сестричку. «Зараз спитаюся, чи є листи від нього, де служить, чи нема мені хоч привіту?— рішуче подумала дівчина і стало їй душно у шерстяній хустці.— А може, не треба питати?.. Є привіт — добре, нема — я про те нічого не знаю... Якщо й Устя ствердить, що таки нема, зробиться мені ще гірше...»— тут же відступала пастушка. І, зацькована, розминулася з Устею, навіть не зустрівшись очима. «Ні, чого ж!..— спинившись, знову завагалася Марія.— Треба запитати. І хай буде, що буде!..»— відчайо мотнула головою, оглянулась.

Устя стояла впівбока, обернена обличчям до пастушки, усміхалася. Потім повільно підійшла до неї:

— Здрастуй, Марусю!

— Здрастуй, Усте...

Довкола все біліло від свіжого снігу й сліпучого сонця. Зі стріх крапало. Жодного поруху вітру. Небо синє, веселе. Й чисте, мов дитяча душа.

— Як мої очі плачуть!..— сміялася Устя.

— Від чого?

— А он як блищить!..

— Ага...

— Куди ти?..— радісно щебетала Миколина сестричка, сміючись без причини.

— Та так...

— Я іду з тобою.

Маріїне серце лунко забилося. Задарма Устя не могла вернутися. Вона щось знає, має щось для неї!.. Дівча почало виспівувати свої словечка, пусті, як гороб'яче щебетання.

Наговорившись вдосталь, Устя щось згадала й запитала:

— Будеш і цього року пасти нашу Перісту?

— Буду, як дасте.

— Спасибі тобі... Про це й Микола з армії писав. «Як буде, тату, тяжко з коровою, то Маруся Попик достереже»,— пише. Він у флоті служить... Передавав привіт...

Марія лихоманно зиркнула на Устю. У вуха лунко вдарив церковний дзвін, той, що в Сокольці чула. Боже, як мале виросло за цю зиму, яке стало гарне!.. Оченята чорні, брівки гомонять. Пухляві губки ще не займані, ніколи не ціловані... Тепла хвиля любові до солдатської сестри огорнула пастушку. Ледве стрималася, щоб не видати свого хвилювання, зворушення.

Устя поляскотіла ще трохи язичком, потупотіла новими чобітками й замовкла. Дійшли до кооперативу. Відважившись, Марія взяла дівча за плечі, притулила до себе. Коротко попросила:

— Зроби мені ласку, Усте!

— Зроблю!

— Дай того листа... почитати...

— Дам.

— Сама розумієш, вкупі до школи ходили... Худобу разом пасли,— додатково пояснювала Марія. Не вірила пастушка, що так легко Микола йде до неї!..

— Дам, дам! Не треба так просити!— пожаліла дівчину Устя. Крутнувшись на цокотливих каблуках, побігла додому.

«...Добрий день і доброго здоров'я, тату, мамо, брате Андрію, і ти, сестро Усте! Вибачайте, що довго не писав вам. Самі знаєте, я на службі, захищаю Батьківщину...»

Ну, все було в тім листі — слово в слово!— Так, як передбачливо писала колись Марія у полі. Після привіту йшли скупі солдатські новини. Нудьгування за рідним домом. Накази про здоров'я і по господарству. А далі численні привіти родичам, хлопцям-друзькам... і дівчатам: Ніні, Галі, Марусі...

Йй, виходить, бо якій іще Марусі? Правда, по сусідству з Дякунами живе Марія Чобан і Марія Суслячка... Але цей привіт — її, звичайно... Ось і Устя каже...

У дзвінкій тиші прочитала пастушка дорогі рядки. Потім попросила:

— Дай до завтра!

— Нащо?

— Не питай, і дай!— аж скрикнула несподівано Марія. Потім густо почервоніла перед підлітком. Дуже вона боялася, що Устя не дасть. Почала тремтіти...

— А все ж?..

— Я собі спишу тут дещо...

— Бери,— погідливо усміхнулася Устя.— Мені не жалко...

Отже, одержано справжнього листа! Написаного солдатською рукою. Чорним по білому.

— Прийшло письмо від Миколи. Можете поінтересуватися,— твердо сказала матері Марія.

Олена «поінтересувалася» трьома куцими словами, зітхнула й промовчала, дивуючись із доччиної впертості. «Якщо вона так відшиває женихів своїх, як то буде вірно любити того, якого жде!..»— подумала матір.

IV

Знову скресла з-під снігу й льоду весна. Ще раз вигнала пастушка своїх корів на все літо.

Так одного сліпучого від сонця й роси ранку перейшов їй дорогу Василь Ткачук, їздовий другої бригади; стриножені його коні бродили поблизу, по старому конюшницьку.

— Пасеш?

— Пасу...

— І я запастушився. На старості літ...

Від його веселих слів повіяло на Марію подвійним весняним теплом. Все навколо, з трудом пробивши земну пору, жадібно підіймалося вгору. Брунявіло, зазеленювалось. Інше вже й зацвітало. Сподружені її корівки паслися на Завалах. Коханий привітав у листі. В хаті, в селі, у світі білім усе було до ладу, як і повинно бути... Вперше за довгі місяці розлуки з Миколою дівчина по-новому — весело й легко — озирнулася навкруги. Хороше!..

То що цей хлопець каже? Приголубила Василя очима. Забажала погомоніти з ним:

— Зарано в старих записуєшся!

— Чи ж зарано, дівчино?

— Еге, «дідусю»!

— Женитися хотів би...

— За чим діло стало?

— Нема в Жванчику такої, яку б я сподобав.

— Так-таки й нема?

— Не виросла.

— Зажди, підросте...

— Не втерплю, Марусю!

— Навчися терпцю!

— У кого?

«Хоч би й у мене!»— хотіла сказати пастушка. Але промовчала.

— Я б на тобі женився.

— Ти мене не руш.

— Через чому?

— Я не скоро віддамся.

— Поживемо — побачимо.

— Не дивись!

— Сказав сліпий...

З тієї розмови почали Василь і Марія зустрічатися частіш. Ініціатива йшла від парубка. За якийсь час пастушка впіймала себе на тому, що не чинить опору тим здибанкам, як було з іншими хлопцями. Зустрічі з Василем стали їй приємні. «Нема нічого поганого, що бачуся від часу до часу з тим Василем Ткачуковим. Адже ж я Миколина, й нічия більше!..»— заспокоїлася дівчина, суворо обдумуючи свою поведінку.

А через кілька тижнів веселих і приємних розмов з їздовим, відкрила в собі таке: «Якби Миколи не було на світі, якби він не жив у Жванчику, якби я не дала йому слово, я вийшла б заміж за Василя Ткачука, коли б засватав...»

То було смутне відкриття. Дійшовши такої думки, Марія дуже стривожилась. «Що може прийти в голову, якщо від коханого нема довго звістки! А ти одинока, як фігура на роздоріжжі, пасеш і пасеш у голім полі...»— підпливала іноді досадою бідна пастушка.

Письмо від далекого солдата як прийшло з тим єдиним для неї привітом, то так на цьому все й засохло. Ніби кількахвилинний град у спеку впав на задихане поле: поранив, столочив гарячу пшеницю і щез.

Минуло багато днів. Якось, серед літа, відважилась Марія написати Миколі справжнього листа. На тому ж місці, на долині маложваницькій, де вона творила перші слова коханому, на давньому камені вилила Марія свою душу в тугу й відчай:

«Здрастуй, Коля!

Що ж ти, дорогий Коля, так довго мовчиш, не пишеш, не окликаєшся? Наказав чекати, я визираю з усіх віконець хати, а ти мовчиш, мов водиці в писк набрав з Рущакової криниці! Не кажеш, як маю жити на білім світі, не розпоряджаєшся. А дні йдуть, і місяці біжать, а дівочий мій вік спливає. Тут хлопці попадаються, і мама мене мучать, що

старіюся в них на очах. Але душа не лежить до тих. Лиш до тебе, Коля! Бо люблю тебе ще з дитинства, здається!

Но все ж прошу написати пару точних слів, як мені: чекає тебе з армії, чи, може, я вільна, як циганка з Приворотського ярю?.. І не встидайся, не сумнівайся, якщо вийде в нас розлука. На любов мотузка нема, її до тину не прив'яжеш! Я ніколи не буду в обіді на тебе! Петлею серце не здавиш! Лиш хотіла би знати скорше, як і що, і не мучитись так, як мучуся нині!..

Тому прошу дуже й дуже: напиши! Я витримаю.

На цьому прощаюся і бажаю всього добра, і чекаю!»

Так тужила зболена душа пастушки. Але обачливий розум Марії повільно водив малою дівочою рукою по паперу, й рука ота ретельно клала на біле цілком інші слова.
«Здрастуй, Коля!

Пише тобі подружка твоя по школі й по художі Маруся Попик, може, пам'ятаєш. Пробач, що турбую тебе, відриваю від служби! Повідомляю, що батьки твої живі та здорові, і брат Андрій також. А сестра Устя так уже підросла, що не впізнаєш, як приїдеш! Можливо, заміж скоро обкрутять, а тобі й чарки не випаде притулити до губ. Всі люди у Жванчику поки здорові, й мої мама з братиком теж. І всі тобі кланяються, і просили передати тобі, Коля, палкий жванчицький привіт! Ми гордимось тобою і пишаємось! Бо є ти військовий моряк з нашого села, а то велика честь! Служи, Коля, Батьківщині, а ми всі тут чекаємо — не дочекаємось твого щасливого повернення.

Якщо тобі цікаве моє власне життя, то скажу, що нічого такого, щоб похвалитися, і нема. Пасу літом обох корів наших, зимою — у хаті робота. Часто дивлюся кіно, а як попадається про солдатів, то я щаслива. Все придивляюся, шукаю тебе на екрані. Та ніяк не можу впізнати.

Більше не маю нічого такого написати і на тім скінчаю. Вибачай, що порушила твою військову дисципліну. Щаслива буду, якщо даш відповідь в скорім часі на ці криві строчки!

Ще раз передаю привіти від усіх! Коля, дорогий, приїжджай!

Твоя товаришка Маруся Попик.»

Відправивши такого листа, з новим терпінням стала пастушка визирати листоношу. Та минули дні, тижні, два місяці стекло! А від Миколи по-давньому — ні слова. Чи він там на адмірала вислужувався і за напруженим на-

вчанням не мав часу вгору глянути, чи пошта в морські краї не доходила? Завжди на дівчину від листоноші при зустрічах віяло холодом тяжкої мовчанки. «Хоч би душа людська пройшла шляхом, поздоровалася!..» — зацьковано думала Марія, пасучи корівок, одинока, в полі від зорі, до зорі.

І вона приходила зі шляху, душа оця, в образі Василя Ткачука — їздового другої бригади. Ласкава, гарна. Приємна.

— Пасеш?

— Пасу.

— А коли підеш за мене?

— Не можу. Іншим забрана!

— Поживемо — побачимо!..

Він завжди кінчав тими словами розмову з пастушкою: «Поживемо — побачимо». І помічаючи, що їй стає неприємно, спішив відійти. Марія цінувала це. Дякувала в душі йому. Довго дивилася услід.

Раз, у сутінках серпневого вечора, Василь і Марія сиділи під стрічкою тополь біля Чимбарівки, а їхні корови й коні паслися оддаля; темні силуети тварин чітко виднілися на ще не згаслому обрії. Спочатку говорили про се, про те. Потім примовкли. Раптом Василь міцно обняв Марію, притис до себе. Тримав, як безцінний дар, мов небесну свою мрію-вимрійку, чуйно наслухаючи, як лунко б'ється в грудях дівчини золоте, до дива вірне сердечко!..

А вона бачила зорі. Чомусь нічого іншого, лиш їх, мерехтливих... Крізь прозорий, ласкавий туман... Треба було холодно скинути його руку зі своїх пліч, відсунутись або встати. Але Марія того не чинила. Чому? Не на все дає відповідь життя людське...

В тих обіймах, у мовлених пошепки словах, у поцілунках, які теж вели між собою німу потаємну розмову, в тиші польовій, оточеній м'якими сутінками, відкривалося-розкривалося первісно таке, якого обоє ще не пізнавали... І було воно п'янке, солодке! Було прекрасне!..

Потім пастушка збагнула, що коїться з ними недобре. Попробувала визволитись із обіймів хлопця. Відчула: він дуже сильний. «Ей, ти!.. Іди геть!..» — гнівно промовила пошепки Марія. Але якось так, ніби скованим ротом, на лід замерзлими губами. Лиш відчувала його поцілунки на губах — болючі, мов розпечене залізо. «Ей, не смій!..» — голосно скрикнула дівчина вдруге, налякана його діями. І, затремтівши від страху, почала боротись.

...Близько півночі, коли корови й коні, не діждавшись пастухів, обляглися серед теплого поля на спочинок, Марія заплакала й сказала:

— Що ж ти наробив, проклятий!

— Я люблю тебе, Марусю!..

Дівчину бив відчай. Заламував пальці рук, товк тяжким каменем по гарячій голові, весь час намагаючись проникнути з гострим болем в її скривджене, окривавлене серце. Лежала, гірко притулившись до нараз затверділої землі, що хвилину тому була теплою і м'якою, плакала в нерозраднім горі своїм, не розуміючи, як же те сталося? Навіщо? Для чого?

Так тривало довго. Потім збрала волю. Витерла обличчя, поправила волосся під хустиною. Не дивлячись на нього, вчора приємного, тепер ненависного, жалібно промовила, ніби скаржучись:

— Тепер нам треба розписатися...

— А хоч зараз, любя!..

Через тиждень село оббігла цікава новина. Василь Ткачук заслав старостів до Марії Попикової. Сватів підбрали шановних, їхній похід від хати до хати був поважний, урочистий. На порозі гостей радісно зустріла Маріїна мати. Сіли за столи. Почалася некваплива розмова. Та саме, як слово вже наближалося до весільного вінка по взаємній згоді, Марія — оповідають — вийшла надвір і небавом внесла гарбуза в білих латочках. Тут сватівний віз заскрипів, тріснув і поламався.

Трохи не так воно було. А ось як.

Коли врочисто-ділова розмова почала поволі стікати в чарки жванчицьким самогоном і заїдатися капустою з калиною й пампушками, печеними на олії, рипнули ворота, потім сінешні двері. В яскраво освітлену хату вступив Іван, Марії вайлувато-мовчазний молодший брат. Вернувся з Приворотського лісу, в якому цілий день заробляв рішак на зиму. Ще недопатравши, до чого тут гості за розкішною вечерею, зацькована розчервоніла матір, сестра біля печі, промовив глухо: «Добрий вечір!..» Потім, трохи зніяковівши, кивнув Марії головою:

— Ти!.. Йди сюди...

Марія спроквола вийшла за братом до сіней. В другій половині хати Іван так само неквапливо зняв шапку з чубатої, зранку не чесаної голови. Вийняв з дна тої шапки, яка за мить стане Марії дуже дорогою, прим'ятого листа. Застудженим, приглухлим голосом сповістив:

— Письмо тобі... Ганька рано дала на вулиці... Від Дякуна, чи що?..

Спочатку, остовпівши, Марія довго дивилася нічого не видячими очима на штамп — солдатський трикутник. Потім почала швидко розривати конверт, помітивши однак, як раптом затремтіли руки. Ще скорше стала читати великі, роковані для неї слова, ковтаючи, як розплавлене олово, задихаючись, давлячись ними...

Дочитала. Опустила руки й лист у правій. Закам'яніла, заворожилася... Нараз крутнулася, розпанахала одні двері, другі. Стала на порозі перед гістьми: радісно-гнівна, божевільна.

— Ей, ви!.. Нічого не буде! Я не піду за Василя! Микола наказав чекати! Я дуже вибачаюся! Наказав чекати!..

І змахнувши білим листом над головою, ніби сокола ясного випускаючи із клітки на волю, вилетіла надвір, в обійми теплої ночі.

Коли здивовані й ображені старости вийшли з хати, Маріїн брат, вайлуватий Іван, підняв у сінях сестриноного, загубленого в поспіху гарячому, листа від солдата. Обминаючи очима схвильовану матір, сховав до кишені. Знайшовши хвилину, коли у кімнаті нікого не було, прочитав його сам. За кожним рядком підводив брови. А як закінчив, розвів злегка руки. Запитав сам себе:

— Де ж тут написано: наказав чекати?..

«Добрий день, і доброго здоров'я, Марусю-Марусино!..— писав моряк дрібними словами, аби більше змістилося.— Вибачай, що довго не окликався, не писав тобі! Сама знаєш, на службі, захищаю Батьківщину. А служба в мене сувора. Але весела. Плаваю на бойовому кораблі. Як підемо у плавання з берега, то по місяцю-два бачимо лише море й небо над головою. А більше нічого. Хіба що чайок одиноких. Багато буде що розказати, як повернуся. А приїду я вже скоро. Отак: як тільки міністр наказ — у газету, то ми з моря — на сушу. Сама тепер вираховуй, коли я Жванчик побачу. Звичайно, сильно вже заскучив за рідним краєм, і рахую деньки...

На цьому будь здорова! Вітай земляків! З привітом, Микола Дякун».

Знову припливла з півдня чудесним плавцем нова весна, ще раз (у котрий!) зазеленіли-зацвіли Завали Жванчицькі. Раннього ранку гнала корівку в поле Марія й, минаючи Миколин двір, почула своє ім'я за плечима:

— Марійко! Зажди-но, Марійко!..

Оглянулася. Миколина матір, лагідна, як сьогоднішнє сонце, окликала її. Всміхалася, підходила. Позаду повільно пливла на шнурку, рідна пастушці Періста, корова далекого солдата.

— Добрий день, донцю!..

— Добрий день, цютко...

Марія давно вже не пасла Миколину корову. Після тієї жахної ночі громом небесним упав на непокриту голову дівчини великий білий світ, здавив у кулаці серце й душу. Всіляко намагалася уникати людей, завжди пасла одна. Але й так цілоденно згорала від жалю. Соромно було навіть перед Перістою. І хоч, крім осоружного Василя, ніхто нічого не знав, пастушка не знаходила собі місця у полі.

Корови, правда, вірно мовчали... Тепер, згораючи вогнем, Марія стояла перед Миколиною матір'ю, винувато опустивши очі.

— Як твоє життя?.. Як пастушкуєш, доню?..

— Пасу, цютко...

Оксана продовжувала ласкаво озирати дівчину. Безперечно, Марііна вірність її синові, відхилення женихів, терпеливе дочікування солдата й інше — все то було відоме матері по текучих чутках. А після недавніх провадин старостів — і поготів.

— Маю до тебе прохання, Марійко,— обнімала Оксана пастушчині круглі плечі.

— Кажіть...

— І батько Миколин просить...

— Ну-ну...

— І Устка, ми всі...

— Щоб я попасла це літо вашу корову?

— Ага.

— Давайте...

Не кажучи більше ні слова, бажаючи піти скорше геть з Оксаниних очей, щоб легше їй стало, Марія взяла з її рук шнурок, потягла Перісту за собою. Минувши кілька дерев, почула Оксанине радісне, щасливе:

— Микола приписав... Він скоро вертається! Кланявся тобі!.. Дякував за все!..

Пастушці здалося, що на останніх словах голос солда-тової матері осікся, приглух.

Не оглянулася. Пішла хутчіш.

Після цієї зустрічі вирішила — будь-що! — поговорити з Василем Ткачуком. Дорого їй це коштувало!.. Але зіб-рала свою волю, побачилася з ним. Хлопець ховав погляд, відводив очі вбік. Дівчина, навпаки, пронизувала своїми Василя наскрізь.

— Розкажеш комусь... кинеш хоч слово!.. Повішусь!.. — Перепочила мить. Бо задихалася, втрачала свідомість, помирала. — І лишу листок... Що через тебе, проклятий!..

В рішучому голосі пастушки дзвеніли відчай і розпука.

Василь не зронив при цій розмові ані звуку.

Зелено-золотистого травневого надвечір'я, коли сонце, легенько стукнувшись об зелений обрій, спинилося на мить, щоб попрощатись із Жванчиком, Марія побачила Миколу.

Чекала його в останні тижні шохвилини. Скільки було тих розмаїтих визирань!.. Підходячи після цілоденного перебування в полі до Дякунових воріт зі своїми корівка-ми, зачасно бліднула, червоніла. Аж у роті пересихало, завмирало серце, що зараз побачить його!.. Матроса ж усе не було...

А в цей день притомилася чекати. В'яло брела за Зозу-лею й Перістою, знаючи, що за всіма прикметами (Устя мала прибігти до неї в поле) й сьогодні не приїхав.

Та ледве підійшла до їхнього двору, душею, що нараз стрепенулася, відчула: е!.. Правда, першими зустріли пастушку вогненно-червоний півень-забіяка, з вічно роз-кльованим гребенем, та пес Рябчик. За їх галасом на по-розі з'явився Микола...

Безперечно, солдат доживав свою давню подружку. Ма-буть, мав і дарунок для неї. Бо ледве побачив Марію, як вона — запилюжена й засмагла — відчиняє ворота, ши-роко всміхнувся, знову метнувся до хати, пригинаючи спину на порозі. Й тут же вернувся, тримаючи в руках бі-лий пакунок. За сином, теж усміхаючись, визирала мати, Оксана...

Збулося! Микола! Сп'янілі від щастя очі пастушки полинули вперед, щоб роздивитися коханого!..

Але тут сталося незвичайне. Поволі образ матроса за-слався туманом. На тому місці, де він стояв, виринули пе-

ред Марією минулі дні, всі три роки її терпеливого до-
жидання. Дві корови — Періста й Зозуля... «Його» і її
листи, писані на камені лише однією її рукою. Сперечання
з матір'ю. Відхиляння женихів... Ота жахлива ніч... Сва-
тання осоружне... І слава про її і Миколину любов, яку
сама видумала, світом розпустила!.. Ступне моряк крок-
два по селу, все йому розкажуть!..

Жах метнувся по обличчю пастушки, миттю стер ра-
дість. Сплеснула руками, крутнулася. Зойкнула й по-
бігла...

Бігла на Завали. Без корів, без Миколи, без надії на
нього. Щораз поринала глибше, провалювалася в улого-
вину. Спочатку — по коліна. Потім — по пояс... Грудии...
З головою...

В обличчя дув пронизливий вітер. Скуйовджене волосся
чіплялося за куші свербивусу. Роздерті соромом і ляком
очі пронизували сутінки й туман, що вже сіріли й кучеря-
вилися на похмурому, вологому днищі...

* * *

Марія не розуміла, що біжучи вперед, поринаючи глиб-
ше, провалюючись на саме дно, вона, навпаки, переможно
піднімається вгору. Хоч і дуже билося в грудях серце, бо-
лісно хлипали від швидкого бігу переповнені повітрям ле-
гені, душа пастушки линула вище й вище. Аж за ту хма-
ринку-лебідоньку з краю Завал, ще освітлену схованим
сонцем. Аж туди, звідки завжди — в яких би труднощах
ми не перебували — дивиться на нас синє небо, ясні зорі...

ПОКЛИК

I

Не пригадую, коли й за яких обставин прилинуло до
нас, жванецьких пастухів, оте слово. Кругле, мов крем'я-
шок, пісенне, ніби шелест стиглих ячменів, невідоме, наче
темна ніч у Соколицькому лісі, воно вскочило в наш гурт
призабутих за літню перерву знаком запитання й миттю
заволоділо усіма. Ясна річ, впасти з безмовного неба, як
інколи падає град із нього, те слово не могло. Наспіватися
з вітрів, що часто дули від Лисця і Побійни, нам і коровам
у спини, — теж. Мабуть, хтось приніс те слово зі школи чи

з Кам'янця: у місті навчалось кілька сільських старших хлопців.

Ніщо не зникає в природі безслідно й не утворюється з нічого. Ми вже знали цей закон землі й неба, дарма, що — пастухи. Як? А як лошатко, ледве народившись, спинається на тремтячі ніжки і само шукає материне лono?.. І от, бунтівні, ми порушили ту велику істину: без атомів, без молекул, просто-таки наперекір буттю, з нічого створили собі мрію: море!..

Довкола плив сухий. По тижневі не випадало дощу. Все жовкло, попеліло в смертельному єдиноборстві зі спекою. Під шинами коліс земля на шляхах протиралася так глибоко, що босі ноги тонули в гарячій пилюці вище кісточок. Смерчі вихорів на обрїях нагадували велетенські жалібні свічки. Спечене повітря лилося у груди важкою олов'яною рікою. В'ялість, утома й лїнь давили на все.

Тим жадібнішою ставала наша спрага: море! На Рудці чи в Дубині лягали-пластувалися головами до стовбура, затерплого від давньої громовиці граба, задивлялися у небо, прозоро задимлене яловими хмарками, і уявляли...

— Море, хлопці, це як океан,— вирік, зрештою, Петро, на прїзвисько Глупак, найстарший за віком.

По тих мудрих словах ми лише облизали свої пошерхлі губи й ковтнули в сухі горла щось гаряче й колюче. Напружено вгризалися думкою у промовлене, боялись признатися самі перед собою, що замість одного далекого слова нажили тепер два. А втім... У ту пору пізнання ми шанували всілякі нерозумілості, непідвладні нашим малим головам. Пояснювалося це, мабуть, тим, що білий світ, який ми — хотіли того чи ні,— мусили пізнати, був завширшки від Завал до Дубини і ні цяля дальше. Та й тут ще було багато непочатого.

— Може, море є океан... Але воно солоне й зелене і знаходиться в Одесі... Вербований Василь привіз бабі Варварі у плящі води з моря — для розтирання, цілющої...— сповістив од північного боку граба Іван Синьков, теж із старших пастухів, підкинувши свої знання до загалу, як інколи крадену картоплю у полі до спільного вогню.

Після цих учених заяв під кістлявим грабом знову запала схожа до спеки мовчанка-зануда. Не висловилися з приводу моря решта двоє: я і Андрій Римарчук, по-вulichному — Кривенький. Я не міг сказати щось про море — вперед чи назад — тому, що чув ту дивну штуку лише втретє. Уява ж, до якої я часто вдавався при скрутї,

й вона інколи виручала, тут, на жаль, виявилася бездієвою.

Але чому мовчав Андрій?

Андрій Римарчук був наймолодший серед чотирьох під грабом і живий, неспокійний, як наш пастушковий вітер. Тоді ми ще не знали вищої математики, не підозрювали появи в майбутньому лічильних машин. Та навіть, коли б володіли тим, ні ми, ні хто інший в тутешньому полі не змогли б поррахувати, скільки за добу чи годину творить рухів рибячо-сухе Андрієве тіло. Прудкий в'юн, стрижінь стрімкої води, потривожений мурашник у лісі, окріп у мамалижнику на скаженому вогні або досі не винайдений ученими вічний двигун — все це було близьким до енергії найменшого серед нас, хоч і не переважаючим. Андрій був повен діянь навіть уві сні: сіпав чубом, шепотів щось, рухав пальцями рук і ніг, перевертався час од часу. Якщо ж оповідав, його золотий язик творив чудеса, дарма, що інколи Андрій хвилювався, трохи заїкався.

Джерелом того талану була Римарчукова мрія! Ось уже справді вона не вичерпувалася, як і море! Розмалювати погану Гафію в красуню, перетворити не знати коли народженого за давністю діда Максима в юнака, низькорослу Теклюню у високу тополю, напустити серед спеки дощу в полі, загрибити, заопеньчити стоптаний ліс, наловити риби в сухім ярку від Лисця — це коштувало хлопцеві не так уже й багато: схмурених до перенісся брів, зосереджених на комусь одному синіх очей і тиші...

Дивувало ось що. Усі ми під змертвілим грабом знали: оповіді палкого Андрійка — чисте марення, незбутне. Але в ньому було стільки віри, що ми зачаровано переймали все, як заворожену правду. Більше того, ми не могли без неї!..

Зрозуміло, отже, як чекалося від Андрія слова з приводу невідомого нам моря. Крізь спекотні ліньки крадькома позирали на нього. Бачили: пастух палає! Було то не просто від нестерпного сонця. Андрій жорстоко карався у своїй нестримній уяві. Мета була одна: прагнув побачити — хоч скраєчку, здаля — незнане море. Цього було достатньо, щоб домалювати решту самому, а потім дати його образ нам! Випукло, яскраво, натхненно, як було в усьому досі!.. Скроні хлопця зросилися потом, ніби перебував на молотьбі чи косовиці. Губи, бліді, загострені, шепотіли таємні слова. А очі, пірнувши у небесний просвіт над обрі-

ем між Лисцем і Отроковим, безперечно, не бачили ні полів, ні корів, ні навіть того, на що вони дивилися.

Ми розуміли Андрія, терпеливо ждали і єдинозмовно мічно тримали так потрібну йому тишу за пісенні крильця.

Так тривало довго. Нарешті Андрій очунав від марення. Підвівся, оглянув нас, корів, поле — ніби вперше. Широко усміхнувся, зітхнув... Його, Римарчука, начеб викликали до Новоушицького райвійськкомату. Ми обступили новобранця:

«Куди тебе?»

«Куди — не сказали, а рід військ є...»

«Моряк!» — гукнули всі одразу.

«Не вгадали» — відповів Андрій.

«Мама пі-ха?» — все ще допевнялися, догадуючись: якщо Римарчук такий спокійний і поблажливий, то ясно — авіація!..

А він, розуміючи, що ми не відстанемо, просто пояснив:

«Артилерія, хлопці! — і роздумливо додав: — Артилерія — бог війни. Вона така, що й море перейде без весел!..»

Це, власне, й було все, що четвертий з нас під скаліченим грабом сказав тоді про море...

II

Блискавка упала на одного граба, війна — на увесь Жванчик. Ось сповіді чотирьох перед моїм селом: як усе було у світі й у серцях. Час доніс сюди їхні короткі, померклі за дощами й спеками слова. Записи болю, звитяги й любові.

Петро Кучерів

«...Виривався з оточення, як фашистська куля наскрізь прошила ліву ногу. Хто наклав джгут і перев'язав, не знаю. Сили покидали, а вмирати страшно не хотілося. Невже це й усе, що міг я, інструктор парашутного спорту, зробити у війні після років напруженого навчання?! Цілу ніч брів через болота, спираючись на плечі товаришів. Не пам'ятав од болю, яка нога поранена, скнів тяжко кожен мускул. Хтось поклав шматочок цукру в рота, а сили розкусити нема. Дають води!.. Але чому так мало?.. Річку повну випив би!..»

Йдемо дуже довго. Далі свідомість, мабуть, покинула мене. Опритомнів. Лежу на чомусь м'якому. В зуби болісно цокає металева кварта. А-а, кисле молоко... Чому ж воно таке несмачне? «Ти будеш жити в мене...— голос якогось чоловіка.— Не бійся. Мене сам Ленін приймав у Смольному. Ось свідоцтво. Ось його особистий підпис!..»

Чи бачив я щось, не пам'ятаю. Доброго чоловіка звали Денисом Галактіоном. Поблизу села Федорки він знайшов мене напівживого й разом з ветеринарним фельдшером Павликом (прізвище забув) лікували в старій лазні поблизу великого лісу.

Фронт відсувався далі. Одного разу дід Денис прибіг дуже стривожений: німці роблять прочистку! Витяг мене з лазні, засунув у кущі і сам десь заховався. Наслухаю, стискаю наган. Почулася гарчкувата мова. Ідуть рідкою шеренгою, двоє просто на мене. Дивлюся на них: ось вона, смерть! Ну що ж... Усі — їм, останній — собі... Рудий — тільки й помітив — б'є по моему кущу. Лежу з іншого боку... Посипалося листя... Рудий пішов далі. З трудом відриваю заляклі пальці від нагана. Витираю густий піт... Пронесло... А скільки такого попереду?

Я доганяю фронт, і рух цей нагадує то біг скакуна, то пересування черепахи. Боротися хочеться! Інакше — кінець...

З рани ще сочиться кров. Але менше. Однієї ночі дід Денис із Павликом приводять до моєї лисячої нори солдата-земляка. Сам з Романівки Тальнівського району Київської області. Іван Юрпольський. Мене — в ногу, його — у плече.

Що маємо ще? В мене — автомат, два диски патронів, дві гранати і наган. У нього — карабін із запасною обоймою. Є якась білизна, принесена чудовим дідом Денисом. Може, й не армія, та — взвод!

Вирішуємо йти далі. Напрямок — Вітебськ.

Дорогою прибився Сашко Галашвілі з моєї 201-повітряно-десантної бригади. Теж — нога...

Одного разу ми брели, голодні, лісовою стежкою і почувли наче уві сні: десь говорять німці! Залягли, придивилися: в кількох кроках од нас, за кущами, фріци ремонтують мотоцикл з коляскою. А навкруги благовісна тиша. Кращої нагоди «пригостити» ворога ще не випадало. Самими очима скомандували один одному. Кидаю гранату. Сашко валить другу. Вибухи. Розходитьсь дим. Шість побитих німців, як шість кабанів, перед нами. Трофеї: зброя, туш-

ка, шоколад — у наших руках. Загрибаємо ротами, пальцями — й тікати, тікати!.. Бо хто знає, скільки тут тих німців?

Ідемо на схід, лише на схід. Там усе! Там — наші...

Ідемо лише ночами. Ночі холоднішають, а ми напівголі, худі. І завжди голодні.

Забрели на хутір. Житло владно манило. Послали Сашка в розвідку. В найближчій хаті Галашвілі розмовляв з хазяйкою, а ми прикривали його. Раптом з-за повороту показалося троє німців і поліцай. Відстань між ними й хатою — кілька метрів. Сашка застануть зненацька. Вогонь! Німці залягли, почали стріляти — на щастя, в інший бік. Наш товариш вирвався. Та не встигли ми опам'ятатися — біля хати з'явилася ціла зграя німців. Жінку, з якою щойно розмовляв Сашко, почали бити прикладами. Вона падала на землю, підводилася і знову валилася. Пролунав постріл, жінку вбили. Показався дим, вогонь, хата спалахнула з усіх боків...

Чи ж тільки це бачили мої очі?..

Наближались вже до Вітебська. Йшли зморені вкрай. Чим трималися і досі мені дивно. Яюсь кралися повзком, рахуючи метрами до житла, яке могло дати нам харчі. Раптом — оклик! Постріл, злетіла ракета. Натрапили на цілу німецьку військову частину, що відпочивала у дорозі. Нас оточили і побили. Потім зачинили у залізну клітку з такими ж бранцями.

Полоцький концентраційний табір. Вперше в житті — неволя. Не відчував такого бридкого стану зроду. Як визволитися? Ця думка почала свердлити мені голову. Сашу Галашвілі відвели у табір для нацменів, але Іван зі мною. Звичайно, ми з Іваном думаємо в єдине.

Перевели в містечко Молодечне. Тут режим — ще тяжчий. І ось випадок — доля! Німці заганяють працювати на розбомблений квартал. Один полонений раптом провалився у підвал, його витягли побитого. Ми з Юрпольським, навіть не змовляючись, запам'ятали оте місце. Для чого? Адже втікали і до нас, але опинялися на шибениці...

Наступного дня, дочекавшись сутінків, сховалися в руїнах, а коли полонених погнали знов до табору, скочили в ту яму: смерть або воля! Принишкли, завмерли. Почулося гавкотіння псів, крики ненависних шукачів.

Просиділи в поті страху й задухи, доки не стихло місто, не настала тяжка ніч. Потім руїнами полізли, куди очі ба-

чать. Дібралися до околиці. Переповзли шосе. Прискорили кроки до найближчого лісу.

Воля! Але де? Серед неволі!

Ледве шкандибаємо. Впали на грядку ріпи. Застерігаємо один одного не їсти багато, бо будемо хворі, але їмо...

Качалися по землі від страшного болю. А в очах зловісно чорніли ворони...

Отак, перестраждавши, в середині лютого сорок другого року добився я до Жванчика. Який він...»

На цьому записи Петра Кучера обриваються. Побачив рідне село і чомусь замовк. Та чи замовк він?..

Ніна Цеслер-Смиківська

«Коли я, закінчуючи фельдшерську школу в рідному Павлодарі Дніпропетровської області, накладала бинт на цілком здорову руку «хворого» в день випуску, 30 травня 1941 року, не думала, що через півтора місяця, сама одержу поранення в руку, і де — в запеклому бою із фашистами, на українській землі, в районі Борщагівки, під Києвом. Все сталося, як у моторошному сні! Виніс мене з поля боєць на прізвище Павук — це все, що я знала про нього. А до того я, міцна душею і тілом, двадцятилітня дівчина, сама робила те.

Опритомніла в німецькому таборі, серед полонених, як і я; пізнаю: багато бійців з моєї частини. Лежать, сидять, постогнують. Рідні вони мені, за всіх тужу, а все ж інколи й подумаю: може, котрийсь із легкодухих і викриє, що єврейка я?..

Фашисти, з великими чорними павуками на рукавах, ходять між рядами, ляскають нагайками то по халявах своїх глянсових чобіт, то по тілах поранених, саме таких, як я, і шукають.

Зупинилися двоє — фріц із перекладачем — проти мене, придивляються. Я кріплюся, дивлюся тим у вічі. Аж чую, хтось гукає до мене з іншого кутка: «Ніна, Ніна!.. Іванова!.. Иди сюди, допоможеш перев'язати одного!..» Я відгукнулася, попросила дозволу в перекладача... Це мене й врятувало. Пішла, а там сидять зовсім невідомі мені хлопці! А той, хто допоміг, так і не признався...

•За якийсь час розпускають нас по домівках, по окупованій території. А куди піду я? Адже мій Павлодар воює з гадом! Та треба позбутися швидше табору смерті.

Ці страшні дні з'єднали мене з Мілею Городецькою. Каже вона: «Ходімо зо мною, на наше Поділля. Там тато в млині працював і, якщо живий, переб'ємося біля нього. А далі видно буде».

Було мені все одно, аби лиш фріців не бачити так часто. Обманули ми охоронців-гадів, що обидві є з Яцьковець, випустили нас за ворота. І пішли ми пішки — не близько, за п'ятсот кілометрів, до тих невідомих Яцьковець.

А навкруги все зруйноване. Ні поїздів попутних, ні підвід. Лиш німці пруть на схід, назустріч.

Скільки ми могли йти, дві дівчини, обминаючи тих вояк, голодні, напівроздягнені. За кілька днів охляли. Сіли під деревами біля шляху, плачемо. Аж їде підвода, а в ній два чоловіки. Спинилися, розпиталися і радять: «Сидіть, дівчатка, тут, доки ми не вернемося... їдемо одяг на хліб міняти... Чекайте, щоб там не сталося... Ми підвеземо вас у напрямку Вінниці».

Ждали ми їх під тим деревом добу. Аж ось вертаються. Добрі люди ці хлопці були... Нагодували, напоїли, дали місце на возі. Так з ними, а трохи пішки добралися ми до Жмеринки.

Я тоді ще була дуже молода, не в усьому розбиралася точно, як пізніше, вже через рік. Я дивилася в Павлодарі фільми, читала твори, знала, звичайно, що фашисти погані люди. Але загальна уява моя була, можна сказати, книжна. Та випадок у Жмеринці цілком відкрив мої очі.

Залишили нас хлопці під містом. Звідси вже поїзди йдуть на захід. Ми з Мілею добралися до станції. Все націляємося на якийсь товарняк до Кам'янця-Подільського. Лиш нічого з того не виходить. Ждемо добу, другу... А людей тут збилося — стати нема де...

Підходить ешелон поранених німців. Та довгий такий... Аж серце зраділо, коли побачили, скільки їх наші наколошматили!.. Проти станції якраз — гарний вагон зупинився, сама офіцерія. Серед них примітився один у літах, у в'язаних погонах, очевидно, старший. Ходить, розпоряджається.

Поруч наш якийсь на милицях стояв. Поранений на обидві ноги. Мабуть, у нього вже запалення почалося на ранах, запах поганій. Подивився кілька разів на нас старший, підкликає пальцем до вагона. Перезирнулися ми з Мілею, йдемо. А серця стискаються... Якби не пішли, примусили б... Або — кулю в спину, мало ми тут бачили такого... І того пораненого на обидві ноги зове теж. Пока-

зав на місце нам трьом у кутку вагона. Рушив поїзд на захід.

У цьому ж вагоні фріц рудий сидів з породистим псом, у плащі, рукавичках і з нагайкою. Усе комизився, очі презирливо на нас мружив... Вийняв пакет, розгорнув звідти бутерброд з ковбасою, кинув псові своєму. Пес понюхав, їсти не став. А ми дивимося на те голодними очима, вмліваємо... Як загальна увага німців від того відлягла, поранений нагнувся і підняв той хліб. Фріц — власник бутерброда й нагайки — р-раз! — бідного нагайкою! Шматок тому з рук випав... Тоді старший підкликає рудого перед свої очі, наказує стати «струнко» і давай читати йому амінь божий... А я то німецьке розумію!.. «Як ви посміли вдарити! Адже він теж солдат! Та ще й поранений!..» Фріц стоїть, терпить, руки по швах... Собачка також стоїть... Думається мені, що то головний лікар, начальник ешелону був... Уже сивий такий. Мабуть, не фашист.

Ну, відказав той тому все. Потім виймає, в свою чергу з власної валізки селянську жмеринську паляницю (як він дістав її, хотіла б я знати!..), ріже ножиком по половині. Дає одну пораненому, а другу знову ріже на чвертки й простягує нам... Так ми з Мілею в сорок першому році з німецької руки українського хліба попробували...

Доїхали до Гречан. Міля усміхнулася і каже: «Вважай, уже дома...» Ноги — на плечі й сто кілометрів пішки. Добилися до Яцьковець і одразу я — старості в руки.

Вирвалася. Тікаю, не знаю куди.

Але за горою вже Великий Жванчик виднівся. Стало мені те село батьком, мамою і зброєю на ворога тяжкого...»

Михайло Зборовський.

ОПОВІДАННЯ

ВЕРНИСЬ НА БІЛУ НЕДЕЮ!

Спогад

I

Вона стоїть на рівній, тихій царині.

Від кінчиків сировишних ходачків, в які озуті її міцні ноги, до срібного стрижня киплячого на гострім кремінні Чорного Черемоша живими клубами зеленого листя збігають у діл давні карпатські ліси. Попереду, на тім боці ріки, сіріють галицькі ліси кряжі, позаду суне на південь синя шпиляста гряда. А над головою висне велетенська, перевернута догори дном голуба чаша неба з уліпленою в дно яскравосліпучою квіткою — гарячим сонцем.

Ним вона зараз і приваблена. Чорними очима, запушеними густими віями, ходить — крок у крок — попліч з сонцем і по-мисливському зірко спостерігає за небесним світилом.

Сонце пливе, мов море. Світлі плями найхимерніших форм і розмірів миготять в молодім листі. На мохнатих стовбурах, голозубім сірім камінні — сонячні пасма. Сонце панує в прозорім повітрі, світиться в янтарносмолистих сльозидах смерек, сміється на її повних рожевих устах, променить з золотих волосинок кіс. Йй радісно й приємно в товаристві гостинного сонця...

А я стримлю поруч знецінений і забутий.

Тиша колише задумані гори. На далекій кичері забавляє флюярою своїх овечок чарівник-бовгар. Міжгір'ям тече сизий дух. В долині, на сірій погнутій дорозі, попелясті корови, похитуючи рогатими головами, поважно несуть додому переповнені вим'я. За згустком ліщин розкішно зацвіла рожа. Вітер танцює в буках. Гори щедро сиплють у простір надвечірню красу, і мені щиро жаль, що, крім нас, ніхто її більше не бачить.

Нарешті в зіницях її очей гаснуть маленькі зелені ліси, по черзі з'являються й щезають купка ліщин, розквітла рожа, сірий камінь, на який я обперся рукою, і очі зупиняються на мені — допитливо й тохи глузливо:

— Як ся маєш, пане-добродзею?..

Я зітхаю. Бо хіба вона не бачить? Ну її к бісу, гору оцю!.. Я розстібаю ще один гудзик сорочки — душно! Я сопу, хекаю так, що, мабуть, лякаються звірі, але це не приносить полегшення. Газдиня крутих плаїв, вона щойно стрибала з каменя на камінь зі спритністю дикої гірської кози, я ж, пастух подільського степу, сунув позаду важким ведмедем. Від такої висоти дзвенить у вухах, паморочиться голова... Ми досягли тих місць, звідки беруть початок потоки, отже, піднявшись ще вище, не матимем де напитись. Від одної думки про це спрагло оближую сухі губи. Правда, я маю грохи води в баклажці. Але — тільки для неї...

Ну, далі. Ідучи позаду, крадькома голублю очима її світлу постать й шукаю найближчих порівнянь. В картатому киптарі, вишитій сорочці з широкими рукавами, в гаптованій золотом катрінці й жовтих ходачках, в які взуті маленькі ніжки, вона схожа на карпатську барвистолісту осінь, дарма що зараз — весна... Крім баклажки з водою й трудного, неслухняного тіла, я волочу за собою ще повну тайстру її книг бог зна для якої потреби. Під ногами шерхотять глиця, трава, подекуди попадається м'яке, зелене каміння. За півгодини видряпуємось так високо, що я боюсь оглянутись вниз, аби не скотитись. Я поривчасто дихаю, ноги в колінах тремтять, піт стікає з блілого обличчя. Душа моя ремствує, протестує, тіло просить спочинку. Здається, ще крок-два і я здам, зірвуся з стежки й з гуркотом полечу в діл, розсипаючись на пісок і креміння!.. Але в цю критичну мить її голівка на виточеній шиї обертається назад, тернові очі лагідно ловлять мене за серце, а рожеві уста, на яких грає стільки фарби й сонця, співчутливо питають:

— Як ся маєш, пане-добродзею?

І цього досить, щоб я слухняно йшов далі. Мета, якої ми прагнем, сподівання чогось незвичайного, що неодмінно буде, надають нам снаги і віри, що дійдемо. Коли спочиваємо, закидаємо голови до неба, захоплено дивимось угору.

Там, вище, де вже нема лісів, а повітря рідке й бездонно прозоре, сіріє стрімка, грізна скеля. Чудова вона ранком,

коли перші промені сонця упруться в східну, прямовисну стіну. Тоді від білого блиску сліпнуть очі! Здається, скеля палає срібним, жагучим вогнем. Опівдні біле полум'я гасне, а довкола кам'яної щогли тремтить синє марево. Щогла колишеться, пливе. Потім сонце скотиться з блакитної дуги й залле гору з заходу рожевостомленим світлом. В цей час скеля нагадує давню, як дума, вежу. А при місяці вона потьмарена, таємнича. Ніби замок чародія гірського, бовваніє на тлі далекого, неясного неба.

Коли ж над горою розгуляються бурі, гострі блискавки зашугають над її головою, заревуть грізні громи, о, тоді скеля прекрасна! Лютує довкола свавільний вітер, шаленіють небесні потоки, хмари розверзають потворні пащі — страшно регочуть громами! А гора спокійно стоїть з високо піднесеною величною головою. Тільки карликова берізка, знайшовши собі притулок на самім вершку, в щілині, метляється під вітром на всі боки. Ніби прагне тонкими вітами-руками примирити розгніване небо з непокірною землею.

То панує над світом Біла недея. З долини, від хати, що ген сіріє біля потока, ми часто обоє милувалися нею. Її неприступність, нездоланність навівали нам натхнення, жадобу наслідування!.. Ми помітили — як сонце засвітить над горами новий день, прилітає до скелі дивна, зелена птиця. Зробить коло в блакиті, впаде каменем на вершину. За хвилину знову зірветься в простір; довго розносять луни сизим міжгір'ям радісний, переможний крик.

Тоді їй конче захотілось дізнатися, що то за птиця? Це питання — вередливе й примхливе, як вона сама, коли буває зі мною. Воно не дає їй спокою ні вдень, ні вночі, а вона не приносить жаданої тиші в моє схвильоване серце. Зовсім не має уваги до нього!.. Втім, не буду ремствувати, не нарікатиму навіть в думках. Бо довідається про це моя чарівниця та й покине пастуха напризволяще...

І ось іде, нарешті, шукати ту птицю. Мене ж примушує чвалати позаду інша потреба. Хочу сказати свої слова. В долині, звідки ми дряпаємось, слова ці не мали б належного змісту. Їх треба виголошувати тільки там, поблизу ясного сонця, на страшній висоті, на пронизливім верховім вітрі, на найвищій у горах гордій Білій недеї! Бо вони їх достойні! Втім, переповнений почуттям, як келих вином п'янким, я не можу більше терпіти. Я, здається, висловлю все де завгодно!..

Так минаємо ми ще дві царини, з стіжками сіна на них, перебираємось через провалля. Рідкий смерековий ліс протягає назустріч віти й тіні. До підніжжя Білої недей вже недалеко. Біля поваленого бука нас зупиняє гірська буденна картина. На сонячній плямі простяглася зелена, з ледве помітними сірими цятками з боків тіла, гадюка. Підняла маленьку голівку й завмерла.

Нас вражають її очі. Потьмарені, застигли, як холодець, вони, однак, горять непевним моторошним вогнем. Якась нерозгадана туга й одночасно знадлива чарівність світяться з цих круглих, мертвих скелець. Очі кличуть, заманюють у глибоку безодню. Гадюка не помічає нас, захоплена чимось, що поглинула її всю.

В глибині лісу розрізняємо наляканий щебіт. Дивимось у той бік. Маленька попеляста пташка, кругла, як горіх, скаче по розлогій ялиці, щораз опускаючись нижче. Вона скуйовджена, жальна, охоплена неймовірним страхом. Її очі — повна протилежність тим, на які ми шойно дивились, приковані до очей гадюки. Незримий ланцюг щораз коротшає, нерозгадана сила природи зближує з кожною миттю дві істоти, демонструючи нам ще одне з тисячі своїх чудес.

Мовчазні й могутні, мов філософи, ми якийсь час захоплено спостерігаємо чужий шлях до смерті. Потім, коли в ланцюжку пташиного життя залишається лиш два кільця, вибігаємо на сцену непроханими дійовими особами й приточуємо до маленької лісової трагедії водевільний веселий фінал. Кінцем палиці підіймаю в повітря гадюку й жбурляю в куші. Тим часом вона ловить у жмені загіпнотизовану пташку.

Власне, в законах природи нічого не змінилось. Ми лиш помінялись з слабшою ролями, вхопили її жертву в свої руки. Однак моєю супутницею керує гуманність сили. Вона здійсмає засмаглу оголену руку з пташкою вгору, закидає до сонця прекрасне своє лице, розтулює тонкі пальці. І, коли пташка звивається з радісним щебетом в синє, сліпуче небо, вона кричить їй, сповнена волі земної:

— Лети, лети аж за ту хмарку! Передай наш привіт! Не спотикайся в житті! Щебечи!

З сміхом падаємо в пахучу траву й враз почуваємо, що страшенно голодні. Намазуємо засохлий хліб медом, їмо, аж за вухами лящить, й заливаємо студеною гірською водою.

Проте студентка університету, моя супутниця, не може не вивести з баченого глибоких думок. Ковтнувши останній кусок, одним духом допиває для мене залишену воду й пророчить, розкривши назустріч лісам ніжні, гарячі руки:

— Земля починає рухатись в напрямі сонця! Чуєте, гори! Почуття знищення і насильства, породжені в минулі віки слабкістю людини перед природою, покидають людину назавжди! Їх заступає єдина воля любові! Саме тому, що людина тепер сильніша всесвіту! Ми будемо тільки любити! Земне й неземне! Любити й працювати, як земля й сонце! Ось девіз поколінням, вікам!..

Поки вона з сократівською ясністю думки аналізує життя і віщує планеті велике майбутнє, мене, реаліста, займає проблема першого поцілунку. Дивна думка, від якої починає бурхливо битися серце, жагуче відчуття, що теж являє нерозгадану таємницю життя, вони запалюють мене нестримним бажанням. Погано розумію, що вона там говорить, чую гомін лісів, мов крізь стіну. Бачу тільки уста — ніжні, знадливі, як пелюстки квітки, бачу засмагле обличчя дівчини в недбало складеному калачі густих кіс. І очі — дві зористих тернини... «Як мені бути?.. — запитую сам себе. — Цілувати чи не можна?.. Цілувати чи не треба?..» Збентежений, розгублений, я допитливо дивлюсь на неї, я шукаю в неї одвіту... А вона сидить на стовбурі зваленого бука, махає ногами, пустує очима й всміхається лісам...

Тим часом сонце заходить. Велика тінь ночі німо шумить над горами темним, широким крилом. Денні гомони тихнуть, вечірні встають. Разом з ними підводиться з ярів прозорий туман. Запахло з гущин холодком. Біла недея ще ясніє над головами, як на морі звабливий маяк. Крізь шати дерев проникла сюди несміла зоря. Чарівна таємничість виплила з лісів і оточила нас колом прозорих нявок.

Я підходжу до дуба, садовлю дівчину на траву, поруч себе. Я мовчу. Очі говорять за мене, очі й серце. Вона допитливо дивиться в них і, збагнувши їх річ, червоніє і змовкає сама. Тінь незвіданої радості легко майнула на її чолі. Скоряючись тому, чим віками живе земля, для чого створена й вона сама, повертає обличчя назустріч моему — така красива! Ми вже чуємо гаряче дихання зближених тіл, трепетний стукіт сп'янілих сердець. Мине мить, і станеться щось таке, від чого закружляють у танці вечірні ліси, захитається і рухне додолу Біла недея, а в за-

плющених до нестями щасливих очах замигтять сотні іскристих зірок!.. Але саме тоді, як це має переможно прийти,— вперше в житті, вперше в нашій житті!— з долини, де закуталась в темряву її хата, лине сюди, повен ласки й клопоту, материн флюяровий голос:

— Фросинко-о!.. мо-ой!.. Клич пана-товариша молоко-о парне пити-и!..

І смак жаданого поцілунку щезає з наших ненапоєних уст, як сонячна тінь. Стомлені, мовчазні, не досягши й сьогодні Білої недеї, спускаємось додолу. Заходимо до хати, де за образами терпко пахнуть любисток і м'ята, й п'ємо з дерев'яних пугарків білий, солодкий напій.

Потім вона проводить мене на поїзд. На кладці прощаємось. Я їду до міста, Фросина залишається на цім боці.

Темрява густо лягла на гори. Ріка шумить. Перебравшись на лівий берег, зупиняюсь. Розшукую очима її постать у сутінках, на тім боці. Так, вона стоїть, де й стояла... Цілую Фросину здаля і вклоняюсь, знявши крисаню. Чуйний, як скрипаль до струн, розрізняю за шумом потоку тихий, слабкий голосочок:

Ізгадай мня, мій миленький, два рази на днину,
А я тебе ізгадаю сім раз на годину...

Усміхаючись чорному обличчю теплої ночі, відходжу в дзвінку пустку, а вздогін лине з того боку ріки любляче й печальне:

Напиши мі, мій коханий, дрібненькі листочки,
А я складу з тих словечок файні співаночки.

Я вже сиджу у вагоні. Дрімота сковує очі. Шовкова втома в суміші з неосяжним щастям обняла тіло й несе кудись далеко-далеко, назустріч невідомому. Тіні Ромео і Джульетти линуть над моєю головою. А у вуха, під розмірений стукіт коліс, тече й тече сумовито-ласкавий спів:

Повитай мня, мій легіню, з далекого краю,
Стане легше на серденьку, бо вірно кохаю...

II

Все це було давно. Тепер у горах її нема. В моїй переважаній пам'яті досі видніється той затьмарений часом день, в який вперше почув страшну звістку. Загорялася саме рання весна, коли густа синява неба чудодійно перетворюється в мрійну блакить. Опівдні ми, солдати Третьо-

го Українського фронту, увірвалися на плечах відступаючого ворога до міста. Нарешті!.. Я оглядав покинуті чотири роки тому будинки, сквери, вулиці. Я хвилювався. Все було таке знайоме! Однак тінь чогось чужого, що відійшло, ніби давила на все, охолоджувала гарячу радість зустрічі. Військовий кореспондент, вільний, як не кожен з бійців у цю кипучу годину перемоги, я йшов якимось завулком. Раптом її тернові очі й блиск розкішної усмішки засліпили мене. І я став як укопаний.

— Вуйку Матвію!..

— Пе... тре! Мій падку!..

То був її батько. Він обіймав мене правою рукою. Замість лівої бовтався заперезаний чересом порожній рукав.

За хвилину ми сиділи на лавці, в якомусь сквері. Постріли на західній околиці не могли заглушити тишу, яка після перших слів привіту встала враз незримим мерцем між нами. Я дивився в її очі на його обличчі й тремтів, ніби засуджений перед читанням невідомого вироку.

— А як же?.. А де ж?..— ледве вимовив я половину слів з переповнених грудей і задихнувся. Але батько й так зрозумів, про кого я питався. Його уста скорботно скрикнули:

— Погнали вороги у світ...

Серце моє обірвалось.

— Прийшли в ту середу, вранці... Чотири мадьяри... Злі, як дики... Забрали мішок кукурудзи, вівцю... Фросину, стариню...— сповідав з жалем він.

Ковзнув по мені вимоченими в смутку очима, в яких метнувся слабкий, радісний вогник, і додав:

— І твою дитину...

— Га-а?..

Це «га-а?» стрельнуло в мені, як гарматний набій. Широко розкритими очима я примерз до його обличчя, неспроможний збагнути, що він каже.

— Мою дитину?..

— Донька народилася в перший рік війни перед весною... Трохи слабувала... Помалу виносили...

Великою силою волі я намагався опанувати себе. Але жах неймовірного давив у горлі дикі, страшні слова, розливався по чолі холодним потом.

Він це помітив:

— Ти не бануй, солдате. Бо вб'ють... Дитину я взяв би на виховання до себе. Коби лиш живими вернулись...

Не пам'ятаю, як ми розійшлися. Я не сказав батькові нічого, щоб не добити безрукого зовсім. Осліплений, зі зрячими очима, побрів за місто. Люди мене дратували, а шум далекого затихаючого бою наливався у вуха чадом.

Так ішов я порожнім гостинцем, аж поки зайшло сонце. Хаотичні, кошлаті думки знову знайшли свій зміст. Одна лиш вона знає, що було між нами. Я леліав її, як квітку! Я боявся доторкнутись передчасно до розквітлих пелюсток навіть устами. Невже ж тоді, коли ми — щасливі і натхненні — прагнули досягти Білої недеї, вершини нашого первісткового кохання, вона в інше місце ходила з другим?..

Але — з ким? І — коли? І — чо-му?.. Ці смертельно болючі питання пронизали серце, мов меч, і я чув, як воно болить і здригається. Мое бідне серце, що так широко усього себе віддало першому коханняю!.. Зрештою він, отой невідомий, відійшов з уяви. Залишалася тільки вона.

Невгасимий вогонь образи запалав у моїй крові. Я не навидів її сильніш конаючого ворога, її, що похитнула в мені найбільшу віру, віру любові. Блідими, тремтячими устами посилав їй прокляття, хоч і не знав — живій посилає чи мертвій. В бою, нічого не бачачи, нічого не відчуваючи, біг уперед. Не раз чув позад себе застережливі крики товаришів:

— Куди преш, сліпець? Життя набридло?..

Вони не знали, що я спішив зустрітись з нею.

Але що б я сказав, коли б ми справді стали одне проти одного?..

Поки серце страждало, незримий лікар — час — помалу робив своє діло. Йшли вперед місяці, наші полки, жадана перемога. «Мені коби діждати кінця війни! Аби не бачити крові, смертей!.. Серце заживе...» потішав я себе.

А воно не зажило, не загоїлося. Демобілізувавшись, я повернувся до міста, до давньої улюбленої роботи. Образ Фросини не переставав переслідувати мене. Повитий давніми спогадами й загадковістю того, що сталося потім, час од часу вертався він перед очі й, щоб остаточно прогнати її — ненависну, осоружну, і одночасно якусь потворно принадну! — я одружився. Вибір був глибоко нещасливим, — вона велетенською тінню заслоняла шлях до нових почуттів. Я думав, що, зійшовшись з цією красивою, пишноболю жінкою, широко покохаю її, знайду в турботах про неї втрачений спокій. І я, дійсно, придбав незабаром цей спокій, схожий на лінивий сон.

Збігали роки. Два поранення, одержані під час війни, в руку — від німця, в серце — від неї, ніби зажили. Одного разу я одержав нежданий дарунок — лист від її батька. Спочатку хотів не читати його. Але потім роздумав: писав тільки батько. Чуючи, як зупиняється серце, розкрив конверт. Жовтий, давній папір, складений вдвоє, випав з нього на землю. Нагинаючись, щоб підняти, зойкнув від болю, бо впізнав її руку!..

Я так і прочитав його там, навпочіпках, на заціпенілих ногах, забувши підвестись. «Найкращі і найстрашніші хвилини життя перейшли... — писала вона. — Якщо доведеться взяти до рук ці листки, знай, читаючи їх, що я любила тебе щиро, хоч і дуже зболеним серцем. Після того, як ти відійшов, поглинутий війною, несподівано прийшов він — чорний, підступний, злий...»

Я вперто й гордо боролась. Непокора росла в мені з дитинства, разом з горами. Але була мить... Та, що в бою рішає — боягуз ти чи сміливець. Всього якихось кілька хвилин!.. Погрожуючи мені видачею німцям, він зламав мій дух!.. Всього на п'ять хвилин!.. Щоб потім мала страждати все життя!..

Тепер моя воля — травинка на вітрі. Я побоялася смерті ради любові!.. Чорний жаль застигає очі. Трудні шляхи ведуть в невідоме. Наша зустріч з тобою — мов щасливий сон!.. Як саме життя людське, як світло сонця, якому ми віддано поклонялись!.. Я зруйнувала наші серця. Ти не Ромео і я не Джульєтта...»

На цьому обірваний лист кінчався. Батько повідомляв, що, розбираючи недавно спалену мадярами свою хату, знайшов під дошками підлоги зотлілий від давності зошит, списаний Фросиною. Очевидно, вона писала його під час окупації і сховала. Зберегти вдалося тільки оці слова...

Я читав той папір безліч раз. Переді мною стало трудне питання. «Прощати їй чи не можна?..» «Прощати чи не треба?» думав я, як колись, коли бажав вперше поцілувати. Хоч я не знав, зустрінемося чи ні, конче жадав знайти рішення. Я не міг жити й години в сумнівах і ваганні!

До вечора розгадував болючу загадку, що лещатами стискала мозок. Настали сутінки, в кімнаті запалало світло, а я все ще ходив по хаті — вперед і назад — з листом у руках за спиною. Я упіймав себе на тому, що не хочу з ним розлучатись: тихенько сховав у потаємнім місці, відчуючи, що тепер не один, — її слова — давкі, болючі — ходили поруч, воскрешаючи давні дні.

Вперше після довгих літ мене потягло відвідати гори. Біла недея стояла на тому ж місці. Я задихався від хвилювання! Наді мною височіла горда, нескорена Біла недея, а десь тут, в кущах, кошмарним привидом конала вона, слабка тілом, нікчемна духом, моя жалюгідна любов!..

Я забігав по лісі, шукаючи оте місце. Очі мої широко розкрилися жахом. Серед листя і тіней я бачив, як рве він кривавими поцілунками її первоцвітні уста, гне до святої землі прекрасних трав і квіток жадібно первісткове дівоче тіло... Я б розтерзав їх обох, охоплених страшною силою свавілля, якби тільки побачив!.. Я рикав звірком, якого смертельно поранили, а добити не спішать!..

Потім, блідий і тремтячий, сів на пеньок спочити... В'ялість і втома скропили тіло потом. Я озирнувся і здивувався: приїхав ранком, а тепер вже заходило сонце.

Воно тихо сідало за шати дерев у синє міжгір'я — спокійне, лагідно-смутне. Вітер змовк. Урочисте небо напинало тьмяне вечірнє шатро. Ліси овівалися холодком. Царівна-тиша сходила зубцями скель у доли. Танув за обрієм ще один день життя. Рожеві промені востаннє цілували мої очі. Захоплений неповторною красою лісів, я не помітив, як промені шезли, як на щоки скотилась тепла, зворушлива сльоза...

«Як ся маєш, пане-добродзею?..» згадав я давні її слова й, зачувши, як лихоманно забилося серце, швидко пішов з цього місця пріч.

Дружина помітила часті виїзди й стала ревнувати. Я запевняв її, що не люблю нікого. Однак вона домагалась признання. Зрештою ці нарікання стали нестерпні. Вона пригрозила, що піде від мене. І дійсно пішла, і я не зміг зупинити її, чуючи велику вину перед нею.

Тепер я один, і в кімнаті, і в серці. Голова сивіє з кожним роком. Так дивно спостерігати, як за вікном, у осіннім саду, жовкне й обсипається недавно зелений лист, а ти відчуваєш цю осінь у своїм волоссі... Попри мене проходять гарні, ласкаві жінки, повні незайманого кохання. Стурбовано заглядаю їм в очі — сині, карі, тернові, як у неї. Я шукаю в них загубленого мною вогню, здатного запалити почуття... Але тіло холодне... Я розумію, в чому тут справа: моє серце вигнане в ясир разом з нею...

Раз, уночі, мене розбудили. Я підвівся, глянув у вікно, й запитав чого треба. Обізвалася тільки тиша. Тоді я збагнув, що мене потривожила нова думка. Спочатку намагався не помічати її, відганяючи пріч. Вона не від-

ступала. Я встав, запалив світло, ніби бажаючи побачити її лице. Узяв книжку, книжка не помагала. Я закричав, затупотів ногами, обурений, ображений самою її появою. Думка залишила мене в спокої на якийсь час. Потім знову верталась — настирлива і покірна. Ми почали боротись. Удень, уночі, без угаву, до дикої втоми.

— Що ти робиш?..— кричав мені скрізь гострий, схвильований голос.— Вона зрадила тільки тебе... В трудну пору зробила перший в житті злочин... А знаєш, що другий іде за нею в кількох кроках? А знаєш, що другий — зрада мільйонам!..

— Що то за другий?— допитувавсь я.

— Подумай... Врятувати її можна... Люблячим серцем!.. Пам'яттю того, що було!.. Духом святої недеї!..

Я не міг слухати. Затуляв вуха, відмахувався руками. Давня кривда закипала в мені з новою силою!.. А голос мучив:

— Як ти можеш залишити напризволяще її там, у далеких, чужих краях, самотню, рідну тобі по мові, крові, землі?.. Адже їй дуже боляче?.. Не заставляй носити по чужині не витрачену на тебе любов!..

— Що-о?..

Я знову, здається, скрикнув. Швидко розшукав її листа, і тільки глянув на безліч разів читане, знайшов у нім новий, дивний зміст:

— Вона ж мене любить!.. А я її... ненавиджу?..

Бачили б мене в цю хвилину!.. Розгублений, здивований, я чув, як сором заливає лице жаром... Потім щось відійшло від мене. Ніби туман, ніби лісові тіні... Я зробив висновок, що мушу діяти. Щось робити! Негайно! В одну хвилину!.. Сів до столу й став писати. Що? Відповідь на забутого листа. Папір рвався, олівець ламався, я весь тремтів від збудження, але роботи не покидав.

Відверто сказати — я, мабуть, довго ждав цієї хвилини!..

Так-от... Я прощаю їй ту ди... оту зраду. Дитина, власне, не винна... Я розумію, що виступаю проти закону людської моралі, роблю виняток єдиний у світі!.. А що ж маю діяти, коли інакше не можу!.. Важко й гірко весь вік носити під серцем трунок образи...

Я... я прощаю їй перший злочин, хоч і важко мені це робити. Та ніколи не прощу другий! Я зневажу ганьбою ім'я тієї, що люблю, якщо забуде вона свою Батьківщину!..

Тепер Біла недея — заповітне місце мого чекання. Поїзд приходить надвечір. Поволі несучи повніюче тіло вгору, їй чудно мені, що замість неї мене супроводять дозрілі літа, спогади, втома старіючих ніг... Поки вийду на стрімкі верхи, вже й сонце спадає. Такі думки вихорують, такі почуття!.. Бути не може, щоб ми не зустрілись!..

Почекаю до півночі та й вертаю. Спускаюсь не сам. Те, що відчув, передумав, покладене в зошит. Буде пісня — гірка і солодка. Наша зустріч стане їй приспівом.

А якось... Сиджу якось біля того поваленого дерева, з якого вона співала свої коломийки сонцю гірському. Воно ще ціле, тільки зчорніло від негоди. П'ю з темряви вечора пахощі трав. Над головою — урочисті зорі, під ногами — зориста роса. Черемоша не видно, але рештки шуму хвильок доносить. Радісний, натхненний, вникаю в музику гір, в темні ліси. І раптом чую з долини жіночий ласкавий голос:

— Ді-ти!.. Йдіть молоко парне пи-ти-и!..

Я скрикую, сплескую в долоні, зриваюся на ноги й біжу наосліп у діл. Гілля кущів болісно б'є по обличчю, ловить і не пускає одяг. Але я не помічаю нічого! Загіпнотизований отим кличем моєї юності, як колись гадюкою — пташка, відкликаюсь на голос, задихаюсь від хвилювання...

Але раптом стаю, кам'яною. З-за кущів вибігають двоє дітей: хлопчик у крисані й дівчинка в ходачках. З галасом біжать вони в діл, на крик матері!..

То кликали не мене... Мене кликали та й заждалися!..

Ах, лілеє моя, не розквітла, не виспівана, вернись на Білу недея! Я зустріну тебе й поведу за Дірявчий камінь, де все літо сипле цвітом рожа трояка! З того гіркового часу, як ти покинула рідну хату, ліси розрослися аж темно, гори піднялися вище, небо розправило плечі. А Біла твоя недея! Чарівний камінь, що палав нам маяком ширих прагнень, він по-давньому першим вітає сходяче сонце! Якийсь безумний сміливець таки видряпавсь на вершок, закував на скелі прапор нашої Батьківщини! Глянеш з долини — душа співає від щастя: Біла недея з прапором у руках веде гряди Карпат походом в далечінь літ!..

Хай буде проклята війна, що поглинула наше кохання! Робимо все, щоб воєн більше не було! Посилаю тобі оцей спогад. І вам усім, так звані переміщені особи, обдурені чужинцями, нещасні сироти — діти мого народу! Не докором, а — руку брата! Не забудьте в чужих світах шуму

тополі на вітрі, обличчя матері над колискою, мову — м'яку й ласкаву!.. Вертайте на свою Україну!..

* * *

Тихо в Карпатських вежах. Я стою на тім місці. Видно звідси далеко, широко. Сонце над головою. Ліс замріяний, непорушний. Пливе в майбутнє вода. Спливає час. Синява така навкруги — серце мліє з радості!..

Стою, озираюся, жду. А що як те, що я розказав,— сама моя мрія?..

Подумаю так, закрадеться сумнів. І здригнеться серце, й опуститься на груди в глибокій задумі сивіюча голова.

До чого трудне, до чого ж прекрасне ти — життя людське!

З ПІСЕНЬ ЖИТТЯ

I

В пору, коли далеко на сході забіліє край неба — прикмета майбутнього сонця — Андрій Луда рушає з села в польовий стан. З вечора налита водою бочка сіріє біля колодязя. Залишається впрягти коней. Коні потягуються, до шлей ідуть злінця. Андрій теж неквапно ступає сухими ногами в керзових чоботах, але то — від старості. Сідає на передок, розправляє віжки, цмокає опаленими вітром і сонцем губами. Грубо заскрипівши, колеса поволі починають свою далеку дорогу. Хати, дерева пливають назад. За возом — два звивистих сліди коліс. Минає кілька хвилин, і Луда виїжджає в степ.

Степ — його, так само, як серце, думки. З'єдналися обидва, мов на обрії небо з землею, і живуть. На степу Луда вродився, за шістдесят років кроку з нього не ступив, тут і могилу собі заповів. Вірність рідній землі — така його честь.

Водовозом дід давно — вісімнадцять літ. Тоді його третя бригада вийшла станом за шість кілометрів у поле, — ближче до роботи. Збудували дві стайні на худобу, будинок для нічлігу людей і почали добувати воду. Продовбали двадцять метрів чорнозему, креміння, піску, а дістали таке щось — дивитися бридко: солоне та мутне; націдилося за день піввідра. З того часу підрядився Луда доставляти

воду з села для шести десятків коней і волів, і для колгоспників у час праці. Щодня, цілий рік.

Важко людськими руками діставати воду для степу. Зимом, як білі тучі злої снігової пилюки заметуть небо, сонце, шлях, як захурделить, завихорить, загуде в голих просторах, клякне й покректує старий на бочці з водою, мало з передка не злетить. Приб'ється до стану, додибає до конюшні та й труситься межі кіньми у вовнистому кожусі, поки з тіла мороз виходить; не гріє вже спрацьована кров.

Ще тяжче літом. Спека! Голуба сталь неба хоробливо зблідла й топиться, як віск. З цього воску на землю стікає задуха; в'ялить поля, дурманить голови. Стép і люди на стані розкрили уста: пити!.. А сонце — ще їм вогню. Уся надія тоді на старого, нездоланного Андрія Луду, що, поганяючи раз по раз коней, котить шляхом в хмарах пилюги хоч і не дуже зимну, але все ж мокру воду, боячись загубити одну краплину. Но!.. Но!..

А коли привезе, з радісним сміхом збіжаться зусюди до бочки повнотілі степові молодичі. Витруть фартухами піт з красивих облич, наповнять жбани. Підіймуть жбани вгору, днами націлять на сонце, шийки притулять до малинових уст. І п'ють смачно — з примовками, присмішками, а поруч них п'ють з жолоба воли й коні, жадібно рухаючи ніздрями...

Тоді щасливо вражений возій води тихо відходить набік. Стане біля рогу конюшні й любується картиною, що її сам намалював: жінки з жбанамі... коні біля жолоба... А далі степ, небо, два яструби на льоту... Позирає з-під широкого капелюха сірими очима то зворушено — на молодичь, то лукаво — на сонце, і добрий сміх, з домішком глузу, ворухить дідовим білим вусом. І тоді він навіть гордиться.

Бо як про роботу Андрія Луди не міркуй, все одно вийде, що веде дід соціалістичне змагання з самим ясним сонцем!

А все ж важко. Вже витяглися руки з плеч, піднявши з колодязя нагору тисячі тонн води, в'їлася дужка відра в пальці. Ближчі до села бригади проклали від колодязів до станів труби та й женуть ними воду. Але як прокладе третя на гору за шість верст? Бачачи, що Луда знемагає, правління пропонувало не раз:

— Покидайте, діду, цю роботу! У вас два сини — інженери, третій — моряк, дочка — бригадиром. Є кому батька доглянути. І так спасибі! Ідіть спочивати на пасіку.

Але Луда не хоче. Сини — синами, пасіка — пасікою. А кому бочку передати? Оце турбує його. Попрацювавши біля неї вісімнадцять літ, пройнявся великою любов'ю, відповідальністю за свою роботу. Бо, дійсно, хіба вода на степу — жарт? І вже не сила, а ця відповідальність і любов допомагають старому наливати воду в бочку тремтливими руками.

А роки йдуть, пора спочить.

Що ж, він здасть свій пост. Без сторонньої допомоги підібрав собі зміну і жде жаданого гостя. Так терпляче, так віддано жде! Віддав би йому в цю мить бочку, відро, навіть батіг з трьома вузлами. Стало б здоров'я діждати!..

— Тпр-р!..

Проти границі між полями першої і другої бригад Луда злазить з передка і йде росяною межею до ближчої могили. З її верха ранковий степ видно по самі краї світа. Куди не глянь — хліба та й хліба. І небо, і сонце, і воля незайманих широт...

Стає на вершку могили навколішки, скидає капелюха, тулить сиву голову до землі. Навколо тихо. Лиш жайворонок високо згори ле з незримого жбана золоту воду чарівної пісні на сухе, маленьке тіло трудівника степу. Та ще прозорокрила бджілка бринить над квіткою недалечко в своїх справах.

— Іди собі!..

Луда проганяє бджолу капелюхом, бо вона заважає слухати. Вухом степовика, яке в давнину вміло пізнавати на сотню верст гвалт татарської орди, уважно шукає в землі жаданих звуків. Ось, ніби вже впіймав... Ага!.. Так, так...

В цілинну тишу степову влітається далекий, чужорідний гул. Щось таке, ніби... навіть не скажеш — що, бо ледве чути. Але гуде!

Гул рівний, впевнений, як і Андрієві дождання.

І на притуленому до землі обличчі діда, в білому волосі, починає засвічуватись усмішка. Вона світлішає, повніє, розходитьсь зморшками по виду. А за спиною Луди — подібний до цієї усмішки — починається схід сонця. Рожеве проміння край неба ширшає, світлішає, розходитьсь пасмами вбоки...

До коней Андрій іде обережно, чобітьми ступає тихо, ніби боїться розгубити звуки, якими щойно наповнив вуха. Вистачить старому цієї наснаги на весь день.

То гуде водовозова зміна.
То шумить Нова Каховка.

II

— Гайда, вороненькі!..

Не завжди степ повертається до Андрія Луди то спекою, то морозом. Є в ньому стільки добра, і співу, і самоцвітної краси, яких не знайдеш ні в палацах, ні в казці, ні в сні.

Весною, як стечуть у балки снігові руді води і сонце закурить сизими маревами над землею, зацвітає степ. «Хоч раз подивіться на це диво і скажете — ви щасливі!..» — завжди просить Андрій зайшлих, не степових людей. На сотні верст землю вкривають квіти. Волошки, маки, петрові батоги, ковалики, дзвіночки... І ще якісь, що й назви їм нема, а вони й нехрещені цвітуть. Квіти — зверху, трави — насподі. А як охопити усе очима з літака, здається: необмежно великий букет квітів виглядає з зеленої вази.

Які картини, відтінки, мотиви! Дивно, тут, на степу, можна побачити речі, дуже далекі від нього. Он вибалком сипнули рожевочервоні маки. Ніби випадково, вполудень, засіяв у вибалку червонорожевий захід сонця... А ось зліва широка долина, де нічлігують колгоспні пастухи — вона повна сліпучобілих стокроток. Може то нічне небо пролило по долині свої ясні зорі?.. А на других гонах сині квіти з сумішшю зелених трав біжать на північ під вітром. Чи не море сине на штилю на других гонах?..

Як чарівно грає по царству квітів сонце! Не встигаєш очима за ним, не схопиш усі кольори. А квіти на вітрі! Червоні, сині, білі під хвилею південного вітерця!.. А що роблять з степовим цвітом роси, коли перед ранком щедро обілляють усе міриадами скляних перлинок. Ніби на кожній квітці народилось за ніч ще десять менших, ясних чашечок...

В таку пору, давним-давно, побачив Андрій дівчину. Оксану!.. Зустрілися отут, на стежці, близько панської економії. З тих днів багато стекло зерна в степу, а й досі пам'ять міцно тримає чарівний образ дівочий. Висока була, русява. І синьоока, як волошка. Він тримав косу на плечі тоді, вона — граблі в руках. Обое — найманці в пана.

Про що говорили? Під рівний шерхіт колес, не слова лнуть у вуха старого, а давно не співана пісня. Як відго-

мін того, що мали тоді в серцях, як давно загублений настрій:

Коло млина, коло броду,
Два голуби пили воду...

Так і вони широко любились. Ні тяжка праця, ні латаний одяг, ні пісний строкарський харч не могли затьмарити степової краси, яка їх оточувала. Панові належав лиш лан пшениці, а їм!.. Місячні, напроліт проспівані, ночі, таємничі шелести очеретів... Дзвони жайворонків і їх луни. Блиски світанкових рос, найтонші пахощі квітів, тремтливі марева, неосяжні простори землі й неба,— усе, що так яскраво кидається в очі й глибоко відчувається серцем, коли любиш, широко любиш...

Бувало весною... Ледве зійде сніг, вижене Андрій панську отару в степ. Стане на могилі, спинить подих і чує: далеко, в глибині поля, покритого прозорим туманом, співає Оксана. Нехай що — вітер, жайворонки, цвіркуни — впізнає серед них Андрій голос дівчини. Витягне сопілку й озивається. Так між собою розмовляють увесь день, дарма, що не вкупі.

А то в жнива... Молотять панський хліб. Андрій — на скирті, Оксана — коло машини. Покине вила, підійде ближче. Притулить долоню до чола, звузить сині очі у яскраві скалочки й задивиться з долини на нього, високого-високого, на тлі сліпучосясних хмарок. Протягне малі руки та й просить ласкаво:

— Андрійку!.. Мій божечку!.. Скинь, лишень, з неба жменьку сонця!..

Спогад, мов хвиля гарячого вітру по колоссі, підкочується старому під серце, стискає біллю. Бо що було далі?.. Крім Андрія помітив вродливу дівчину син сільського шинкаря Петро Фронда. Збагнув глитайчук, що як скинути з писаних плеч латану сорочку й нап'яти дорогу сукню, під пару буде Оксана його багатству. Купили в батька-боржника сімнадцятилітню. Сторгували крикливо й жадібно, як зв'язану ягницю на ярмарку.

Тоді Андрій бився з Фрондою на людях. Рубали один одного кілками з тинів, а парубки стояли мовчки довкола й не розбороняли, бо билися ті за дівчину. Зрештою розняли. Андрій не дорахувався одного зуба, Петро відійшов з розбитою головою. Але бійка нічого не змінила.

І ось уже грають цимбали-бубни у вуха цікавим до чужого горя, цвіте вулицями весільна okazія, ведуть молоду

виводом поруч Петра-нелюба. А вона й не плаче. Лиш тремтить, як на морозі, та блідими устами шепоче щось...

А Андрій?.. Поза городами, садами перебігає, мов загнаний хорт, з місця на місце. Та з-за чужих тинів визирає, латаний, як волочать багачі його щастя до свого двору. В першу весільну ніч підпалює він хату Фронди, де задихається в п'ятних обіймах нелюба його дівчина. Хата згоріла. Але згоріла й краса Оксани...

— Н-но, вороні!..

Возій води струшує болісну думку й знову живе одним степом. Хороший він і в червні. Там, де весною цвіли барвисті квіти, єдиним кольором міді загоряються з краю в край буйні пшениці. Вимчать угору — в ріст людини, зігнуть туге колосся з остистими вусами і зріють. Гаряче сонце від сходу до заходу вигріває в колосках молочні зерна, — яка турботлива робота! Над полями пливуть рідкі, сліпучоясні хмарки: тут тінь постелять, там скинуть решето дощу. І далі — по синій блакиті. А на місці, де плили шойно хмари, кружляє пара половиків...

Урочиста тиша западає на степу на тиждень, два (розбудять її незабаром комбайни). Ні вітру, ні звуку. В таку пору ідучи степом, мимоволі станеш серед шляху, заслухаєшся. Воно й не чути нічого, а вуха сприймають пісню. Пісню степової тиші! Чи слухали ви її?..

Коли ж заграє вітер, вихопившись з вологої балки, пшениці починають шелестіти. Трутть колосок об колосок, перебирають остючки, як пальці струни. Нова мелодія лине над степом, — урожайна. А над усім єдиний володар — південне, сліпуче сонце!..

Так ота Оксана й не вернулась з покоїв Петра Фронди до обкраденого Андрія. А на світі захмарилося — імперіалістична війна. Село принишкло: хто — на фронт, хто — в тюрму. Після поранення приїхав Андрій з німецького фронту до старої матері на півроку. Не спалося в ту осінню ніч, коли під хатою залопотіли чийсь ноги, заgrimав-забив у шибку знайомий кулачок:

— Вставай, Андрію!.. Орлиця на степ прилетіла!..

Як був у спіднім одягу, вихопився з хати. А вішого голосу вже не чує. Тільки пустка-ніч затулила мороком очі, тільки дзвони тривожною радістю б'ють у вуха, і люди біжать на майдан, та валують пси.

Побіг і Андрій. Очима шукав Оксану, душею ловив вогненні слова:

Револуція у Петрограді!..

— Вся влада — Радам!

Нарешті знайшов. Стояла біля самих сходів церковних: гаряча, з блискучими очима, тривожна.

— Будь здорова з волею, Оксано!..

— Андрійку-божечку!..

Вона, тремтяча, припала до нього.

— Тепер ніщо не завадить нам!..

— Ой, любий!.. Мушу тікати від ворогів!..

— Куди?..

— Тепер лечу шукати сонце!..

— Що з тобою? Тремтиш, задихаєшся?..

— В цю ніч я мужа-ворога Петра Фронду розстріляла...

Шезла Оксана перед світанком. Днем пізніш пішов у революцію і Андрій. Розійшлися шляхи...

Через три роки Оксана вернулася. Порубана, хвора. На грудях — орден Бойового Червоного прапора, на руках — комісарів син. А ще через одне літо насипали земляки комісаровій вдовиці Оксані Стремінній високу в степу могилу...

Стерлося те все, минулося, стекло. Луда зітхає і знову підводить очі від кінських спин до сизого степу. Ось зіжнуть пшениці, злущать стерню, а там настане осінь. Поглянь тоді на степ!.. Скільки непередаваної лагоди, ніжності несе у собі він, коли над задуманими зібраними ланнами колісковою піснею матері над дітям пливе «бабине літо». Головне тепер тут — тиша. Вона така глибока, що здається весь світ зупинився, завмер, вражений цією ласкою, що лежить на чорних ріллях, на осінніх жалобних квітах, пливе у бездонно-високому чистому небі, вчувається в пісні пролітних журавлів. На полуджених дощами і сонцем гладеньких дорогах хтось розгубив колоски ячменю і сухі волошки. В балках утворилися джерельця. Вода в них чиста, студена: п'єш, в очах іскорки скачуть. І звідки це прилетів на степ і впав у джерело перший жовтий кленовий листок? Невже осінь?

— Привіт старому більшовику!

Луда повертає голову. Темнозелений «ГАЗ-67», дмухнувши курявою, обминає віз з лівого боку, збавляє швидкість. За кермом — знайомий усьому степу чоловік — секретар райкому.

Це — син комісара й Оксани Стремінної, колишній голова селянського комітету. Чорнявий, кремезний, схожий, мабуть, на батька, в розстебнутій вишитій сорочці, солом'яному бри-

лі, він виглядає справжнім степовим богатирем. Робить дідові під козирок, усміхається в чорний козацький вус.

— Привіт, сажу!..

Пізнавши секретаря, Луда радісно зводить брови. Рвучко натягує віжки.

— Олександрє Даниловичу! Гов!.. Одне лиш слівце!..— поспішливо просить він.

Секретар гальмує. Машина й коні зупиняються. По-молодецьки скочивши з воза, старий осушує п'яти, аж вони терпнуть. Налягаючи на праву, кульгає до машини.

— Моя пошана, Андрію Семеновичу!— вітанням протягає широкодолонну руку Стремінний.— І досі не покинули бочку? Ай-яй!.. Як здоров'я?..

Але збуджений Луда не чує останніх слів. Він швидко підходить і, ледве стиснувши протягнену руку, тривожно зазирає в чорні секретареві очі:

— Ну, що там? Діла як? Йдуть?..— на обличчі діда — радісне, болісне доживання.

З кінчиків чорних, опущених вниз, секретаревих вусів стікає хитрувата, ледве помітна усмішка. Стремінний добре знає, чим Луда стурбований. Проте з відповіддю не поспішає.

— Ви... про що?— не розуміючими очима роздивляється він дідове зморщене чоло.— Чи не про Каховку?..

— А про кого ж, голубчику!..— зойкнув дід.— В серці сидить! Самі подумайте — з року в рік у тривозі живемо!.. Війне суховій, згорить степ!.. Руки он!.. Здоровкатись соромно!..— Луда сердито стукає кінцем пужална в ліву долоню.— Мов яловича підошва!..

— Перекуримо це діло, батьку,— пропонує секретар. Дістає з кишені одноразово синю хустинку й «шахтарські», витирає піт з високого бронзового чола.— Перекуримо, бо, відверто кажучи,— трудно нам зараз... Набили каховські електробудівники нам одне місце, і кріпко!.. Тут — жнива на порозі, а обком вимагає закінчити до другої декади першу чергу зрешувальної сітки. Боюся, що сядемо! Закурюйте!..

Закурюючи, Луда недовірливо дивиться на Стремінного.

«Так я й повірю тобі... Ніколи не сїдав, не сядеш і тепер...» думає він. Однак тривога вужем лізе в його серце.

— А що таке — «до другої декади»?— підвищує голос Стремінний.— Це означає, що темп у каховчан — ось!

Обкурений великий палець секретаря встає перед примруженими від спеки очима діда як незаперечний доказ.

Не можучи по старості літ стриматися з делікатності, задоволений Луда широко всміхається.

— Наші до Третьої могили вчора прорили... По дві норми машини вигрібають...— каже по паузі Луда.— Стараються хлопці!..

— Що — ваші? Ваші не відстануть. «Зірка» діло псує!..

— «Зірка»?..

— Тепер усе шкереберть!— не слухаючи діда, рубає долонею повітря і майже кричить гарячий Стремінний.— Плани! Графік! До дідька!.. Інакше треба! Швидше!..

— Голубе мій!..— захоплено шепоче Луда, голублячи його відданими очима.

— Темп прискоримо! Як на Каховці! Показали нам! І спасибі! Зробимо, Андрію Семеновичу!..

Від нього — кремезного, вольового віє впевнено степовою силою. Сині кола під очима означають, мабуть, важкі безсонні ночі. Видно, що йому, дійсно, не легко зараз. Але по плечу.

— Водички може?.. Холодну везу... Закропіться!..— в дугу гнеться перед комісаровим сином Андрій, готовий не краплю води, серце з ним розділити...

— Спасибі, ситий... Ну, пішов!.. День не жде!..— поквапливо підносить Стремінний капелюха.— Бувайте щасливі!..

— Не смію затримувати!..— шанобливо відступає Луда на два кроки.— Це ж куди зараз?

— У «Зірку», батьку!..— перекиває гул машини Стремінний.— Не світить!..

— Не смію... А за наших не бійтесь!.. Не підведуть!— гукає дід вздогін.

Машина, як появилася раптово, так швидко й зникає, заволочивши слід курявою. Луда знову один.

Пригріває. Голова старого хилиться нижче. Руки, тримаючи віжки, слабнуть, попускають поводі. Вії прикривають очі.

Луда задрімав.

III

А на степу лагодиться летюча гроза. З півночі виповзла сіра хмара. Зайняла половину неба й пливе мовчки, рішуче, наповнена невідомими силами, роззолочена по краях сонцем, ніби розквітла рожа.

Поля міняються. Табунцем зляканих пташок перебігли

над хлібами круглі тіні. І знову — сонце. На білім шляху попереду закуріли вихори. Дихнув вітерець. Та й зник.

Парить. Степ прив'яз, затушував барвисті кольори і вицікує. Пшениці і ячмені спустили колоски нижче. Цвіркуни лягають уїдливо, люто, від них ніби ще жаркіш. Мигнуло щось стороннє в денному світлі. Ага, то блискавка. А ось і короткий грім. Гр-р-р!..

І саме тоді, коли ще нічого не ждеш, просто з чистого неба починають падати рідкі зернисті краплі. Впаде крапля на дорогу, стрільне курявою. Сонце ховається. Ось і на бочку впало три... І на коней... На Андрієві плечі... А він підвів голову, підставив гаряче лице під краплі, розкрив рота, як риба на суші. Жде!..

І раптом дощ, рясний, краплистий дощ заскакав, сипнув по степу! Ха-ха-ха!— сипле злива кришталевим сміхом по бочці, по Андрієвім капелюсі, по полях. Ха-ха-ха!..— регочуть під дощем і вітром розгойдані пшениці, дрижить під боєм крапель бриль, басовитим барабаном бубонить бочка. Сип-підсипай небесного срібла, поливай нас досхочу! Ха-ха-ха!..

Луда зривається на міцні, молоді ноги. Він розстібує сорочку на грудях і обнімає руками вітри. Мокне степовик і сміється. Ой, яка радість!..

А дощ, як почався раптово, так і стає. Через кілька хвилин знову визирає сонце. Сиза хмара волоче мокрий хвіст далі.

І тепер поля ще інакші. Все ожило, заграло, умившись цілющою небесною водою. Топчучись по дорозі, як веселі школярі після навчання, гамірливою юрбою біжать струмки. В ближчій балці їх повно,— балка аж гуде від води. Пшениці жовті й чисті, як дівочі коси. Шлях зачорнів, ліг у даль рівною стрічкою. Небо синє, синє. Які пахощі! Чуєте? А сонце — воно ще яскравіше! Все молоде, міцне і свіже. А через усе небо, трепетна, ніжна, як казкова королівна, палає всіма кольорами дугаста веселка.

— Дідусю!..

Луда ще раз натягує віжки. Голос іде з густих пшениць, де між лісом стебел в'ється ледве помітна, ковзька стежка з колгоспу імені Леніна. Пшенична хвиля розступається, і на дорогу викочується велосипед. За ним, притримуючи машину за сідло, плещопає по грязюці дівчина з головою, покритою сірим плащем. По всьому видно — з міста.

— Не бачили, не пробігла шляхом легковушка?— ще здаля гукає вона.

— Яка легковушка?— дивиться Луда на закутану по-
стать.

— Райкомівська! Знаєте райкомівську?..

— Олександра Даниловича?.. Була...

— Давно?— скрикує дівчина, поковзнувшись і мало не
впавши.

— З півгодини...

— Ох, ти!.. А куди поїхала?

— В «Зірку».

— Точно?..

— Аякже...

— Ох, ти!..— з серцем закушує дівчина губи, зупинив-
шись.— Хіба можна так підводити?..

— А що таке?— цікавиться Луда.

— На що це схоже?..— продовжує та мало не плачучи,
дуже сердита.— Домовилися у колгоспі Леніна о дев'ятій
зустрітись. І підвів!..

— Олександр Данилович?

— А хто ж?..

— Дивно... Бачите, він...

Луда не кінчає. Підійшовши до воза, дівчина скидає
з голови капюшон, і дід завмирає від подиву. На нього
в упор дивляться дикуваті, повні вогню і волі сині очі. Над
очима свавільно метнулися вгору стрілчасті брови. Жов-
тятий калач кіс, як вінок пшеничного колосся, пишно обліг
голову. Дівчина ясна, аж дід сліпне!..

— Що дивного?.. Обманув та й збувся клопоту!.. А те-
пер через нього я двадцять чоловік на Каховську ГЕС
своєчасно не привезу!.. А в мене ж це перше доручення
комітету комсомолу!..— гнівно ремствує та.

Вона ще щось говорить, але вражений Луда нічого не
чує. Він раптом починає дрібно тремтіти, заїкатися. Ці
безмежно прекрасні очі, складочки уст, орлиний зліт брів,
манера розмовляти, пильно дивлячись на співбесідника,
уся її постать, повна вологи, степових пахощів і сонця, що
з'явилася несподівано перед ним, як і веселка над полем,
розгойдали бурю в старому серці, потягли в сивинь зник-
лих днів, почуттів... Луда розгубився і не знає, що гово-
рити...

Нарешті тремтячими устами витискує з себе:

— Хто ти?..

І завмирає. Що як вона назове її ім'я? Схожість така
разюча!..

— Що?— перепитує дівчина.

— Як тебе... зовуть?..

І вже побіг думками туди, до скирти, до давніх пісень, до революційної в селі ночі!.. Ох!..

Але дівчина відповідає:

— Лоліта...

Дід вмовкає. Він трохи розчарований.

— Не наше ім'я... Не українське...

Згодом додає:

— Але гарне...

— Не моя вина,— усміхається дівчина заспокоївшись.— Підвезіть, поки підсохне.

За хвилину вона сидить поруч Луди, а велосипед трясеться на бочці. Дід відсунувся аж на краєчок, щоб дати Лоліті найбільше місця. Він захоплений і зніяковілий.

Дівчина ж цікаво озирає степ. Її чарівно вирізьблений профіль видно на тлі обмитого дощем ясного неба до найтоншої рисочки. Потім Лоліта з тим же інтересом роздивляється діда.

— З ким ви розмовляли, як я під'їздила?— раптом запитує вона.

— Ні з ким,— дивується дід.

— Я ж бачила!— лукаво сміється Лоліта.— Вклонялися головою і промовляли словами...

Лоліта підводиться, прикладає руку до грудей. Показує, як дід вклонявся.

Викритий возій води червоніє на вилицях, ховає в землю ніякову усмішку.

— То я — сам до себе... В степу без бесіди нудно...— виправдовується він.

— Е-е!.. Не обманюйте!.. Знаю — кому!..— навідає дівчина.

— Знаєш?..

— То ви веселці вклонялися... Більше нікому було... Усміхаючись, Луда голубить її очима.

Лоліта знаходить на небі райдугу, що вже зблідла трохи й поменшала, і захоплено каже:

— Вона така гарна, що до неї дійсно хочеться обізватись!

— В степу краси багато...— з затаєною гордістю стверджує дід.

— Я б їй пісню заспівала...

— Кому?

— Веселці...— чомусь соромиться дівчина.

— А вмієш?— підбадьорює Луда.

Лоліта мовчить. Її очі тьмяніють, уста вміхаються. Дівчина світиться сонцем, радістю, вона — ніби людське відображення чарівного степу. Потім чистий, як джерельний струмок, і дуже тоненький голосок її несміло торкає дзвоном своїх струн Андріїв слух:

Яром, яром, пшениченька ланом,
Горою овес...

І знову Андрій Луда починає мучитись. Він зітхає, тихо стогне, навіть скрикує... Руки, що шукають в кишені тютюну, щоб заспокоїти душу, витягають не ті, що треба, речі — цвяшок, колосок, якусь нитку... Поки запалює сірник, сльозина скочується з пригаслих очей на злинялі штани... А як уважно він слухає!..

Потім, затягнувшись кілька разів, хоче дід стиха підспівувати. Сухий від спраги, давно не пробуваний голос дрижить, обривається, але Луда продовжує. Чим далі, його серце розхвильовується дужче. Старого охоплює натхнення! «Ще більше постаріюся я, зійду в могилу...— думає Луда.— Прийдуть і відійдуть з цього шляху інші люди. А ця пісня — скарб нації, породження українського степу,— вічно литиметься з таких малинових дівочих уст невичерпним джерелом, бо ніколи не вичерпається і любов людська!..»

Я й садила, я й поливала,
Не приймається...

— Поснули?.. Зминай!.. Ха-ха-ха!..

Луда й Лоліта здригаються. Вимогливий рик сирени струшує за їх спинами тишу, а дзвінкий хлоп'ячий голос лящить у вухах. Ледве встигає дід збити вбік коней, як шляхом вже котять, не знати звідки взяті, великі вантажні автомашини в плакатах і прапорах. Вони гудуть владно, грізно й ніби розкидають в усі боки жар перед собою, а в кузовах, як на полі квітів,— юнаків і дівчат. Що їм сонце, що їм нудна задуха!.. На передній машині чубатий русявчик ловко виробляє на баяні солов'їні дрібушки. На другій дві в'юнких, мов лозини, дівчини викаблучують таку польку, аж машина стогне. А на третій криє степ соколиним крилом юна, як вони самі, пісня!..

Наш паровоз вперед лети!..

Прибоєм вітру б'ють дужі голоси у дідові вуха, аж вони глухнуть. Усміхнені обличчя, барвистий одяг, плакати,

прапори рябють в очах, зливаються в суцільну рухому стрічку. Цей бурхливий потік, цей веселий дзвін і шал, що раптово налетів невідомо звідки, так різниться від німого, зів'ялого, непорушного степу, який шойно плив перед Андрієм, що в діда з несподіванки паморочиться голова...

— Куди ви?..— хоче спитати, але все миготить, дзвенить, біжить вперед і не дає спинити на собі очі.— Куди ви?..— кричить нарешті Луда до коліс останньої машини. Але замість відповіді дівочий жайворонний щебіт скидає з верху на бочку кілька слів:

— Лоліто!.. Дівчата, дивіться!.. Лолітка наша!..

Лоліта зривається на ноги. Мить вона дивиться на машини.

— Почекайте!.. Зупиніть!..— голосить вона тоненько-тоненько, ловко зіскакуючи на землю. Десяток юнацьких рук лопотить по верху кабіни задньої машини. Отетерілий шофер тормозить.

— Це з колгоспу Леніна!..— радісно блискає дівчина синіми очима до Луди, поспіхом стягаючи з бочки велосипед.— Бригада, якої нам не вистачало, іде!.. Послав, нарешті!.. Ну, й батько!..

— Батько?..— задихнувшись словом, шепоче Луда.

— Швидше, Стремінна!.. Лолітка! Давай!..— наглять з машини.

Дівчина біжить. На ходу вона обертається і кричить:

— Дідусю, побачите батька, накажіть йому, щоб подзвонив мені ввечері в Каховку! Є термінова справа по земснарядах!.. Обов'язково! Скажете?..

Мить — і велосипед з дівчиною опиняється в кузові. Машина зривається з місця. Тільки тоненька цівка синього диму значить її слід...

«...То це — донька Олександра Даниловича!.. Онучка Оксани...— зворушено думає Луда.— Значить уже інститут закінчила... І одразу — в Нову Каховку!.. Гаряча, його крові!.. А лицем — вилита Оксана!..»

Як дивно — без грабель, без латаної сорочки!.. З комсомольським дорученням, земснарядами... Цікаво іде життя по землі!..

Стрепенувся, погнав коней швидше. Та хіба йому старому, давньому, отих молодих догнати?..

Обернувши кінцями п'ять разів у бригаду й назад, вертається Андрій Луда ввечері додому. Він стомлений, сонний, але спів, збуджений у його серці червневим степом ще вранці, дзвенить і досі. Дід чутливий, ніжний, як струна на скрипці.

Порівнявшись з могилою, Андрій Луда звертає до неї, розпрягає коней, дає їм заслужений попас. А сам лізе на вершок, де легіт вечірнього вітерцю, мов смілива мрія.

Сідає обличчям до півночі, де повинна бути Нова Каховка, оглядає степ. Сонце зайшло. Рудий край тьмяніє, охолоджується. Над далеким Дніпром встає туман. Загорілася вечірня зоря. Поповз у степ світлячок трактора. Прогув пасажирський потяг. Вечір непомітно вливається в стрижень ночі й зникає. Темрява гусне, зорі яскравішають. Міцно запахло квітками. Віє холодок. Все чарівне, гармонійне, охоплене вічною мрією... Де ключ, щоб відкрити цей терем краси й подивитися, з чого вона зроблена?.. Як зрозуміти, чому, дивлячись на зоряний світ, зводжуються сльозою твої радісні очі?..

Але ось далеко, на північному сході, спалахує купка білих вогнів. Дід здригається. Вогні ростуть вище, ширше... Гаряче біле саяво встало над степом, помануло до себе владно, як зроблений митцем чарівний малюнок...

Андрій Луда випростує спину, високо підводить голову. З священною урочистістю дивиться дід на каховське світло. Відчуває прямий зв'язок між тими променями й стертими своїми руками, своїм життям. Іде уявою на велику будову і вже бачить, як линуть землями їхнього «Зеленого лану» ясні дніпрові води. Пливають з тихим рокотом на всі чотири тисячі гектарів колгоспного поля й у злу степову посуху ніжно живлять корінці пшениць цілющою водою. Буйні хліба, які рідко радували й Андрієве давнє око, могутньо гойдаються під вітром з краю в край. Уявляє і себе на високій греблі колгоспного водоймища, біля застави шлюзу. Дрібні хвилі... білі човни рибалок... Чайка над ними...

Так сидів він, мріяв, а ніч ішла далі. Опівночі Андрій Луда щось відчув. Довго уважно прислухався до себе. Розгубленість з'явилася на ясному обличчі трудівника степу. Вона змінилась лагідним сумом, потім стурбованістю. Озирнувся навкруги й, не бачачи людей, пішов до коней. Спокійно пофоркуючи, вони зі смаком скубли зво-

ложений першою росою спориш. Зачувши кроки, Лиса, давня як і дід, підвела голову, впізнала його й тихо заіржала. Поцілував у лоба спочатку Лису, потім Обрису.

Вернувся до воза, став навколішки. Пошепки, ніби сотворяючи таїнство, заговорив то голосно, то зовсім тихо. Дякував матері своїй, Соломії Лудисі, що породила його шостим на світ, вигодувала чорними грудьми. Уявив промінь сонця, що вперше розрізав йому, немовляті, зіниці, показавши світ, і сказав тому променеві: «Спасибі!..» Кликав Оксану, першу любов, називав імена синів і дочок, близьких і далеких людей, які пройшли повз нього за довге життя, залишаючи йому хто що мав залишити... Збирав у натхненні слова краплини роси, пахощі квітучого жита, шелести трав, травневі грози, сонячне тепло, тишу степу — незмінних супутників — і всіх їх благословляв від щирого серця словом подяки...

І раптом надмірно напруженою силою уяви, що приходить до людини в критичні хвилини життя, Андрій Луда ясно побачив, як звідти, де в цілодобовій праці клекотіла Нова Каховка, поверх білих встали інші, червоні вогні. Палаючи та виграючи, вони здіймалися вище, вище, заповнили половину північного неба й зацвіли малиновими стягами. Німі шуми давніх битв залунали в степу, а у вуха полилися бойові пісні робочого люду... Пробігали червоні полки, палали маєтки, гриміли постріли й барабани... І на сивих свавільних конях мчали його, Андрієві, молоді літа!..

Все це було таке чітке, вирізьблене, що він, захоплений непередавано хвилюючим видовищем, зірвався з-під воза на тремтячі ноги, кинув останню силу спрацьованого тіла в колісь дужу руку й, простягаючи її туди, над Каховку, де у вінку прапорів і вогнів співав і линув до нього Жовтень, гукнув у степ гордо й натхненно:

— Дивися, Оксано, як горить!.. Сорок літ горить на весь світ!.. Ми помрем, інші прийдуть і зійдуть... А він вічно буде палати!..

І безмірно щасливий, що це він, Андрій Луда, більшовик, здобував усім людям безсмертний Жовтень, рушив, похитуючись, вперед... Раптом тихо став опускатись знову на землю, чуючи, як разом з тілом провалюється вниз, в пустку, палке його серце...

...А степ і далі пливе рікою майбутнього. На сході засіріла вузька смужка. Звільнившись у вулицю від перги, пробриніла кудись перша клопітлива бджола. Крикнув

орел у високосях. Жайворонки ловко підхопили той гордий клич, послали долом, розсипавши по росі на сотні дзвіночків. Рокочуть далекі трактори. Народжуються, зникають і знову починають жити, як і люди, ще якісь звуки — невідомі співи степу — щораз нових відтінків і вібрацій. Так бринить ця мелодія без початку, без кінця, однаково прекрасна і ранком, і ввечері, і вночі.

* * *

На сході сонця Андрія Луду побачив польовий сторож. Дід сидів біля воза, спершись спиною на колесо. Біла голова була опущена на груди. Поруч, в мирній дрімоті, лежали коні. Краплиста роса вкривала спорожнену бочку. Довкола, ніби в почесній варті, стояли трави, квіти, пшениці, і, урочистий заповіт скомпонувавши за ніч, грав на бандурі степу перший у небі жайворонок.

Зблідлі каховські вогні продовжували ледве помітно здійматися вгору. В холодній, худій руці дід конвульсійно затис жмут пшениці, вирвавши її з корінням. Здавалося — він хотів забрати хлібне колосся, цю емблему вічного життя, в свою безповоротність, щоб і там втішатися плодом рідної землі.

Зупинені часом карі очі Андрія Луди непорушно дивились вперед.

ЗЕЛЕНИЙ КВАДРАТ

1

Неділя. Микола Майструк з сином Степаном сидять по обидва боки білого столу, хазяйка хати вдовиця Настя Воляр — на дзиглику біля печі, а її донька Наталка з палаючими щоками стоїть поруч етажерки з книжками, спиною до всіх, і лихоманними очима дивиться у вікно, де за густим садом в сумній, ласкавій зазраві заходить сонце. На столі парує в склянках чай, жалібно стримлять з миски дві курячих ніжки, тьмяно зеленіє недопита Майструкова півлітра. Сватання...

— А кукурудзи доброї в цьому році — так і кажу — не ждять! — в третій раз говорить, розтягує підпилий Майструк, ні до кого не звертаючись, і тут же клене себе, що ка-

же не те, за чим прийшов.— Раз хруща в маю не було, не буде путящого й зерна. Побачите!..

Настя мовчить. Обличчя в неї безвиразне, як туман. Насті зовсім не потрібні ці гості, бо за Степана вона Наталю не готує. Але Воляриха — газдиня в своїй хаті, то мусить тримати лице. Жінка повільно перебирає кінці бежевої шалінки, накинutoї на повні плечі, витримує пекучу для сватів паузу.

Нарешті Настя зітхає і, теж ні до кого зокрема не звертаючись, розтягуючи слова пісними тонкими губами, жертвує женихарям, як копійку старцям, співучий свій голос:

— Хто знає?.. Нині люди через агрономів не дуже на хруща гадають...

— Вірте, сестро, не буде!— вимагає Майстрюк.

— Хто знає?..

І знову западає тиша. Вона нудить усіх, найбільше Степана й Наталку, що схвильовано ждуть присуду, що не сміють втрутитись в скупу розмову батьків і бурхливо, наперебій, викласти їм вимріяне, давно ждане!.. Проте Степанів батько, чи захмелівши, чи забувши за чим прийшов, знову неквапно:

— От на фрукту тягне поліття. Цвіту білого вродило!.. Рясно!.. Аби добре перецвіло!..

Майстрюк дивиться мутними очима в розкрите вікно, втягує в груди холодний аромат, і в кучерявих від хмелю думках своїх порівнює пишне цвітіння дерев з майбутнім подружнім життям Наталі й Степана. Йому й журно, й весело, білі хвилі цвіту вливають в серце Степанового батька сміливість.

Старому здається, що й Настя захоплена красою розквітлого саду, що вона зараз ласкава й добра, і не відмовить. Наважившись, Михайло сторожко зиркає на неї.

— Так, та-ак...

Очі Волярихи опущені в землю, обличчя камінне. Тим часом сонце робить своє діло. Захід палає. Стовбури й листя в саду, солом'яний верх і стіна лівого хліва на подвір'ї, і всі речі в хаті, на які падають промені заходу — половина комина і вазон туйки — в рухливих, рожевих відблисках. Пройшли вулицею пишновим'яні корови, збили руду куряву. Від клубу — співуча гармонь...

— То як рішаєте, Настуню?..— стишено, ніби боячись її, каже, нарешті, Майстрюк, видихаючи хвилю спертого повітря, і в ту ж мить у сина Степана тривожними стрілами захмурюється чоло.— Про те, ніби, про що минулої не-

ділі говорили... Не набивайте собі високої ціни, газдине, ми купці без грошей...— робить Майстріук жалібну спробу послабити напружений момент незграбним жартом. Руки старого, що несуть до рота цигарку, ледве помітно дрижать.

По цих словах повне, ще вродливе лице Волярихи дивно міняється. Аж тепер воно засвічується солодесенькою усміщечкою. Жалість, навіть тінь якоїсь химерної любові до гостей пробігає по її виду. Покрів цей потрібен, як самозахист: зараз Наталчина мати вдруге піднесе сватам гарбуза.

— Що вам сказати, Михайле?— журиться, знизуючи плечима, Настя.— Молода ще вона дуже... Яка буде вам газдиня?.. Бігме ще дитина...

— Не дитина, сестро, ей-бо не дитина!..— з надією скрикує, підскакує на ослоні Майстріук.— Наталя стару перегаздує! Я, чуєте, дивуюся, як вони, діти наші, в такім малім віці всього так досягають! Ми,бувало,в двадцять літ ще маржину пасемо. А в наших дітей у двадцять — ордени на грудях!..

«...В наших!..— насмішкувато думає Настя і знову опускає очі на подолок спідниці, щоб не видати себе.— Порівняв трактора до рала! В Наталі таки блищить орден на тій шовковій блузці, що за двісті карбованців купила. А що є у твого Степана? Квач малярійний! Прилаштуешся, Майстріуче!..»

— Та я і не збираюся неволити вашу дитину до газдівства!— гаряче переконує Михайло.— Он баба моя, як грім! Що має робити? А діти най би собі в парі, на колгоспнім. Степан би гроші приносив з станції... Настя з колгоспу — хліб...

— Гм!..— стріляє лівою бровою Воляриха і випростує спину.

— ...Та й газдівство зараз яке? Корова, поросятко, п'ять курок. При колгоспі ходимо...

«Правду кажеш, Михайлику, «при колгоспі», а не в ньому ходиш!— зло шепоче Воляриха.— Синка в проти-малярійну станцію на зарплату пристроїв, сам в холодку колгоспної пасіки висиджуєшся. А який мені хосен з твого меду?— ображено копилить Настя губи.— Десять копійок до всієї ціни трудодня? Хороший!.. Ти попечися в полі, як Наталка ціле літо! Ти, як її ланка, дай за рік двадцять тисяч в касу від кукурудзи! Женихи!..»

Настя перебігає летючим поглядом по миснику, постелі, сватовій задимленій бороді й незалежно впирається очима в радіоприймач. Від етажерки, де спиною до всіх стоїть, переступаючи з ноги на ногу, палаюча Наталя — легко зітхань. Настя чує його і погоджується: доньки їй жаль.

— Молоде воно дуже... Втім, най сама думає. Щастя у тім чоловікові, як зерня макове, — ледве чутно мимрить вона.

— А може, ви інженера підчікуєте чи агронома? То так і кажіть! — пробує Михайло образитись, його колять Настині останні слова. — Може, багатого волієте? Ви люди заможні, а багатий завше до багатого горнеться...

— Я своє багатство не при Каролі, а за Радвлади наживала, Михайле! — скипає раптом Настя, рвучко повертаючись до Майстрюка, обварюючи гостя ненавидячим поглядом. — Прошу не забувати того! Теперішнє багатство завсігди чесне! Бо трудове! То ваш-таки брат Фошка спер дві хати під гонтами на наймитські плечі! А ми не лінувалися самі на себе робити!

— Який він... Який Фошка брат мені!.. — жахається Майстрюк. — Брат у третіх...

— В нашім роду і в п'ятих таких не було!

— Мамо!..

— Помовч, Наталю!..

— Але ж, Настуню... Я — що? Я лише про те!..

— І в десятих Волярі найманців не тримали! — лящить Настя, йорзаючи на дзиглику, заглушує гугнявого свата дзвінким голосом. — Самі вміли робити! Була земля панська, а в мене її скільки? Чотири пражини!.. Усі знають! А настала воля, чи я робити лінувалася? Я третьою пішла в колгосп! Третьою!.. Усі знають!.. Інші таки через рік вступили... — каже вона по паузі.

«Інші!.. То вона на мене киває...» — мигає в Майстрюка в думці.

— ...На всіх полях я кожну грудочку може по п'ять разів сапою перегорнула, Михайло Захарів! Усі знають! А ще маю громадські свині! Ночей не досипала на колгоспнім, до купки кожну зернинку зносила, поки колгосп на мільйона вивели! Не криюся, повні маю скрині для дочки. Але — чесним добром! Най люди скажуть!

«Наступили ви, тату, на міну!.. Відмовить!.. — з жахом думає Степан, одразу чуючи, як гарячий жар, обпікши шию, стікає на груди потом. — Наступили... Язик у вас... як довбня!..»

Холодною, зимовою водою знову замерзає прикра тиша. Гости, для годиться, сидять ще з півгодини, балакають про сторонні речі, не насмілюючись знову вернутись до гарячого питання, щоб не одержати гарбуза остаточно. Нарешті встають і прощаються. Майстрюк, винувато горблячи спину, йде вперед, Степан, не маючи сили навіть оглянутись на Наталю, чвалає позаду. За порогом, назустріч їм, крадеться до хати чорний ситий кіт. Упіймавши момент, кіт хоче проскочити між Степановими ногами, але попадає під його чобіт. Степан спотикається. Лайнувшись нишком, раптом Степан підхоплює kota носком чобота й люто шваркає об паркан. Кіт нявчить.

— Нащо кицю б'еш? Дурень!..— тоненьким голоском скрикує за парканом сусідський малоліток Йванко.

Настя, що виряджає гостей, трясє в німім сміху животом на порозі, глузливо шепоче:

— Істинно так!..— і, усміхаючись, задоволено оглядається через плече в хату.

В хаті стоїть Наталя з повними сліз очима.

II

Таких женихів, як Степан Майстрюк, набивалося до хати Насті Воляр уже кілька. Приїздив з колгоспу імені Леніна — з двічі мільйонера! — помічник рахівника Андрій Гандзюк, — діловитий, мовчазний. Був з районного центра син ветеринарного лікаря — балакун та співака. Раз, увечері, несподівано заявився дільничий міліціонер; подзенькав досафівськими значками, поблискав срібними погонями, а Наталка лиш зиркнула лукавими очима на матір, мати — на Наталку, та й пішла ні з чим служба з хати...

Відмовляла Настя женихам. Але не тому, що пишалася донькою або заможністю. В складному почутті, яке охоплювало стару в дні сватань, варто було розібратись. Біднішою з бідних прийшла Настя Воляр в колгосп «Ленінський заповіт», тримаючи в одній руці написану сусідським комсомольцем заяву, в другій — рожеві з морозу пальчики малолітньої Наталі, в чоботях з покійного чоловіка.

Настю призначили свинаркою. В зимові студні приносила з ферми додому шойно народжені голі поросятка, вигривала їх на печі під тим кожухом, яким вкривала й Наталю, і вигодовуючи молоком від єдиної кози, що залишилася після навали фашистів, якомсь дуже швидко втратила різницю між тим, де громадське, де власне.

Як одержала перший аванс — три центнери пшениці-суржику (поля були ще засмічені) й змолола, зварила вперше за останні сім літ білі вареники. Сіла до столу, і замість вареників стала ковтати сльози. Не могла їсти!.. Сама ще бідна, набрала повну макітру їх і винесла під церкву старцям. «Іжте, люди добрі, вгощайтеся!.. Бо я з бідністю навіки прощаюся!..» — гомоніла до білого світу. І така вперта впевненість іскрилася в запалих очах Насті, аж люди дивувались.

А воно так і сталося. За п'ять літ жодне поросятко не загинуло в теплих, зморщених руках запопадливої Волярихи. «Ведуться цій газдині громадські свині, як з води! Значить руку на них легку має!..» радісно говорили колгоспники. Настала перша м'ясозаготівля. Тоді бухгалтерія і оголосила: «Настя Воляр ще з двома свинарками принесли в колгоспну касу двісті тисяч прибутку». Двісті тисяч грошей від вчорашньої батрачки! Здурити від радості можна! Он яку силу тримали в неволі румунські бояри!..

Але ніхто в колгоспі дурити від радості не збирався, безумовно, а скликали збори і одностайно вирішили збудувати свинарці Насті Воляр хату на підмурку. Настин бурдей вже розвалювався. На тих зборах видали їй премію. Крім цього, примусили Настю промовити до громади слово. Мовляв, про те, як було діло, що є, і що вона думає собі надалі... Виступала Настя вперше в житті. Що говорила, не пригадує, але те, що наприкінці розплакалася від стиду й напруження, пам'ятає добре. А чого було стидається?.. Сама не знає.

Добра людина, мабуть, кинула срібняки в ями на чотирьох кутках майбутньої Настиної господи, бо попливло в дубові, вишнево розмальовані двері хати щастя та достатки. Стали у Волярихи гості бувати — то передовики, то депутати сільради. А там непомітно й донька піросла, — засиніла великими, ласкавими очима.

Якось на зборах побачив Наталку секретар райкому (вона саме давала соціалістичне зобов'язання на високий урожай кукурудзи від імені ланки). Здивовано підніс брови, нагнувся до Насті — сиділи поруч в президії — й тихо спитав:

— Ваша?

— Моя... — прошептала Настя і чогось зашарілась.

Секретар помовчав, дослухав збивчатий, гарячий Наталчин виступ, а потім спантеличив матір несподіваними словами:

— Дивіться, Насте Василівно!.. Були ви бідніші з бідних, жили непомітно, як травичка в лісі. Тепер — самі відчуваєте — знатні, з достатком... І дочка, як бачу, матірною дорогою починає йти... Тож глядіть, щоб і далі ваш рід славився!.. Глядіть, мати!..

Він не доказав, лиш усміхнувся та й змовк. Зрозумілі кожному були секретареві слова, а Настя Воляр нічого в них не второпала. Працювала, як вона, так і донька, в колгоспі добре, секретар знав це. То навіщо ж такі наляки?..

Прийшла Настя додому, поміркувала над почутим, і зробила висновок: «То секретар Наталчиного жениха має на увазі!.. Він хоч чоловік і державний, зайнятий, але і такого, як весільний вибір ланкової з уваги не пустить! Мовляв, як будеш, Насте Василівно, віддавати доньку, дивися в обоє очей! Щоб не поспішила, не помилилась, а за роботяшого, за знатного засватала, «щоб рід славився», а головне, щоб Наталин чоловік не завадив їй, боронь боже, і далі високі врожаї на славу сіяти-жати!.. Хіба ж мало трапляється так, що поки ланкова дівочить, то і врожаї у неї є, і додаткова оплата, і пошана в людях. А вийшла за недоброго хлопця, не зійшлися характерами, і дивись — схудла, змарніла, обросла дітьми, почала забувати передові методи... Минув рік-два, і ніби не було в колгоспі знатної ланкової, забули про неї люди, а колишня слава здається щасливим сном...»

Розкидавши отак, як картами, думками, пильно стерегла Настя Воляр свою Наталку від можливого лиха — жениха неповноцінного. А з другого боку, з усіх уст дула на доччин громадський авторитет. Мудра, гострозора, вона знала: в нинішні часи колгоспний авторитет — найбагатше дівоче придане. Настя переконала Наталку закінчити середню вечірню школу дорослих. По неділях ідуть дівчата вулицею в ряд, побравшись за руки. І Наталя між ними. В усіх — стрічки й намиста, а в Наталі між намистом — орден: уже відміна!.. Передплачуючи позику, Настя завжди заглядала в папір, на яку суму підписалися сусіди Андрій Луців та Петро Шнур і, довідавшись — скільки, наказувала покласти їй на сотню більше і тут же здавала готівку. Мати мало не зомліла в гурті від радості, коли позаторік, на зборах, при великому сході народу, го-

лова колгоспу вручив Наталі першу премію — радіоприймач. А якось листоноша приніс їй районну газету, а в ній — доччин портрет! Тремтячими ногами дійшла Настя до лавки, сіла й довго дивилася на фото. Портрет то затуманювався в її, повних сліз, очах, то знову прояснювався, і, безумовно, був найкращим у світі! Помилувалася мати до вечора обнародуваним виглядом доньки, а ранком набрала в кошик ячюк, масла, позичила в Луцих горнятко меду і, не спокушена в редакційних порядках, пішла нишком до райцентра віддячувати доброму чоловікові — редактору. Правда, вернулася Настя з редакції з палаючими від сорому вилицями і з тим же медом та маслом. Однак радість ще довго не покидала її...

І люди помітили Настину доньку. Відрізнили з дівочого барвистого гурту не по високому зросту, не по дзвінкому голосу, а по тій, вимірній матір'ю, прикметі — колгоспному авторитеті!..

Почали підсилати сватів. Та переглянуті женихи тим нижче падали в ціні в пильних очах Наталиної матері, чим більше їх ставало. Рахівник, студент, міліціонер... Хіба могла Настя довірити їм доччину будучину, що так швидко розцвітала в колгоспі? Або цей останній — Степан Майстриук... Прийде, сяде на лавку, та й крутить приймач. А про колгоспну роботу до Наталі — ні слова. Видно, який буде газда! Хіба такий доньку оцінить? Тільки й усього, що з лиця показний. А що він тою красою трудодні їй буде заробляти?..

Так думала мати. Інакше — донька.

Ображається Наталка на матір: несправедлива вона до Степана. Ну що в тім, що Степан — службовець? Чим він гірший інших? Як часто закликає мати в гості зоотехніка Олену Антонівну або ветеринара Петра Федорчука. І пригощає, і розмову веде з ними мало не до півночі, а проводжаючи — низько вклоняється чільним гостям... Вона навіть гордиться дружбою з ними. Ще б пак,— спеціалісти сільського господарства! «Вони біля великого діла поставлені!» каже мати! А Степан?..

Ні, не справедлива мати! І ось чому.

Споконвіку драгліло за селом гниле, комарине болото. Кожного року забирала лихоманна малярія людей з села. Але нікому в голову не приходило вжити заходів до біди. Лише в останні роки, коли на території району з'явилася друга МТС, за осушення болота взялися по-справжньому. Але хіба за рік-два осушиш півтори тисячі гектарів? Ма-

лярія продовжувала трясти людей. Чому мати забула те літо, коли мало не половина працездатних колгоспників раптом злягла? В селі забили тривогу. Приїхали лікарі, представники райцентра. Скликали загальні збори колгоспників. І тут же постановили: відкрити в селі протималярійну станцію.

Ухвалено — зроблено. Однак, коли лікар, розповівши, що робитиме станція, став запрошувати охочих на службу, вийшло не до діла. За станцію — усі, а в станцію — ніхто. Кому охота міняти веселу роботу в полі на гумові чоботи й ядовиті хімікати?..

І ось, коли зніяковілий лікар, час від часу здійсмаючи й знову надягаючи окуляри, став у напруженій тиші втретє запрошувати на станцію, з задньої лави почувся дзвінкий, милий Наталиному серцю голос.

— Я подаю заяву. Згоден.

Наталка оглянулась на Степана. Стояв у гурті хлопців і дівчат спокійний і рішучий.

— Ви згодні? Не боїтеся? Не думаете, що трудно буде? — швидко відшукуючи короткозорими очима юнака, ніби боячись загубити цей дзвінкий, упевнений голос, спитав лікар.

— Не боюсь! Треба вигнати з села оте лихо!

Пишається Наталя Степаном. Одні борються за високі врожаї, інші — за щедрі надої молока. А її Степан — за здоров'я людей!.. Та не лише за це любить вона хлопця. Такий він красивий, сильний!..

Хіба мати цього не бачить?..

III

Відцвіли вишні, обсипався цвіт з яблунь, і тепер вже — по-дівочому несподівано та бурхливо — розцвітають акації. Пахощів у селі, як в жнива — зерна! Степан з Наталею сидять крадькома від матері під акацією, в глухому кутку саду, і хмільний аромат цвітіння змішується з хвилюючими почуттями в юних грудях. Зліва сіріє Наталина хата, справа пливе західним небом нащерблений місяць. А на всьому світі тепер чарівний літній вечір, справжній «добрий вечір!»

— Як же воно буде, Наталю?..

— Або я, любчику, знаю?..

Срібною курявою пилюжить по небу Чумацький шлях. Наталя закидає голову назад, упирається нею в штахети.

Довго дивиться дівчина широко розкритими очима вгору, де стільки простору й повітря. Її займає цікаве питання: що зараз красивіше — цвіт акації чи зоряне небо?..

Цвіт акації! Білий-білий... В синій сутіні непорушно застигли на брунатних гілках мільйони ніжних пелюсток. Мариться їм бджоляний денний дзвін... Ось одна злетіла й, плавно кружляючи, сіла Наталі на чоло. Вона волога й лоскотлива. Спи там спокійно, мила істотко!.. Як же пахне акація, як наснажує бадьорістю втомлене за день тіло! Аромат цвіту зайняв увесь сад і, здається, сягає місяця. Хороше, як у сні!..

А над акацією — небо. Кризь білу гущу видно його від краю до краю. Таке величне, розкішне, ніби чиясь богатирська сила. Густо змережане безліччю великих, малих і зовсім дрібненьких зірок, що тремтять, як малюта, вийняті з холодної купелі. Он одна скотилась в поле... Ось друга. «Світе, ясний! — думає заворожена Наталя. — Де вже я не була — у Чернівцях, Львові... а ніде не бачила таких гарних зірок, як над нашою хатою!..» Що ж справді краще? Білі акації?.. Зорі?.. Наталя дивиться дуже довго, аж туманіють очі і починає боліти шия. Та питання настільки трудне (а крім того серце має інший клопіт), що дівчина рішає спитати думку Степана.

— Степанку?..

Але на чорта куцого Степанові зараз зорі? На дідька лисого йому цвіт акації?.. Йому потрібна Наталка!

— Йй-богу, Наталю!.. — гнівається юнак. — Я так мурдююсь, так журюся, що має з нами далі бути!.. А ти ніби дитина маленька... Йй-богу!..

Наталка тихо сміється. Зуби в неї, як пелюстки білого цвіту. Вона знає, що Степан дуже любить її, це сповнює дівчину сонячним, веселим настроєм, і їй хочеться позачіпати трохи свого хлопця.

— Як буду без тебе?.. — зітхає юнак.

Мовчить Наталка. Що може відповісти? Її доля — в руках матері, а проти матері дочці йти трудно. Дівчина довго не відповідає і теж зітхає. Згодом шепоче:

— Чуєш?..

— Що?..

Наталя хоче розказати Степанові, як б'ється її серце з любові до нього, як багато й вона думає в ці дні, як вирішила ні за кого не вийти заміж, крім нього, Степана... Але дівчині соромно. Повагавшись — сказати чи ні — звертає на інше:

— Невже не чуєш?

— Ні.

— А ти прислухайся!..— стискає Наталка руку хлопця своєю гарячою рукою.

Степан тамує подих і незабаром розрізняє в непорушній тиші ночі ледве вловимі звуки. Звуки йдуть від хати й схожі на срібне бриніння лісового струмка по дрібнім камінні весною: сюр-сюр-сюр...

— Що то?

— Вгадай!— лукаво шепоче дівчина, не помічаючи, що притулила хлопцеву руку до свого серця.— Ану, впізнаєш?..

— Не розберу, Наталю...

— Послухай ще...

— Ні...

— То — ластівка! У нас під стріхою вона зліпила гніздо. Де мальви ростуть, на розі, знаєш?.. Цілу весну літала, щебетала. Роботяща така!.. А вчора в неї висиділися діти...

— Висиділися...— констатує хмурний Степан.

— Щебетушка дурненька!— продовжує Наталя з заплещеними очима, усміхаючись комусь.— Ще кіт їх поїсть... Роботяща така! Все літає та й літає, та й носить їм!.. Мало шибку не виб'є... Скільки тепер клопоту має, як гадаєш?..

— Клопоту хватає...— згоджується юнак і з досади закурює.

Повновладним газдою ходить по селу тиша. Тиша потрібна стомленим людям для сну, а Насті Воляр — для підслухування. Степан з Наталкою не підозрівають, що Наталина мати вже годину стоїть в п'яти кроках, за тинном, пильно наслухоючи до розмови. Нервовий тик сіпає в Насті під лівим оком. Проте вийти жінка не відважується.

«...Ну, поговорили про акації там, про звізди... Та й досить,— думає вона.— Ади, вже північ... Ну, ще про ластівку трохі... Сказано,— молоді, безжурні... Знайшли про що говорити, коли в полі он рости́нність від жару сохне... Ет!.. Ластівка, то ще нічого...— міркує Настя згодом.— Молоді... Аби він іншим чимось не заморочив дівці голову!..»— продовжує мати слухати.

— ...Сказав би тобі, Наталю, одну річ...— чується по довгій паузі під акацією.— Так ти не схочеш...

— Скажи...— голос Наталки слабий, як в сопілці з калини.

— Ти не схочеш...— шепоче Степан.— А по-доброму мама тебе за мене не віддадуть...

Настя насторожується. Обличчя її блідне, високо підіймаються груди, щоб набрати й затамувати повітря в легенях.

— Не віддадуть твої мама... А мені після того хоч на світі не жий!.. Віриш чи ні?

— Дурненький!

— Віриш?..

— Дурненький мій! Що ж ти радиш?..

Сюр-сюр-сюр...— сокотить ластівка в гнізді, присипляючи, тепліше вкриваючи чорним крилом свою сім'ю.

— Давай, знаєш що...— Настя чує, як скрипнула під Степаном лавка. Рожевою квіткою полетіла в траву недокурена цигарка.— Давай до міста переїдемо! Га? На фабрику станемо, чи на які курси... Там і розпишемось...

Не знати звідки взята гаряча хвиля болісно штовхає Настю в груди. Душно матері, нема чим дихати!.. «Що ж це він? Як же так?.. Ах, ти баламуте зелений!.. І Наталка таке слухає?» заколотилося, заквилило її серце.

— Там і розпишемось...— продовжує глухо Степан.— Потім повернемось... Наймемо квартиру... Роботи в місті хватає. Театри там, трамваєм їздити можна...— лукавим дияволом спокушує глухий голос в темряві Настину доньку.

Сюр-сюр-сюр...— чується від хати.—«Тіп-тіп-тіп...» стугонить кров у Настиних скронях.

— Мама не пустять...— каже Наталя.— І знову ж — колгосп...

— Тобі з мамою не до віку...

Далі Настя не витримує. З легкістю дівчинки перестрибує вона тин, тин тріщить, тріщить на Насті спідниця, зачепившись за кіл та залишивши на ньому чорний клапоть, і мати стає перед Наталею і Степаном, несподівана, як градова хмара над головою перестиглої ниви. Вона задихана і гнівна!

— Ти!.. Ти чого тут сидиш?.. Чого тут?..— ловлячи ротом повітря, накидається матір на Наталку, що рвучко встала.— Що маєш поночі з тим хлопцем? Шмаття в зільниці другий день гние, а вона витрішки ловить!..

— Я випрала шмаття...— тихо шепоче Наталя жальними устами.

— Випрала!.. Ступай додому! А ти, Степане Майстриюків, що ти їй нашіптуєш ночами?.. Не знаєш, що вона має обов'язок! Не знаєш, що — ланкова!.. До міста зманюєш!.. Не допантрує літом кукурудзу, що будете їсти, прокляті! Ні, ти дай одвіт, що ти їй наговорюєш?..

— А що я кажу?..— блідне від образи Степан.— Красти не намовляю... Сиділи, балакали...

— Не треба їй таких балачок! Самі розум маємо! А ти ще стоїш, небого! Марш до хати!..

Наталка йде. Розгніваною квочкою спішить за нею матір. Степан залишається з акацією, ластівкою і зоряним небом. В холодних руках хлопця — тепло Наталиних рук...

— Абись не сміла мені з ним!— доноситься від хати сердитий голос Насті.— Не пара тобі!.. Файно вигадав — орден на трамвайні їзди змінити!.. «Розпишемось в місті...» Я тебе так розпишу, що заслабнеш! Безличний!.. Завтра ж піду до Михайла й скажу: не забивайтеся більше до хати з отим баламутом! Горожанин нещасний!..

І останнє, що чує Степан — голосний Наталчин плач в хаті.

IV

Через два тижні Настя, прийшовши з ферми на обід, застала Наталку в ліжку.

— Що тобі?

— Гаряча я дуже... Голова болить...

— Падку мій!

— А перед цим студило все тіло...

— Боже!..

Налякана Настя гримнула дверима й вибігла з хати. Прийшов лікар і констатував малярію.

— А бачиш? А от як е!..— розкричалася Настя.— Просила, не виходь до того...— їй противно було назвати Степанове ім'я,— того звідника!.. Казала, не плутайся з ним ночами! Комарем заразив, проклятий!..

— Що ж, мамо, він комара за пазухою носить?..— слабнучи, вкриваючись потом, заступилася Наталка.

— Не нагадуй мені того чорта!

— Самі нагадали...

— А помовч ти на бога! Година моя тяжка!..— скрикнула Настя.

Наталка ковтнула сльози, відвернулася до стіни й замовкла.

— На хвору кричати не можна... Хворій потрібен спокій...— зауважив лікар.

— Або я її не жалію! Або я не сокочу¹. Кров власну виціджу!..— закричала Настя, сіла на лавку та й заплакала.— Занапастив баламут дівку!..

Лікар прописав хіну, зробив розклад приймання ліків і попрощався.

Шальними, наляканими кіньми побігли-поскакали дні. Наталя горіла в пропасниці. Рожеві уста, що ще так недавно довірливо цілували Степанові очі, потріскали, як серпнева земля. В голові днями й ночами бродили привиди. Зелені змії звивалися по хаті, кружляли над головою хворої, сичучи та регочучи. Потім змії падали в прірву, а довкола вже клекотала гаряча вода. Налягала на хату, хата тріщала, вода вливалася у вікна, двері, підмивала постіль і, добравшись до дівчини, топила її в нестерпнім жару. Терпло тіло, паморочилася голова, все провалювалося.

За якийсь час гарячка спадала, поступаючись місцем холоду. Усі студні забиралися під ковдру, проникали в руки, серце й кололи їх тупими цвяхами. Губи в дівчини синіли, тіло тремтіло.

— Обтуліть мене, мамо!..— просила Наталя, не падаючи зуб на зуб.

— Я і так накрила тебе двома кожухами. Ади, яка спека надворі.

— Студено мені дуже...

— Любо моя!..

Коли ж ставало легше, насували на Наталю сумні думки. Як невчасно вона ослабла! Саме починалося друге сапання, підживлення, а там і штучне запилення — робота, якої ланкова нікому не довіряла. Вечорами, коли колгоспниці верталися з поля, Наталя посилала матір за своєю заступницею Оленою Кочмарик.

— Як там у полі, Оленко?— підводилася Наталя з подушок, оближуючи пошерхлі губи.

— Не бійся, душко!— потішала та.— Два гектари вже висапали, третій до неділі скінчим. Чи ми не знаємо що робити? Не бійся і одужуй!..

А насправді було не так. Насправді, перед тим, як увійти до Наталі, Олена мала в сінях коротку розмову з Настею і, вступивши опісля в хату, змушена була, ради спо-

¹ Стережу.

кою хворої ланкової, брехати їй, чесно дивлячись подружці в очі. А тимчасом на колгоспне село гарячими ріками наступала посуха. Дощ не випадав уже три тижні. На полях все переставало рости, цвіт — розпускатися. В артілі забили сполох. Люди кинулися рятувати, насамперед, не кукурудзу, найстійкішу перед сонцем, а городину, картоплю, цукрові буряки. Те, що можна було зібрати, збирали, те, що мусило жити, поливали... Об'єднані ланки йшли на штурм посухи скрізь, де цього вимагали загальноколгоспні інтереси; так горстка бійців затикає прорив на фронті.

Залишена на останню чергу, Наталина кукурудза сумно в'яла.

— Водички-и, мамо!..— просила Наталя ночами, качаючись на ліжку, палаючи в гарячці.— Водички-и!..— шелестіла скрученим листом її кукурудза за далеким лісом.

Настя бігала по фермі, мов несамовита. Дві інших свинарки довелося відправити в поле, на поливання цукрових буряків, що мали скласти половину грошового прибутку артілі, і тепер Настя сама виконувала всю роботу на фермі. На очах матері гинув урожай, гинула доччина слава, а Настя нічого не могла допомогти Наталі, а лиш дивитись і мучитись.

Вечорами заходив до хати голова колгопу. Не обмітаючи запилюжених чобіт, сідав край ліжка, клав натруджену руку на холодне Наталине чоло, скаржився:

— Підвела ти мене в цьому році, ланкова. Підкузьмила трошки... Кукурудза твоя за лісом, прямо скажу, сідає... Дав би ї туди людей на поливку та підживлення, так де їх візьму, коли всі на городині й буряках. Вчора сиджу вночі в конторі, Андрій Петрович дзвонить з райкомом: «Як воюєте?..» — питає.— «Нічого,— відповідаю,— тримаємося!..» — «Як високоврожайні ланки, як зокрема ланкова Наталя Воляр? Привіт їй від мене!..» А він не знає, що в цієї ланкової...

— Не говоріть їй такого! Прощу вас! Не треба!..— скрикувала Настя, як поранена птиця, і швидко виряджала голову з хати.

Наталя плакала.

В один з таких тривожних днів Настя, ідучи ранком на ферму, побачила Степана Майстрюка. В чистій вишитій сорочці, без кашкета, гладко причесаний, котив велосипедом по вулиці на свою протималярійну станцію, мовби не

обходило його загальне лихо. Навіть не вклонився Насті. Що йому скажеш? Службовець!..

Раз над полем встала темна, з роззолоченими сонцем краями, хмарка. Невеличка, правда, але все ж дощова. І ніби якраз над Наталиною ділянкою. Зі збитою хусткою на голові, з руками в свинячій пійлі, Настя вискочила з ферми, вибігла за сади, на горб, задивилася вдаль. «Не мини, люба!.. Впади, ріднесенька!.. На Наталині кукурудзи! Хвора вона!..» зашепотіла, заквилила мати, ніби до людини, палаючими очима дивлячись на небо. Хмара стояла трохи, погримала громом, скинула на непокриту голову свинарки кілька теплих краплин, та й вилила дощ на сусіднє село.

Через тиждень Настя, вставши ще поночі, почала швидко збиратись. Суворе обличчя жінки жовтіло нестерпним жалем. Вражена виглядом матері, Наталя окликнула її:

- Куди ви?..
- На роботу.
- Так рано?

Не відповівши, Настя рипнула дверима. Пішла не на ферму, а, перелізши тин, городами вийшла за село. Тягло матір на доччину ділянку.

На полі свинарка не була з ранньої весни. Приземкувати, кволі хліба в сірій імлі дихали жаром. Землю розколювали глибокі щілини. Переступаючи їх на шляху, Настя жахалась. Ніби сотні ротів розкрила земля, землиця-мати, що всіх годувала, а тепер, у біді, й водиці їй не подадуть. «Піду, гляну на твою кукурудзу, твоє віно, Наталю, та й хоч поплачу...» шептала жінка.

Ділянка лежала за лісом, поблизу Пруту, на кордоні двох артілей «Ленінський заповіт» та імені Леніна, звідки колись набігали свати. Навіть у лісі не почувалося вологи. Трава під ногами була суха і шорстка, як кінська грива.

На тім краю лісу сивів світанок. Над Прутом ледве помітною пеленою встав рідкий туман. Минувши ліс, Настя швидше вгадала, ніж побачила поле запаленого ячменю, а за ним в сірій імлі — Наталину ділянку.

По ділянці хтось ходив.

Якийсь чоловік без шапки раз у раз нагинався у центрі посіву й знову випростовувався, ніби безперервно комусь вклонявся. Придивившись, Настя в спину впізнала Степана.

І одразу в ній закипіло. Важкий, гнітючий настрій, з яким ішла на ділянку, змінився бурхливим обуренням. Що він тут робить поночі? Чого йому треба? Усі болі, тривоги й невдачі враз злилися в серці Насті в єдине річище ненависті до цього білоручого хлопця, що заманював її доньку до міста. Тихо, ніби кішка до миші, вмить підкралася до нього.

— Добридень, Степане! Комарика ловиш?..

Степан здригнувся. Він не помітив, як до нього підходив. Тепер випростувався, повертався лицем сюди.

— Чого тут ходиш? Чому на Наталинім полі!..— не даючи хлопцеві отямитись, одразу напала Настя.

— Що-о?..— протяг Степан, впізнаючи Наталину матір.— Поле колгоспне.

Стояв перед Настею у сутінках світанку, пітний і сердитий, що йому перебили роботу.

— Що робиш в цю пору?

— Хіба не бачите?..

— То кукурудза моєї доньки!— не тямлячись, верескнула Настя, вражена його спокоем.

— Кукурудза громадська..— похмуро кинув Степан.

Ні, Настя нічого не могла зрозуміти в цій темряві! Крім темряви жінці заважала сліпа ненависть до Степана. Якусь мить стояли мовчки, міряючи; одне одного палаючими поглядами. Раптом Настя помітила біля Степанових ніг порожні відра й хімікат.

Він поливав!..

Жінка охнула й відступилася на крок. Так, він поливав кукурудзу, бо мав у болоті черевики й руки. Терпнучи від подиву, Настя видавила з грудей:

— Ти — що?.. Тобі... трудодні пишуть... Чи як?..

— Ночі пишуть...— зітхнувши, відповів Степан і всміхнувся.— Оце вже дванадцяту ніч виробляю..

— Ночі?.. А де ж дні?..— губилася, не розуміючи, Настя.

— Вдень я на службі... На протималярійній станції роблю...— роз'ясняв Степан, ніби вона не знала.

Аж тепер Настя помітила, як сильно Степан схуд. Різкіше виступили вилиці, потоншала шия. Красиві карі очі юнака глибоко запалились; дивились вони на жінку втомлено, але вперто.

Гаряча краска сорому залила обличчя Насті Воляр. Опалила груди, здавила серце. Як сміла вона ображати, як могла недобачити такого трудяшого хлопця? Світанок

бризнув рожевим світлом в очі, і перед нею встало поле густистої, врятованої кукурудзи.

Задихаючись, ховаючи в землю очі, Настя ледве чутно промовила:

— Сам усе полив?..

— Трохи тато помогли... А то — з меншим братом...

З Славком...

Сонце вже нащербило схід червоним серпом і кидало широкі пасма на бліді західні хмари. Туман над річкою піднявся вище. Тремтячи, як на холоді, не знаючи куди подіти руки, Настя ступнула до Степана.

...Стояли близько-близько. Вмістилися на одному зеленому квадраті. Не сміючи підвести очей на хлопця, з солодкою мукою великої радості в голосі Настя промовила:

— Чого ж ти стоїш?.. Біжи до неї... Хвора ж вона!..

Степан очманіло глянув на Наталину матір.

— Хотів води принести... Ще три рядки полити зосталось...

— Сама поллю... Заждалася ж!..

Легко зітхнула на всі груди і оглянулась. Сонце вставало. Щедро полита міцними руками хлопця, кукурудза дивно зеленіла. Шелестіли шовкові листочки, окремі, краші стебла вже прями; срібножовті пасма сміло вибивалися з початків, під сонце, і вигріті ним, кучерявилися, як у дитинстві — Наталині косенята.

Охоплена красою живого поля, хмільна від щастя, Настя обернулася до Степана, готуючи йому найкращі материнські слова...

Але за Степаном і слід пропав...

ВІЧНО З ТОБОЮ

Микола Фодчук ще з п'ятнадцяти літ дізнався, що є він гордий легінь собі, бо товариші по грищах чи худобі говорили:

— Але ти, Мико, гордий! Як той король!

— А то не эле! — відрікав Микола й покидав гурт. Чіпляв наопашки килтарик, ховав до кишені ніжик, та й гнав свої вівці на верхи.

Під вивертом смереки, на стрімкій недеї або біля джерела студеного потоку шукайте тепер Миколу. У покинутому ведмедем лігві стільки м'якого моху й листя, теплих, мов кожух. З боків — зелені шати, під ногами — село.

Путилівка блищить і грає дрібною хвилею за стовбурами. Сизий присмерк сповиває сусідні верхи. Закриває вбогу юнакову одежину сонячна золота парча, крислатий дуб схиляється над володаревою головою. А тиші — тайстра повна!

І гуцул лежить та й зорить чорними очима за всім. Усміхається горам, милується смереками, гомонить — підсвиствує птицям. І мріє без кінця!..

Про що? Миколі шістнадцять літ. Як буде повних двадцять, справлять батько йому маринарку, чоботи на рипах, складуть у чересі грошей. І скажуть, якщо буде слухняний:— Ну, Мико, відділяю тобі третину лісу. Коло тої полонини, що радянські від пана відібрали. Хочеш — сам жий, хочеш — дівку сватай. Хату поможу покласти, а за дівкою вимагай телицю: буде корова. Ти вже легінь мой-мой!.. А ми з старинею не неволимо.

І він тоді загаздує. Як батько з матір'ю, як дід і прадід. З Аницею, що в голубій сукні до церкви зчаста виходить... Або з Ольгою, з гори над Кислицями... А може, ту Марію візьме з сумними очима, що гарно співає. Мика приходить-тоне ввечері з роботи, а вона буде йому газдиня...

Так він мріяв. Раз, лежачи під смерекою, побачив мавку. Здається, снів: полює на куцога зайця. Заєць втікає, а Мика — за ним. Перестрибує гору за горою, сипле калиновими стрілами з лука й не влучає. Від невдачі напружився, розплющив очі. І... побачив її.

Стояла недалеко на царині, не по-сільському біла, в зеленому вінку й сонячному сяйві. Худенька, тендітна, зовсім дитина. Ніжно мружила до нього глибокі сині очі й прикривалася від сонця такими тонкими пальцями, що знати було, як ходить по них нежива, бісівська кров.

— Ти — з багнів?

— Що?— не зрозуміла мавка.

— Ти з багнів чи з лісу?— повторив гуцул, налякано відсуваючись назад, намацуючи на грудях хрестик.

— Чудний!.. Я — геолог, з Казані. Буду шукати скарби у ваших горах,— тихо засміялась вона й підійшла ближче.

— Золоті долари?

— Що знайду...

— Ов!— не хотів вірити Мика.— Ти мавка!..

— А ти письменний?

Мика засоромився й опустив голову.

— Ні?..— допитувалась та.

Хлопець опускав голову ще нижче, ніби впійманий з краденим.

Тоді вона розкрила білу книжку й сіла біля вівчарика. Мика обережно торкнувся пальцем до паперу, її рук і, переконавшись, що руки тверді, трохи заспокоївся.

Зустрічі в горах не такі, як в долинах. Тут, у пустці, де людський голос — загальне диво, мова жвавіша й довша. Тут більше цікавості до людини й слів досхоchu. Мика, який лише раз у житті спускався з татом з лісу до центра села і крім дерев та звірів не знав нічого, дивився на синьооку російську дівчину й її книгу, як на сонце.

А та взяла його вказівний палець у свої тендітні пальчики й стала водити ним по книзі:

— Читай: «Гео-ло-гія — нау-ка про над-ра...».

— Хи-и! — іронічно поворушив вівчарик нижньою губою.

Але розмова вже зав'язалася. Дівчині стало жаль гуцула — наївного й темного, як цей ліс. Умовила зустрічатися з нею. Мика повагався, цьвонхнув кілька разів нагаєм по листю, низав плечима, — це означало на словах: що з тобою зробиш, прийдеться... і, дивлячись убік, згодився.

Зустрічалися лише по неділях, коли в геолога Наталі було менше роботи. По обіді Мика одягав святковий киттар і крамні гачі, намащував маслом чорного чуба, оперізувався чересом з мідними бляшками, записав за крисаню зелене пір'я і виходив на Говдю.

Наталія з'являлася пізніше в зеленій, під ремінець, солдатській гімнастюрці і чорній спідничці, чиста, свіжа й радісна, як пташка після дощу.

Вівчарик обережно брав її за руку й урочисто вів своїми красивими лісами на найвищі кряжі. Звірячими плями йшли на незаймані полонини, до яких рідко добігала худоба. Велич гір відчувалась тут усім серцем. Річок уже не було. Не чулося вічного шуму води. Хижоокі половики довбали на камінні свої жертви. Поруч спокійно їли суніці оленки-гадюки. Синє небо висіло на шпидях смєрек. Соки маловідомих рослин дратували легені. Квіткове море гойдалося на пустовітрі й обсіпало пилком, як бризками, їх лиця.

— То край мій, Наталю! То — наша верховина!.. — гордився Мика.

— Чудова зелена верховина! — захоплено співала росіянка, обіймаючи гори тонкими руками.

Вигрівшись на сонці, вони зникали в лісі і за якийсь час появлялись на північній боці Говді, біля Черемоша. Мика скидав за берестом гачі і входив у студену воду, послививши наперед груди, аби чорт не зміг порохувати йому кістки, Наталя сідала біля водопаду й збирала в долоні срібні краплі.

Вечір заставав їх знову в лісі, на зеленому плаї. Десь біля газдівства солов'я, на місячній царині, садовив юнак своєю подругою, й велика гірська ніч розкривалася перед ними. З темних лісових хащів підіймався на м'які подушечки ніг срілий вовк і йшов по слідах молодого вовчиці з чужої зграї. В трепетнім хвилюванні шукав по полонинах самицю ікластий вепр. В річках, під камінням, метала ікру золота риба. Тут же, у вирах, безсоромно лоскотались русалки. Сам Чугайстер незримо ходив лісами й вимахувався з стрічними в кривому танці.

— Ади, Наталю, як гори грають!..— налякано шепотів зачарований Мика.

А Наталя з того сміялась.

В свою чергу вона оповідала, що його цікавило. Вона була лиш на чотири роки старша від Мики, але знала років на двадцять більше нього. Розповідала такі неймовірні речі, що Мика при цьому тільки рота розкривав та руки розводив. Говорила, наприклад, що земля не рівна, як дорога з Путилова до Вижниці, а кругла, мов яйце. Мала серйозний намір забратися колись на ту зірку, що ввечері найясніше світить, і подивитися, хто там газдує? Казала, що гори всередині гарячі, наче окріп в горшку, що води на світі більше, ніж землі, і сердилася, коли він насмілювався заперечувати. Набирала в накривку з свого термоса води, накривала папером, швидко перевертала догори дном, і вода не вилувалась. Хіба не диво?..

Миколі було трохи лячно те бачити й слухати. Він витріщував очі, забував за кожним вигуком закривати рота, проте тримався стійко. З дитинства звик до неймовірного, ще з казок матері — скільки у лісі чудес!— і охоче згоджувався з нею. Помалу стіни омріяної своєї хати з вузькими вікнами та зіллям за образами, з газдівством, з коровами розступилися, весільні цимбали затихли, шезли інші наївно-примітивні пастушкові вимрїйки, а в колі, що утворилося, блиснув у чорні очі гуцула інший, відкритий Наталею світ — широкий, чарівний.

— Яка на тобі... на вас блузка...— говорив Міка, бажаючи віддячити Наталі за науку щирими, найвними словами.

— Яка?— цікавилася дівчина.

— Зелена та легенька... Як березове листя...

— А знаєш з чого зроблена?

— Ласкаво прошу сказати!

І наука продовжувалась. А за цим прийшло й інше почуття, ніжне, мов звук на флюярі. Чомусь дужче стало битися серце в грудях гуцула, як ішов їй навстріч, нащось почав ніяковіти без причини. Чогось не міг, як раніш, спокійно дивитися в її сині очі — глибокі, мов гірські безодні — і слухати мову — вільну й безпечну. А як за руку брав, тремтіла власна рука...

Звідки взялося таке почуття? Що означав той трепет?..

Не знати, чи довго б ще Міка пас на верхах свої вівці і думав про шезника та Чугайстра, чи, може, не витримавши після розмов з Наталею, збіг би одного ранку з гори в село та й прямо — до школи, коли б...

Коли б однієї неділі, ранком, з путилівського боку не прикотив до села десяток чорних машин, а в них — зелені солдати. Вони зупинилися біля церкви й зачали питати, яке це місце, що на карті його нема. Гуцули догадалися, що це чужинці, що це вороги і що, мабуть, почалась війна. Непомітно розходились і зникали. Мику шарпнув за сардак Іван Гідорин:

— Ходи, це ж німці!

— То що?

— Уб'ють, тікай!

— Дурний, за що?

Міка розсердився. Відійшов до плота, сперся на кіл і почав дивитись. Ловив рухи грубих кухаревих рук над кровоточивим порослям, позирав на блискучі автомати, вслухався в різке герготання.

На лиці Миковім грали вилиці.

Ясно було: вони прийшли не з добром. Але з чого почнуть? Кого зачеплять? Будуть бити чи лише накладуть податки? Хто впаде перший? А хто зрадить?..

Наперед каже — його хай не чіпають! Він не скине капелюха, не забелькоче по-німецьки! Він не стерпить, не зігнеться! Він є гуцул, прошу вас, і хай грім поб'є того, хто в це не вірить!..

В Миці знову гордун прокидався.

Не зачепили Мику. Вразили болячіше. Третього дня погнали солдати через їхнє село з Шипоту чималий гурт хлопців і дівчат. Мика саме ладнав хвіртку. Глянув з гори на натовп — і сів. У третьому ряду, заплакана, маленька, йшла його, Микова, вчителька...

Він слова не сказав, як проходила повз двір. Все в ньому скам'яніло. Згорнувся, скріпився. Тільки глянув гостро, значуще:

— Я дожену, душко!

Коли ж страшний гурт пройшов, знімаючи, як куряву, плачі й зойки, Мика впрів. Його Наталю забирають до Німеччини! А як же буде з сонцем, що сходить і заходить, і з білою зорею, і з землею, що віднині є кругла? Як буде з тим почуттям, що народилося в гущині лісів — бурхливе, мов хвиля на Черемоші?..

Мика зірвався і побіг до центра села. Там він уже не застав Наталю. Їх повели на залізницю і одразу посадовили у вагони. Підскочив, дихнув гаряче:

— Наталю-лелечко!.. Що з тобою?..

Вона мовчала. Лиш очі сині, гарячі говорили багато. Навчали!..

Довкола шумів натовп, гарчали німці, ревли паровози. Гуцульське горе бушувало морем. І над ним жалібною чайкою квилили Наталин і Миків жаль.

Завив поїзд. Зойкнув натовп. Хитнувся тихо на вітрі Мика.

— Не забудь наших днів!.. Не забудь!..— ридала Наталя, відходячи в туманну безвість, і махала білою хусткою.

А Мика мовчав. Дивився услід їй, такий малий і нікчемний серед чорних німецьких вагонів, у тій своїй рудій від давності свитці, з кресанею в руках, з широко відкритими очима. Що міг він зробити?..

Сарнюком обкраденим біг Мика назад, додому. Як минув кленовий місток, як вирвався з міського гвалту, тяжкий біль ухопив за серце. Горе розлуки лиш тепер вразило його. Впав на траву, на зелений карпатський подорожник, притулився щокою до землі.

...Морок ліг на Микові очі. Гірський туман обняв білий світ. І в нім не бачив Мика своєї вчительки...

Скільки так лежав, не пам'ятає. Враз підвів голову. Кліпнув віями й здригнувся. Впився в дорогу й завмер. До містка підходив німець,— солдат чи офіцер. Ніс на собі

автомат і ранець. За два кроки від Мики спинився, повернувся спиною і почав закурювати.

Мика враз змерз. В нього заклацали зуби, задрижали плечі. Тільки руки пашіли жаром. «Чого ж ти ждеш, Мико?! Виймай, легію, ніжик!» закипіло в голові, у серці хлопця.

Вагався мить. З гіркою млостью прийняв на свою руку ворожу теплу кров. Німець лиш затремтів. Ножа Мика не виймав, подарував. Нехай бачать гуцульську волю! Зате взяв автомат і мішечок, повен патронів.

Фашисти свого солдата не подарували. На другий день опівдні вони зігнали людей на церковний майдан і повісили на хрестах трьох заложників. Івана Гринчукового, Тодора Власюка й Кифора Цимбалиста. Над Кифором обірвався шнур, рябий фельдфебель відчплював ремінь від штанів, а посинілий Кифір важко дихав, хапаючи широким ротом повітря, як риба воду. Підскочило ще двоє солдатів і довшали Цимбалиста на ремені.

Люди німіли. Старий Іван зомлів у гурті. А Марійка-ворожка збожеволіла...

Мика побіг назад на верховину, де роздоріжжя коло Бергомету. Він очманів від баченого й вже не стерігся. Заскочив на Говдю, вигріб автомат, зарядив...

І раптом, коли він уже вчинив помсту над черговим фашистом, перед ним стала Наталя — її тінь, світла пам'ять. Переступила через три трупи німецьких солдатів-вішальників і того рябого, що Цимбалиста мучив, як була раніш — з книгою в руках, в зеленій гімнастюрці, — і сіла в гущині біля нього.

— Ти вбив?

— Хібась не бачила?..

— Гордун мій, я ж далеко. Ади, на мені фартух німецький!

— Я визволю тебе з неволі!..

— Бий німців, Мичку!— просила бранка.

— То вернеш?

— З весняним листом!..

І хоч це була уява, болюча, кровоточива мрія, Мика, ще забобонний, як його дід і прадід, повірив, що вчителька десь тут, у горах... Бо він не міг без неї!..

Знову примчали німці до села. Шість крайніх від лісу газдівств злетіли в повітря. П'ять легінів, як п'ять оленів, наклали головами .

А як чужинці вертали назад з чорної роботи, Мика, вволюючи Наталину волю, прострочив з автомата ворогів коло Білого каміння.

Тоді німці прислали в село Опоньку Лямника, зрадника, підсліпуватого, коростявого. І він розклеїв на стовпах комендантський наказ.

Але хто вичерпає гуцульську любов! У відповідь на наказ Мика спустився з гори додому, знайшов у світлиці папір і мстивою рукою, навченою Наталею грамоти, написав:

«Застерігаю усіх фашистів, щоб у горах нікого не вішали й не збиткувалися. Бо застрілив тих шістьох і зарізав одного я. Я тоже годен за верховинця вбити десять ваших! Будете їздити — виріжу всіх! Верховинець».

Увечері, як стемніло, Микові грамоти висіли на будинку коменданта.

А месник ішов у гори. Лягав горілиць, закривав сумні очі. З барви дерев злітала уява — Наталя. Від неї віяло далеким, незнаним краєм, тугою і холодом. Та серце приносила завжди чисте, любляче:

— Як потужний, любчику, як дужий!

— Хвали біг,— знімав кресаню Мика, знаючи, про що вона зараз питає. І вона питала:

— Ти сьогодні вбив?..

— Вбив...— глухо відповідав він, і очі в гуцула загорялись грізним вогнем.— Не буде панів, не буде рабів!..

Дерева з вітром підігравали їх мові. Сум слався долом, як тумани. Любов і ненависть пашіли в словах.

А на ранок німці рахували нові трупи власних солдатів.

І от фашисти почали лови. Вони виставили в селі наряд з солдатів. Никали по безлюдних кичерах, зазирали до одиноких газдівств. Зупиняли лісників і питали:

— Ей, а чи не бачили десь такого?..

— Якого?

— Такого, з автоматом!..

Ім плювали вслід.

...Мику таки підстерегли. Сидів над потоком і колотив у воді зорі однієї ночі, як автоматна черга збила над головою купу листя. В ту ж хвилину він відповів своєю, а ще за мить був на правім березі річки.

По ньому відкрили шалений вогонь. Ліс уже мчав на широко округлені очі хлопця. Смереки розкривали темні обійми. Щось важке вдарило його в голову. Замутило світ... Згарячу пробіг ще трохи... І раптом ясно відчув, що біля нього ніби з'явилась Наталя.

— Сюди!— схопила вона свого учня за руку, не даючи й хвилини передихнути, і вони вскочили в ліс.

— Ти тут?— зрадів Міка.— Ади, я годен!

Він повернувся до галяви, по якій хортами мчали німці, і випалив. Два солдати впали.

— Не треба, заманемо їх!..— волала Наталя.— Біжімо!..

Вони заглибилися в ліс. З вівчаревої голови цівкою лилася кров, лишаючи для ворогів червоний слід.

На мить він приходив до свідомості, Наталя щезала, а він ясно чув, що десь близько шумить потік. Міка хотів пити. Але він тримався і біг, бо знав, що як зігне голову до землі, загубить свою Наталю; її світлу тінь, що вела вперед. І Міка терпів, ковтав слину, кров, і, похитуючись, ішов за нею, за любов'ю, як годиться учневі за вчителькою.

«Ми йдемо в глибокі гори, в низи зелені, верхи квіткові...» знову з'явившись, заспівала дзвінко Наталя, що встигла на ходу завітчатися, як колись, вінком з лісових квітів.

Міка ще раз оглянувся і, як йому здалося, запально дав чергу по своїх слідах, хоч не міг навіть втримати автомата. І зачув, наче крізь сон, новий поштовх у плечі.

...Попереду стелились гаї. Ласкава, віднині кругла й зрозуміла земля — його Радянська Батьківщина — вабила гуцула вдаль. На одній галявині Миці зустрілися дванадцять озброєних гуцулів — спішили назустріч ворогу. Народна відплата гула горами, займалася, як заграва.

Плаями їхала верховинська весна на зеленім коні. Сам Ілля-громовержець вигравав у золотий ріг червневі громи. Міка знав, що це марення, викликане втратою крові. Відмахуючись від нього, розгортав руками кущі й благав, кликав:

— Де ти?..

— Я тут!..— ніжно озивалася з-за буків Наталя.— Поспішай!.. Новий світ, що тобі відкрився, ніхто не в силі затьмарити!.. І до ясної вечірньої зірки нам зовсім близько!..

Міка скинув з плеча автомат, пішов тихше. Крізь квітковий образ любимої зачув, як втрачає свідомість. Став ковтати повітря, її тінь...

— Спинися трохи... я хутко відійду...— просив, соромлячись своєї слабості.

— Я тут!..— озивалася спереду, вела до зорі.

— А прийдеш в тім літі?— всміхався прощально й зазиравав їй в очі Міка, сідаючи під найкращим буком і згадуючи минуле.

— Любити прийду! Помститись прийду!— махала, як тоді з вагона, хусточкою.— Я вічно з тобою!

— Вічно-о-о!..— шуміли буйні праліси й несли той шум через гори й доли назустріч ясним прийдешнім дням. Міка приліг на руку, на бік, горілиць, зітхнув і стих.

* * *

Поклали Миколі Фодчуку пам'ятник на тому місці буковинські радянські люди.

ВЕСНЯНИЙ ДЕНЬ

Мелодія

М. Стельмаху

I

Далеко від села, в глибокому полі, під лісом, лежать звалені один на одного мішки з попелом та насінням. На мішках сидять обличчям до сонця учні четвертого та п'ятого «Б» класів: Андрійко Василичук — син учительки й Оксанка Левчик — донька коваля. Андрійко — чорнявий, з великими, мрійними очима хлопчик років дванадцяти, Оксанка — дуже рухлива, русява, з кудим, у веснянках носиком і пухнатими щічками, справжня «кнопка», років десяти. Поки сівачі ремонтують в селі сівалку, що зламалася годину тому, діти, які вже прийшли з першої зміни, добровільно виконують відповідальне завдання — сторожують добрива й зерно. Вони розмовляють і махають ногами.

Довкола безконечним, здавна відомим шляхом пливе у безвість чудовий весняний день. Сонце в полудень. На непокриті дитячі голівки — чорняву й русу — ллються з незміряної висоти потоки світла й тепла, від яких дітям радісно й не душно. Над полем мерехтить марево, над лісом — сиювата імла. Тихо, врочисто в неозорому світі. За спинами учнів у високому північному небі линуть зі сходу на захід дві прозорі хмаринки. Решта простору — світла, чиста, як і думки дітей.

— Заплющ очі!— пропонує Андрійко Оксанці.

— Нащо?

— Підемо в далекий світ!..

Гра ця відома дітям давно. Вони самі собі видумали її і повторюють у різних варіантах. Іти в далекий світ можна навсидьки, навлежки, удвох, по одному... Оксанка заплющує очі і в свою чергу питає:

— А ти закрив?

— Закрив, хіба не бачиш?..

— Як же я бачу, коли зажмурена?..— обурюється вона.

— Що тобі видно?

Хвилину діти мовчать, намагаючись роздивитися темряву. У темряві, як відомо, нічого не видно. Уява, фантазія їх напружені до краю. Згодом Андрійко каже:

— ...Я бачу гори... Високі гори Тянь-Шань!.. На найвищій — прапор. Його встановили туристи... А ось біжить дикий тигр!..

— Такий, як на Алтаї?— питає Оксанка і блідне; діти недавно дивилися фільм «Небезпечні стежки».

— Більший!..— тягне Андрійко.— Він женеться за красивою сарною!.. Але сарна тікає, тікає... І зeszла!..

Підставлене під сонце обличчя хлопчика, з міцно заплещеними очима, сяє. Уста всміхаються.

— Це ти — з книжки, Андрійку...— догадується Оксанка.— Хитрий!.. А я чомусь нічого не бачу...

— Зажмурся сильніш.

— Зажмурилася...

— Видно?

— Ні...

— Ей, яка сліпа!..

Андрійко розплющує очі і бачить, що Оксанка теж дивиться на нього. Дівчинка сміється.

— Чого ти?..

Та заливається ще дужче.

— Чого?..

— А я зовсім не зажмурювала очі,— схиляє дівчинка голівку набік.— Я обманювала! Хи-хи!..

— Піонерка!..— докірливо зітхає Андрійко.

Діти, то жваво, то ліниво — залежно від теми — розмовляють між собою, проте це не заважає їм зірко стежити за навколишнім. Справа, в лісі видніється глинястий яр. Під верхом лівого берега, біля схилоного куща ліщини, затрималася купа зледенілого снігу. Вона водоточить

і дивиться на дно яру. В яру дзюрчить струмок. Раптом велика брила снігу, підпиляна сонцем, відривається від основи й з глухим шумом котиться в діл. Вона підскакує на нерівнім, губить по дорозі сліпучобілі шматки...

— А пропади ти в тар-тарари-и!..— захоплено скрикує Оксанка, змахуючи руками, і в ту ж мить брила, звалившись на дно, стріляє вгору глухим звуком: «Гуп!..» Діти задоволено сміються.

Через якийсь час на гіллястому букові поблизу з'являється шпак. Шпак чорний, схожий на малу ворону й дуже непосидючий. Він вертить — вверх-вниз — хвостом, крутиться сюди-туди, часто чистить об гілку дзьобик і весь час погрозово сюрчить: «Чж-ж!.. Чж-ж!..» На дітей шпак зиркає гостро й сердито.

— Здрастуйте, Іване Петровичу!— склавши губки й вклонившись пташці, каже Оксанка, глузуючи очима, жвавіш махаючи ногами.— А скажи мені, дитино моя, як відмінюється «перфект» дієслова «габен»?..

Іван Петрович — їх вчитель. І не німецької мови, а зоології. Іван Петрович зовсім не схожий на шпака, але саме тому, що Оксанці прийшло в голову повеличати шпака «Іваном Петровичем» і промовити ці, любимі Іваном Петровичем, слова «скажи мені, дитино моя...», дітям дуже смішно. Вони знову регочуть.

Світла довкола повен простір. Безлисті дерева, білий яр, торішне злежане листя й трава, чорна рілля, висохла сіра дорога, далека скирта соломи, шпак на тоненькій гілці, лушпинки вилущеного насіння акації, наповнені мішки, одяг дітей,— все це видно до найменшої рисочки, все — в сліпучому сяйві. Коли б не вертівся шпак, коли б не дзюрчав на дні яру струмок, здавалося б, що весь світ — цей голий ліс, вологе поле, синє небо й радісне сонце,— спинилися і стоять вражені власною величчю, красою. Сонячний день, весняний шал, що чарівною мелодією бринить навкруги, підсвідомо будить в серцях дітей велику щирість, добрі поривання, бажання дякувати комусь за щось...

В голові Андрійка рояться світлі думки. Чи тому, що навколо так сонячно, чи тому, що цим сонцем переповнене його серце, Андрійкові до сліз хочеться зробити щось дуже хороше для Оксанки.

— Оксанко!..— тихо каже він.

— Що?

Справді, що Андрійко хоче сказати? Як йому висловити

своє чудесне почуття? Буває ж так, що в серці — повно щастя, а ніяк його не розкриєш!.. Хлопчик напружено думає. Одночасно він поглядає на Оксанку. Дівчинка вся облита світлом сонця, неба; русі косенята срібляться, в синіх очицях ласкавою водою струмить прозорість, сміх. Може, і в її серці таке ж, як і в Андрійка, почуття?

— Оксанко?..

— Ну, що?..

Андрійко червоніє. Чого? Відчуваючи, як до лиця приливає кров, хлопчик червоніє ще дужче.

— Що-о!— кричить Оксанка хлопчикові в вухо.— Що-о?..

Андрійко мовчить.

— Ану тебе!..— сердиться вона й, не кажучи більше ні слова, кам'яніє. Мов заворожена, дивиться дівчинка в одну точку в лісі.

— Проліски!..— з стогоном скрикує вона.

— Де?..— рвучко підводить голову Андрійко.

— Проліски! Йй-богу!.. Бачу!..— радісно скумить Оксанка. Зривається з мішків і мчить.

— Не рви! Не смій мені!..— нічого ще не помічаючи, кричить Андрійко, наосліп тупцюючи ззаду.

— Чому?

— Нехай ростуть!..

Добігають до дерев. Дійсно, під кущем ліщини синіє з-під торішнього листя купка пролісків. Ніби впало згори кілька краплинок синього неба...

Ранком їх ще не було. Значить, квіти народилися на очах дітей. Відкриття!..

Лягають животами до землі, обережно розгрібають листя і зачаровано дивляться і дихають на квіти.

— Не заступай їм сонця! Посунься!..— наказує Оксанка.

Андрійко посувається вліво й відкриває квітам сонце.

— Сусанін, Довбуш, Руслан...— поспіхом дає Оксанка імена квітам, торкаючись кожного стебельця тоненьким рожевим пальчиком.

— А четверта?— питає Андрійко.

Четвертій квітці імені не знайшлося.

І те, що було між дітьми хвилину тому, те не висловлене Андрійком сонячне почуття, вже забуте. Їх чисті душі, повні земного щастя, кожної нової хвилини знаходять в навколишнім світі нові картини, інші, казково прекрасні, піс-

ні. Жадібно ковтнувши враження, спішать діти вперед; так, ніколи не повторюючись, міняються щомиті кольори райдуги в подошовому небі...

II

Але ось квіти темніють: з них шезло сонце. В ту ж хвилину лісом ніби прокочується танк:

— Гр-р-р!..

Здивовані діти підводять голови й бачать над собою темну хмару. Вона прийшла з півночі і так зненацька, що Андрійко з Оксанкою тетеріють. Якщо піде дощ, їм зовсім нема де сховатись. Ще лежачи над квітами, Оксанка швидко пропонує:

— Біжімо додому!

— А зерно?..— зривається на ноги Андрійко.

А тимчасом довкола не на жарт лагодиться гроза. Хмара виповзає з півночі більше і займає увесь схід. Світлим залишається південь, де село; видно, як за ним тікають до Пруту рештки сонця. Ліс посірів. Чорне поле стемніло. Задув вітер. Просто з ріллі знявся вихор і поніс вгору пилічному небі, тепер вже ближче до дітей і сильніше, ніж раніше, і, затихаючи, пробуркотіло сердитим псом: «Р-рр!..»

Андрійко кілька хвилин розгублено спостерігає неждані зміни в світі, шукаючим поглядом нишпорить навкруги. Раптом він приймає якесь рішення і гукає:

— Гайда до скирти!.. За м-н-ою!..

Скирта торішньої соломи — півкілометра звідси. Не кажучи більше ні слова, навіть не озирнувшись на Оксанку, хлопчик пускається вперед.

Оксанка прив'язаним лошатком топчеться на місці. Їй і бігти страшно, і залишатися без Андрійка небезпечно. Наляканими очима впирається дівчинка в грозу. Постать Андрійка віддаляється. Раптом Оксанка почуває себе самотньою серед бурі, покинутою в полі напризволяще...

Дівчинці стає моторошно. Якусь мить вона дивиться туди, де маячить Андрійків сардак, потім притискає маленькі кулачки до грудей і кулею зривається з місця.

«Грак!.. Грак!.. Грак!..» доганяючи, падають з неба громи в її вуха.—«Гр-р-р!..»

Добігши до скирти, Оксанка з розгону залітає в яму, видовбану в соломі сторожами, і, згорнувшись там клу-

бочком, виставляє з ями русяву голівку, як ховрах з дірки — своєю.

— Що ти!.. Що ти?..— гукає Андрійко, який, поки Оксанка добігла, скрутив перевесло й нагрібає на нього велику в'язку.— В'яжи оберемок і — бігом до мішків! Чуєш мені!..

Він зиркає на подружку, і в чорних, схвильованих очах товариша Оксанка читає неухильний наказ.

— Чуєш мені!..— кричить Андрійко ще голосніш.— Хочеш схопити догану?

Від кого й де може Оксанка «схопити догану»— в колгоспі, у школі, чи просто тут, серед поля,— дівчинка не знає. Не задумується над сказаним і Андрійко. Проте Оксанка швиденько вилазить з свого сховища. Андрійко сам зв'язує їй в'язку, допомагає піднести на плече. За хвилину захекані й пітні діти підтюпцем несуть — то на плечах, то попереду себе — оберемки соломи. Солома набивається за коміри, лізе в вуха, заважає бачити дорогу й уповільнює крок. «Ага-га-а!..» свистить в полі вітер, клубочаться вгорі сизі хмари, зайнявши вже й південь, крешуть білим вогнем блискавки, гахає по небу грім. Хоч бери і вмирай!..

Добравшись до мішків, Оксанка ледве не падає від втоми й хвилювання, а Андрійко, не гаючи часу, вкриває своєю і подружчиною соломою попіл і зерно.

— Не бійся, маленька!.. Чого дрижиш?..— не відриваючись від роботи, тоном дорослого ласкаво говорить Андрійко, підбадьорливо усміхається до неї устами й очима.— Хіба грім страшний? Страшна блискавка... Поки дощ піде, ми ще раз принесемо! Не пропадати ж насінню. За м-ною!..

Вони біжать знову, але Оксанка мало не плаче. На біду дівчинка спотикається об пень, міцно шльопається на землю, а підвівшись, має повен рот груддя. Але Оксанка не плаче: якщо вона закричить, Андрійко оглянеться, помітить сльози. А Оксанка ніяк цього не хоче...

На півдорозі від скирти дітей настагають перші краплі. Краплі великі, прозорі, холодні. Вітер слабне. Захід вже весь покритися сірою пеленою дощу. Скоро дощ буде й тут.

Приносять соломі вдруге. Покривши нею купу, Андрійко виявляє, що один мішок зовсім голий.

Дощ припускає. Хлопчик дивиться на Оксанку. Але вона така захекана, така безпорадна, що Андрійко вирішує більше Оксанку не чіпати.

— Тепер ти посидь тут... І не бійся!.. А я майну ще раз!..— переводячи дух і витираючи піт з чола, пропонує він.

— Не хо-о-чу!..— кривить уста дівчинка.

— Залазь під солому!.. Я скоро!..

— Андрі-і-й-ку!..— жалібно квилить та.

Але Андрійко вже стрибає у сірій млі. Круг нього гасяють дикі вітри, клубочуться чорні, потворні хмари, срібними мечами косять блискавки. Та хлопчик соколом летить вперед...

— Не боюся тебе!.. Не боюсь!..— доноситься до Оксанки його дзвінкий голос. Подумавши трохи, дівчинка догадується, що Андрійко викрикує ті слова самій бурі!..

Вертається хлопчик зовсім мокрий. З принесеної соломи робить дашок. Залазять з Оксанкою під мішки й дашок, щільно затуляють отвір соломою. Тепер і в них є хатка.

Надворі за всіма законами природознавства, що його, як відомо, вивчають в четвертому класі, переїщить теплий, зернистий дощ. Вітер вщух. Громи притихають. Солома пахне старими мишами, голенькими мишенятами й торішнім засохлим бур'яном. Де-не-де проб'ється і суди крапля, впаде Андрійкові на ніс, або Оксанці на руку. Щільно притулившись одне до одного, діти навпочіпки сидять на занімілих ногах, гріються спільним теплом. В цьому затишку їм хоч і темно, але спокійніш.

— Андрійку...— посинілими устами шепоче Оксанка; в дождиданні пекельних громів дівчинка боїться розмовляти вголос.

— Ну?..

— Дощ скоро перестане?

— Звідки я знаю?..

Подружка зітхає.

Довго мовчать. Андрійко поглядає на Оксанку: її кругле личко зблідло, в очах застиг і не сходить ляк, а кнопка-носик, здається, став ще меншим...

Хлопчикові стає жаль свою товаришку: дуже вже вона боязлива:

— Скоро перестане,— каже він, щоб її підбадьорити.— А ти не бійся! Весною дощі завжди короткі,— обтулюючи дівчинку соломою, додає він згодом зі знанням справи.

— Ш-ш-ш-ш...— шумить дощ, шумить деревами ліс, шелестить під дощем солома. Цей колисковий спів заспокоює стомлених дітей остаточно.

— А-а-х!..

Страшний гуркіт розтинає повітря. Мішки й земля здригаються. Здригається Андрійко. Білий, сліпучий вогонь мечем влазить в землю перед самими Андрійковими очима і враз перетворюється в жовтогаряче полум'я. У вухах — шалений дзвін.

— Загорілося!.. Солома горить! А-а-й!.. — скрикує Андрійко і — дивно — не чує власного голосу. Тремтячими руками розкидає хлопчик соломі, визирає надвір.

У лісі, за яром, просто перед очима, велетенською свічкою палає зелена смерека. Довгі вогняні язички гаряче лижуть знизу уверх гілля, стовбур, тріщать дрібні гілочки й, добравшись до верхів'я, тікають в небо разом з димом, звідки й прийшли. Ще густіший сипле дощ.

— Смерека гине!.. Оксанко!.. — зриваючись на ноги, гукає хлопчик, не відриваючи широко розкритих очей від страшного, чарівного видовища, і чомусь знову не чує власних слів. У вухах — вата й дзвін...

— Оксанко!..

Оксанка не відповідає. Андрійко відриває погляд від палаючого дерева й дивиться туди, де Оксанка. З заплющеними очима, зі злегка розкритим ротом дівчинка лежить на купі соломи. Її голівка схилена на правий бік. Дівчинка нерухома й дуже бліда.

Вся юна мужність, що керувала досі цим славним хлопчиком, покидає його. З очима налитими жахом, хапає Андрійко подружку під пахви, намагаючись підвести.

— Оксанко!.. Вставай!.. Вставай, чуєш?.. — лементує він і заливається гіркими слізьми.

Оксанка не рухається. Хлопчик тягне дівчинку по землі до лісу, потім знову назад, не перестаючи плакати й кричати. Він намагається посадити Оксанку на мішки, але та дуже тяжка й знову падає на соломі.

— Мамо!.. — верещить Андрійко, полотніючи з ляку. — Мамо!.. Оксанку вбило!..

Та навколо лиш поле, палаюча смерека, дощ...

Так минає кілька хвилин. Оксанка розплющує очі. Помалу підводиться. Зустрівшись поглядами, хлопчик і дівчинка з жахом дивляться одне на одного. Раптом Оксанка помічає палаюче дерево.

Не говорячи й слова, притьмом заривається вона в соломі. Залазить туди й Андрійко. Обое голосно плачуть.

Тимчасом дерево догорає, шум у вухах зникає. Діти починають розуміти, що смереку розбив грім, а Оксанка й не

думала вмирати, а лише зомліла. Довго вони ще плачуть. Нарешті сльози вичерпуються.

— Тікаймо додому!..— ледве чутно шепоче Оксанка.

— А насіння?— теж шепоче Андрійко.

Діти вмовкають і сидять, як надуті мокрі сичі.

III

Вичерпалися дитячі сльози, вичерпується і дощ. Гроза проходить. З добрих джерел війнув інший вітрець. Білим блиснули хмари. Задрижали й впали з дерев прозорі великі краплі. І з заходу усміхнулось, благовіщаючи тишу й спокій, рожеве далеке сонце.

На дорозі почувся м'який шерхіт коліс по грязюці. Хтось крикнув протяжне «тр-р!»... Спинив бричку, скочив на землю і швидко закрокував сюди.

— Ви тут, діти?..— заговорив чийсь стривожений і, як здалося Андрійкові, незнайомий голос.— Тут ви чи де?..— промовив той же схвильований голос ближче, і хтось почав обережно розгрібати солому.

Спочатку в отвір просунулися два обкурених жовтих пальці, потім — уся рука, солома впала, і перед Оксанкою та Андрійком з'явилось небрите й дуже стривожене обличчя дядька Петра — брата Андрійкової матері, колгоспного бригадира. Побачивши дітей, дядькові очі й уста розплилися в чудову усмішку:

— То ви тут, голубчики?.. А я думав — втекли?.. Живі, не намокли?..

Дядько обережно підводить Оксанку, потім — Андрійка, ставить на затерплі ноги. Крім дядька діти бачать дві кінських голови, заболочену бричку і на ній Степана Петровича — польовода. Він теж усміхається дітям, і так широко, що в його роті видно металевий кутній зуб. Коні носять боками, очевидно їх сильно гнали.

— Живі, не намокли?..— продовжує дядько, ясно усміхаючись, і розгортає насіння.— Дивися, соломи нанесли, накрили!.. Молодці!..

— Гей, та вони плакали-и!..— протягує Степан Петрович, зіскакуючи з брички. Андрійко охає і миттю витирає забуті холодні вже сльози.

— Плакали ж вони!..— підходить до дітей Степан Петрович, поскрипує мокрим хромовим пальтом.— Чого ж це, братці-слов'яни?.. А-а, смереку громом розбило, страшно стало!.. Ясно... Он які ми у вас нехороші: доручили пере-

довий пост, а коли ворог наскочив, не прийшли на вичуку...

Приїжджі здивовано дивляться на звуглілу смереку, що дожує димом, потім — на дітей і крадькома докірливо махають один одному головами.

— Кріпко її вцілило!.. А могло ж і сюди дістати!..— схвильовано говорить польовод, озираючи Андрійка і Оксанку. Тепер він розуміє, скільки діти пережили...

— Ну, сюди грім вдарити не наслідився б!.. Тут — люди-богатирі... Та й сторожі — молодці!..— погано приховуючи радість, усміхається дядько Петро.— А дощик який, га! А блискавочка!.. Це ж хто догадався соломки піднести? Ти, Андрійку?

На цих дядькових словах Оксанка низько опускає голову й червоніє.

Андрійко помічає це. Тепла хвиля любові до своєї подружки, оте сонячне почуття, яке він ніяк не міг висловити словами перед дощем, обіймає хлопчика. І він спокійно відповідає:

— Обоє догадалися. Що ми — маленькі?..

Дорослі бачать, як дві дрібненькі сльозинки падають з Оксанчиних очей на ріллю. «Який ти хороший, Андрійку!..»— весняною бджілкою бринить її серце.

— Я думаю ось що...— каже Степан Петрович до дядька Петра, поправляючи на Оксанці загнутий комірець кафтаніка.— Гадаю, що діти заслуговують не лише подяки. Треба б їм записати по трудовню...

«По трудовню?..» Діти допитливо дивляться то на Степана Петровича, то на дядька Петра. Одразу очі в них зацвіли зорями. Жартують дядьки чи всерйоз?..

— Не заперечую...— згоджується дядько Петро, діловито дістає з кишені авторучку, блокнот, робить в ньому помітку.— Єсть!.. Молодці!.. Зберегли.. Поздоровляю вас, любі колгоспники, з першим трудовнем!..

Перший в цьому році трудовень! Хто з учнів четвертого класу уже має його? Ніхто!..

Серця дітей тріпочуть з радості.

— А дощик який!.. Ех, давав циган дві зими за одне літо і не дурень був,— продовжує дядько Петро любуватися полем, весь час усміхаючись. Підходить до ріллі, глибоко розгрібає її руками.— Ого, аж куди замочило!.. А грім, га?.. І коли заграв, мамко моя!.. В березні!.. На врожай, Степане Петровичу, га?..

Світ, дійсно, чудесний. Щедро полите дощами, все яскраво блищить на сонці. Ліс як полуджений. В яру реве вода. Рілля чорна, пухка й знову парує. Небо стало ще вищим, ще синішим, кличе в політ... Дзвенить-торжествує жайворонок...

— Ну, колгоспники, гайда додому!— пропонує Степан Петрович дітям.— Намокли, перетряслися, їсти, мабуть, хочете? Ідіть спочивати!..

— Я не піду додому...— каже раптом Оксанка, поставивши правий черевичок на каблук і махаючи в повітрі носком.

— Чому?

Оксанка не відповідає, опускає голову й вимахує носком ще дужче. Ось-ось вона розплачеться.

Степан Петрович пильно дивиться на надуту дівчинку, потім — на її ноги, і помічає, що носок правого Оксанчиного черевика «вишкірив зуби». З утвореної дірки крізь продерту панчішку жалібно виглядають на світ білий два заболочених пальчики...

— Ось воно що?..— зводить брови Степан Петрович.— Ти де черевичок розбила?

— Як за соломою бігла... Що мені мамá ска-жуть?..— починає хлипати дівчинка.

Виявляється, що, спіткнувшись тоді об пень і впавши, Оксанка не лише набила рота землю, а й відпоролла шмат підошви. Згарячу не помітила, а тепер — наслідки.

— Не журися!.. Цьому горю ми враз поможемо!..— каже Степан Петрович. Він розв'язує мішок, звільняє прив'язаний до мішка шпагат. Садовить дівчинку собі на коліна й надійно обв'язує черевичок, заздалегідь вибравши з дірки солому й землю.— Скачи сміло!..

— А ви, вуйку, в село не вертаєтесь?..— питає в дядька Петра на прощання Андрійко.

— Чого ж, хлопчику, вертать?— знижує плечима дядько і знову широко всміхається: мабуть, дуже вже радий він цій першій весняній грозі.— Ми зараз з Степаном Петровичем коней розпряжемо, ватру розпалимо й кашку зварим. Тимчасом вітерець рілля обвіє, трактор притягне сівалки, і з зорею — за сівбу... Весняна ніч коротка — поки в село доберемося, поки — звідти, лиш час змарнуємо. А час — урожай!..

Андрійкові дуже хочеться зостатись і теж розпрягати коней, класти ватру, варити кашку й ждати трактора, тобто, робити всю ту, оспівану жайворонками й вітрами,

працю, до якої з пелюшок і до смерті, де б він не був, кликатиме Андрійка його серце, серце кровного хлібороба... Але завтра — уроки... До того ж нема кому відвести Оксанку.

Широко ставлячи в грязюку ноги, їжачись в намоклому твердому одягу, діти помалу йдуть додому. Тепер, коли всі тривоги й радощі залишилися позаду, вони весело обговорюють їх. А тимчасом навкруги невтомно працює-творить весна. З теплої, розкритої ріллі встають до життя мільйони посіяних, вже набряклих зерен. У лісі — та ж сама робота: брунявлюють дерева, жене вгору життя корінь трави, квіток, грибів. В небі ж — неповторна блакить, на яку не стомишся дивитися вічно, вечірне сонце, жайворонки, первозданий спокій. Але це не значить, що вночі знову не піде теплий, благодатний дощ...

Біля села Андрійка й Оксанку зустрічає стривожена Андрійкова мати. Діти наперебій розповідають їй про грім, дощ, палаючу смереку, перший трудовдень і зомлілу Оксанку, а вразлива, добра вчителька тільки руками сплескує. Охаючи та приговорюючи, заводить вона забруднених, змучених дітей до хати, мие, переодягає в чисте, годує кашею, поїть гарячим чаєм з сливовим варенням, потерпаючи, щоб діти не застудились. Не дозволивши Оксанці іти поночі додому на другий кінець села, вчителька вкладає дітей спати: Андрійка — на ліжку, Оксанку — на кушетці. Потім, навшпиньках ходячи по хаті, вона довго чистить їх одяг, журно хитає головою над Оксанчиним розваленим черевичком, з ясною радістю поглядає на дітей, згадує їх перший трудовдень, і чогось сплакує...

Андрійко — на ліжку, Оксанка — на кушетці, повернувшись з боку на бік, ще раз згадують шпака, грозу, сонце — усі картини весняного дня. Потім шпак, гроза й сонце прощаються з дітьми, встають з постелей, одягають шапки, і поки виходять з хати, рипнувши сінешними, вишнево пофарбованими дверима, Андрійко й Оксанка вже міцно-міцно сплять.

Добраніч, любі колгоспники!..

Хай благословиться у віках той далекий затуманений день, в який з некошених трав цілинного степу вибіг дикий кінь, і, заарканений ловцем, вперше дав покласти руку на свою непокірну шию! Ось він стоїть на конюшні «Радянської Верховини» — гордий нащадок донських і кримських аргамаків — трудова доблесть гуцульського колгоспу! Тонкі, сталеві міцності, ноги вперлися точеними копитами в дощаний настил, ніби хочуть зіпхнути земну кулю з місця. У гнучкому, вилитому з живої бронзи тілі кипить гаряча кров, як у паровику — люта вода. Страшна сила зримо переливається в м'язах звіра — просить простору. Вкреше копитом по бруку, і ти бачиш, скільки в ньому жадоби бігу! Помчить — ох! — і заб'ється дух!.. Солов'єм зовуть гуцули цього красуня, бо слава про його бистрі ноги піснею травневого щебетуна лине по околишніх колгоспах.

А Іван Якимчук не налюбується ним. Трудно сказати хто кому більше відданий, кінь — юнакові, чи юнак — коню. З того дня, як правління артілі призначило Івана жокеєм, він віддався справі з усім запалом двадцятилітнього. Дистанцію в три кілометри кінь покриває за десять хвилин. Соловей прикидається мертвим, біжить до господаря, ледве кивне той пальцем, і з кумедною граціозністю вклоняє коліна перед дівчатами, коли вони йдуть з поля. Здається, якби міг, кінь заговорив би людським голосом. І все це — наука жокея.

Та не лише Якимчук любить Солов'я. Усім серцем біля нього кароока Марійка. Гуцулка! Хто безтямно любить скакати в даль гір на шаленому гривастому коні, заплющивши очі, сміючись від щастя, як не наші гарячі горянки!.. Рік тому, якимсь у неділю, коли Івана викликали до райкому, Марійка, за жокеєвим дорученням, повела Солов'я до Черемоша. Скупавши коня в білій кипучій хвилі, дівчина скочила на його блискучу спину, і Соловей обережно поніс свою незвично легку ношу назад додому, намагаючись куснути губами Марійчин ходачок. Сонце топилося в голубій тарілі неба, гори парували синюватими прозорими туманцями, сочиста зелень пахла навкруги.

А кароока Марійка була гарна на коні, як смерека, обновивши хвою.

Раптом з-за «Дірявого каміння» показався кінний взвод прикордонзагону. Загорілий лейтенант глянув на дівчину з-під козирка кашкета, усмішка блискавкою мигнула в юних очах. І він дзвінко скомандував:

— Прийняти вправо! Наліво рівняйсь!..

А гори повторили ротами лун:

— Рівняйсь!

Взвод — тридцять просмажених сонцем і вітром богатирів — звернув убік, звільняючи місце на вузькій стежці. Усі тридцять, тамуючи посмішки, справа-наліво вирівняли коней. Командир взяв під козирок.

І Марійка, барвіста, як квітка в гуцульському однострої, проїхала повз урочистий фронт, ховаючи карі очі в буйній гриві коня, палаючи рум'янком від щастя...

А Соловей! Він так гордо проплив попри чужих коней, так урочисто проніс красуню перед шерогою, — лебедем гнучи шию, бокуючи, стрижучи вухами та весело вицокуючи копитами по кременню, що в солдатів від чудового видіння заблищали очі.

Зрозуміло, що з того дня полюбила кароока Марійка Солов'я, як свій найкращий киптарик.

А Іван Якимчук ятрить юне серце біля Марійки. Почистить коня, закине в ясла зеленої конюшини і, тугою кохання за серце схоплений, іде в колгоспний сад, де Марійчина ланка збирає в жовті вербові кошики яблуневий урожай.

Ой, цей сад!.. Ступнеш від брами крок і оп'янієш радістю. Сад блищить росю, пахне найтоншими пахощами, а зверху на верхи дерев стікає з неба цілюща блакитна вода. В листі гомонить вітерець, на траві і стежках — сонячні плями. Червоні, рожеві, жовті яблука обвисли з гілля, — гілля важко. Гуде десь збоку джміль. Наліво біліє пасіка. Тихо, урочисто, світло. Як свято. Де в білому світі знайдеш краще місце для кохання?..

Іван іде центральною алеєю і несподівано водить по саду очима. Ага! Ось мигнула її жовта хустина!.. Ще крок, два, і Марійку видно всю: стоїть під деревом, спершись спиною об стовбур, і знехотя їсть золоту ренету.

Серце в юнака стукотить, аж чути. Підійшов. В її ногах, босих, покритих росю, червоніє кошик яблук — і на них падає перший погляд зніяковілого Івана. Від кошика очі юнака підводяться до бронзових рук, голубої кофти, круглих плечей. І впираються в рожеві уста, до яких притулене сочисте яблуко.

— Дай!..— німо просить весь вираз лица жокея.

Дівчина догадується. Нагинається до кошика. Її ясна, чудова фігурка сонячним променем сліпить очі Івана, п'янить голову. Марійка вибирає найкраще яблуко, подає хлопцеві лівою рукою, а правою тулить до рота своє.

— На...

— Н-ні!..— очима продовжує просити юнак.— Те яблучко, що твої уста цілували, дай!..

Якусь мить красуня зчудовано дивиться на нього, дрижить тонкими бровами. І раптом заливає лункий ранковий сад кришталевим сміхом жайворонка:

— Ха-ха-ха! Легіню! Це ж не гігієнічно!..

Сік блищить на її повних устах, як сонце в Черемоші.

Хвилину стоять мовчки, слухають, як, линучи в простір, дихає легким вітром колгоспний сад. Краса врожаю хвилює почуття. В Івана вони — одні, в Марійки — інші.

— Вийдеш увечері до Соколецької криниці?— з трепетним сподіванням питає юнак.

— Хіба забув? Сьогодні ж комсомольські збори.

— А після?

Марійка опускає руку з яблуком на подолок спідниці. Їй нічим відмовитись. Голос у дівчини благальний:

— Я, любчику, вийшла б... Але бачиш, як рясно вродив наш сад! На зорі встаємо, поночі додому вертаєм. Від роботи руки опадають...

Отак воно завжди. Комсомольськими зборами, громадськими навантаженнями, ланкою віджартується, відмахнеться, і лишається жокей ні з чим. Тільки почне шепотіти їй, як ввечері, по дощі, пахнуть соснові ліси, і білий місяць пливе над полонинами, і Черемош тікає срібним плаєм між квіткових долин, манучи за собою, а Марійка несподівано переб'є і не до речі скаже:

— Учора лейтенанта бачила у Вижниці. Шістнадцять орденів на грудях! Аж дивитися страшно!

Іван темніє. Хіба він винен, що — без орденів, що йому двадцять років, а коли починалась війна, мав лише шість. Тепер в його грудях кипить дозріла гуцульська кров, в очах блискає відвага. Юнак готовий до сміливого вчинку. Але де його взяти?

Та яке Марійці діло до того? В сині далі карпатських гір давно відгуркотіла вітчизняна війна. Відголос її — коли стріляють ущелинами громи й блискавки шугають верхами — досі відчувається мрійниці. Вся радянська земля гуде славою минулих бойових і сьогоднішніх трудових подви-

гів. Вітер героїки охопив душу юної гуцулки, налив прагненням славетного, незвичайного. Кров закипає, коли читаєш легенди про Зою Космодем'янську або Олега Кошового! Цими карпатськими верхами проходив колись Сидір Ковпак з партизанами, і місця, де месники тримали бої з ворогом, стали тепер для гуцульської молоді заповідниками вітчизняної слави. Якщо справді пора Марійці любити, то вже так, як вони беззавітно любили!

А тут Іван Якимчук зі своїм коханням, не більшим від цього яблука.

І Марійка з прихованою насмішкою в очах крутить в руках перед похнюпленим жокеєм надкушену золоту ренету.

Але чим більше красуня пишається, тим сильніше розквітає Іванова любов. І впертий гуцул стоїть перед нею — згоряючи від безсилля, готовий на все ради її одного ласкавого слова, — і мовчить, не знаючи, що вже й говорити.

II

Іван не сподівався на таку несподівану перемогу.

1—2 жовтня у Чернівцях мало відбутися колгоспне свято врожаю і змагання коней-скакунів на ньому як одна з красивих деталей. Здається, ніхто в горах не ждав цього так нетерпляче, як Іван! Пролетіти б по полю іподрому вихором, раніш усіх домчати на Солов'ї до приза! Вславити рідний колгосп, щоб гуцули гукнули: «легінь!» Тоді б, може, й вона, гордунка Марійка, сіла б із ним над Черемошем, щоб скласти співанку про їхню любов...

Свято настало. Шість чистокровних арабських маток і п'ять донських скакунів поставив колгосп «Радянська Верховина» в павільйон виставки. «Гречно просимо знайти ганч у нашій праці, товариші колгоспні газди!..»

Соловей — в окремому станку, як вершина того, чого можна досягти, віддавшись справі з любов'ю. Біля Солов'я — незмінний Іван Якимчук в червоному жокейському одягу: розповідає гостям, показує, повчає.

Скачки почалися о п'ятій дня. За загородою, звідкіля вершники виїжджали на змагання, Іван оглянув свою групу. В ній стояло п'ять кращих скакунів району, всі з колгоспів-мільйонерів, яким не жаль було сипнути грошей, тільки б вимчати на іподром не кіньми, а вітрами. Поруч гуцула сидів на крапчатому довгоногому жеребці

безвусий хлопчина з наївним лицем, жокей «Третьої п'ятирічки», і Якимчук з одного погляду зрозумів, що цей суперник Солов'ю не страшний. Але першою з правого боку переступала з ноги на ногу, нетерпляче просячи повід, чистокровна кубанка Лорка, відома всьому краюві, і сидів на ній сам Андрій Гордовенко — хитрий голова колгоспу «Вперед», старий будьонівець. Досі його Лорка мало кому першістю поступалась. Іван зітхнув і глянув у щілину в бік призової комісії.

У першому ряду, біля самої трибуни, завітчана в червону шалінку, сиділа вона!..

Аж дихати на мить перестав.

Удар гонга, і п'ятірка вилітає на зелене поле. Скільки людей навкруги! Вперед! Вершники прилягають до грив, коні пластаються в наметі. На вуха налітає знайомий свист вітру. «Цок-цок-цок!..» — крають землю копита. Одразу стає очевидним, що змагання буде жорстоким. Як не наглять жокеї коней, перше коло нікому не дає переваги.

На відправну точку усі приходять одночасно, однаково напружені й гарячі, палаючи єдиною жадою першості.

На другому заході змін також не відбувається. Соловей ніби лінується, ніби боїться відірватись від решти коней, і хоч мчить група дуже швидко, Іванові їзда здається ходюю волів. Навіть жокей «Третьої п'ятирічки» не відстав. Навпаки, користуючись тим, що він скакав з внутрішнього боку доріжки, посилкувавшись, довгоногий випередив решту на півголови.

Знову б'є гонг, і шалений вітер тварин і людей, посилюючи швидкість, мчить втретє. Світ кружляє в п'яному танку, дихання забивається в грудях, очі застилають сльози. Раптом глядачів і жокеїв облікає вогонь: чорна, як смола, Лорка, з багровим Гордовенком в сідлі, гаряче хекаючи, рішуче відривається від решти коней, і поки вершники добігають до кінця, випереджує всіх на п'ять метрів!

Жадання подвигу — скільки в тобі сили? Грім оплесків лине вздогін Гордовенку, а Іван Якимчук з Солов'єм ковтають позаду лиш Лорчину пилюку. Усім тілом впивається гуцул в коня, прагнучи перелити в його стомлене тіло свою силу. Губи Солов'я в піні, Іванові закусані в крові. «Хе! Хе! Хе!..» — стогнуть нещасні тварини, п'яніють з напруги жокеї. Де сонце? Де святкові люди? Блискучий туман за сльозив світ, здавив легені. Гризучи зубами уста, Іван на мить заплющує очі, щоб уявити Марійку: побачивши, що

він відстав, красуня, мабуть, склала яблуневі губки в глузливо-розчарованій посмішці...

Четверте коло скаже: «Переможе цей!» Так думають глядачі, це знають і жокеї. Марійка відходить з уяви Івана пріч. Тепер, коли залишилося всього два кола, коли загроза не здобути не те що першості для колгоспу, а друге або хоч третє місце стала перед юнаком на всю широту зеленого поля, відчай пропікає його холодним потом. Вперед!.. Вперед!..

Результати першої половини четвертого кола викликають жваве реагування глядачів: одна частина аплодує, друга підбадьорює криками, третя свище. Що сталося? Лорка пішла ще далі, два вершники відстали, Соловей і довгоногий жеребець лютим алюром скачуть в парі на середині.

Добігаючи четверте коло, Іван, минувши трибуну, зиркає вбік Марійки. І в блискавичний відрізок миті, в який упіймав її обличчя очима, не глузливу усмішку бачить на обличчі дівчини, а глибоку душевну муку, палаючу надію... Підвівшись з лави, зі зблідлим, прекрасним лицем, з широко розкритими карими очима, вона бажала Солов'єві швидкості вихору! Вона сама, душею своєю, шостою в групі мчала зеленим полем, поруч Івана, овіваючи його натхненнями!..

Раптом у п'ятому забігу на полі виростають щити й піраміди. Фінальне коло треба брати з перепонами. І тут Лорка засовістилася перед господарем. Вона уповільнює біг, хекає, а перед перепонами роздумує,— скакати чи обійти?

Зате Соловей!.. Красень! Недаремно скакав він через гірські ріки й провалля! Хижим, злим коршуном кидається кінь уперед. Мить — і суперник з «Третьої п'ятирічки» сам їсть пилюку ззаду! Друга — і Соловей у Лорки на хвості!..

Іван не чує оплесків, слухає лиш, як дзвенить розпухла голова. Якусь хвилину коні рвуть землю поруч, чергову піраміду переплигують разом! А далі...

А далі перед Солов'єм чисте зелене поле! Іван п'яніє. Його заповнює рух вперед! «Яке небо!.. Яке сонце!.. Смійся, любо «Радянська Верховино», веселіться, колгоспники! Я ж бо легінь з полонини, бо й смерть мені — фрашки!..» Мчав по зеленій дорозі, перелітав через щити, а здавалось — через сині карпатські гори!..

До фінішу — три щити. «Раз!» — і перший зник. Десять метрів пролітають в два подихи грудей. Виростає гора ло-

зи. «Раз» — і лоза позаду. Охоплений радістю несподіваної, такої трудної перемоги, згоряючи бажанням швидше домчати до кінця, Іван доскакує до трибуни і, майже втрачаючи володіння собою, повен гордості й любові, задихається криком:

— Марійко!.. Гля-ди!..

Кінь і вершник звиваються у повітрі. Червоним смерчовим вогнем летять вони на останній бар'єр. І тоді...

І тоді очі глядачів заливає жаж. Відволікши увагу вбік, жокей втратив почуття руху і підняв коня на метр раніш потрібного. Напруживши останні сили, Соловей лівою ногою попадає між драбини застави і падає головою вниз. Іван — під нього. Піраміда — на людину і коня. Наскочивши на них, Лорка дико спинається на диби. Все окутує пил...

Сотні людей зриваються з місць. Марійка добігає першою. В грудді руїни, в хмарі пилюги вона намацує обличчя Івана:

— Іване!.. Ой, падку мій!..

Червоні, обкипілі кров'ю, очі жокея з жахом поразки дивляться на неї.

Зуби в дівчини цокотять, ніби від лютого морозу. Обличчя позеленіло. Вона ясно почула Іванів переможний клич, і серце дівчини відповіло тим же гордим голосом... А тепер — що? А тепер як?..

Марійка повзає на колінах довкола Івана, обмацує руки, ноги, витирає хустинкою кров на виду...

— Любчику!.. Що з тобою?..

І в серці її — буря більша, ніж наяву. В палкому серці дівчини — переміни. В цій пилюзі, в безладді катастрофи несподівано народилося щось таке, що налило ніжністю душу стропливої гуцулки, а в очах розквітувало колючі рожі — квіти гірської любові. Може, то дійсно ради неї підніс Іван у небо коня? Від одної думки про це дівчина зацвітає. Скільки відваги, завзяття!.. А міг же розбитись! Марійка в мислях тулиться до нього, зігріваючи юнакові синяки. І очі її при всіх людях кажуть:

— Ну, нащо було ризикувати?.. Я і так тебе, Йванку... Ще з колгоспного саду!..

А зганьблений жокей підводиться. Честь рідної артілі лежить у пилюзі іподрому, розтоптана його безглуздим вчинком. Голова колгоспу кидається до коня. Безцінний Соловей, виплеканий усім селом, б'ється на землі, заплутавшись у поводах.

Скачки на хвилину розладнуються. Солов'я визволяють з-під піраміди й ведуть річ. Жокей стоїть серед іподрому, опустивши голову, оточений тисячею співчуваючих очей. Він бажає лиш одного: щоб земля розступилася, стрільнуло звідти вогнем, дмухнуло димом і він провалився в тартарари!..

Марійка, не соромлячись людей, вкладає свою малу руку в руку жокея. Чого соромитись? Вся Верховина бачила мужність комсомольця. Там, у горах, вона думала: Іван — боягуз. А він — легінь! А чи вистоїть гуцулка, щоб не віддатися безумству відваги, сама злеліяна бурями гір! Рука дівчини ніжна, тремлива. Така жадана!..

— Ходімо на Пруг... Лице обмиєш...— помітивши лікаря, каже вона, не бажаючи, щоб до її Івана дотикалася чужа, не Марійчина рука.

На річці Марійка сама обережно змочує водою Іванове, замашене кров'ю, чоло, своєю, вишитою смерічками, хустинкою перев'язує рану. Роблячи це, дівчина ненароком тулиться до юнакових широких грудей, а очі, ніжно піднесені до його очей, палко запевняють:

— Твоя!..

З великою мукою відводить жокей погляд від красуні. «Не треба, Марійко... Ні, ні...— відповідає його засмучений вигляд.— Це не любов, а жалість... Співчуття твоє... Порив, коротший блискавки... Такого він не потребує...»

— От бачиш... Що сталося...— ледве шепоче Іван устами.

— Ти заспокойся!— несміло тулить Марійка свою руку до його серця.

— Бідний Соловей...— пробує той відступитись.

— Що?— шепоче вона, наближаючи свої уста до його.

— Коня шкода...— відводить він голову вбік.

— А моєї любові?...— перепитує дівчина очима, здивовано дивлячись на хлопця.

Якийсь час Іван мовчить. Потім з глухим, повним подвійного болю стогоном, з зітханням незбутого щастя, визволяє свою руку з її ласкавої руки і йде річ.

Марійка, збліднувши від образи, дивиться вслід. Минув трансформатор... Переліз через зваленого бурею дуба... Навіть не оглянеться... Показався ще раз на горбі... І зник!..

А Марійка застається біля річки одинока, одна.

Так горді й не поступливі одне одному в своєму першому коханні, ходять горами Іван і Марійка й до цих днів. Ніяк

не можуть між собою порівнятись. Такі красиві, такі палкі!.. Куди ж приведе їх стежка любові?

Хто тее зна?..

ВІЩИЙ ВОГОНЬ

Було це ввечері, в полі, недалеко від прикордонного польського міста Перемишля.

Наша автомашина, пробігши сто двадцять кілометрів, надійно сіла в кювет. Позаду залишився невеличкий залізничний роз'їзд, попереду, в десяти кілометрах, як підтвердив колійний обхідник, був Перемишль.

Я не став ждати ранку, поки можна буде витягти нашого «трофея». Вечір мрів зоряний, тихий. Сіре, ледве помітне шосе манило вперед. «Піду пішки. Дві години солдатського кроку, і я — в осяяному електрикою місті, в готелі...» вирішив я. Сказав шоферові, де в Перемишлі знайти мене, закурив і пішов.

Йшлося весело, легко. Довкола лежала нічна польська земля, розкута з кайданів старого світу. Крізь сутінки ввечора ввижалася вона мені новонародженим немовлям, що пильно дивиться здивованими, радісними оченятами, як над виднокругом встає рожеве велике сонце. Минув шлагбаум, хутір з двох хат і поринув у глибоке поле.

Ще біля машини глянув на годинника. Була дев'ята, як я пішов. Тепер пів на десяту. За моїми підрахунками через годину мали заблищати вогні Перемишля, а на одинадцять повинен бути на місці.

Годинник вистукав десять, старанно добіг до пів на одинадцять, а вогні гостинного міста не показувалися. В полі й на шосе було порожньо, тихо. Тільки зорі, зайнявши все небо, тріпотіли білими крильцями над землею.

За роки воєнних мандрівок звук до різних дорожніх пригод і не турбувався тим, що, поки покажеться Перемишль, мине зайва година. Але настала одинадцята, вистукало дванадцять, половину першого, а шосе бігло далі й далі, без жодної хати, зустрічної людини. Тільки тьмарився в сірій імлі невідомий сонний край та плило в безвість високе зоряне небо.

Стомився. Чоло спітніло. Правий чобіт давно вже муляв. «Може, іду надто повільно?» Але йшов я досить швидко, не збиваючись із звичайного солдатського ритму.

«Добру прогулянку собі вигадав!» закурив я спересердя п'ятий раз.

Пройшов ще з кілометр і зупинився. За найскромнішими підрахунками, я відмажав кілометрів з двадцять. Що за біс? Не йти ж отак усю ніч. Але й не спати на шосе. Що ж робити?

Оглянувся. Поле так само німіло — темне, безкрає. Не таке вже манливе, як звечора, втікало вперед рівне шосе. Від мертвої тиші дзвеніло у вухах. Раптом зліва від мене щось мигнуло. Зиркнув туди: темрява. Пождав трохи. В полі блиснув вогник. Зник на хвилину. І знову показався.

«Ага,— повеселів я,— тут ще хтось є!»— І вирішив іти на вогонь.

Минуло доброї півгодини, поки добрався до мети. Вогник то показував свою білозубу усмішку, то ховав її в темряву, а я то котився з горбів у долини, то дряпався знизу нагору. Нарешті, почав розрізняти контури. Горить багаття. Біля нього сидять три невеличкі постаті. Справа темніє лісок.

Та поки я дійшов до вогню, дзвінкий хлоп'ячий голос владно крикнув з темряви:

— Хто ходзі там?

Двоє біля багаття встали й повернулися обличчями до темряви. Почулися кроки, і передо мною виріс хлопчик років дванадцяти. Я підійшов до вогню.

— Прийшли свої, здрастуйте!— привітався я. Але вони й так уже встигли роздивитися. Відповідаючи на вітання, усі зняли кашкети. Чемно помовчали трохи. Запросили сісти.

Це були три хлопчики-пастушки,— оддалік похропували їхні коні. Розповів їм свою пригоду, довідався з досадою, що я вже не під Перемишлем, а за ним (Перемишль залишився збоку, а вогнів я не побачив, бо в місті електрики ще не було), і, в свою чергу, запитав:

— Коні чії?

— Рутіві¹,— відповів той, що окликнув мене.— Будете тут спати?

— Ага, до ранку.

— Проше бардзо.

Я відійшов убік і приліг на снопі гречки, принесенім звідкись одним з хлопчаків. «Все це вже було колись...»

¹ Кооперативні, громадські.

подумав я, загортаючись плащем, поглядаючи на багаття, дітей, коней, зоряну ніч, чуючи, як дрімота окутує мене. «Тільки як давно це було?.. А-а!.. «Бежин луг»... згадав я чарівне оповідання, читане в дитинстві. «А може це я сам пасу громадських коней у колгоспі імені Петровського і сам на себе дивлюся здаля?» подумав я і від радості, що потрапив сюди, нишком засміявся.

Старшого серед пастушків, того, що мене зустрів, міцного, не по літах серйозного хлопчика звали Стасем, середнього — Казіміром і найменшого, дуже красивого, з мрійними голубими очима — Янеком. Без діла діти не сиділи. Вони читали.

Читав Казімір. Це був худенький, довгообразний, блідий хлопчик з чорними бровами, з трішки горбатим носом. Читав, лежачи на животі, тримаючи книжку косо до вогню. Янек і Стась сиділи по боках Казіміра, спершись на руки, й теж дивилися в книжку.

...Жизнь была скудна и небогата.
Дети подрастали без отца.
Маленькая мамаина зарплата,—
Месяц не дотянешь до конца...

Моє серце забилося сильніше, дрімота відлетіла геть. З уст Казіміра злітали слова знайомої поеми, кожен рядок якої лив не пісню, а горючу кров... Отетерів з несподіванки, затамував дихання.

— Фамилия?
— Космодемьянская.
— Имя?
— Зоя.
— Год рождения?
— Двадцать третий.

Пастушки читали поему про Зою, змішуючи російські й польські слова, штурмом беручи кожну сторінку... Але читали, любі! Читали!

Где ваш Сталин?
Ты сказала:
— Сталин на посту...

— Казю, що то єст «пост»?— тихо запитав білоголовий Янек, задумано дивлячись блакитними очима в темряву.

Казімір не відповів, але перестав читати й теж задумався. Стась подивився в бік коней, зиркнув на мене, шморгнув носом. Хвилину діти мовчали. Я не хотів їм заважати своїми поясненнями й лежав не рухаючись. Подумали ще трохи. Казімір опустил очі в книжку й продовжував далі:

— А-а, то ест «робота», Казю, «пост» — то «робота»!..

— Вем, вем!.. — сам собі відповів Янек, зітхнув, схилив набік голівку і знову став дивитися в книжку.

Така розкішна царювала над ними ніч! Коли б володів пензлем великого Тургенева, намалював би її. Була та чудова пора, коли темрява найгустіша, зорі найяскравіші, а тиша бездонно глибока, як мрія. Засіяне великими, малими й ледве помітними зорями небо зливалось на обрії з землею. Тепер воно було ще ширше, ще вище, ніж вчора. То тут скотиться зірка, то там... Тепла, ласкава земля гасить їх на своїх грудях, ніби мати — дитячі сльози. Шелестить збоку ліс. Зрідка звідти доносить вологу, сумні лісові пахощі. Похропують у темряві коні. На лугу ледь-ледь сіріє туман. Багаття горить яскраво, сипле в темряву іскрами, зачаровує очі... Серцю хочеться туди, до зір, до висот. До великих подвигів, прекрасних поривань...

Морозно, сніжно, мглисто...

Розовые дымы. Блеск дорог...

Родина!

Тупой сапог фашиста

Выбивает ящик из-под ног...

Раптом біля вогню почулося хлипання. То плакав білявий Янек. Великі, ясні сльози падали одна за одною з його голубих очей, а оченята весь час зачаровано дивилися на білі сторінки, ніби крізь туман сліз бачили в книзі горде лице руської героїні...

— Янек!.. — ніжно заговорив до нього Стась, а Казімір знову перестав читати й лежав не рухаючись: — Чого ти?.. Ії різали, мучили... А вона не плакала!..

... — Леч, пшекльонти!.. Ну, пшекльонти! ¹ — хлипав хлопчик, намагаючись затамувати свій плач і щось сказати. І не міг.

— Ну, Янек!.. Ну, ш-ш-ша, — плескав його рукою по плечу Стась. Пересунувся до товариша, обняв, притулив до себе. Пастушки знову заглибилися в книжку.

...Я попрощався з ними ранком. Прокинувся від холоду, що тяг з річки, підвівся, роздивився. Вогонь погас. На сході горіла багряна зоря, вставало сонце. З лісу віяло пахощами. На лузі лежали й паслися коні. Хлопчики міцно спали. Стась лежав на розстеленому снопі гречки зліва, бочком, накрившись старим, рябим, польського крою,

¹ Але, прокляті!..

пальтом. Казімір спав справа, з розкритою книжкою на грудях. Між них виглядала біла голівка маленького Янека, з радісною замріяною усмішкою до погаслих зір, з великою сльозинкою на правій щічці, що так і не встигла висохнути...

А зі сходу, де в рожевій імлі лежала моя Батьківщина, линув і цілував пастушків перший сонячний промінь.

* * *

І тепер усі ми — добрі знайомі. В час, коли затихають надвірні, денні шуми і тиша з темрявою окутують моє вікно, а я сідаю до столу, бачу їх ясно і виразно, як і вчора.

Бачу, як встає вона у мріях і снах цих польських дітей з білого петрищевського снігу, сама мармурово біла від морозу, у білій сорочці, так як вивели її з хати вороги. Ясним голубом, сонячною мрією тихо лине над весняною радісною землею.

Коли діти пасуть поночі коней, усміхається до них небесною зорею, коли лягають спати, стає в узголів'ї постелі і сниться їм усю ніч... Ніжна, велична, сонцесяйна. Вічно дзвенить до них її переможний голос — клич:

— Любіть! І ви будете вічно жити!

Бачу і їх — трьох хлопчиків з-під польського Перемишля. Тепер вони вже не ті, — підросли, полюбили сонце щиро. Завжди чистенькі, рожеві, завжди в піонерських краватках. Біжать до школи й про щось щебечуть.

Перепиняю їм дорогу, легенько беру пальцями кожного за щічку:

— Здрастуйте, єдиномумці Зої Космодем'янської! Здрастуйте, славні!

— День добрий, туважише!..

Тулю їх до себе, заглядаю в очі, шукаю заповітних рис національної героїні мого народу. Вони безтурботно сміються, нишпорять по кишенях мого плаща за цукерками, перебиваючи одне одного, розповідають свої новини, не підозріваючи, як хвилюють моє серце в цю мить. Такі цікаві до всього, добре усвідомлюючи, що їм належить робити на своїй землі.

І здається мені в цю хвилину, що зерно, яке вирросло на крові великої Зої і посіялось в усьому світі, невмируще зерно-святої любові до рідного краю, проростає найбухливіше в серцях саме цих трьох польських хлопчиків — моїх друзів — горить в їх очах, у їх ватрах великим віщим

вогнем. Здається, що саме вони, коли знадобиться, крапля в краплю повторять Зоїне безсмертне життя, стануть такими, як вона.

Любі мої, так?

СЛОВО НА УКРАЇНУ

Враження від листа

Розкажу про людину, обличчя якої не бачив, голосу не чув, не знав кольору очей, її характеру, смаків, звичок, але життя якої блискавкою промайнуло переді мною, — бурхливо, чітко, сліпучо — не лишаючи жодної тіні по собі, вразивши серце так сильно, що не можу вгамувати гострого болю і досі.

Я лежав у придорожніх кущах біля підніжжя круглого Стіжка, де шум бистролетної Путилівки та пожовклих карпатських лісів, еднаючись між собою, вдень і вночі грають на флюярі гір мелодію ласкаву й жальну. На тім боці ріки підіймався до вершини рідкий смерековий бір, весь пронизаний м'яким світлом надвечірнього сонця. Попри ріку, то присовуючись до течії, то віддаляючись від неї, бігла з Путилова до Вижниці сіра крем'яниста дорога. Над головами пропливали рідкі хмарки. Недалеко сиділи на камені два юнаки-гуцули, одягнені у форму учнів фабрично-заводського училища. Вони, як і я, ждали випадкової автомашини до Вижниці.

Стан приємно стомленого, задоволеного своєю працею, а від цього — і самим собою, обіймав мене. Плідно потрудившись день у горах, я з чистою совістю ждав відпочинку. Я знав, що машина таки прийде й відвезе нас до станції. У вагоні, під приглушений цокіт коліс та стишений гомін пасажирів, задрімаю, і розплющу очі аж коли знайомий провідник-жартун, перехрещуючи рідні Чернівці, за якими в дорозі скучив, гукне тенорком: «Станція Чорнівці!..» і зазивно зарегоче під усмішки земляків.

Ще з вікна помічу на пероні хлоп'ячу худеньку постать у сірому плащику, в крисані чорного короткого волосся, що буде схвильовано нишпорити очима по дверях вагонів, по лицах пасажирів... Нишком зйду на платформу, підступлю ззаду й тихо назову любиме ім'я. Почувши знайомий голос, синок — як стояв — налякано-радісно охне, рвучко обернеться, швидко оббіжить мене стривоженими

й захопленими очима. Викине праву руку над чоло, дзвінко проспівав:

— Будь напоготові!

Негайно стану струнко і поважно відповім:

— Завжди напоготові!

А наступного дня будемо обидва пліч-о-пліч марширувати святковими вулицями в жовтневих колонах, гукати за всіма стоголосе «ура!», трошити сухі вафлі і сміятись.

Повторюю, я був у стані такої благодюшності, при якій — як це часто буває, коли тобі добре, — не здавалося мені, що існує на світі лихо, життєва скрута, з яких людина не змогла б вилізти. Велетенські стовбури смерек, вистоявши проти найстрашніших бур, спокійно вилискували міцними тілами. В кам'яній могутності стриміли гори. Чиста блакить неба купала очі. Ласкаво заходило сонце.

Машина не показувалась. О дев'ятій мав бути ще рейсовий автобус, але хлопці нервували. Вони то вибігали на шлях і, приклавши долоні до кашкетів, дивились вдалину, то курили або дорікали один одному, чому не виїхали вранці з якимось Андрійком. Потім чорнявочубий, темноокий, з пушком небритих вусів, що сидів зліва від мене, запропонував:

— Ану, Петре, прочитай ще той папір...

Другий, не міняючи пози (лежав горілиць, замріяно дивився в небо), мовчав. По паузі дістав з внутрішньої кишені шинелі зеленого конверта, витяг звідти листа. З трудом складаючи нерозбірливі слова, повільно почав:

«Доброго здоров'я всій вашій сім'ї, Василю. Листа від 22 серпня, що ви до мене писали, отримав, за що щиро, щиро дякую. З листа довідаюсь: вас цікавить дещо з пережитого за сорок дев'ять років мого побуту в Канаді...»

Півстоліття — у Канаді, на манливі землі якої зачаровано тяглися у свій час люди з усього світу!.. Юнак тримав у руках чиясь життя, втиснене в малі білі клаптики. Я присунувся ближче.

«...Мою біографію в одному листі важко описати, то ж майже весь вік людини!.. Треба зробити не менше п'ятдесят карток, щоб висвітлити в цілості. Спробую дещо так, поверховно...»

Варто послухати й «поверховно». Адже тих земель зроду не бачив.

«Приїхав я напередодні доброї економічної кризи, — продовжував читець. — Злидні, безробіття зробилися сталими супутниками для багатьох десятків тисяч таких, як

я. Робив шість місяців в рік. І так, як без грошей почав, так лісовий сезон і скінчиться без грошей. Майже за самий харч робили...»

За харч... На цих словах — почуваю — хочеться зазирнути в його горщик. Варив собі український борщ? Попадало в шлунок трошки солонини? Смакував овечий будзок і запивав гусянкою?.. Але лист пливе поволі далі, не даючи відповіді, і я, покинувши порожніми чужу миску-ложку, біжу вперед вузьким плаєм життя емігранта!

«В 1916 році — перша світова війна в повному розгарі. Молодих канадців забрали на м'ясо. Тоді вже і нас, чужинців, взяли до роботи...»

Нарешті! З'явилась надія!.. А до неї — сила в молодому тілі, в палкій душі — стійкість і завзяття! Засукує рукави, спльовує в гарячі долоні... До діла!

«Дев'ятого березня почав небезпечне майнарське життя. Так втішився майнарською роботою, як дитя, що вчиться самостійно ходити! То ж радість заробити тридцять центів на годину, як тоді в майнах платили!

Недовго й користався тим заробітком. 22-го, того ж місяця, був так серйозно покалічений, що пролежав три місяці в лікарні. Ще два місяці лікувався вдома. Місця в лікарні не було, то скоро виписували, щоб були ліжка для нових жертв. Майже кожного дня привозили. Бог війни вимагав багато ніклю».

...Перша робота... Перше ж і каліцтво... Таке буває. Але як є вдосталь волі і міцного духу в тілі, не спиниш ноги в шуканнях хліба, без якого не стануть дихати груди. Куди ж по одужанню далі повела стежка?

«Весною 1917 року покинув те рабство. Сотні робітників оставляли тяжко зароблений двонедільний заробіток для монополії і втікали з теї майни ночами, як злодії. Оселя була наводнена поліцієв, щоб лапали смельчаків і інтернували як воєнноплінних. Такі нещасливі працювали вже зовсім задарма на другу американську монополію на дикій півночі. Прокладали залізничу дорогу, роздобували місточки для продукування паперу під охороною солдатських штиків. Щоб не втікали раби божі і капіталістичні».

«Раби божі і капіталістичні...» Яка страшна іронія, яка люта правда! Але не треба відчаюватись! Здається, робітник розуміє це, він міцний... Бо й серед захмареного дня вигляне зрідка сонце...

«Ціле літо 1917 року працював у великому індустріальному місті, в Гамелтон, в шклянній індустрії. Дуже гарячо

було робити!.. Літом, як дуже не змагали, то робітник години працював, а півгодини охолоджувався. Другий займав на півгодини його місце. Осенню і на зиму компанія для більшого зиску теї півгодини вільної відняла від робітників. З тим я вплинувсь без роботи...»

Позбавили задушливої півгодини. Навіть! Вперше за все читання серце моє стиснулось, думка схмуріла. Чим житиме безробітний взимку, на студеній вулиці чужої країни?

«...Поїхав на північ, спробувати знайти роботу в золотих майнах. В нікелевій вже доробився, чому не спробувати в золотій?

Ось уже й робив три роки. Не дуже й «обзолотився», багато нещасливих випадків бачив. Мене не зовсім оминуло, був два рази покалічений. Та все працюю даліше. І думаю про Україну. Пора б уже повернутись, побачитись з рідними, влаштувати своє життя, а не скитатись на чужині...»

Защеміло серце за рідним краєм! Став думати про Україну!.. Якою ввижалася вона йому в кротячій норі напівтемної канадської майни?..

...Дівчиною-красунею, у киптарику, катрінці, постолах, у зеленім вінку на короні волосся, що, спускаючись з гір, ніяк не може, засоромлена вкрай, розминутись із ним, чорнявим, лукавооким, на навмисне вузькій стежці?..

...Ватагою веселих легінів-гуляк, з топірцями, у вишитих сорочках, оперезаних чересами, у сукняних крисанях, що, обнявшись руками за плечі, ідуть у неділю серединою найширшої вулиці, під сліпучим рідним сонцем, не боячись ані турка, ані того ляхка, гейби славні опришки! І вигейкують, і висвистують своїх коломиенок та пританцьовують час од часу, виморгуючи дівчат з усіх боків, під схвальними поглядами батьків з-за воріт та на перелазках?..

...А частіш усього, мабуть,— матір'ю старою: стоїть, рідна на порозі, трясє сивою головою на сухій шиї, простягає вперед зморщені руки, вітає плачем сина з канадського походу!.. А позаду — хата, а за старим садом — виболені, вимочені в тужливих сльозах зелені гори в синьому серпанку, а над ними — сонце і небо карпатське!..

«Весною 1922 року один робітник з городенки спровадив сім'ю з краю — дружину і двох дітей: шістнадцяtringий синок і чотирнадцяtringя дочка. Як наслухався їх оповідань про нові порядки панської Польщі на наших землях в Галичині, відпала охота їхати до краю. Хотя

й дуже сумно для мене було не бачити дев'ять років рідної стріхи, де народився і провів дитячі роки, і рідних моїх. Йой!.. Я був перший шибайголова в Стецевій, збиточник! Але той молодечий дур вже вивітрив з голови. Життя навчило мене, і добре. Як находивсь піхотою по дві, три сотні кілометрів підряд в голоді, то найкращий учитель».

Дивно... Великий світ. Ні верствою, ні очима його не обійдеш. А спинитись робітному чоловікові справді ніде. Своє пекло жаркіш чужого...

«В м. липні 1922 р. покинув роботу в майні. Працював приблизно п'ять років без відпочинку. Тоді ще не було відпусток, працєю, поки сила вистарчає, а опісля викинемо тебе і візьмемо молодого, здорового на твоє місце. Вже були такі випадки з робітницями. Приїхав в цю околицю, де і тепер знаходжусь. Які гарні овочеві ферми! Всякі овочі, городина, чого я досі не стрічав в Канаді...»

Слухаю листа, намагаючись навмисне не залишати, не закарбовувати в пам'яті гірких рядків. Якийсь тягар, повністю не пізнаний свідомістю, осідає й осідає на мої плечі з кожним новим словом читця. Бо що я бачу?

...Серед зеленої, розбитої на прямокутники землі стоїть людина. Навколо — ні душі. Сходить велике сонце. Воно м'яко хлюпоче рожевим літеплом на розкішні капусти. Червоними коралями, збільшеними вдесятеро, побігли до виднокругу рядки помідорів. Жовтаві великі моркви до половини вилізли з землі, бо й вони хочуть вигрітись у сонці. Виповнились сірі головки маків; струснеш над вухом, а всередині обізветься плід — зашелестять манюсінські зерна!.. Роса розволожила пухкий ґрунт, рослинність насатила пахощами. Нагнешся, зачерпнеш у жменю. Понохаєш... Наче стариня перед великоднем паски розчинила... Світло-сизий ранковий серпанок... Тихо, як ніби сниться... Задумане обличчя людини з слідами незмитого майнарського пилу помалу світлішає, зморшки журби розходяться вітальною усмішкою... Як до рідні своєї, сільської, цвітуть до цих овочів запалі очі, схвильовано ходять під брудною сорочкою ребристі груди. Думки побігли пройденими стежками на застернене поле дзвінкого дитинства. Так, навіки бездітна, жінка милується з жалем дитиною чужою...

Чи не на цю сиру землю падав сірою грудкою колишній хлібороб в години відчаю? І стогнав з болю, і ридав ненависним горем емігрантським? Слава їй — неньці,

що — усім рідна — підводила згодом його, знову сильно-го, з грудей своїх до мандрів, у пошуках праці!..

«...Поблукав два місяці на тих маленьких фермах, знову — до роботи. Знайшов при будові каналу. Робота так само сезонна, літом, вісім місяців на рік. Працював до різдвяних свят. І припинилось...»

Весною почав знову, і ненароком ознайомився з дівчиною в залі на танцях. Я, вибачайте, дуже любив танці, хотя й котра дівчина зі мною танцювала, то другого дня черевички не надягала — сиділа боса, пальці в ногах боліли... І не знаю чого, мабуть, добрий з мене танцюриста був, задумав з тою дівчиною женитись...»

...Навіть хробак сліпий, гірко у п'їтмі землю свердлячи, шукає другого, щоб спаруватись. А він же був людина!.. Мені не трудно поставити перед собою на тлі цих гір го-мінку залу, його — може, голодного, зате веселого пару-бійка, і її — сором'язну, ласкаву дівчину, в пору їх юності, їх цвітіння... Уявляю це, і чую, як в далекій канадській стороні гуде бубон, фальшує скрипка, роздирає вуха тру-ба. А в хлопця і дівчини народжується під цей жорстокий гул пісня кохання:

В і н:

«Ой, коник руденький,
А грива сивенька.
Сподобалась мені
Дівчина біленька!»

В о н а:

«Від поля до поля
Висока тополя.
А хто мене засватає,
Що не маю поля?»

В і н:

«Від поля до поля
Висока тополя
Ліпше мати гарну жінку,
Як сто фалеч поля».

В о н а:

«Кохання, кохання,
З вечора до рання,
Як сонечко зійде.
Кохання розійдись...»

В і н:

«Стріляв би'м на воду.
На тую бистреньку.
Не зраджу ніколи
Дівчину біленьку».

«...Яких три місяці і освідчився дівчині. Вона і родичів мала в Канаді. Мої пропозиції вона не відкинула, але вже треба було з її родичами говорити.

Розмова випала не по моему бажанню. Родичі були людьми старозавітськими, тримались попівської сутани, хотіли, щоб і я лизав руки негідникам. Через те і женячка провалилась...»

Може, замість старостів заслав він у їх хату свій жаль у парі із злиднями та й став перед образами гнівно дорікати богам, що той, милостивець, наслав кару безробіття й скитання на нього? Може, вже інший, некоронований господь — долар земний, — якого завжди просили в гостину хлопцеві порожньороті кишені, розвів у боки коханців? Та й замордували рудого коня, засушили без пісні тополю...

«...Весною 1925 р. поїхав аж на кінець Канади, до побережжя Тихого океану, міста Ванкувер. Звідти недалечко пароплавом — до Британії біч. Там вдалося дістати роботу в мідяній майні. Робив до весни 1926 р. Ознайомив з одним Миколою. Застав його в тій майні. Дуже розхвалював царство дяді Сема! Які там великі перспективи робітник має! Часом і до мільонерства може доробитись!.. Волоцюгою я вже був... Жебраком був... Не з власної волі, життя таким зробило. Ще хочу бути мільонером... Поїхали обидва з Миколою до Америки, в штат Вашингтон, по мріяні мільйони...»

І знову на мої очі наповзає похмурий привид. Завіяна пилом або занесена снігом безконечна дорога. І той, хто, колись обнятий рожевою надією, так трудно добирався з-за океану сюди, стоїть, нарешті, на ній у лахміттю. Як дико зіткнулись слова! Шлях життя, на шляху попідтинню! Ні кола ні двора, лиш гостинець тобі ще притулок!.. «Пане фермарю — міг би сколоти дрова за тарілочку зупи... Не треба? Файно робив би й з лопатою, прошу ласкаво! Немає? Шматочок хлібця!.. Перепрошую...»

...Хисткі кроки з двору. Голодні очі. Хрипливі слова. І знову простягнута вперед долоня-тріска...

Найнижче падіння людини!.. Впізнаєш, українська мамо далека, «збито́шого» сина в чужій країні «принадній»?..

«...Микола вже знав, де там «мільйонери» живуть. Завів і мене для знайомства в їх коло. Сумне видовище: одні якусь тирбу варять, другі штани латають. За містом —

квартира їх просто неба на землі. А про роботу і думки не могло бути.

Шість неділей побурлакував по Америці, вернувся до Канади. За місяць мандрівки проїхав три тисячі миль. Впинився у провінції Квебек. Вдалося знайти роботу — лише майна відкрилась. Пробув у тій майні приблизно шість років. Провинивсь, зробив збитки на кілька долярів компанії, і прогнали.

Поїхав в Торонто. Яка радість? На місто, з його шість соток тисячним населенням сто тисяч безробітних. Два місяці побув, повернувся назад до Руан, де мене останній раз з роботи прогнали...»

«...Поїхав... Впинився... Побурлакував... Прогнали... Вернувся...» Буде, нарешті, стала зупинка цим безконечним мандрам по безкрайньому океану безробіття чи не буде? Адже життя людини теж не стоїть на місці!..

«Першого травня задумали відсвяткувати масовим вічем перед Українським робітним домом, що ми його збудували в 1928 році для культурномистецької праці серед українських поселенців, яких в місцевості було вже поважне число. Ми приготувались і добрих двох бесідників мали, що могли говорити в англійській і французькій мовах (багато канадійських французів і слова не розуміють по-англійськи. То вже езуїти стараються). Але владарі місточка так само добре приготувались. Поліції повно чекало напоготові...»

А-а!.. І в ньому, землею і небом скривдженім, народилося, нарешті, глухе ремство і стало підійматися вгору. Протестують жилаві руки, голодний шлунок... І рот, що так часто знавав слова лиш низької покори, пашить гнівними закликами боротьби за робітниче право... Злидар не один! За плечима дихає хворими грудьми та тупотить худими ногами тисячний натовп таких самих... І, може, й над їх головами лине буревісною птицею пісня нашого незабутнього сімнадцятого року, яка, ніби сонце, розділяє сьогодні землю на день і на ніч:

Повстаньте, гнані і голодні
Робітники усіх країн!..

«...То свято довго пам'ятатимуть трудящі, що були учасниками. Одного безробітного югославця підстрілили, одинацятьом розбили голови, тринадцять сиділи безвинно по місцевій тюрмі. Вісім депортовано; шість до королівської Югославії, а двох до шляхетської Польщі. Щоб ще

там дефензива знущалась над ними!.. Бесідники, хотя й рота не відчинили до зібраної публіки (поверх п'ять соток їх було), відсиділи по шість місяців у тюрмі. Ось де свобода слова, гарантована конституцією!..»

Конституція... Я глянув на юнаків. Вони читали повільно, цілком спокійно, очевидно, те слово нагадувало їм школу, мало своє чисто учбове значення. Мені аж трохи образливо стало за тій байдужості їхньої до цього листа, як мені здалось. Хотів уже перервати читання, втрутитись, розшифрувати, доповнити глибше гірку розповідь емігранта. Але раптом погляд упав на їх повні рожеві щоки, чистий одяг, на тайстри, набиті книжками... Від юнаків пашило здоров'ям, впевненістю,— так, ніколи не знаючи звуку пострілу, виглядають, можливо, олені-молодики на полонинах... І я з боєм і з радістю одночасно усміхнувся: хіба могли ці хлопці, майбутні радянські робітники-залізничники, осягти повністю уявою все пекло боротьби безробітного канадця за недосяжне право жити під сонцем?..

«...Багато з нас після того перебазувалось на нелегальне. Почалось кочевне життя з одного кінця країни в другий, без всякої цілі, без роботи. Осенню повернувся. Дуже сумно було дивитись на наш Український робітний дім. Заля на двісті крісел, гарна сцена, сценарія. Вистави відбувалися кожної неділі: як не представлення, то концерт місцевими силами. Була діточа школа. На те учителів платили місячно. Учів дітей українського письма і музики на скрипках і мандолінах. Учеників було поверх тридцяторо. Виступали на концертах, а старші співали в хорі і представлення грали... Тепер все так тихо було, як би там мертвець лежав. Зтероризували, що котрі ще трималися в роботі, то вже боялися попри наш будинок і пройти... Бібльотеку розбили, забрали все, що в ній було... Навіть портрети з стін зняли — Леніна, Шевченка і Франка. Всі книжки скидали на малого грузовика і відвезли на вогонь... Канібальство в двацятому столітті!..»

Чи чуєте, панове, що пише на Вкраїну робітник канадський? Не можемо не повірити, земляк не обмане. Нащо ж мелете лисячим язиком своїм на всі вітри про ай-яй які американські свободи?.. Виходить, давно спустила дух ота пані-статуя, що в порту зустрічає піднятим вгору смолоскипом океанські пароплави! Зосталася порожня цяцька... Яка жалюгідна втрата!..

«Осенню 1933 року лісоруби вийшли з околишніх лісів на страйк. Побіля тисячі їх було. Після розгромлення страйку почалось знову моє нелегальне життя.

Весною ще майнери застрайкували в тій майні, де я передне працював. Був учасником і того страйку. Мав він відміну від попереднього. Американська корпорація, властитель майни, позбирала деякі покидьки суспільства в світі, щоб допомогли їй розбити страйк. Навіть римо-католицькі єзуїти включились під охороною поліції для юдиної роботи. Лякали бозею, всіма неіснуючими пекельними муками. Але якби їх був так загнав до майни виробити хотя й одну зміну, побачили б, де то пекло було!..

Який результат з двох страйків був? З лісового — сорок вісім лісорубів сиділи по шість місяців кожний, з майнарського — два по два роки. В 1935 р. вдалося в одній майні роботу знайти. Думав: влаштувався і звідси нікуди вже не піду, як би не було тяжко. Відходив вже свої мандри... Два місяці поробив і покинув: шлунок розладнався, треба було до лікарні йти.

Шлунка лікував до 1940 р. Сім разів в різних місцях в лікарнях був. Дві операції пройшов. Аж 1940 року почав робити в фабриці, і 31 січня 1942 року, як на горе, оженився. По шістьох місяцях спільної біди прийшлося розженюватись. То вже справа суду була...»

Лихо довго ходить нишком по п'ятах людини, а нападає одразу. І млиновий камінь стирається об м'яке здавалося б, зерно, а людина! Я вдихаю чуже життя в свої груди і чую, як, розпливаючись по тілу, воно, ніби трунок, викликає болісне квиління серця. Невже ні одної днини просвітку!

«1945 р. в м. серпні впинивсь в цій санаторії. По шістьох місяцях вийшов з застереженням нічого не робити... Ходив так приблизно десять років...»

А на які ж кошти жив? Соромно признатись, що десять літ жebraв?.. Ах ти, проклятий порядку життя «по-американськи»! Що ж ти зробив із земляком нашим!..

«В 1955 році, 19 грудня знову впинивсь в санаторії. Полегші ніякої... Легені облипли майнерським пилом... Тяжко дихати... Жию з дня на день... Це поверховний підсумок, до якого багатства людина може доробитись в капіталістичній країні...»

Що ж то за «санаторія»? Богодільня загратована для безпритульних — така її назва?..

«Бажаю вам кріпкого здоров'я і всего найкращого в житті. Я. Личук. Прошу відписати».

Личук?.. Він назвався прізвищем, таким мені знайомим! Пригадав попередні рядки листа. Снятинський район... Село Стецева... Сумніву не могло бути! Автор листа Яків Личук доводився земляком, а може, й прямим родичем Личуку Юстину!

Аж дух забився у грудях від такого разючого відкриття! Враз щезли гори, дорога, ріка... А уявилась старовинна Снятинщина. Її переліски... Її небо синє... І безмежні ріллі, і стерні округ шляху...

А на ньому — двоє. Один — широкоплечий, прославлений голова колгоспу, депутат Верховної Ради Союзу РСР, озирає галицький оновлений край... Другий — облатаний, виснажений, замордований працею-каторгою, сумно опустив очі в мутні води далекого океану...

Дві єдинокровних людини... Два світи на одній землі!.. Яка могла б бути і радісна, і страшна зустріч!..

...Вуйку Личук! Як саме читали ці хлопці ваш лист на Україну, довкола, у горах доживали віка останні осінні квіти... Само сталося так, що до них привіняли ми й вашу долю. Ви були останньою квіткою нашого краю, вирваною жорстокою рукою капіталіста з родимого ґрунту й кинутою в ріку мандрів за лихом і горем!

Земляче наш, українцю з Канади! Серцем линемо до вас, запрошуємо додому! Уже й наші сиві коні запряжені в вози, і хліби спечені, і дівчата гостівної пісні зачали, щоб вас зустрічати...

ОЙ, МОРЕ!..

Жарт

І

Отже, іду на побачення!

Стан закоханого починає народжуватися в мені ще на тім місці, на яким стоїть курортний автобус. Ми, пасажири, щойно вибралися з душних вагонів і тепер, крізь відкриті вікна машини, спішимо надихатись справжнім гірським повітрям. Зараз автобус рушить, промчить першорядним шосе сотню кілометрів, і ми — «вдома».

Я сиджу біля вікна. Та озираючи чарівні кримські пейзажі, що розкриваються очам на кожному повороті доро-

ги, наче зали безконечної картинної галереї, не забуваю час од часу поправити, аби не м'ялись, в стрілочку випрасувані, штани, змахнути пил з туфель, підтягти біля коміра шовкової сорочки ідеально пов'язану краватку...

Ще б пак! Іду на побачення з самим Чорним морем!..

А крім того, маю за віком право й на іншу зустріч!..

Авто мчить. «Шох-шоx-шоx...»— шелестить і лопається під тиском коліс розпечений асфальт. Позаду з сухим шерхотом летять дрібні камінці. Обабіч з моторошною швидкістю миготять перед очима спочатку криві або рівні вулиці, будівлі, сквери, пішоходи на тротуарах. Потім машина, наче з бурхливих хвиль — на берег, виривається з об'ємів великого сірого міста за околицю, і тепер бачимо вже рівне шосе, поля, телефонні стовпи, безмежжя простору й неба. Цей безугавний рух назустріч сонячному півдню настійно вливається в мене з кожним кілометром подоланої дороги, наче вино в чашу, і я, подавшись грудьми вперед, дедалі нетерплячіше визираю палку мету — море Чорне: сине, сине море!..

...Гори... Карколомні зигзаги... Бездонні потьмарені прірви. Зустрічні люди, машини... В мудрій задумі-дрімоті — старезні бори... Нарешті, автобус з розгону вихоплюється на вершину чергової скелі. Одразу з південного боку, з глибокої низини, немовби з тамтого вже світу боляче, різко сліпить очі біла, з ледь помітним синюватим відтінком, пустеля. По самі обрії налита сонцем, вона така широка, така яскрава, а одночасно неначе й прозора, хоч розгледіти її важко, що в мене з несподіванки й радості дух забивається в грудях! Я зриваюся на ноги, розкриваю навстіж обійми й, забувши, де знаходжусь, з щасливим жахом гукаю:

— Ой, море!..

А потім зацьковано оглядаюся на супутників. Як їм сподобався дикий цей зойк?..

Втім, за божевільного мене, здається, не вважають. Всі помітили сонцесяйну країну моря! Загомоніли, засміялися до неї, від задоволення заплескали в долоні, застукотіли по долівці каблуками туфель і черевиків. Тепер, крім знайомих малюнків землі, до нас приєднався,— проник в саме серце!— ще один мандрівник: чарівне, незвідане море!..

Які дарунки готує воно мені?..

Поки добралися, познайомилися з санаторієм, пройшли всілякі процедури, завечоріло. Всю ніч море легко дихало крізь відкрите вікно на моє обличчя, — ласкаве, ніжне, як у шлюбнім ліжку — наречена. На зорі вискакую з кімнати, бажаючи досхочу надивитися, як із дна морського виринає на хвилі світанок. Хортом, звільненим з ланцюга, лечу на берег.

За брамою санаторію бачу: гори ще сплять. В ущелинах прозорими хустинками плавають маленькі хмарки. Ліси оповиті сірим серпанком туману. Вершини скель закурилися рожевим димом: там уже благовістить землі ясний день кримське сонце. Над найвищим шпилем повільно кружляє ледь-ледь видний орел. У долині ж — сутінки, ліниво-міцний світанковий сон...

Вулиця довга, безлюдна. Кроки по бруківці дзвенять, мов луна в глибокому гроті. Радісно, урочисто на душі. За триповерховим будинком дорога різко повертає вліво й пірнає кінцем у щось синє. Синьо — направо, синьо — наліво, синьо — просто! — Ха-ха-ха! — біжу я туди, заливаючись дзвінком сміхом. — Ха-ха-ха!.. — махаю вітальною рукою, ніби стрічаю давнього друга. — Здрастуй, сине!.. Здрастуй, нарешті, море!..

— Ой, море!.. — рветься з грудей, відлунює радістю мое серце.

Доходжу, задиханий, до берега, прикладаю палець до уст. Слухаю і дивлюсь. Яка широчінь!.. Маю в особі моря живу істоту. Бо хіба воно не рухається, не говорить, не виявляє свій характер, то лагідний, як українська пісня у степу вечірнім, то дико страшний нездоланною силою, люттям своєю?..

Але зараз море лягло на штиль, як пароплав — на курс. Воно лагідне, воркотливо-мирне. Легенька хвилька раз по раз викочується звивистою грядою на берег. Пошипить біля ніг, гостинно окутає черевики білосніжною піною і, задоволена, що погомоніла з людиною, вертається з тихим шелестом додому. Цей вічний рух, ця безперервна праця моря гідні подиву й пошани. Яка невичерпна енергія, яка жадова дії! І як жалюгідно виглядають проти ходи стихії непорухні скелі за моїми плечима!..

Може, ці темні скелі — колишні хвилі моря, що вкотившись в бурю з пучини на берег, забігли, хоробрі, далеко вперед, не встигли вчасно вернутись із славної битви

води й суші і, покарані ворогом, застигли за два кроки від рідного лона, закам'янили... А море тужить за ними, гримає раз по раз грудьми об берег, прагнучи вирвати дітей своїх із кайданів земної неволі!..

Тим часом з південного сходу встає червоне сонце. Воно косо б'є по морю блискучими стрілами, й море, потопивши їх у собі, чудодійно забарвлюється, а на берег викидає тепер не синю хвилю, як щойно, а підголублені шматки золота... Обертаюся, оглядаюся навколо себе. Земля, вода, небо підступили ближче, заясніли. Яке багатство барв, тіней! Скільки ледве вловимих відтінків, мотивів!.. Ліси на скелях опустили темні очі в сині зиниці моря. Мабуть, ліс і море споконвіку нерухомо стоять тут, ніжно дивляться одне одному в очі і, незважаючи на стороннього — людину,— шепочуть хвилями й листям про свою вірність, про первозданну любов...

— Так, море?..

— Ой, море!..

III

— Ах!..

— Ах!..

— Пробачте!..

— Пробачте!..

Це я стою вже на набережній, відгородженій від моря кам'яним бар'єром, у гурті тих, що першими вийшли сказати морю: «Доброго ранку!» Поруч, зліва, міститься щось біле, усміхнене й з такими золотисто-гарячими косами, без яких не можуть творити сонячні вірші піднебесні поети.

Дивлячись на море, питаю:

— Ви злякались?

— Аніскілечки!.. А ви?..— каже воно, утримуючи ту, що й я, нерухому позу.

Не встигаю відповісти, бо за нашими спинами гарматним страшним вибухом знову лунає оте «гав!», що так обох налякало. Обертаюся. Чудовий бульдог мідного кольору, з бронзовою медаллю на шиї, ніби вилита з металу статуя, сидить на задніх ногах і, помахуючи огризком колишнього хвоста в палець завдовжки, вимогливо дивиться на нас темними хорошими очима.

Звертаю погляд у бік сусідки. Жінка чи, може, дівчина.. А-а, розумію!.. Вона їсть цукерки з жовтої корбочки. І я прошу:

- Дозвольте!
- Будь ласка...

Жінка витягує іриску в зеленій обгортці. Моя рука легко дотикається до її пальців... Роблю рух, щоб кинути бульдогові цукерок. Але сусідка каже:

- Дайте, я сама...

Наші руки зустрічаються знову...

Власне, її руки... Вони не такі, як в інших жінок. Твердіші, дуже засмагли. Це, мабуть, по-чоловічому міцні руки. Проти всього її образу, ніжного й легкого, як хвилька, що танцює поруч, руки сусідки викликають в мене нез'ясований подив.

Втім, це не важливо зараз. Бульдог ловить червоною пащею дарунок, навіть не звівшись з місця, хоч біла жінка, як встиг я помітити, заслуговує, щоб перед нею стати струнко. Ще одна цукерка летить в червону гарячу безодню. Та ж сама зухвала псяча поза, те ж — хап та й по всьому... Жінка зауважує:

- Спритний!

— Іди пріч!..— раджу я бульдогові, розсерджений його неповагою до моєї знайомої.— Бог подасть!

— Ха-ха-ха!..— дзвенить жінка над морем чудовим контральто. І сипнула в мої очі терном своїх. Спасибі!..

Кілька разів оглянувшись, пес чвалає жебрати далі. На цурпалкові його хвоста помітне велике незадоволення.

Западає тиша, але між сусідкою і мною уже простяглася якась нитка, розмотана з клубка тим бульдогом. Не будемо ж тепер мовчати? Намагаючись подолати легке ніяковіття, питаю:

- Давно приїхали?
- Чотири дні... А ви?
- Та й я стільки ж... Подобається тут?
- Дуже!..— з захопленням каже вона. І згодом додає:— А вам?..

Це її «А ви?..», «А вам?..» супроводжує всю нашу розмову. Розповівши про себе, вона негайно цікавиться мною. Непогана прикмета!..

Ми ще довго милуємось ранком на морі. Одночасно я, наскільки дозволяють такт і обставини, знайомлюся з її портретом.

...Найперше — це розкішний калач жовтих кіс. Нижче — висока лебедина шия, біле, правильних рис, обличчя, освітлене чорними очима. Уся її постать під темною сук-

нею здається міцною і одночасно ніжною. Вона майже мого зросту, — від нього віє величчю, гордістю...

Хіба лиш оці руки...

Але жінка хороша, дуже хороша! І я, відважившись, пропоную:

— Пройдемоь?

— Пройдемоь!.. — згоджується вона, весело стріпнувши головою.

Робимо кілька кроків по узбережжі. Галька шуршить під туфлями, не дає твердо ставити ноги. Сонце підіймається щораз вище. Легенький вітерець з моря осмалює лице, шию, руки. Моя супутниця спіткнулась — теж прикмета? Негайно використовує нагоду:

— Можна?..

Вона мовчить, усміхаючись, але це не заперечення. Беру її під руку, й ми довго гуляємо на березі, на пляжі, в скверах. Помітивши кіоск, кажу:

— Ходіте, куплю вам щось.

— Не треба...

— А я куплю!

— А я не візьму!..

Вмовляю... Підходимо до кіоска. Вибираю найкращий букет кримських троянд. Недавно зрізані, вони ще в росі, виблискують, тремтять пелюстками, як щойно вийняті з купелі рожеві немовлята, і пахнуть так сильно, що чути, мабуть, до білих хмарок над нами.

— Прошу!.. — чемно вклоняюся новій знайомій, радий за добрий свій вибір. І називаю прізвище й професію.

— Дякую... — шепоче вона, соромливо і, як мені здалось, з тінню ледве вловимого лукавцю чи кокетування, опускаючи очі додолу. Але тут же підводить їх і хазяйновито зауважує:

— Знаєте, з листків оцих рож роблять у нас заварку до чаю... Добра виходить. Треба тільки знати, як сушити. Повільно і не на сонці, щоб не втрачалися смакові якості... Варення також готують. Пробували?..

Перед моїми очима розкішний букет троянд раптом безжально обсипається і перетворюється на пузатий глечик густого солодкого варива. Довкола, на столі, — склянки паруючого чаю та інша живність.

Мимохіть її хазяйновито-прозаїчного стану, щезає, і я мовчу, не знаючи, що відповісти.

Тепер бачимось щодня, і щодня, коли йдемо назустріч одне одному, в моїх очах, у високо піднятих бровах струмить напружене доживання. Я ніби чекаю якогось дарунка від неї, зміни в настрої, що могла б статися протягом ночі, поки ми знаходилися в різних кімнатах. Однак, зблизившись, лиш простягаю їй руку й неодмінне:

— Доброго ранку!

— Доброго ранку! Як спалось?..

Потім без попередньої домовленості, без вибору маршруту йдемо гуляти. Потреба ходити поруч з нею і — подалі від людського гомону стала неодмінною для мене, як і додержання санаторного режиму. Ступаємо по теплому піску й шуршавій гальці, повільно рахуємо кроки — десять... п'ятдесят... сто... — і ніяк не можемо перекласти ці цифри на живі слова.

Втім, трохи не так. Ася довго відмовчувалась. Зрештою, скорившись моїм домаганням, розповіла, що сама з-під Харкова, працює в ошадній касі контролером (а вдома в неї власний будиночок під древніми гонтами, садочок, ягідник), має матір, батька, — давнього старомодного фотографа, і старшого брата, що в Чернігівській області служить у лісництві. Власне, я так і сподівався. Коли вона розповідала про себе, дивний лукавчик знову загорівся в її очах, але, зустрічаючись з моїми, негайно ховався в пісок, разом з усмішкою, і там гас. В такому юному віці це було закономірним... Ознайомився з її смаками в стравах, квітах, фасонах суконь, кінофільмах. Довідався навіть, що перед від'їздом до санаторію Ася навчилася вишивати хрестиком і, ледве навчившись, чудово розшила собі жовту шовкову блузочку, яку, на жаль, забула на стільці, в кухні, поспіхом збираючись на потяг. Розповідає Ася з такою серйозністю, знанням справи, так переконливо, що, слухаючи її, не можна не згодитися, що платтякльош з зеленого крепдешину, усіяне білим горошком, справді дуже подобається мужчинам, а осіння холодна айстра — цариця квітів. Дивлячись на зосереджене свіже личко, на шовковий порух ласкавих уст, не стримаєшся, щоб не прошептати:

— Асю! Яка ви хороша!..

Ася на півслові вмовкає й здивовано дивиться на мене. Потім ніяковіє:

— Треба ж вам отак говорити? Треба ж?..

Але в очах і на устах у неї — помічаю збоку — яскравим полум'ям спалахує радість.

Ми облюбували одне місце й вечорами подовгу сидимо на ньому. Це велетенський надщерблений камінь — товтр під залісною горою, зліва від санаторію. Звідси добре видно західний берег моря. Уявіть, як це хороше! За нами повзе уверх темно-зелений ліс. Перед нами — море. Над головами — небо. Все прозоре, як для ночі, і потьмарене, — як для дня. Прислухаєшся до урочистої тиші, й здається, ніби вона радісно приховує від людей якусь чудову таємницю, не бажаючи просто, звичайно розкрити її. Думаю, ця таємниця — оте непомітне джерело, звідки розтікається на всі боки краса морського узбережжя... А поруч — Ася, біла істота: охопила руками щільно стулені коліна, з туго напнутою на них сукнею. Втопила замріяний палкий погляд в неосяжне море й думає щось своє, не хоче ним поділитись...

Ах, у такі вечори я сповняюся ніжністю і натхненням! Ася оповідає, а перед очима ніч розстелює небом кримські темно-сині чадри, гаптовані зорями, й пере їх у ледве видному морі. Знизу долинає його шум — колисковий, лагідний. Глибоко переконалий: з цього гомону можна за ніч виткати пісню; пробував це робити, однак не вдавалось. Знать, іншого співака жадає море.

Час іде. Невидимий ліс спускає згори на наші плечі темін, вологу, пахощі. Креснувши вогнем по півнебу, зникають у хвилях моря згорілі зорі. Як у давнину в Дніпрі — знеславлені дівчата-красуні... Море, гори, ліс запалили моє серце, і я виразно відчуваю, як ці чарівні вогні на березі, на маяку, на пароплавах перекипають у ньому, народжуючи стан дивний і прекрасний. Радісно серцю! Хочеться вилити комусь найкращі почуття! І коли, охоплений настроєм південної ночі, відірвавшись на мить від неї, я, бажаючи поділитись своїми думками, хочу показати Асі на небо, гори, море й далекі вогні пароплавів на рейді, вона, продовжуючи свою розповідь, якої я не слухав, каже:

— ...А для маринаду, Леоніде Вікторовичу, беруть на два кілограми риби п'ятсот грамів нашаткованої на тертці капусти. І дрібно нарізаної ріпчастої цибулі. В каструлю наливають півсклянки олії, нагрівають, кладуть моркву і, помішуючи, смажать на середньому вогні. Коли овочі стануть м'якими, до них добавляють склянку томатної пасти, два лаврових листочки...

Зупинивши Асю на півслові, довго, отетеріло дивлюся на її рота, прагнучи збагнути, що він меле... Олія... Паста... Яка паста?.. І лаврові листочки... А-а, листочки!.. Так, так... Тепер розумію...

Починаю через силу думати про маринад з риби, що проривається у мою свідомість крізь шати високих прекрасних зір над головою, про дрібно нарізану моркву, яка виринає чомусь із моря...

А може, вона глузує з мене?.. За що?..

На цьому закінчується наше вечірнє побачення. Повільно вертаємось додому, обережно несучи в собі власні думки й враження.

V

Другого дня зустрічаємось на пляжі, де, пригнані спекою, вже юрмляться табуни курортників.

Ася переодягнена в іншу сукню, свіжа, рожева, як завжди. Вона часто сміється, дзвенить словами, намагається не дивитися на мене, наче я зовсім байдужий їй, а коли наші очі все ж випадково зустрічаються, Ася спалахує дитячим лукавством і хутко опускає свої додолу. Дивлюся на неї, метушливу, радісну, і мені стає весело й приємно.

Пляж клекоче. Бронзові тіла — високі, низькі, худі, товсті, рівні, згорблені або стрункі й прекрасні, мовби вирізьблені рукою скульптора, з розгону залітають у воду, здіймаючи навколо себе хмари бризок, а на берег бредуть повільно, п'яно спотикаючись. Відсапуючись, стріпають з тіла сріблясті краплі й мертвими рибами шльопаються на пісок.

Готуємось скупатися й ми. Ледве роздягшись, Ася з розгону кидається у воду, запливає дуже далеко, а за нею буксирую я. Мені здається — море допоможе розвідати її душу, силу, вірність, бозна-що!.. «Пли-віть сюди-и!..— гукає вона з-над хвиль, дудою склавши долоні біля уст, замагаючи шум моря.— Я впіймаю вам за бороду самого Неп-ту-на!..»

Але я вагаюсь. Ася забралася на найвищі хвилі, на страшні глибини! Тут, у морі, вона дивно змінилась, наче вкупі з одягом зняла з себе пелену якоїсь загадковості чи штучності. Я боюся за її життя, доганяю і, задихану, палаючу — волочу назад на берег:

— Утопитесь колись, Асю... Йй-богу!..

Ледве ступнувши на пісок, моя знайома наче знову напускає на себе вуальку. Відходимо до шосе, голі, засмаглі, стрункі, схожі на дітей кам'яного віку, і лягаємо грудьми на пісок.

— Оце літо...— починає Ася незабаром, підперши шоку лівою рукою, зігнутою в лікті, а пальцем правої малюючи на піску трикутники й квадрати.— Кожен день — золото! А ось незабаром буде зима... Знаєте, яку погоду люблю я взимку? Не догадуєтесь, ха-ха!.. Заметіль!.. Отак, щоб надворі — хуга, мороз!.. Сніг замітає дороги, заліплює вікна! Вітер дико гуде в димарі!.. Біля повітки вие на припоні змерзлий пес... А ти сидиш у світлій затишній кімнаті перед розкритою грубкою, в'яжеш панчохи, задумано дивишся на яскравий, жаркий вогонь, з мліючим серцем прислухаєшся до хуртовини за вікном... Тобі приємно, що в теплі, трохи боязко, щоб буря не увірвалася до твого гнізда... Від цього солодкого остраху й розуміння, що хата твоя міцна, стає ще приємніше й помалу хилить на сон... Ви розумієте мене, Леоніде Вікторовичу?..

Я мовчу. В гарячий серпневий день біля моря, без подиху вітру, без жодної хмарки, мені важко уявити зимову завірюху. І я лише зауважую:

— Змерзлого пса варто б від'язати...

— Ха-ха-ха!.. Ха-ха-ха!..— регоче Ася, махаючи ногами. В її очах спалахує справжня жіноча ласка й ніжність до мене.

Смажиться Ася на сонці немилосердно. Заліпивши папірцем носа зверху, заплющивши очі, вона час од часу повертається до сонця то правим боком, то лівим, то грудьми, то спиною. Мені дивна ця жадоба сонця... Від важкої спеки стає нудно, в голові закипає кров, мов у казані — окріп. Здаюся сонцю і пропоную:

— Ходіть під дерева або в воду... Х-ху!.. Досить!..

— Дозвольте ще кілька хвилин,— діловито просить Ася, втомлено поглянувши на маленький годинник-браслетку, відверто пишаючись своєю витривалістю.— Розумієте, повернешся додому, в ошадкасу, а там здивуються: на курорті побувала й не загоріла як слід, не набрала кілограмів... Чого доброго, вилають: гроші перевела. Соромно!..

Після такого законного прохання хіба можна не дозволити Асі? І я продовжую лежати мертвою рибою на гарячій пляжі, на догоду подружці, а мій сердечний маховик, розплавлений сонцем, робить тисячу обертів на хвилину...

— Так?

— Що?

— Ти кохаєш?

— М-м... Як сказати?.. Коханя — то така висота почуттів!..

— Говори відвертіш!

— М-м...

Я розмовляю сам із собою. В годину розлуки Ася невідступно перед очима, і я напружено слухаю — входить її образ у мене чи не входить?

Треба, зрештою, на щось зважитись. Ми гуляємо вже два тижні, а ще через два вона поїде. Тим часом досі не розберуся, що коїться зі мною? Щодня Ася міняє сукні, а я — свої почуття до неї. Мені дуже подобається її зовнішність, життєвий практицизм, охайність, ошадливість, глибоко певен — відданою дружиною, турботливою матір'ю, чудовою хазяйкою хати буде Ася... Але...

Оце «але» не дає спокою. Другу ніч наміряю ногами десятки кілометрів по кімнаті — такий половинчастий, розгублений! — не знаючи, як мені бути з власним серцем. А вранці, коли відчиняю вікна, щоб провітрити хату, трудні думки вилітають разом із спертим повітрям. Залишається настирливе «але», що знову залазить у мозок.

Але чи зуміє Ася визволити з мого серця і зробити своєю пісню справжнього кохання?.. Ось питання...

Останні дні в санаторію летять безжально швидко. З жахом спостерігаючи це, намагаюся бути біля Асі майже цілу добу. І хоч говорити нема що, зате мовчу поруч неї. Від безсонних ночей помітно схуд, зблід, нажив сині кола під очима; пустивши свої почуття далі меж курортного короткочасного знайомства, мушу тепер добровільно страждати.

За тиждень до закінчення строку Асиного перебування в санаторію я, прийшовши до неї, як звичайно, вранці, застав у кімнаті розгардіяш. Ася метушилася. Де поділися її веселість, радісно-глузливе споглядання оточуючого, упевненість в собі? Неприбрана, непричесана, з плямистим рум'янком на щоках, вона похапцем викидала речі з шахи й безладно звалювала у валіску. Розгублений її погляд блукав по стінах, уста шептали якихось двоє нерозбірливих слів або всміхалися. Почувши, як відчиняються двері,

хутко підбігла до столика, схвала на грудях папірець, що нагадував телеграму, й густо почервоніла.

— Пробачте, Леоніде Вікторовичу... Я мушу...— почала було вона.

— Але ж ви не добули строку?!— здивовано перебив я, здиблюючи брови й розводячи руки, догадуючись, що Ася покидає море, мене...

— І-і, не говоріть!.. Вже все вирішено! Іду! Негайно! В одну хвилину!..— роздратовано скрикнула вона, зату-пала каблуками по підлозі, ніби ми з морем могли їй перешкодити.

— Дозвольте довідатися хоч причину?..— хвилювався я, хвостом бігаючи позаду неї, не помічаючи, що механічно теж почав скидати речі в рюкзак і валізку.

— Навіть не знаю, як пояснити!.. Це просто неможливо! Нічого! Ні слова! Я напишу!.. Йй-богу!..

Вона сміялася, а з очей лилися сльози, тремтіли уста... І щастя, і безмежна радість сяяли на ній, як за вікном — море під ранковим сонцем.

Незабаром ми вже мчали до вокзалу. Ось і перон. Під клект паровоза, гомін юрби, музику оркестру обережно проштовхую її до вагона, подаю валізку. Сам, тамуючи биття серця, стаю проти вікна купе. Незабаром у ньому показується чудова голівка. Мила Ася!.. Вона махає мені рожевою хусточкою, тулить троянди до уст, і те давнє добре глузування вкупі з ніжністю знову лучиться з її очей, коли дивиться на мене. Б'є перший дзвін... Схвилювано глянувши на годинник, Ася висовується з вікна, во-рушить устами.

— Що-о?— люто розштовхую людей, напружую слух.

— Не забудете?..— лине її голосочок.

— Ні-ко-ли!..— кричу з трагічним виразом обличчя.

Простягаємо через голови людей свої руки одне одному. Наші очі еднаються... Уста близько-близько... Наступає рішучий момент!..

— Я кохаю вас, Асю!..— хочу, нарешті, сказати виношені під серцем слова.

Але саме тоді, як я розмикаю рота, раптовий порив вітру приносить на перон шум моря! Шум такий голосний, такий всевладний, що весь буденний гармидер станції тоне в ньому, мов у прірві, а душа моя, попри волю мозку, наповнюється музикою краси й натхнення! Лише з допомогою очей догадуюсь, що свисток, притулений до уст чергового по станції, свистить машиністові від'їзд, що біла

хмарка над паровозом означає прощальний гудок. Здіймається шалений вітер! Поїзд повільно рушає... Кидаюся вперед!.. Голова моя п'яно кружляє... Напружую всі сили, прагнучи не відстати від купе... Вітер пориває землю з-під ніг, куйовдить чуприну, лопоче полами плаща, штовхає в груди назад, в той час як інших проводжаючих, — о, диво! — зовсім не займає! «Пусти!.. Вона не забрала мого кохання!..» — пручаюся, ремствую, не розуміючи, що робиться зі мною і навколо.

— Прощайте, Леоніде Вікторовичу!.. Ми ще зустрінемося! — ледве доноситься востаннє знайомий голос.

— Прощайте, Асю!.. Ми зустрінемося в синьому морі!.. — відгукуюсь я.

Свіжий вітер полоще вітрила... Міцна хвиля грає з білою чайкою... Солоняча вода заливає рота, змиває з платформи моє тіло й урочисто несе в розтоплений сонцем південь...

Таким дивним, неймовірним способом опиняюся знову в обіймах моря. Золотий штиль... Від східного до західного обрії безмежжя синьої води лягло на курс спокою та й пливе в прозору безвість. Яскраве полуденне сонце!.. Воно спустило з ясного неба десант променів, посадило в маленькі хвилячки-човники, напнуло над ними срібні вітрильця... Дивлячись з суші на цю міриадну флотилію, не вгадаєш, де сонця більше — у воді чи в небі?..

Стою на високій скелі. Місто з курортним галасом — за каменем, зліва, а тут мною керує пісенна тиша. Дивлюсь у прозору воду, де грають рибки. Думаю... Мов ранковий туман над лиманом, ніби вечірній рожевий привид, майнула перед очима Ася, зі своїм ладом життя, в який заваблювала й мене, не роздобувши того почуття, з якого так прагну зняти заслону... Все ж у серці зостався маленький спогад, в очах жевріє ласкаво-приємний образ, дивлячись на який крізь суху імлу над морем, всміхаюся, шепочу:

— Ася!.. Мила, наївна рибка!..

Йї образ чіткіш встає передо мною. Він іприємний, і одночасно незрозумілий трохи. Подумавши, заглибившись у нього, з більшою певністю дошіптую жартома ще кілька слів:

— Наївна рибка!.. Прожила деньок сяк-так, слава богу!..

На морі — штиль...

— Вам — лист...

Дякую. На конверті Асина рука. Розкриваю спокійно, знаючи: що б там не писалося, мені більш не зустрінися з Асею. Не займають душу люди, подібні до неї. Все ж цікаво, що написано. Хочеться довідатися причину наглого від'їзду. Починаю читати, і перші ж рядки заставляють брови високо полізти на лоба.

«...Даруйте мені, Леоніде Вікторовичу, я ніколи не працювала в ощадній касі. Я — геолог. А Микола, мій наречений, муляр першого розряду, — він кладе переважно багатоповерхові будинки. П'ять років тому ми познайомилися на бурхливій молодіжній вечоринці, серед юних, безпечних, відчайдушних, як самі, провели кілька годин разом, стискаючи одне одному гарячі руки, а на світанку роз'їхались, щоб потім, ось уже п'ять літ, шукати одне одного, літати в просторах неосяжної Батьківщини.

...Часто виходить смішно й досадно. Якщо Микола запрошує в Ленінград, де вірить, що попрацює півроку, я в цей час мчуся в тайгу, по бистрих сибірських ріках, а освоївшись серед ведмедів і алмазів, кличу його до Якутська. Він прилітає — на єдиний вихідний! — а мене, як на зло, невідкладні справи женуть у цей час в порт Находку... З таким успіхом ловила і я його... То в Братську, то на цілині, то в Кременчуці... І все без толку! Бо ж він і муляр, і хлопець — першого розряду! Для семирічки такі — що серце в грудях людини!..

...Зустрічаючи в колі друзів, з якими зводить праця, Новий рік, ми в різних кінцях країни підіймаємо келехи одне за одного, нишком даючи клятву: в цьому році — будь-що! — одружитись! Рік невмолимо біжить, кінчається, а обіцянка зостається порожньою, як і випитий келех.

...Раз ми таки зустрілися на маленькій станції, де на шалених швидкостях розминаються експреси. Уявляєте, що це було!.. Після бурі слів, вигуків, потиску рук, сміху ми сіли в привокзальному садку, щоб вручити — Микола мені, я — Миколі — свої дарунки. Ми відкрили свої валізки й зареготали на всі груди, побачивши, до чого вони схожі! Що там було? Алюмінієві фляги для води, мулярський і геологічний молоток, плащ-палатки, термоси, кирзові чоботи, найбільш необхідний одяг... Ми скорше виглядали солдатами в поході, ніж закоханими. Судить самі, чи можна було з тим трудовим начинням, тим приданим

іти до розкішного палацу загсу? І ми знову роз'їхались воювати на заході й на сході за майбутнє сімейне життя!..

...Повторюю: я не знаю, що таке на мові фінансовиків «дебет», «кредит», «сальдо», хоч і маю вищу освіту. Мені відоме лише слово «борг». Перед Миколою, рідним народом, людством! Хочу довічно повертати той борг! Це прекрасно!..

...Напередодні несподіваного від'їзду, я одержала від Миколи телеграму: «Чекаю в Лисівці дві доби». Не знаю, чого він зове, не знаю, на яких широтах ота Лисівка, що за об'єкт споруджує він там. Та хіба це має зараз якесь значення?.. Він мене жде! Значить, потрібна йому! Іду негайно!

...Пробачте за ці слова, добрий Леоніде Вікторовичу: ви безплідний піднебесний мрійник. Я помітила це, ледве познайомившись з вами, а коли ви назвали свою професію — поет, — переконалася остаточно.

...Не могу спокійно проходити попри таких людей! Бо з пелюшок аж до смерті буду землею! Тому пробачте, що нишком кепкувала над вами. Якби були інші обставини, я щипала б вас, заставляла б босими ногами місити гарячий пісок!.. Бо ви не бачите простої краси землі, лиш ту, що в мріях! Ви дерете голову вгору, хоч саме земля чорна живить вас щодня хлібом ситно!..

...Пам'ятаєте той вечір біля грота, коли море штормило? Ви дивилися на велетенські хвилі, що люто гримали в гранітний берег, ахали, блідли, сплескували в довгі, вузькі свої долоні й раз по раз захоплено вигукували: «Яка горда краса!.. Яка нескорена сила стихії!..» А мені — до лампочки ота краса, якщо з неї не можна викресати електричної іскри на користь людині! До лампочки!.. Даруйте цей вуличний вираз!

...Я часто помічала ваші зачаровані погляди на собі. Знайте: сонячна поезія, якою хочете дихати, не в моєму золотистому волоссю, а в руках, мозолистих, на які ви уникали дивитись. Микола такими буде дім, сотні домів для народу! А я своїми викопаю нафту, вугілля, руду, алмази для цієї хати!..

...Пишіть. Але не називайте мене «Асею». По-тургеневському виходить. Кличте «Анною», «Анкою», як у Фурманова! Анка, що поруч з Чапаєвим, за кулеметом волю мені здобувала, ближче до мого серця! Хочу бути такою!..

Пишіть!»

Я знову на сонячному березі, на піску. Ганнин лист досі дзвенить у вухах, змішуючись з шумом солоного вітру. Думаю про обох — про неї, про Миколу... Які красиві! Які бистролетні орлята!

А я? Що за телепень!..

Втім, дуже мені радісно від такої «поразки»!..

Тихо, велично, урочисто. Незабаром поїду з моря і я. Прийдуть на цей благословенний камінь інших двоє... Не мені, а тобі, море, бачити, як проведуть вони дні свої... Я ж прошу тільки одного. Не пусти в душу сірих буднів, з якими нудно жити на білому світі! Засій ество вічним прагненням світлих далей! Викреси бурю з серця — понесу її силу на користь людям!.. Де б не був, далеко чи близько, забрини-заграй у мені, у час вечоровий, Чорнее море!..

— Ой, море!..

...Довго лежу на піску, грудьми й обличчям до моря. Чайка креснула крилом, пропала... Сонце обняло тишу за стан, шепче кохання. Слухаю — не наслухаюсь... Хвилі плывуть на берег, з шелестом підповзають до моїх уст, вихоплюють ніжні слова й урочисто несуть їх — білих лебедів — у простір, колишучи злегка на собі то вліво, то вправо:

— Ой, море!.. Ой, море!..

ДОРОГА ДО ЛЮБОВІ

У валя-кузьминських лісах жовкне й спадає на воду м'який осінній лист.

Валя-Кузьмин — село, обступлене з усіх сторін лісом. На східному боці — озеро під горою. Озеро штучне, викопане руками чернівецької комсомолії, і влітку служить місту велетенською лазнею. Але зараз човни, кіоски, роздягальні, лавки, вектори й написи на них зeszли, людей поблизу не видно. Озеро зробилося мовчазним, сонливим. Довгими годинами можна ходити по низьких берегах, думати, записувати видумане або згадувати.

Сьогодні згадую.

Перед очима мого спомину — теж осінь. Тільки не листопадава, з хрустким морозцем, як тепер, а делеке надвечір'я жовтня. Горіла тоді земля під ногами. І в нас, і в німців: вибухи й пожежі обступали виднокруг цілодо-

бово. Згодом ми звикли до тих супутників війни, як до нальотів вітру у верхів'ях сосен.

«Ми»— це... То не так просто розказати. Впіймавши мотив прекрасного спогаду, я не можу стримати хвилювання. Пробачте!.. Почну з солодко-болючої прелюдії, влитої в арифметику. Двадцять два роки тому, в п'ятницю, сто двадцять громадян столиці нерівно вишикувалися у дворі будинку сімдесят три по Великій Житомирській вулиці. Врізної ми прийняли присягу, ще не відчуваючи (як згодом), які смертельні безповоротні слова вирікаємо. А коли смерклося, одержали у вікні ЦеКа зброю і рушили малолюдними вулицями, не в ногу йдучи, на фронтний гуркотливий захід.

Тепер стоїмо табором у сосновому лісі й ім'я нам — Другий Харківський партизанський загін. «Другий»!.. Отже, десь попереду крокує «Перший»!.. Нетерплячі, як і ми, бійці того загону не стали ждати, поки їх відмобілізують, посадовлять у вагони й почнуть нудно возити-штовхати по рейках то в глухі закутки, то на центральну магістраль. А спаялися у загін, встигли випередити нас і, мабуть, вже зіткнулися з ворогом. Що ж... «Другий»— теж звучить непогано! Згода!

Ми щойно вивантажилися з автомашин, які негайно зникли, й перебуваємо в атмосфері першого знайомства. «Ентомолог дослідного інституту Щибанський...»— протягує пальці всім, хто бажає їх узяти, високий, худорлявий. «Дуже приємно! Вольжак...»— пливе назустріч інша рука. «Товариство захисту тварин і рослин, Горченков». — «Пивоваров Степан Андрійович... Майстер булочних ізделій...»— чомусь ніяковіє Пивоваров. І додає: «Степан Андрійович...»— «Пробачте, ви, здається, наступили мені на ногу? Сеня... силуетник... Пробачте...»— витягує обстрижений художник ступицю з-під чийогось черевика. «А-а!.. О-о!..»— «Дозвольте, дозвольте!..»— відновлюється на боці давня дружба.

По блідих кабінетних обличчях, запобігливому допомаганню один одному, тонкому поводженню видно, що більшість майбутніх грізних месників, як потім назове нас народ,— делікатна столична інтелігенція. Наша стать? Чоловіки, жінки... юнаки, дівчата. Вік? Від п'ятнадцяти до шістдесяти. Національний склад? Повне представництво шістнадцяти республік. Останнє, зрозуміло, завжди народжується стихійно. Ось і всі рекомендації для початку.

Чи варимо ми на чарівному багатті романтики партизанську кашу? Ні. Трохию холодне консерви. Палити, співати теж заборонено. Поки розвідники обстежать місцевість, такий захід командування примушує постійно насторожуватися, хоч за півкілометра звідси, в балці, лише мирно пасуться чийсь дві корови. Ми поділилися на роти, взводи, відділення, стали автономними й ближчими один до одного. Ніщо не порушує створеної людьми й лісом тиші; вибухи відійшли на північний схід. Це може означати, що фронт уже перекотив через нас, чого ми й прагнемо, або — коротке затишшя перед новим наступом.

Партизанський день починається із сходом сонця. Помітити той чарівний мент з гущі дерев не вдається. Спочатку сприймаємо це спокійно, потім в душі починає рости легке роздратування. Ображає, що за лісом, на всю широчінь погляду, голубиться блакитне небо, пливе в повітрі біле павутиння, в струмках світиться осінньої прозорості кришталева вода. А ми впхнули себе в постійні сутінки й не можемо добути ні пісні з грудей, ні курива з кишені для розради. Ліс, що досі служив нам чарівним місцем майовок, грибних походів, ласкавих побачень, тривожить очі своєю таємничістю, дратує.

Поволі придибує інше лихо: нас засмоктує нудьга. Хтось ходить у розвідку, десь налагоджуються зв'язки з навколишніми селами (цим керує штаб), але головне ядро загону пасивно відсиджується на землі, тримаючи між зігнутими коліними непристріляні гвинтівки. З кожним новим днем у розбухлих від вологи тілах кам'яно твердне ненависть до ще не битих ворогів. Вона велика, гостра, як б сказав, трохи поетична, якщо зважити, що більшість партизанів — замріяна юнь. Та поки ми бездіяльні, ніхто не знає, як подіють на нього раптовий свист ворожої кулі, вигляд людської червоної крові, перший крок до власної смерті...

Тим часом харчові запаси загону жахливо зменшуються. Те, що ми одержали з продовольчих складів перед походом і що нам знесли скорботнооки селянки на марші, випаровується з зелених торбин, мов ранкові тумани довкола; як нема що робити, їсиш з досади за чотириох!.. Між тим, командування не робить зусиль для поповнення продуктів за рахунок сусідніх колгоспів. Знову ж це мотивується єдиним прагненням найретельніше законспіруватись.

На десятий день у нашому відділенні, розташованому

найближче до північного узлісся, сталася кумедно-смутна оказія. До нас забрела вівця. Вівця була стара, волохата й жирна. Як тільки вона наблизилася, по-мисливському кажучи, на відстань пострілу, найвищий серед усіх Сеня-силуетник обережно підвівся, злився з стовбуром, таємничо возвістив:

— Ідея!.. Друзі, гастрономічна ідея!..

Коли Сеня промовляє ці багатообіцяючі слова, його морковоподібне обличчя витягується ще більше, вилиці й щелепи випинаються різкіш. Стає ясно: художникова торба давно вже порожня, голодує він тихцем від усіх жорстоко.

Поки «гастрономічна ідея», підзбируючи зелені листки й мирно помекуючи, наближається, всі зачаровано дивляться на неї. Уявляється казна що!.. Її тонкі ноги, сита спина, надрізане вушко, навіть рудуваті кучерики вовни, обліплені сухими реп'яхами, магічно розливаються перед нашими широко розкритими ротами мисками гарячого супу, засмаженими в цибулі котлетами, биточками в підливці, над якими здійснюється й солодко паморочить голови смачна пара: надихаєшся — ситий!..

— Хто, товариші?.. — ковтнувши слину, питає командир відділення Щибанський, коли вівця підходить спокусливо близько й дурнувато-нахабними очима втуплюється в Степана Андрійовича — «майстра булочних іздєлій».

В командировім запитанні не вистачає одного слова. Негайно те суворе слово всі промовляють про себе, відчуваючи, що воно ріже, мов електричний ніж. Неприємно, чорт забирай!... Та-ак... Хто ж, товариші?..

Крадькома, наскільки дозволяє етика, обдивляюь нових друзів. Лежачи на животі, Горченков уважно читає книгу. Вольжак латає сорочку, час од часу кривлячись та смокчучи пальці: очевидно, орудував голкою не часто. Підліток Ваня спить. Ініціатор Сеня старанно чистить паличкою ніготь мізинця.

Степанові Андрійовичу, до якого вівця стоїть найближче, здається, що всі чекають відповіді на роковане «хто?» саме від нього. Він убого червоніє, жалібно зиркає на Щибанського й, знову опустивши очі додолу, як хлопчина, що провинився, розгублено шепоче:

— Знаєте... Таке діло... Пробачте!..

Затерпає мовчанка.

— Ви, Горченков?.. — оптимістично дивиться Щибанський на іншого бійця.

Зачувши своє прізвище, Горченков припиняє читання. Не відриваючи очей від книжки, довго не відповідає. Потім з подивом повільно цідить:

— Вам не здається, Несторе Спиридоновичу, що по відношенню до мене це... безтактно...

В його голосі скніє образа.

Всі раптом згадують, що товариш Горченков — єдиний серед нас представник добровільного товариства захисту тварин і рослин.

В цю хвилину Сеня-силуетник непомітно відділяється від стовбура, зрадливо пливе в ліс.

— Так...— з відчайною досадою дивиться Вольжак художникові вслід.— Так! І ні дідька більше!..

Мовчанка витягує пісні губи й стулює їх ще міцніш.

Вівця трохи жде, поки над нею вершиться суд семи голодних. Потім, тим же робом підзбираючи листки, плететься далі. Прощай, пахучий супе...

— Ах, життя!..— ніби виправдовуючи нас, поетично зітхає хтось по паузі. Ці слова мають зворотну дію: всі відчувають ще більшу порожнечу в шлунках.

Пригода з вівцею може б і не закріпилася в пам'яті: насувалися дуже грізні події. Та минув час, і ми зрозуміли, що маленька okazійка, туманний, здавалося б, жест, ніби ненароком посіяла у душах щось неприємне. Був то сумнів у чомусь? Підозріння? Легка тривога?.. Не поясню, не пригадую... Але стан той не зник, затверд і згодом окреслився приголомшуючим відкриттям:

— Як ми воювати будемо, в людей стріляти, якщо й вівці зарізати не зуміли?..

За добу до початку багатокілометрового походу відділення поповнилося восьмим бійцем, товаришкою Горошковою. Привів її замнач штабу, а звідки — зосталося не розгаданим і досі. Командир Щибанський, з властивою науковому працівникові чемністю, підвівся з землі, першим відрекомендувався дівчині, хоч це порушувало субординацію, простяг руку. Горошкова у відповідь дуже широко всміхнулася, так широко, що усмішка сліпучим сяйвом блиснула усім нам в очі і очам стало болісно-приємно, але простягнутої руки не потисла. Лише ніяково відмахнулася, ніби кажучи: «Навіщо ці церемонії?..»— і, вайлувано опускаючи на землю спочатку торбу, оперезану червоним хрестом, а потім і своє тіло, довірливо сповістила:

— Нюська... Різноробоча...

Звичайно, все відділення, з його інтелігентним характером взаємовідносин, не посміло б називати єдину представницю чарівного світу так, як вона сама себе відрекла. Але в тому, як вона підходила, усміхалася, промовляла перші слова, нарешті, як сідала — звалювалася на траву, було стільки простоти й своєрідності, що всі якось одразу переконалися: ця дівчина, дійсно, не Ада, не Света, а саме Нюська, і точно — «різноробоча».

Після півночі загін покидає насиджене місце й, очолений розвідниками, бере напрям на захід. Йдемо ярами, перелісками, повільно обмацуючи ногами то суху, то вологу землю. Обминаємо села, центральні дороги, мости, впоперек перерізаємо залізниці й, не зробивши жодного пострілу, прямуємо назустріч ворогові, добре усвідомлюючи, що з кожним новим кроком занурюємося в безодню вируючої довкола небезпеки й смерті. Ми вже одні. Ми знаємо, що власне життя залежить від нас самих та попереду крокуючого товариша.

Попереду мене йде Нюська.

Довгими годинами дивлюся на неї: більше нема на що — по боках сутінки ночі. Нюська приземкувата, товстувата, з малими затовченими працюючими руками. Їй приблизно двадцять-двадцять два роки. Щоб поспіти за цибатим Сенею, дівчина дріботить. За нею волочиться велика санітарна торба. На боці поскрипує кобура нагана. Як і всі, Нюська одягнена в коротку фуфайку, а єдину, колись білу, косинку пофарбувала, виконуючи наказ про маскування, якимось їдучо-зеленим медикаментом.

Отже, попереду — вона. У листопаді партизанських бойових днів зникне ця дівчина з моєї пам'яті, як і я з її. Ми, бійці Другого Харківського партизанського загону, не маємо жодної хвилини на власне, інтимне, бо підпорядковані єдиному — війні. Та поки бої попереду, мені приємно дивитися Нюсьці в спину, на кучерики чорного волосся, коли косинка спадає з голови на плечі, бачити в профіль куточки очей і обличчя, зарошене краплинами похідного поту, слухати, як на коротких спочинках дівчина спрагло шепоче:

— Де б тут водиці набрати?..

Випереджаючи довгорукого Сеню, але так, щоб ні він, ні інші товариші не подумали, ніби я занадто стараюся для Нюськи, намагаю свою баклажку. Ліниво-повільно буркочу:

— Напийся...

У воді Нюська завжди має качачу потребу, незалежно від того — сита вона чи голодна. Дивлюся крадькома, як вона п'є — коротко, малими ковтками, й відчуваю: цілющий холодок проникає і в моє пересохле горло. Схаменувшись, що дивлюся на Нюську надто довго, зиркаю скоса на хлопців. Здається, все в порядку... Не можуть же вони запідозрити в баклажці теплої несвіжої води народження кохання?..

На відпочинках, біля багаття, ведемо високі розмови про науку, музику, літературу, прагнучи забути за ними суворі обставини, в яких опинились. Згадуємо, зітхаємо... Нюська в подібні розмови не встрає. Помішуючи кулешу в казанку чи латаючи комусь сорочку, шанобливо позирає зрідка на оповідача, й вираз обличчя дівчини говорить: «Господи!.. Говорите другу годину, а я ні дідька не розумію!..» Ми відчуваємо це й ставимося до нашої подружки з дружною поблажливістю. Тільки «майстер булочних izdelij» Пивоваров, допомагаючи Нюсьці в її жіноцьким ділі, обмінюється думками про нас, виправдовує:

— Їм би зараз в школах преподавать... Не забувають своїх наук!.. А тут — війна... Синочки!..

Степанові Андрійовичу п'ятдесят вісім літ. Нам приємно, що найстарший у відділенні звертається до нас, в тому числі й до Нюськи, словом «синочок». Згадується домашнє тепло.

Нюська працелюбна. З її появою ми частіше їмо гаряче, бриємося, остерігаємося крутослів'я, що вже почало проникати в інші відділення. Нюська навчилася латати одяг навіть на марші. Отак бреде повільно й, зігнувши голову, орудує голкою. А я або Сеня несемо її сумку. Зате, коли випадає можливість короткого спочинку, дівчина солодко позіхає, озирається й зі словами: «Поспати б трохи...» — грудкою падає, де стояла, й засипає негайно, не встигнувши підмотити під голову навіть руку. Для сну їй потрібно десять-п'ятнадцять хвилин. Після цього дівчина рвучко зривається, пильно озирає наші обличчя, як ми на це реагуємо, і так, ніби вчинила щось негарне, каже:

— Ой, що ж я зробила?..

А ми сміємося.

Так, без сутічок з ворогом, йдемо вже три тижні, нагнітаючи в тілах щораз важчу втому. Залишалось дві ночі маршу до кінця походу — безмежних поліських лісів, як отє сталося між Нюською і мною.

Пізно ми зупинилися в якомусь переліску, щоб хоч годину спочити. Вибрали звивисту улоговину. Були настільки стомлені, що навіть не спробували розкласти багаття, погріти затеклі руки. З землисто-сірими обличчями, навантажені поверх людських можливостей, ми, мабуть, нагадували замордованих коней. Ми навіть не спромоглися розійтися на п'ять-шість кроків один від одного — так важко було зробити ці останні зусилля, а ледве зачули подих лісу, попадали на землю лавою, як ішли.

Таким чином я опинився поруч з Ньюською. Лежав горілиць, і поки очі не склепилися, дивився в небо. Задерев'янілому від втоми, байдуже було до всього на світі. І все ж убогий пейзаж нічного осіннього лісу проник в душу. Деревя вже спинили шумливий листвотанець, журливо стрімїли до висот оголеними вітами. Кружляючи в повітрі, осідали зрідка на одяг і зброю останні жовті, іржаві листочки. В темному небі густо грали зернисті зорі. Волога повільно остуджувала розгарячіле тіло. Моторошно, глуха тиша боляче давила на вуха. Вона в одну мить могла несподівано розірватися громом запеклого бою. Як зараз пам'ятаю: дивлячись у зоряне небо крізь рідке верховіття, милуватися яким мені, може, й не так багато залилося, з сумом згадав я кілька не зв'язаних між собою картин дитинства. То дощ крізь сонце в полі, а я під березою мокрий і босий. І береза мокра й боса: старе коріння вилізло з землі. То гул — враження від вперше в житті побаченого трактора. Долинула весільна музика, як Олену Гаврильцеву віддавали, — скрипка, кларнет, бубон... Все те — далеко, дороге — повільно снувалося павутинням сонливого оповідання. Очі склеплювалися, тіло втрачало чутливість. Я повернувся набік, щоб заснути, відкинув навідмаш ліву руку...

І раптом відчув, що рука, а саме великий і вказівний пальці діткнулися до чогось незвичайного. Від нього йшло ласкаве тепло, і не просто тепло, а якийсь винятково приємний струмінь; таке відчуваєш, коли після студеної лютої зими неждано подме опівдні перший весняний вітер з-за горба, потече по обмороженому обличчю, закучерявиться у волоссі. Струм проникав у пучки пальців і по них повільно переливався в серце. Мое ество стало чарівно оживати, звільнятися від кам'яної втоми й, скоряючись таємним, невідомим досі силам, відзивно потяглося назустріч чужому радісному теплу, тій весняній принаді.

Що то був за стан!.. Здивований несподіваною радістю в цих жорстоких партизанських умовах, я почав розплющувати очі. Робив це так тихо, так обережно, щоб не зашелестіли навіть вії... Ждав, що побачу втілену в реальний образ лісову казку... Або дуже чисту польову криницю, з якої визиратиме синє небо й кудлата пастушкова голова... Або ясний промінь з-за шат дерев, що пронизує затуманену зелену гущу, грає ледь помітними кольорами веселки... Або вдихну на повні груди луговий подошовий нектар... Ще не розплющивши остаточно очей, я став усміхатися чудовому невідомому, уста готували привітні слова... Так тривало дуже довго, а може, мені тільки здалося, що довго. Коли ж нарешті в зіниці проникла нічна лісова сутінь, я побачив, що ліва моя рука впала — обняла Нюську й, безсила від сну й втоми, зосталася непорушно лежати на місці, легенько притулившись пальцями — великим і вказівним — до того, чого не торкалася ще ніколи.

Якусь хвилину я заворожено дивився на свої пальці, не в змозі ворухнути ними, дихнути. Потім, через силу й так само обережно, почав відривати руку з двома затерплыми пучками від жаданого тепла, і робив це теж довго. А коли рука остаточно повернулася туди, звідки почала свій підсвідомий рух, я відчув, що густо почервонів.

Я каменів на правому боці, намагаючись вирівняти дихання. Ніжне почуття, набуте з заплющеними очима, стало повільно зникати, як висихає вода в ямці од копита, а сухий жар пік і ломав тіло. Здалося: я щойно вчинив злочин перед цією малознаймою дівчиною, перед усіма товаришами, щось відібрав у них. Знову міцно заплющившись, щоб більше не бачити нічого перед собою, я качався по землі у фізичному й духовному болю, налякано прислухаючись, чи не помітили мого стану сплячі поруч. Я ледве стримував ліву, поранену ніжним дотиком руку. А вона, німіючи від напруження, виривалася з неволі, линула вперед, і замерзлі пальці — великий і вказівний — прагнули торкнутися прекрасного ще раз... «Що це таке? Що робиться зі мною?..» — метався я у темряві. Ах, товариші, мені, як і Нюсці, теж було тоді двадцять чи двадцять два роки!..

Нарешті, мені вдалося схвати свавільну руку за виліг фуфайки, перевернутися і грудьми налягти на неї. Стало спокійніш, але тепер не було куди подіти обличчя. І я при-

пав ним до студеної колючої землі, повернув уліво й став дивитися на Ньюську.

Дівчина міцно спала. Неясний обрис її голови, закрученої незмінною, пофарбованою медикаментом косинкою, що була вже продерта в кількох місцях, ледве мрів на тлі безлистих дерев і темного неба. Недосяжні зорі спускали додолу золоті струмочки. Тиша диригувала випадковими звуками лісу: то скрипне старе дерево над яром, то зашепоче щось оддаля, а що — піди, дожени той шелест... Цілюще повітря лікувало розтривожені груди. Була ще якась цікава деталь нічного пейзажу осіннього лісу, та ніяк не згадаю яка — чи пісня лилася тужна, чи голоси далеко чулись... Забулося за стільки років... Жаль... Стигнув осінній холод, проникаючи в найвужчі щілини одягу, будив побратимів по зброї, не міг добудитись...

Забувся я пізно.

Потім визрів ранок.

Я, мабуть, спав дуже мало, і перше, що побачив, — веселу, в чверть неба, рожеву зорю. Невичерпні потоки світла лилися зі сходу на встелену жовтим листям вологу землю, стовбури, кущі, мої руки, одяг, гвинтівку. З темного неба перетворилося на свіжо-блакитне, дуже ясне. Ярок під ногами застелявся пливучий туман. І раптом майнув над безлистим верхів'ям, зронив додолу кілька лунких кличів блискучо-чорний ворон.

Поруч Ньюська розчісувала уламком гребеня волосся.

Ще не підвівшись повністю, згадав, що сталося вночі, глянув на неї.

Ні, це була не та нічна чарівниця, що розбудила в мені досі не співану пісню. Невиспана, втомлена Ньюська заплітала брудними пальцями косу, зрідка в'яло позіхала. Але ж то саме вона і ніяка інша допустила мене до ласкавої дівочої таємниці, відкрила невідоме в собі і в мені! Вдячний, я підвівся і, знаючи, що Ньюська любить, пішов до потоку. Незабаром стояв перед нею зворушений і щасливий:

— Доброго ранку, Ньюсю!.. Напийся!..

Простяг їй баклажку студеної паруючої води, мов чару вина.

— Здоров, здоров, якщо не жартуєш... Краще я вмюся нею... — просто відповіла дівчина.

Весь той ранок і день брів я позаду Ньюськи, наповнений повноголосим дзвоном. Яюсь особливо чітко бачилося навстрічне: порізані блискучими слідами коліс чорні по-

льові дороги, капличка на роздоріжжі, три берези з одного кореня. Недалеко одинокої хатини в підкові поля, обрамленого вологим лісом, здивався дід-поліщук, сухий, низенький, озутий в личаки й білі вовняні шкарпетки. Побачивши озброєних людей, мовчки крокуючих попри нього, дід скинув стару шапчину і, як іконам у церкві, низько вклоняючись кожному відділенню зокрема, з страшним подивом у мокрих очах, шепотів:

— Ох ти боже наш!.. Ох господочку!..

І більше нічого не міг сказати.

Мені стало ще веселіш. «Що — війна?.. — запально питався себе я. — Ось ідемо вже стільки днів, а ні одного німця, ні іншого чорта не зустріли! Та ми їх, гадів!.. Аби лиш надибати!.. Навколо рідна земля!.. Наші — на фронті й по тім боці. І батьки й матері там. Тільки ми — сто двадцять відчайдушних — крокуємо глибоким фашистським тилом, зневаживши смерть. І наші знають це, слідкують за нашим кроком, люблять нас!..» Такі думки сповнювали гордістю, хотілося героїки. В ті далекі двадцять літ і я сягав мріями вище неба...

Увечері командування вирішило поділити загін на невеличкі групи, щоб до пункту постійного отаборення, за сорок кілометрів звідси, проникати по черзі, з різних боків.

Ми, тобто вісім бійців, очолені ентомологом Щибанським, взяли курс на північний захід. Признаюся, сумно було відриватися від загону бодай на два дні. Відчуття було таке, ніби з тебе несподівано зірвали теплу свиту і в одній сорочці випхнули на мороз. Зробили кілометрів з десять. Раптом Сеня-силуетник спинився.

— Попереду постріли... — пошепки сповістив він.

Ми прислухались. Як не напружувалися, нічого не почули. Правда, згодом донеслося ледве вловиме валування псів. Але ця музика шляху супроводжувала нас, особливо ночами, від самого Києва. Пізніше, місяців через два-три, ми не звернемо на подібний Сенин сигнал жодної уваги: на те й війна, щоб довкола стріляли. Тепер стривожилися й, збившись у коло, почали обмірковувати становище.

Думки скоро розділилися. Вольжак радив обійти небезпечне місце, очевидно, то було село, з лівого боку, лісом; Сеня — переждати у куцах до ранку, роздивитися, як і що. Щибанський не згоджувався ні з першим, ні з другим: втрачав дорогоцінний час. З свого боку він запропонував зробити розвідку зараз, не гаючи жодної хвилини.

— А чи варто взагалі наближатися до того місця, де

стріляли? Давайте поміркуємо колективно. Може, не поспішаючи, знайдемо більш прийнятний варіант?..— став запалювати цигарку Горченков.

Скидалося на позачергові профспілкові збори. Нарешті Щибанський підвівся, зробив останні дві затяжки, затоптав недокурок носком черевика й сказав голосом, яким він читав лекції в інституті:

— Зупинимося, шановні товариші, на третій комбінації. Один з нас розвідає дорогу за три-чотири кілометри й вернеться. Решта буде на сторожі... Потім порадимося, як іти далі...

І тим же голосом, з тим же виразом обличчя, які були в нього, коли пропонував зарізати заблудлу вівцю, спитав:

— Хто, товариші?..

Вольжак мав свій «варіант», тому закономірним здалося, що йти не йому. Це ж стосувалося силуетника Сені й Горченкова. Щибанський ковзнув очима по мені — ех, зелень!..— потім по Пивоварову — ех, старість!..— і знову звернувся до перших:

— Ніхто не бажає, друзі?

...Товаришу Щибанський, ентомоложе Київського науково-дослідного інституту! З порога мирного нинішнього дня бачу в затуманеній далині партизанського переліску ваше розгублене покашлювання в білий кістлявий кулак, пересмикування окулярів на носі. Ви почекали ще трохи, ніяково переступили з ноги на ногу й, глибоко схвильовані тим, що ніхто не зголошується, гадаючи, що вам, як командирові відділення, треба показати приклад, бо вся відповідальність лежить тільки на вас, глухо сповістили:

— В такому разі я піду сам... Дождівайте...

Без додаткових пояснень Щибанський міцно стиснув губи, круто, на дев'яносто градусів, ніби на маршовому плацу, повернувся. І рушив полем просто на північний захід.

Запала тривала мовчанка. Раптом Нюська, що вже встигла лягти й заплющити очі, аби подрімати своїх десять солодких хвилин, завовтузилася, підвелася й, глянувши Щибанському вслід, тихо скрикнула:

— Куди ж ти, миленький?.. Куди самий, короткозорий!..

Росіянка Нюська до всіх зверталася на «ти», а слово «миленький» вилущувалося щомиті з міцних її зубів, як лушпайки соняшникового насіння на прогулянці.

І поки ми спромоглися якось пореагувати на це, у відділенні залишилися шестеро.

Пригадую, сиділи в ярку, перекидалися зрідка незначними словами, а більше мовчали. Нас не дуже стурбувало, що саме командир і єдина у відділенні жінка пішли в першу розвідку, назустріч пострілам. Чому? Мабуть тому, що війна ще й досі не підійшла до нас впритул, не вхопила залізними руками кожного за серце. Саме в цей час — підозріваю — і стала зростати в нашому колі найстрашніша хвороба війни. Але тоді ми ще не усвідомлювали цього.

А на світанку Щибанський приніс Нюську.

Він ніс її з півдня, хоч ми дожидали їхнього повернення з північного заходу, звідти, куди вони пішли. Окуляри Щибанський, очевидно, загубив, і тепер, болісно мружачи очі з слідами обідків на вилицях і перенісці, підсліпувато натикався чолом на галуззя. Нюська бесило повисла в Щибанського на плечі. Коли ми помітили, що він повертається, то спершу побачили ентомологіві руки, які притримували дівчину нижче колін, потім Нюсьчині ноги в стареньких сірих панчохах і скручені в шнурки підв'язки. Її руки й голова були за спиною Щибанського, і ми всі шестеро, рвучко зірвавшись з місць, не кинулися до задиханого командира допомогти йому, а чомусь забігли ззаду, щоб побачити Нюсьчине обличчя.

— Жива? — скрикнув Вольжак.

— Мертва... — видихнув повітря Щибанський.

...Нюська лежала на землі навznak, з заплющеними очима. Ми часто бачили її такою. Тільки велика блідість обличчя не повертала повністю знайомого образу нашої дівчини. Найстарший за віком у відділенні Пивоваров став навколішки. Нагледівши невеличку дірочку у фуфайці, швидко розстебнув її, потім — блузку. І, чимось вражений, раптом затрясся в німому батьківському-уриданні — згорблена спина і сива, схилена над убитою голова здригалися. Усі почали підступати до них. Зробив крок і я й побачив на оголених грудях те місце, куди фашист уцілів. Скоріше душею, ніж широко розкритими від жаху очима, я упізнав його, хоч і зроду не бачив.

То була чародійна грудочка, до якої я ненароком діткнувся уночі стомленою рукою...

То було навіки позбавлене материнства ніжне жіноче лоно...

Рожево-синя цяточка вказувала, куди увірвалася в серце Нюськи смерть.

— Куля наверх не вийшла... — тихо повідомив хтось по паузі.

Я відступив два кроки назад і навшпіньяках побрів пріч.

Коли повернувся, Сеня-силуетник з Вольжаком закінчували копати могилу. Мертва лежала на тому ж місці, тепер з головою покрита плащем Щибанського. Вражені несподіваним — чи ж несподіваним? — горем, ми забули про небезпеку, що підстерігала нас за кожним кушем, навіть не виставили вартового. Дошок на труну поблизу не знайшлося: яму вистелили дрібним гіллям. Страшно було бачити, як Горченков і Пивоваров опускали Ньюську в чорну безодню, тримаючи за ноги й під пахви, як весь час завалювалася назад її голова, покрита пофарбованою в медикамент косинкою. Коли настала пора засипати, Сеня-силуетник, дуже блідий і кволий (він хворів серцем), ступнув до краю ями, глянув туди, сплеснув у довгі, худі долоні:

— Отак землею одразу на очі?..

І заплакав уголос, істерично, по-дитячому присідаючи.

— Йй, синочку, все одно... Йй вже все одно, синочку... — буркотів вим'ятий хвилюванням Пивоваров. Однак відійшов до кущів, нагріб оберемок і покрив біле обличчя і все тіло дівчини вологим, теж мертвим листям.

...Я розмелював ґрунт в руках, щоб він був пухкий, не так важко давив на груди, щоб до її легенів доходило свіже лісове повітря. А Вольжак вимагав:

— Тугіше обтискайте брилами. Притоптуйте. Забрере звір уночі, виріе...

Незабаром ніжна біла айстра, що минулої ночі принесла мені стільки нових незнаних почуттів, навіки сховалася в горбку потривоженої цілини, так і не розквітнувши.

Товариші... Через багато стеклих літ мені й тепер тяжко згадувати, як ножами яму копали, як сипалося, кружляючи, осінні листя на Ньюську. Але я змушений наводити ці страшні деталі, бо саме тоді і, як мені здається, саме через них почало йти до нас ще не усвідомлене нами те велике й грізне, що потім зробило з нас справжніх солдатів.

Поховавши Ньюську, відійшли вбік перекурити за її добру пам'ять. Було близько полудня. Тишіло. Жодною гілкою не ворухився обкрадений осінню вологий ліс. Сонце висіло на туманах. Вперше за короткий похід серце здавила нудьга. Не пам'ятаю, здається, Сеня-силуетник гірко промовив:

— Прокляті вбивці!..

— Хто?.. — несподівано для самого себе запитав я.

Мені не відповіли, і так було ясно. А думки пішли далі,

вперлися, мов у стіну, в тяжкий висновок: не німець згубив Нюську, а ми...

Велика втома лягла на плечі. Поки я докопувався в собі підтвердження страшного здогаду, товариші тихо радилися, в якому напрямі йти далі. Ніби крізь сон чув я, як за пропозицією того ж Щибанського знову почали народжуватися «ходи» й «варіанти», ніби перед нами не війна, а шахова дошка. І Горченков з сумнівом знову сказав:

— А чи варто робити так, як радить товариш?.. Ризикувати...

Договорити речення він не встиг. Не відчуваючи тіла, я зірвався на ноги. Впритул підскочив до нього, крикнув на весь ліс:

— Послухайте!.. Я в морду вам дам!

В моїх очах, очевидно, стояли сльози відчаю.

Замість образитися чи обуритись, Горченков зникнув, відступився на крок, налякано тихо спитав:

— За що?.. Вадиме?

По його обличчю металися розгубленість і безвихідь.

Хвилину всі вражено мовчали. Нас приголомшила трагедія, яку ми довго й старанно маскували самі перед собою покривалом зовнішньої чемності й взаємоповаги, трагедія інтелігентних боягузів. Так! Саме тому, що ми були підлі боягузи, загинула Нюська! Її смерть жорстоко зірвала те гидотне покривало, й ми стали схожі на голих мишенят, щойно розкритих під снопом рукою суворого володаря часу — війни.

Потім усі гаряче заговорили, замахали руками, забувши, в яких обставинах перебуваємо. В хаотичному гармидері поступово прорізався єдиний мотив: усі докоряли один одному, вимагали чогось від самих себе. Таке спостерігаєш у вулику, коли з нього втікає матка.

«Майстер булочних іздєлій» Степан Андрійович Пивоваров у сварку не встрявав. Він мовчки переводив очі з одного промовця на іншого, й знати було, що хвилювався. Хвилини через п'ять, коли наш ярмарок зробився цілком беззмістовним, Пивоваров, очевидно, відважився, підійшов до Щибанського. Став перед ним струнко, взяв під козирок. Тихо, з великою пошаною до того, до кого звертався, сказав:

— Товаришу Щибанський! Становіться в строй...

Це здалося смішним, хоч нам було не до веселощів, і Горченков досадливо буркнув, закурюючи ще раз:

— Що це за музкомедія?..

Ляскотливим громом ахнув постріл. Ще одна несподівана смерть з моторошним свистом шугонула попри нас і вухо Горченкова й зловісно зникла в лісі. Блідий від гніву Пивоваров, не опускаючи нагана, знову намацував тремтячим пальцем гашетку. Дрижали розчепірені пальці й у Горченкова.

— Тут тобі не музкомедія, а війна, гад! Становись поруч з Щибанським! Становись! Штрейкбрехер!..

Звідки взялося у Пивоварова в цю вирішальну хвилину таке слово, він і сам не міг потім пояснити. Дивлячись у голодне дуло чорного нагана, всі вишикувалися перед Пивоваровим без додаткових запрошень за якихось чотири секунди.

Гарячково переводячи очі з одного на другого, Степан Андрійович опустив руку, знову став струнко і, немов священнодійствующи, наче читаючи «отче наш» у далекому дитинстві, заговорив:

— Товариші! Проти вашої освіти я чоловік малий... Конешно, невдобно... Моя професія на війні теж ніщо...— Пивоваров сховав зброю, з ледве помітним сумом простяг нам дві порепані долоні, ніби тримаючи в них білу булочку. Піт ніяковості густо зросив його чоло.— Але я був помначпрода батальйону зв'язку на Халхін-Голі!..— з надією підвищив він голос.— А у фінську я служив кухарем 132-го стрілецького полку!.. Ви ж, крім малокаліберної у тирі по лінії Тсоавіахіму, ні з чого в своєму житті ще не стріляли. Не ваша вина в тім, мирні радянські люди... Тому, враховуючи обстановку, я беру по уставу командування на себе і проведу відділення до загону! Поки німці не подавили нас, як замерзлих мух...— додав він гірко.— А хто не виконуватиме мого наказу, того, таку його мать, до стенки!— несподівано заgrimів Пивоваров, задихаючись від хвилювання.

В запалі промови старий не передбачив, що поблизу, як і на багато кілометрів довкола, не було потрібної йому каральної «стенки».

І, не даючи нам отямитися, заплющивши від напруження очі, на все хрипке горло ревноу:

— Відділення! Слухай мою команду! Напрево рівняйся! Смирно! Напре-во! Пішли...

По-молодецькому, навшпиньках, забіг наперед, очолив загіг. Може, він бачив у цю хвилину свою молодість, може, уявляв себе поруч сивовусого, обстріляного полковника там, на піщаному Халхін-Голі?

...У валя-кузьминських лісах жовтіє і сиплеться в сонне озеро останній лист. Крізь журну й чарівну пелену дивлюся у воду, мов у минулі дні. Бачу на лісовій стежині наші партизанські походи, пізнаю ледь зримі обличчя бойових товаришів... Здрастуйте, живі й мертві! Сядемо колом на замерзлу землю, пустимо димком єдину цигарку з руки в руку, як на Поліссі, бувало. Згадаємо... Пам'ятаєте, Сеня, як ви метнули дві гранати у вікно німецького штабу в Біланівці, потім зайшли в четверту від пожежі хату, де ще світилося, назвалися хто ви, скинули верхню сорочку, аби надати собі вигляду домашності, й сіли зі всіма до вечері? А коли через кілька хвилин у кімнату влетів розлючено-наляканий німець, ви з крижаним спокоєм на обличчі, від якого господарі хати закаменіли, гостинно простягли німцеві твердою рукою печену картоплю... А ви, «оберштурмфюрер» Вольжак з «єфрейтором» Щибанським, що — два на весь ліс! — випустили з вагонів шістьсот українських невільників!.. Зухвальці!.. Начальник ешелону почав протестувати, а ви гидливо обурилися, що він, арійський пруссак, розмовляє з вами якимось смердючим жаргоном. І тут же стали прискіпливо навчати його правильних наголосів у чистій німецькій мові. А смерть ваша стояла поруч, на брестському шосе... Ті два мундири ви потім хотіли зберегти для внуків. Але Горченков образився і, коли ви обидва спали, відніс не страшні вже шкури оберя й його хлопа в Березовицю, розшукав старосту й під загрозою смерті примусив того почепити мундири на городі на страх горобцям і воронам й не знімати три дні. І староста, гадина, виконав наказ, бо боявся смерті.

Було, було!.. І я воював: стріляв здаля і зблизька, колов ножем, розбивав голови прикладом, а німці робили те саме зі мною. Моя душа, як і мої руки, перестала відчувати мороз і спеку, задерев'яніла. В божевільному хаосі пожеж і гуркоту гармат, шквалів «ур-а!», зойків і прокльонів, смертей ворогів і друзів не сприймалося, що я знову буду здатний плакати, сміятися, любити... Коли уявляв кінець війни, здавалося — її потворні видовища, мов отруйні гади, не відступляться від душі ніколи.

Однак розвіялося димами, щезло. На те я і людина, щоб життя перемігало в мені. Не пригадую, як саме зробив перший постріл, як — останній... Але та студена лісова ніч, і Нюська, і неумисний мій дотик замерзлимися пальцями — великим і вказівним — до чудодійного джерела не

забулись. Чи слухаю, як грає весняний струмок по дрібному камінні, під сліпучим сонцем, чи шелестить майський лист на деревах, чи бачу поле червоних тріпотливих маків або голублю очима веселку в небі після раптового дощу, завжди відчуваю на пучках дивне тепло, воно ласкаво вливається в загальну гармонію природи й серця. Для мене то найкращий спогад війни, моєї буремної юності!.. Бо в ньому — не смерть, а життя, материнство... Ах, Нюся, Нюся!.. З того часу, як побачив її і поховав її, я не знаю імені дорожчого, дівочого образу милішого... Дивна річ! І до мене прийшла згодом ласкава пора: наречена, дружина, діти... Я люблю їх... Та коли спогад приведе до озера у Валя-Кузьміні, тускніють сьогоднішні фарби, все виглядає звичайним, життєвським... Тільки вона стрімко рвонеться раптом угору перед очима, стане в уяві, величана, на недосяжному постаменті вічної пам'яті, тільки та зоряна ніч і моє гірко опалене першим коханням юне і старе вже серце!

Я далі йду в своїх роздумах і питаюся вас, товаришу Пивоваров, і вас, брате Вольжак, єдині мої, що лишилися живими у сьомому відділенні Другого Харківського партизанського загону. Коли ми втрюх на Совому яру косили з кулеметів німецький каральний загін, що то було — ненависть? Ні, друзі!.. Заглибтесь у свої душі й переконайтесь. Насамперед то була любов! Тепер, по багатьох літах, мені цілком ясно: саме через смерть нашої Нюсі прийшли ми до звитяги! І все, що робили потім, — вивірте в собі! — адже все це було для неї!

Втім, дівчина, матір чи Батьківщина... Хіба вони не схожі, як сестри прекрасні, одна на одну?

Вечоріє... Пора додому. Озеро вже заснуло. Листя в лісі стає менше. Як і років у моєму віці... Не знаю, покличе Нюся ще раз до бою за її честь, за волю, чи не покличе, — я, товариші, завжди готовий. Народжене в першому році Жовтня моє покоління стільки пізнало в короткому своєму житті — іншим на століття стане! Одне кажу: того, що минуло, мені вже ніколи заново не відчутти, не пережити. Та маю єдине бажання. Якщо дійсно трапиться так, що на війну — останню війну на землі — піде мій син, мій онук або син онука, хай вони стануть на мою заповітну партизанську тропу, мужньо пройдуть моєю колишньою дорогою любові!

Закликатиму їх: пізнайте більше!

В цьому житті!

Якщо тепер спокійно оглянути й виважити минулі події, то це вікно зіграло першу скрипку. Воно дійсно було вузьке, з подвійними, зашкеленими з обох боків рамами, мало квартиру й невеличку щілинку зісподу: крізь неї вітер задував з вулиці руду пилюку.

Втім, не з цієї пилюки треба починати. Ми одержали квартиру в новому будинку й саме тепер, коли я оповідаю, вставляємо ключа в двері, щоб їх одімкнути. Ключ двічі хруснув, замок відповів чіткішим «цок-цок», двері без скрипу відхилилися, й дружина з урочисто-радісним ссявом на обличчі, ніби їй мали піднести хліб-сіль гостинний, переступила поріг. Я увійшов за нею.

Сутінний коридорець увів нас до першої кімнати, що правила за вітальню, двері з цієї запросили в другу, а потім, знову повернувшись до першої, ми попали в третю кімнату. Саме тут і було те єдине вузьке вікно з двох половинок, очима на південь, про яке піде мова далі.

За вікном виднілося кілька дерев.

Подихавши застояними пахощами фарб і лаку, ми, на решті, зупинилися в центрі й почали роздивлятися. Все було нове, з голочки. Голубіли стіни, жовтів свіжовиструганий паркет. Липли до пальців не просохлі ще рами вікон. Сліпучо-біла ванна, вповен налита зеленястою водою, манила в обійми освіжаючого холоду. На кухні стріляв під подошвами черевиків невтертий ліноліум. Приємно схвилювавшись баченим, дружина промовила:

— Петре?

— Чого?

— Боже, як тихо!..

Справді, найбільше вразила нас тутешня тиша. Досі ми мешкали в центрі міста, поруч з базаром, де гвалт свиней, курей і перекупок, замішаний на гуркоті машин і фір, бряжчав шибками вікон безперервно від п'ятої години ранку до смерку, наповняючи хату смородом і пилом, а голову — тупою біллю. Тепер просторе мовчання плавало по всіх трьох кімнатах, і, купаючись в ньому, ми відчували те, що й у спеку, під вечір, на хвилях моря. Потім стали міркувати, як назавтра найзручніше розставити речі. Роблячи це, зрозуміло, ходили навшпиньках, розмовляли більше очима й жестами, щоб не збудити володарку господи — тишу.

Довго ми насолоджувалися майбутнім хатнім райком.

Як добре смерклося, одногосно ухвалили: на стару квартиру не вертатися, а заночувати тут. Послалися просто на підлозі, один плащ — за протиню, другий — за ковдру. Боки муляло. Але ми були щасливі.

— Боже, як тут тихо!..— прислухаючись, ще раз промовила дружина, й після її слів ми не почули протягом всієї ночі жодного звуку. Лише близько третьої години прогуркотіла автомашина чи підвода, не розібрали.

На світанку я прокинувся від розміреного гупання якимось предметом у стіну чи об землю. В дрімотливому забутті розтираючи затерплі боки, почвалав до вузького вікна з'ясувати причину шуму. І отетерів.

— Вони... рубають дерева!..— крикнув я до дружини.

Ганна зірвалася з підлоги й теж припала чолом і носом до шибки.

Надворі два здорових дроворуби в брезентових спецах нищили єдину в рудих стосах триповерхових будинків зелень — мізерний садок. Замахувалися блискучими сокирами, кидали їх на беззахисні тіла яблунь, обсипаючи себе дощем трісок і троті.

Ледве вскочивши голобіски¹ в черевики, я стрімголов полетів східцями з третього поверху до низу, бліднучи від обурення і страху.

— Що ви робите? Спиніться!— заволав я щосили й, добігши до них, схопив ближчого за плече.

Дроворуби продовжували яро махати сокирами.

— Розбійники! Браконьери! Не смійте!..— лютував я, бачачи, що це так помагає, як голодному танець.

Нарешті здоровань, у плече якого я уп'явся гострими пальцями, повільно підвівся, змахнув піт з лоба. Мимохідь глянувши в мій бік, потім на верхів'я дерева, непротертим басом застеріг:

— Відчаліть, батя. Може повернути...

Випроставшись на весь зріст, він зробився такий високий, що моя рука відірвалася від його рамена й опала додолу.

Услід за цим впала на землю, з тріском обламуючи гілля, підрубана браконьєром яблуня.

Другий розбійник, очевидно, більш охочий до розмов, наблизився до нас, легко плеснув мене широкою долонею по спині. З веселим зухвальством підморгнув:

— Стройка, батя!..

¹ На босу ногу.

Так вибухнула катастрофа. Того ж дня, під вечір, дуже потрібна нашим виснаженим нервам тиша без паспорта виписалася з будинку й округи. На її житлову площу вселився гуркіт машин. Їх осідляли люди — сірі, невиразні у своїм робочім одязі, одноманітні з облич, теж сірих від пилюки й вітру.

Першим приходив машиніст, він запускав движок. Движок чохкав, чмихав і, пам'ятаючи, скільки вчора довелося попрацювати, безперервно трясучись дебелим тілом, не хотів заводитись. Машиніст, спокійний, як бог (котрого ніхто не бачив, тому й не заперечить проти такого порівняння), з тим же кам'яним виразом обличчя, що й у інших робітників, обходив машину кілька разів. Щось обмацував, щось оглядав. Згинався і знову випростувався. Було зрозуміло: він шукає, як випустити движкову силу, яку той поночі старанно заховав, щоб людина не могла скористатись.

Нарешті машиніст в останнє рішуче клацав потрібною деталлю. Енергія металу чудодійно оживала й, досі німа й скута, починала трясти двигуном, розсипати довкола гучне татакання.

Тим часом на будову йшли робітники. Виринали з ранкового туману по два, по три, рідше поодиноці. Готуючись до праці, лунко перегукувались — жартували або сперечалися, темною була здебільшого їхня будівельна справа. Коли ж починав рокотати движок, виповняючи округу настроєм великого ентузіазму (я полюбляв цю фразу в газеті!), робітники вмовкали остаточно.

Гарячково зірвавшись з ліжка, я негайно вступав з ними у нерівний бій. Мав непорушне правило: писати зранку, за будь-яких умов. Болісно морщачи перенісся від незвичного галасу, робив фізичну зарядку, вмивався. Розтирав шорстким рушником жилаве тіло, влізав у просторі штани. Рішуче сідав до робочого столу.

На моєму залісілому чолі тлів вираз глибокої мислі.

Муки починалися після першого вмочання пера в чорнило. В голову не плило ніщо, крім надвірного шуму. Заплющував очі. Намагався уявити поле, звідки вчора повернувся, чорну верету зябу, ласкаві осінні хмари, мандрівне павутиння, низьке сонце в золотистому небі... А скрізь, знаєте, така мелодійна ти...

Хотів сказати — «тиша-тишенна...» Але як почувеш її, коли звідусіль у вуха рветься безуगавний рев машини.

Не знаю, чи страждав тяжче Орфей у пеклі. А я страж-

дав!.. Безплідно промучившись годину-дві за столом, не можучи зосередитись, я стрімко зривався на ноги, розкуйовджений, нервовий, починав бігати по кімнатах. Я кляв у три бога й три чорта всіх, хто влхнув мене в цей галасливий будинок! Кербудові слав у печінки сто кольок, голові міськради — тисячу! Правда, наслати холеру на нього не відважувався з обачливості надто високого рангу.

Мої довжелезні пантофлі, гучно ляскаючи та раз по раз оголюючи рожеві п'яти, ледве встигали за мною.

На цьому, власне, й кінчався «творчий процес». Захопившись, я так глибоко поринав у мстиву клятьбу, що не помічав, як за вузьким вікном, у гуркоті будови, марно минає золотий ранок. Папір, старанно заготовлений вчора для мистецьких слів, зостався чистим.

Треба було щось робити. Але що? Виїхати в село? Адже повинен дати газеті порцію рядків, а сім'ї — зарплату. Достроково попроситися у відпустку? Теж безглуздо...

В тому гвалті минуло два тижні, а я ніяк не міг повернутися до звичайного стану, чи він не вертався до мене. Раз, як я вже пробіг по хаті кілометрів з десять, дружина, задумливо дивлячись у вікно, промовила стиха:

— Знаєш... вони — майстри...

Вона стояла спиною до мене, притулившись головою до стіни; я не міг бачити, як виглядало в цю мить її обличчя. Це трохи образило мене. Прикинувся, що не розчув за творчим напруженням і продовжував марширувати.

А може, мене покоробили її слова?

Згодом, коли Ганна поїхала на роботу, я спробував розібратися в її репліці, в тоні, яким вона була кинута, в усій позі дружини. До певного висновку не дійшов.

Тижнем пізніш, заглянувши до кабінету з якоїсь потреби, Ганна знову зронила:

— Сьогодні, здається, закінчать перший поверх...

Вона сказала це мимохідь, між іншим, але того було достатньо, щоб я забув, на чім зупинився. Кинув олівець на папір. Зірвався з стільця. Догнав її, схопив за плечі, різко обернув до себе й крикнув:

— Хто закінчить? Що? Який поверх?

— Перший поверх... Так гарно виходить. Пробач...

І пішла на кухню — покірна, слухняна й уважна до мене, не відчуваючи, що тими лагідними словами опекла мене, мов окропом.

— Знаєш!.. Вони своїм галасом скоро заженуть мене в могилу сиру! — з жалем крикнув я навздогін їй.

Ганна не відповіла.

Нарешті я збагнув, чому сердився і кипів: в них робота спорилася, в мене — летіла шкереберть! Забіг до кабінету, зачинився, підсвідомо відчуваючи, що тепер мені заважає не лише безперервний гул, а й дружина. Став гаряче перечитувати написане вчора: «Жодної хвилини на сторонні речі!.. Всю увагу на роботу!»— пристрасно наказував сам собі. Але незабаром я знову стояв серед їдальні, прислухаючись до надвірного шуму, думаючи над словами Ганни.

Заклопотаний невдачами, я рідко дивився на те, що робилося на будівництві, більше з роздратуванням слухав його шум. Я височів на третьому поверсі, майстри зі своєю цеглою сіріли у сутінках долу. Нащо потрібен був мені той діл, коли перед очима слалася мрійна височінь неба! Однак, коли з груддя, з безладдя сформувалися й почали повільно рости вгору чіткі лінії, я зловив себе на тому, що став машинально підходити час од часу до вузького вікна і, як мені здалося, бездумно дивитися вниз.

Бездумно? Гм!.. Справедливості ради — це було не зовсім так. Хотілося мислити про те, чого вимагала робота. А думки, мов краплі дощу з даху, падали вниз, де ходив сюди-туди по колії кран та ловко клалися в чепурні стоси червонясті прямокутники цегли, поволі витискаючи з моєї уяви образи пахучого поля.

Відтуманила осінь. Я старанно обліпив рами вікон папером. І те, вузьке, теж. Випав сніг, натис перший мороз. Робота на будівництві продовжувалася, хоч, безумовно, їм стало важче. Я трохи затерп, трохи звик до гомону за вікном. Писав буденні дрібниці. Однак створити щось значиміше не спромігся.

Дуже студеного дня, коли гамір за вузьким вікном трохи вщух, що означало обідню перерву, хтось обережно постукав у двері нашої квартири, й, коли Ганна відчинила, на порозі показала постать того другого здоров'я, що колись рубав дерева, — замерзлого, запорошеного цегельним борошном. З порога вітально кивнувши головою, він ступнув крок уперед.

— Здоровенькі були! Чи не можна попросити горнятко окропу для робочого класу?

Вийняв з-за спини солдатський котелок, пояснив:

— Два рази розкладали вогонь: гасне! Вітер — спасу нема!

Запрошений Ганною до кухні, він пройшов туди, одер-

жав чай і зник, залишивши на нашому килимі брудні сірі плями від розтопаних капців.

— Фу-ти, ну-ти!.. Медвідь!— буркнув я, затираючи вінником білясті сліди.

— Ведмідь, Петре...— поправила мене Ганна. І знову здалося: разом з словами вона понесла на кухню й лукаву усмішку.

Схоже було на змову. Щось незриме, невідчутне пролягло між дружиною й майстрами, з'єдналося, як два кінці будівничого кабелю, й повільно виступило проти мене.

Минув час, надворі різко потеплішало, війнув південний вітер, сніг почорнів. Вже не перший, а той, другий, з'явився на дверях — розстебнутий, запотілий, весело змружив повні сонця очі, а сонця було досхочу навколо, попросив:

— Чи не можна водиці студеної? Сьогодні всі градуси на плюсах! А ми — на блоках! Сорочка від темпу не висихає на плечах!

Потім я не раз бачив тих дроворубів на кухні, в товаристві Ганни: передавали з рук в руки солдатський котелок, усміхалися, неголосно гомонили, оберігаючи потрібну мені тишу.

Гм, гм!.. Здається, я виступав перед Ганною і ними в ролі творчого телепня. Тому щиро зрадив, коли редактор послав мене в тривале відрядження.

То був приємний, здавна проторований мною шлях. Колгоспний візок повільно котився нерівною дорогою по польовій глушині. Обіч слалися добре оброблені поля, очі тонули в безмежній блакиті неба, груди вдихали цілюще повітря, особливо гостро відчутне й приємне після довгого перебування в тісному, задимленому місті. Найсолодшою ж була, звичайно, тиша, якої не вистачало вдома. А поруч діяли прославлені герої моїх газетних творінь — трактористи, ланкові, агрономи. За ними щільними лавами сунули пуди, центнери, тонни щедрого врожаю... Так писав учора, так є і сьогодні: проторовано, просто, спокійно.

Минула перша година моєї подорожі, друга... На повороті до яру, прислухаючись до навколишніх звуків й, очевидно, до себе, я розрізнив, що поруч з гомоном степу у вуха ледь-ледь вливається чужорідний звук. Що то було?.. Не знаю... Довго напружувався, прислухаючись, розгадуючи, але так і не збагнув, у чім річ!

Мрії в золотому сьайві мерехтливій поля на виднокрузі. Сонце світило особливо урочисто. Шелестіли листям дерева з боку дороги. По чорній ріллі брів оддала трактор.

«Як там удома?..» — подумав я, коли візок, вибравшись нагору, знову ритмічно заторохтів по твердому. І раптом услід за цим, по давній асоціації, в гул коліс, в ту тишу що витала обабіч, і в свідомість влилися інші звуки й слова. «Тар-тар-тар!..» — говорили колеса. «Майна!..» — весело гукав хтось... «Тар-тар-тар!..» — твердив віз далі. «Вір-ра!..» — негайно відповідав голос.

«Майна» і «віра»! Це були слова майстрів на риштуванні: в пекельному галасі праці я чув їх щодня, щогодини. Вдома вони до того врзалися мені у вуха, що я вже не вникав в їх зміст, а сприймав механічно. Тут же вони прозвучали серед повної тиші зовсім по-іншому.

«Майна... Віра...» — промовив уголос, бажаючи переконатися, що ті слова поруч зі мною. Дивно, що вони з'явилися далеко від будови, серед поля. І ще дивніше, що чужорідні — анітрохи не порушили навколишнього настрою: гармонійно вплелися в пейзаж, ласкаво лягли на душу, не викликавши давнього протесту.

Мене раптом потягло додому.

Але відрядження ще не було вичерпане й блокнот заповнений потрібними цифрами лише до половини. Через тиждень, засмаглий, повен польових пахощів і вражень, переступив в спочатку поріг міста, а там — і своєї господи. Була ніч, навколо панувала сутінь і тиша. Заспана, скуйовджена дружина відчинила. Нашвидку підігріла чай. І через кілька хвилин я вже міцно спав, маючи спокійну совість мандрівника, який успішно завершив далекий шлях.

Прокинувся пізно, годині о дев'ятій. Як завжди після довгої відсутності, речі в кімнаті виглядали інакше, яскравіше. Дружина щось сікла ножем на кухні. Зробив фіззарядку, побрився, вмився і, одягшись, вийшов до Ганни. У неї вже був готовий сніданок.

Сіли біля невеличкого столика. Нас було двоє у квартирі. Але щось третє незримо стояло поруч і нишком діяло на мою психіку й нерви. Напружившись, зрозумів, що то: у хаті стояла дивна тиша.

— А як же?.. — спитав я дружину, підносячи склянку до рота.

— Що? — перепитала вона.

Я мовчки кивнув на вузьке вікно, звідки не було чути будівничого шуму.

— Вони вже пішли...

Не донісши склянки до рота, я швидко поставив її на стіл, ніби кава була дуже гаряча, пролив кілька крапель

на церату й, рвучко вставши, підійшов до вузького вікна.

На тому місці, де колись будівельники зрубали дві трухлявих деревини, височів триповерховий палац. Білі стіни, темні в ранковій позолоті сонця вікна, два під'їзди з сизими східцями. Низький черепичний дах з чотирма прямокутними коминами, парадні дуже високі двері, оздоблені бронзовою, до болю в очах начищеною ручкою... Над ними, на білій стіні, виліплений з строго-красивих літер напис: «Середня школа № 25».

Опустивши розгублені очі додолу, я побачив обіч північної й західної стін школи два ряди молоденьких топольок. Вони були схожі на хлопчиків-першокласників, по голівках яких щойно пройшлася машинка цирульника, залишивши спереду невеличку щіточку волосся. Поруч — грядки квітів, посипані гравієм і піском стежечки...

Я добре розумів, що передо мною — новозбудована школа. Але все ж дивувався, не вірив. Неймовірно полягало в тому, що я не міг в усіх деталях збагнути, як з того безладдя цегли, піску, заліза й дерева, галасу робітників і рокоту машин, з усього того, що так мучило мої нерви й не давало працювати, виріс монумент чистої, суворої краси. Почуття було таке, ніби я переніс тяжку операцію очей, і ось хірург щойно зняв пов'язку, і я знову побачив...

— Ганно, що це? Як же так сталося?..

Але Ганна, здається, не почула, бо не відповіла.

Довго стояли ми біля вузького вікна, дивлячись на суїдку нашої хати — середню школу за номером 25. Жодної людини не було довкола, жодного різкого звуку. Лише тепле сонце, що дедалі підіймалося вище, роса на даху й топольках, легеньке парування в повітрі. І давня благовісна тиша... Я зітхнув і промовив:

— Я винуватий перед ними...

Дружина довго мовчала, очевидно, вникаючи в мій душевний стан. Потім, ніби бажаючи втішити, відповіла:

— Вони того не знають...

Це прозвучало образливо, слухати було боляче. Що ж, заслужив... Сніданок — смажена риба — втратив смак. Скільки не кидав цукру в склянку, кава була гірка. Більше ні про школу, ні про інше не говорили: незабаром мовчки розійшлися по своїх кімнатах.

Наступного ранку я спостерігав, як школу «освячували». Сотні хлопчиків і дівчаток у чепурній учнівській формі з червоними галстуками вишикувалися велетенською літерою «Г» з двома гачками — зверху й знизу — на всипа-

ному гравієм подвір'ї. У центрі — вчителі, вчительки, піонерські ватажки й між ними, мов тареля розквітлого соняшника серед городу квітучої картоплі, — високий, сивоголовий директор. Приїхав секретар парткому й гості — купка вчителів та учнів-старшокласників з одинадцятої школи.

Бравурно гула піонерська сурма. Від червоного столика в центрі бадьоро лунали в свіжому повітрі хороші привітні слова. Учні дзвінкоголосо дякували. Співали пісень... Декламували вірші... Тільки...

Тільки їх не було на святі, тих, що розмовляли між собою словами «майна» і «віра». Як я не напружувався, щоб серед безлічі ніжних дитячих личок розгледіти засмагли обличчя хоч би двох дроворубів, нікого з будівельників не побачив.

«Чому вони не запросили на свято майстрів? — дивлячись з балкона своєї квартири на радісну церемонію, думав я і очима запитував Ганну. — Як так можна? Адже героями хвилини, як і цього білостінного палацу, були не ті, що виголошують зараз промови, а саме вони!...»

Зробилося прикро на душі...

Я зустрівся з ними через кілька днів. З тими двома. Тихого травневого вечора, години о десятій, повертався я з центра міста додому. Щоб скоротити дорогу, пішов не попри магазин «Гастроном», як завжди, а пірнув у безлюдний затишний провулок, де на тильній стіні будинку припасовано темно-синій прямокутник з написом «Чайна».

Там ми й здибалися. Вони сиділи за одним із столиків, що стояли просто на тротуарі під тентом. Розстеливши зверху шматок чистої газети, майстри розклали на ній ковбасу, сир, тараню, тут же примостили пляшку пива в сусідстві з двома паперовими стаканчиками, з яких їдять морозиво. Були вони в тих же брезентових робах — очевидно, щойно з будівництва, бо не встигли відмити білясті, роз'їдені цементом руки. Порізавши харчі складаним ножем, повільно їли, старанно підбираючи крихти (так їдять люди, що кожного дня тяжко фізично працюють й краще за інших знають ціну шматкові хліба). Їли й важно розмовляли, сперечалися. Я вловив кілька слів.

— Петьку! Ніколи не підіймай блок «на попа». Так лопне, як пили дати! Пам'ятаеш, у Столярчука на третьому об'єкті? — повчав товариш Майна, ласкаво й трохи зверхньо дивлячись на друга.

— Я так скажу... — пробував заперечити щось товариш

Віра, енергійно стріпнувши скуйовдженим чубом. Але роздумавши, за мить говорив уже шанобливо, навіть покірно.— Я, конешно, звиняюся... В тебе практика більша. Не перша будова... Проти тебе я, конешно, слон... Але що говорить Михайло Іванович? А він говорить: в усьому, навіть у кладці кожної цеглини, в складі розчину,— май рецепт!..

— Не суперечу,— мирно, але все так же трохи зверхньо погоджувався співбесідник.— Але знову ж... Цегла... Цегла!..— неголосно скрикнув він.— А третій завод дає переважно утиль!

Тут я наблизився до них. Зупинився за два кроки і став припалювати цигарку. Хотілося якомога довше затриматися, послухати розмову, вникнути в атмосферу їхніх інтересів. «Антеї!..— прислухаючись до незлагодженої бесіди, думав я.— Ви зворушливо прекрасні саме тим, що не знаєте, яка могутня і мудра сила захована у ваших розбитих долонях!.. Чи не у ваших жилах тече сонячна кров далеких предків людства, що збудували досі не розгадану піраміду Хеопса?..»

...Мабуть надто довго запалював я, бо привернув до себе увагу. Товариш Майна, помітивши мене, кивнув злегка Вірі і просто запропонував:

— Батя! Чого на дурнячка стоять? Ковбаска є, сирок, тараня...

Годі було зараз серйозно говорити з ними про те, що хвилювало душу. Давно я не перебував у товаристві більш щирому й простому... Через годину, радісний і зворушений, підходив до свого будинку. Світив повний місяць. Непорушуваний спокій, що колись змушений був поступитися грому будівництва, знову повернувся до нас. Чарівним казковим палацом стояла під зорями нова школа.

Тихо відімкнув двері квартири. Дружина вже спала. Роздягся, роззувся, навшпінках пробрався до кабінету й зупинився проти вузького вікна. За ним знову показалася біла будова, оздоблена подвійним вінком юних топольок. Але виглядала школа тьмяно — пейзаж заступало мутне скло. Щоб зруйнувати перепону, рвучко відчинив вікно — обидві половини. І раптом зробив дивне відкриття!

...Двадцять три роки підряд працював я в редакції газети. Підряд двадцять три роки час од часу вставав з-за робочого столу, йшов до техсекретарки. Брав у неї два порожніх бланки — відрядження й авансового звіту. Ста-

ранно заповнював їх, одержував підпис редактора. Потім сідав у машину, поруч з Степаном Петровичем, що теж відслужив за кермом двадцять три роки, і ми їхали у так зване творче відрядження, або, говорячи суконною мовою газетного шаблону,— на передній край боротьби. Всі, від техсекретарки до редактора і навіть мене, вірили: щоб написати статтю для газети, треба зробити те, що ми щойно робили. Запастися бланками, підписами, печаткою — і кудись їхати, щось шукати...

А що? Якісь гучні події, сенсації... Адже часто, описуючи факти, я не бачив за ними людей. А вони були скрізь. І ось сьогодні бурхливе життя знову, як колись гуркіт будівництва, зруйнувало мою тишу, мій газетний порядок мислення, сильно натиснуло на рами вузького вікна, розчахнуло його і владно вдерлося до кімнати, запанувало на моїм робочім столі!

Довго стояв я біля розчиненого вікна в шанобливому поклоні перед тим, що за ним виднілося. Глибоко зворушувала, окриляла могутня філософія двох пар людських рук. Тут біля школи згодом виросте сад... А там, в даліні років, ввижалася синява моря... І гори будівель... Гори всеземної, всевладної праці людини! І бриніла вічна пісня Майни і Віри. Про труд!

ЗА НИМ!..

Яничкові очі ходять по убочі,
А мої — за нима...

(З співанок сестер Байко)

Стою на зеленім ґруні. Мое серце ще вище.

Часом підводжу очі до нього й тихенько кличу:

— Яничку-серце! Чи ти знаєш, як баную тутки за тобою?..

Шелест буків спускає згори неясні слова. Прислухаюся до того гомону, здається, чую, як легінь мій шепоче:

— Я вже не зйду в долину! Не прийду до тебе! Не вернуса та й юж!..¹

Лиця мої бліднуть від страху. Сині очі, в яких — він казав — танцюють зелені нявки, коли повертав мою голову проти сонця, туманіють сльозами. Лечу в гущину, ловлю Янків голос руками, гину:

¹ Та й вже.

— Вівчарику! А як наше здибаннячко?..

Янко давно вже не вівчарик. Спокійно мені було, коли він ще не знав плаю до партії за Диравим камінням. Мала'м у нього ціну. Бувало, в неділю, по службі божій, сходимося на пляцу за церквою. Хлопці складуться, наймуть музиків. Легіні — на тім боці, дівоцтво — звідси. Лиш труби затрублять, ударить бубон — наші серця засолодяться. Повпускаємо очі в землю, чекаємо. І радісно дівчатам, і тривожно, і банно ¹ трохи. Покличе котрийсь до танцю чи не покличе? Гірко лишитися самотній серед порожнього пляцу, на очах матерів за воринням, коли всі веселяться у танці, відчувати, що ти вже стара або не гарна, що не має до тебе інтересу наймиршавіший низькорослий хлопак на погулянці.

Лиш музики заграють, легіні, сміючись та штуркаючись, підходять до нас, вибирають. Янко ніколи перед дівчиною перший не стане. Красується собі в гурті, накинувши недбало сардак на плече й перекосивши на правий бік крисаню в зеленім пір'ї, зиркає з-під неї на дівок — найкращий, найсильніший, гей би писаний царевич. Обмацує їх, очима, мов багатий купець — дешевий крам. Потому стане півбоком, тицьне навмання середнім пальцем у сталевій обручці в дівоцький гурт: «Мой!.. Йди сюди!.. Потанцюю з тобою... Зроблю тобі честь...»

Дівчат багато, здалека й не вгадаєш, котру саме Янко потребує до себе. Відтак якась сміливіша Анна чи Марія, що подумає, ніби на неї попадає Янків перстень, несміло вийде з тижби й, зачервонівшись, мов калина на пущення, задріботить через весь плац до Янка, ніби вівця до баранця в полонині, щаслива й вдячна першому парубкові за пошану. Закурюючи дзигару з мідної запальнички, Янко зачекає, доки та вимандрує на середину, і нараз невдоволено замахає вже другою рукою: «Не ти, мой, не ти! Ота! В бежевій шалінці... А ти, сарак ², вертайся. Та й вибачай трошки...»

Провалюючись у землю від стиду, біжить перша Анна назад, мало не плаче, а до Янка виходить з надією друга. І так він кілька разів викликає собі. Колотить дівоцькі душі, доки не вибере підходящої пари. А не послухає котра його, закусить губи, змовчить. А потім пійме в лісі та й налупить буком... І не скаже за що!

¹ Нудьготно, сумтно.

² Відолаха.

Бився Янко фист¹ ловко! Донедавна сходилися наші парубки на буки: вулиця з вулицею, гора з горою. Найчастіше воювали з рівнянськими, щоб ті не появлялися на нашому пляцу, не танцювали з нашими дівчатами, не мацали й не сватали їх.

Янко верховодив у тих бійках. Наші тоді вигравали!.. Всі знали: раз Янка в неділю на танцях нема, потече нині з чужих і з своїх кров. Так і виходило. Як збереться на пляцу багато рівнянських хлопців, від Путилівки покажуться Янкові опришки. Щоб ліпше пізнавати своїх, поскидали вони верхні сорочки, лишилися в самих спідніх, білих. Ідуть, обнялися за плечі, бойову пісню співають. А дівчата загодя вівкають з ляку, розходяться геть, щоб не видіти крові людської. І тужно, і радісно нам, бо за нас то хлопці битися зараз будуть.

Рівнянські не відступають, бо й вони з гір, і теж є фудульні². Приймають наших на пращі або буки. Відтак починається страшне!

Янко літає поверх голів. «Гей, ви, рівнянські саси!..— рикає він.— А вийдіть штук п'ять на бік проти мене одного!.. Я з вас потерухи³ для діда накришу! А йдіть, мой!.. Бо нема дідові чим файку начинити! Казали дід, що ви мамалигу лиш на різдво їсте, а цілий рік вербове личчя! А йдіть-но, почислю буком худі ваші ребра!.. Бідні, нещасні саси!..»

Тяжчої кривди від того слова рівнянські не знали... «Сасами» їх дражнили за слова. Бо вони так говорять: «Я са лягла... Я са сіла...» Дуже не fajно! А треба правдиво, по-українськи, як наші: «Я си сіла... Я смо лягла...»

На той визив обступлять рівнянські Янка, як пси вовка, та й гризуть до кості. Він тому радий! Лиш вівкає, як опришок в лісі, кружляє кругом себе страшним буком, а на кінці гудз! Влупить котрому смілішому, що підступиться, по чім попало та й падає той ниць!

Старші люди на гурделею з-за воріт дивляться, Янка хвалить:

— Господар росте!

— Як так б'ється fajно, лютий буде й до роботи!

— Вміє старшувати! До войта може дослужитися!..

— Лиш грамоти навчиться, капраль, бігме, капраль!..

На спаса провалили Янкові голову. Він вирвався з бою

¹ Дуже.

² Горді.

³ Тертий тютюн.

і до лісу. Щоб ніхто не бачив його крові, бо встидно. А я лиш то вздріла і — за ним! Коло чуркала вклякнув, припав розпухлими губами до води. П'є, і чупір мочить. І не бачить страшної діри в голові, а вода туди летиться...

Тут я, задихана, підступилася. Він обернувся, нахмурився. Я на то не вважала. Хутенко назбирала павутиння, замісила з доброю землею. Вмила'м йому лице, впинила кров, бо ворожити вмію. Файно рану землею з павутинням замастила через листочок і хусткою перев'язала.

Під вечір стали вертатися додому. І він сказав:

— Подякував, Настунько... Добра будеш комусь газдиня.

Я помовчала й спитала:

— Хіба ти не озьмеш?..

— В сих горах нема мені що шукати. Треба підійматися вище...— загордився він, дарма що побитий.— Хіба так, любаскою захочеш... То я не проти...— насмішкувато подивився просто себе.

— Не дїждеш!— спалахнула я.

— Йой!..

Дуже боліла йому голова, але ні разу не застогнав, лиш хмурився. Умів битися, умів і терпіти. Ми пішли назад. Прийшли до села вже смерком.

Так ми собі гуляли-забавлялися по неділях, а весь тиждень в роботі. Мала'м гадку, що вдасться привчити Янка до себе. Якби не помогла моя вірність, ворожка зробила би чари... Та всю воду скаламутила партея.

Треба сказати, що до нашої Круглої рідко добиралися чужі люди. Доріг ніяких, а стежки треба було знати. Так, що ні фір, ні машин ми тут ще не бачили. Лиш нетрі і пустка навкруги. За поштою раз на тиждень спускався Кифір Луців і тратив на то дві днини. Заразом приносив сірників, дзигар, бо тютюн тутка не росте. Зимою, як заправить бурік¹, лиш вершки бачимо: на цій горі хата Хар'юкова, на тій — Данила Пилипчука. Дійти газди один до другого не можуть, кажуть собі «добридень!» на мигах.

А тамтої весни, лиц трохи вода стекла, показалися на небі машини. Сіли, одна за другою, дві штуки просто коло церкви. І так ловко, гей би черногузи в гніздо!.. З машин вилізла партея. Перший раз — чотири чоловіки, а потому машини відлетіли й знову прилетіло чотири. І руса дівчина, і інструменти. Відтак машини відійшли геть і більше не верталися.

¹ Вітер.

Як наїхали в Круглу чужі люди, стала гуцулія здогадуватися. Хто казав, що проб'ють дорогу вище, до самої Румунії, хто — що під Стіжком шукатимуть землю солону. Всіляко плели язиками, аби їх почухати... А Янко як уздрів партею, то прилип до неї, мов до рани канупер:

Три дні й три ночі зглядалися люди на okazaю, а в середу вдосвіта я зиркнула за вікно — партеї вже нема! Зразу серце почуло недобре. Богу помолилася, хустку на себе і через пляц — до Сав'юкової Ольги.

— Оленько-душко! Не виділа, Янко вдома?

— Що маєш до чужого хлопця так зрання?

— Неньо щось хтять...

— Сама зайди.

— Встидно.

— А чо?

— Ай, Олю!

— Ну, зараз... Вже гнівається!

Ольга, подружка вірна, теж хустку на плечі й до їхнього газдівства.

— Добридень, вуйно Савето! Зазичте солі ложку...

— Бігме, кришки нема! Янко, відходячи, загіб.

— Куди він повіявся?

— Та ж з партеєю!.. Бодай не вертався!

— Ага?

— Ага...

— Бувайте здорові!

— Йди здорова.

Підо мною ноги затрусилися, як то мені Ольга оповіла! Що маю в світі білому робити? Мушу бігти за ним!.. Вскочила в свою хату, нікого не бачу, вицокою зубами, як з морозу. Що старині¹ плела, як збиралася — не пам'ятаю... Отямилася, як вже за дворами була.

А куди бігти? Де та партея з Янком, як довкруги самі смереки шумлять?

Пішла навгадь. Нараз ярком-берегом, потім через провалля, через Чорний потік... І гайда... На полудень була вже в партеї.

Спинилася за кущем, дивлюся. Інженери струменти по царині розклали, руса ними верховодить, а Янко з кількома хлопаками землю свердлить.

Булося як вийти до них. Але ні з чим теж вертатися не хочу. З усього того і я з Янка очей не зводжу. От інженери трохи гору порили, перейшли на другий ґрунь. І я за ни-

¹ Матір.

ми... Янко робить, лиш піт з чола долонею стирає. Дочекалася, як вийшов до чуркала води напитися, та й скік з-за куца перед нього.

— Тю!.. Маро!..

— Добридень, Янку!

— Чого сюди прибилася?

— Твої мама харчів склали... Попросили віднести робочому чоловікові...— брешу.— Сядь, наїшся, сарако...

І скидаю з плеча тайстру. Він уклякнув, почав їсти. Їв добре, бо, як потім узнала, нічого з дому не взяв: зі своїми посварився. Він споживає, а я собі далі стежку пробиваю:

— Маю, Яничку, слівце...

— Скажи.

— Пристрой і мене тут.

— Вони дівчат не беруть. Діло є серйозне...

— Але ж ними жінка керує!

— То вчена жінка.

— Ну?

— А вчена жінка, то якби вже й не жінка, а цінний чоловік...

— Ну?

— Я ж і кажу: а всі прості спідниці інженерам не в голові. Люди поважні, жонаті...

— Чорт ти є!— тарахнула я ложками.

— Не кричи. Побачать мене з тобою... То не вольно...

— Щобись здох!

— Подякував файно за страву.

Встав і пішов, проклятий. З дороги оглянувся, усміхнувся:

— Завтра бринзі принесеш?

Я йому лиш дулю показала.

Два тижні не було Янка в селі, лиш у моєму серці. Як любиш, не можеш довго гніватися. В суботу пішли чутки — прибився. Кортить побачити його! Ніч якось перетовклася на ліжку, в неділю виходжу до центру. Постояла трохи коло церкви, трохи на музиках... Трудно в душі! Не можу без нього! Іду з погулянки геть, і так, щоб попри їхні ворота. Раз пройшлася. Бачу, лежить в саду на траві горілиць. Мене не помітив. Постояла на розі, вертаюся ще:

— Добридень, Янку!..

— Ти-и?..

Я відразу помітила: щось у ньому змінилося. Щось у поведженні зі мною. Хутко підвівся, сам підійшов, протягує руку ласкаво:

— Здрастуй, товаришко Насте!

І легенько стиснув мої пальці.

Витріщила очі: коли перше було, щоб Янко за руку зо мною звітався? Вщипне, штурхне або долонею по тім місці ляпне, та й то велика честь... А це стоїть — чистий, усмінений, з пошаною до мене. Я то попри себе пустила, до-рікаю:

— Ти в партії так загордився, що й до служби божої нині не вийшов...

Він помовчав, усміхнувся:

— Пусте то все, Насте...

— Що пусте?— не зрозуміла я.

— А то, що Онофрійчук з царських воріт блее...

— Який він — Онофрійчук? Панотець!

— Одно є... Мамона.

— Слухай, бусурмане! Нащо таке говориш?..

Він перевів бесіду на інше. А мене ще одна тривога стиснула. Те, що Янко негарно відізвався про панотця Олександра, можна було покласти на його характер і забути. Але ж він зневажив бога!..

Знов нема Янка три тижні і знов у суботу приходить. Я жила ці дні в тривозі. Як він там, котрим плаєм ходить?.. Лиш заявиться — позичаю в цигана сміливості, йду до їхнього двору.

— Добридень, Янку!

— Здрастуй, товаришко Насте!

— Як ся маеш, як зарібки?

— Голова болить...— скаржиться.

— Жирніше їж... То від пісного,— раджу.

Він крутить головою.

— Ні?..— допитую, гей би його стариня.

— Мозок розпух... Думок багато.

— Що тебе журить?

— Дива є в світі... Розгадати їх мушу...

— Треба тобі того?

— Треба... Я зараз, Настко, як той вівчарик серед полонини. Сто овечок в турмі, кожна своїм плаєм біжить... А він — на всіх один, мусить допантрувати — куди? Так і я з думками.

— Йой, сарако!

Стало мені жаль Янка. А чим поможу? Думок з мозку йому не вийму!.. А тут ще оказія. Стоїмо якось коло потоку, чуємо: за Штеф'юковим воринням крики. Що таке?

Петро Штеф'юк свою Параску б'є. Раніше ні Янко, ні другий газда не здивувалися б: кому яке діло, що порядний газда власну жінку без панотця сповідає?.. На сей раз Янко лиш прислухався, пізнав у чім річ, зблід і — бігом туди:

— Вуйку Петре! Спиніться!

Я з-за дерев бачила. Піймав Петра за гарячі руки. Бук вирвав і до коліна — храк!.. «Не лізь...» — гвалтує Петро, аж пиниться. А Янко вговкує словами, а руками стримує. Розлютився Штеф'юк, вирвався якимось. Хляп лівою Янка по морді!

Іншим часом згорів би Янко на місці від стиду. Або згріб би Петра під себе й відмолотив файно. Не подивився б, що Штеф'юк є чоловік старший, сивий... Бо що Янкові вуйка бити? У нього кулак, як Петрова голова...

Янко того не зробив. Уздрів, що Штеф'юкова молодиця вже втекла, пустив з рук розбишаку. Сплюнув на бік кров і половину зуба й, відходячи назад, пострікнув:

— Який ви, Петре Спиридоновичу, некультурний...

Газда лиш писок з дива відкрив.

Я допомгла Янкові коло потоку обмитися. І кажу стиха:

— Нащо мішався? То ж не парубок, а старий газда.

Янко подивився на мене сумно-сумно. Потім обер хустинкою розпухлі губи, зітхнув.

Відтак пішло його життя трохи іншим плаєм. Тиждень у партії робить, а в неділю виходить межі хлопців або мудріших газд. Оповідає їм, що в горах є багато добра: солі, нафти, а може, й срібла-золота. Тільки треба то все розшукати. А то пояснює, чого сонце сходить і заходить, як робиться дощ, інші які штуки. Люди — одні мовчать, другі не вірять, треті беруть Янка на сміх. Як кому ті слова припадають...

Здалося мені, робить Янко з себе сміховисько. Так і панотець говорив у церкві: зблудив хлопак, давно сповідався. Я б на то не вважала, то мені, як каже Янко, — мамона... Біда прийшла з іншої гори.

Перепиняє мене на кладці та ж таки Ольга Сав'юкова і б'є ножем у серце:

— Задурно віддала своє добро?

— Яке?

— Ворона! Янко твій з русявою на траві лежать зчаста!..

— Я тобі, гадино, очі видеру! Що то говориш?..

— Видери їй! А я кажу: на траві книжки читають зчаста. Ти мені не вір!..

Фицьнула спідницею перед моїм лицем і щезла, як відьма... А мене такий сум обійняв, такий жаль!.. Змарніла за ті дні... Не словам, шелестові листочка повірила б!..

Знову ніч перем'ялася на ослоні, а досвіта вмилася, помолилася, поклала бринзі в тайстру — і з хати на дорогу, за село... Відтак ярком-берегом, потому через провалля, а так плаєм, попри печеру, через Чорний потік. І гайда, гайда, нога за ногою. Скоро була'м у партеї.

Стала, як злодійка, за кушем, придивляюся. Все як було: інженери інструменти розкладають, Янко з хлопцями землю свердлить, а русява керує.

Ат, падку мій, що робити?.. Коли бігла лісом, землі під ногами не чула!.. Гадка була: пійму русяву, вчеплюся в коси! Видряпаю очі, пушу кров цівками!.. Най не баламутить мені Янка! А добігши, вкаменіла. Чи ж мій то хлопець?.. Ні разу не обняв, не сказав гарного слова... Що я йому — наречена чи хоч би любаска?.. Побачить, що прийшла гвалт робити, відкличе в ліс, дасть по морді. Та й вернуса з тим додому...

Було мені під дубом, де стояла, і гаряче і зимно від тих думок... Відтак рішилася. Нахмурила брови, стисла кулаки. І, мало що бачачи, виходжу перед русяву.

— Дай боже здоров'я, добродійко...— кажу задля честі спочатку.

— Дай боже...— відкладає та свою роботу на землі і дивиться знизу на мене.

— Як ся маєте тутки?— питаюся її, а треба питати, нащо Янка від мене відбила...

— Маємся тутки добре... Тільки роботи багато.

«Мається добре... Тільки роботи багато...»— гірко думаю я.—«Що ж! Молода, гарна... А Янко — перший хлопець у горах! Ну, ну!..»

— Хотіла б вам у чімось допомогти...— кажу, хоч знаю, що зараз мушу чіплятися пальцями в її коси.

— Дякуємо... А що б ти могла?

Я б могла Карпати зсунути з місця, лиш би вона забралася звідси з своєю партеєю, не баламутила мені Янка!.. Але словами кажу:

— Могла б вам... свіжого молока, бринзі, жентиці¹ щоднини носити...

¹ Відходи овечого молока.

— Звідки ти?

— З Круглої...

— Аж з Круглої?..— дивується русява.— Будеш ходи-ти щодня тридцять кілометрів?

— Буду ходити...— зітхаю.

Тут підійшли інженери, робітники. А з ними і Янко спинився позаду. Я то серцем відчула! Оглянулася на нього, на русяву... І заплакала тихо.

Русява була мудра жінка. Усіх назад спровадила, а мене за плечі обняла, в буду завела. І як взяла в роботу, як взяла в роботу, так я перед нею усю любов і оповіла, не скрила ні кришки!.. Така вона вчена жінка була!

За того дня минуло півтора року. Зараз у нас рання осінь. Партея подалася на другу гору, а до Круглої з долини пробили камінну дорогу. Одразу по дорозі пішли машини, і тепер поштар вже не носить людям у торбі сіль і дзигари, не марнує на то два дні. Панотець Олександр виїхав геть, а в попівській хаті — щонеділі кіно. Прийшов міліціант з Путила, поселився в Домки Щербатої, бродить коло кооперативу й буфету, пильнує, аби не було п'яних.

Такі в Круглій новини. Вони ще не всі. Вони йдуть по новій дорозі щодня, вслід за машинами, і скоро тут будуть!.. А я, згадуючи про все, що оповіла, дивуюся: як ми раніш жили, як так могли?.. І стає мені самій перед собою стидно...

Зараз вчуся на ветеринарних курсах в Сторонці. Приїжджаю додому лиш у суботу. Вчитися дуже тяжко. Але мушу йти за Янком, мушу доганяти. Русява з партеею пішла таких, як Янко, в других горах шукати, а по її сліду — машини, машини!.. Янко вже не свердлить землю, він бульдозерист... Чуєте, як гримає машина за білою хмаркою, довбаючи дорогу на Говдю, Вершок, Красноділ?.. То він гримить, Янко Петей. То мій!..

Про те, що він мій, усі в горах говорять. Янкова стариня здибалася з моєю, і моя заходила до тої в хату, балакали довго й вгощалися. Потому Янкова була у нас, і Ольга Сав'юкова, подружка вірна, підгледіла: дуже Янкова обмацувала очима нашу скриню, лічила на жердці мої киптарі... Дівки інакше й не кажуть услід, як з курсів йду, лиш: «Ади, Янкова Настунька вертається з школів...» Зазвав якось мене до клубу Степан Барановський, блиснув значком, запевнив: «Кінчай, Насте, курси відмінно, зроби-мо тобі перше в Круглій комсомольське весілля...» Так що Янко — мій! Усі гори говорять...

Лиш він того не каже... Здибаємося на кладці, через потік, задивимось у воду. Вода ласкаво дзюрчить, сонечко у хвильках грає, пташки щебечуть, ліси зеленіть чарівно, серце мліє від радості!.. А Янко мовчить... Потім каже:

— Т-а-к...

«Більше нічого не маєш для мене?.. Лиш це одне «слово?»— питаюся тривожними очима.

Він знову задивиться у воду. Знову настає тиша, вода ласкаво дзюрчить, сонечко у хвильках грає, пташки щебечуть, ліси зеленіють чарівно. І серце моє — як ластівка під хмарками: то радісне, то бентежне...

— Т-а-к, т-а-к...— ще раз скаже Янко й закурить дзигару.

Чую: думками Янко на новій дорозі... Через Говдю, Вершок, Красноділ... У її і нашім майбутті...

Чому ж він так довго про любов не говорить, чому мовчить?..

з жовтого листя спогаду

Кожен спомин якомусь мусить зв'язуватися з власним ім'ям, хоч це не завжди зручно робити. Не мину того і я.

...Глуха подільська зима. Сніг випав великий, мороз тріщить, за вікном — біла пустеля, і коли відірвешся від хатніх спокійних кольорів і глянеш крізь маленькі шиби старої сільської хати надвір, сліпнуть очі від різкого блиску, виступають сльози.

Тихо й холодно. Холодно біля скрині, де сиджу в дірявому кожусі, на нетопленій печі, коло відер з замерзлою водою і ліжка, під яким куняє на солом'яному дідусі руде тижневе теля. В посинілих руках — розкрита книжка, засіяна маком чорних літер, у вухах — ясний мелодійний ритм:

«В ліс весною прийдеш?»

«В ліс весною прийду!»

«Як зазеленіє?»

«Як зазеленіє!»

«Зеленійте, сосни!»

Вам відоме чародійство розкритої книги — скарбниці справжнього таланту, що серед мертвої зими раптово владно покличе сільського хлопчину-мрійника з онімлої від морозу хати на просохлі стежки довгожданої весни? Рядки розповзаються в струмки талих снігових вод, сторінки, ніби крила білої птиці, розправляються, летять за

вікно. І ось уже понесли тебе під круглі хмари, у синє небо, над стрімкі гори! Сон це чи уява — ти не збагнеш. Від висот приємно паморочиться в голові! Стає душно... А мрія — далі по верхах, аж дух забиває.

Але ось щось стукнуло в снігах. Ти здригнувся, опритомнів. Обвів хату тверезими очима, щасливо всміхнувся. І знову шукаєш у книзі новий рядок. А звідти — знову: «В ліс весною прийдеш?..»

І все починається спочатку.

Так чарувала мене в далекі дитячі роки Ольга Юліанівна Кобилянська. А ось згадка, зіткана з більш міцних і новіших ниток, хоч і теж давня.

...1940 рік. Липень. Редактор газети «Радянська Буковина», якій від роду нема й місяця, уважно оглядає мій одяг, довго дивиться на лівий парусиновий черевик, що вискалив зуби. Потім оптимістично стріпує чубом:

— Підете до письменниці Ольги Кобилянської. З Київською капелюю бандуристів. Напишете добре — даю сто рядків у номер!

Вилітаю на веранду. Боже мій! Через кілька хвилин вперше в житті побачу справжню письменницю! І кого?.. Мрію мою — Ольгу Кобилянську! Якому початкуючому репортеріві випаде більше щастя?..

Невелика затишна кімната. З південних вікон — потоки сонця. Півколом розташувалися бандуристи. Урочиста тишина. З бічних дверей викочують у кріслі Ольгу Юліанівну (вона давно вже тяжко хвора). На письменниці довга чорна сукня, в якій ми бачимо її тепер на переважній більшості портретів. Голова не покрита, гладко зачесана. Заслужений артист В. К. Сокирко, що вже був тут, представляє капелю. Потім стає на одне коліно, тулить чубату голову й уста до її зморщеної материнської руки. Господиня хати тепло голубить запаленими очима принишклих козаків, що ждуть благословення почати. Зроду не було в цій хатині — на Одобеску, 3 — стільки квітучої України!.. Непомітний знак отамана. Срібним дзвоном обізвалися бандури...

І не з грудей людських, а десь звідти, з Хортицького безмежного степу, з глибини Чорного моря, з вершини Чернечої святої гори, по якій і вона з Лесею Українкою в юності гуляла-мріяла, тихо зринула пісня. Вирівнялася. Пішла. Змогутніла.

Слухає. Ледь-ледь усміхається. Морщить чоло, щось пригадує. Потім повертає голову до мене (я стою, я маю

честь стояти в своєму розваленому черевіку біля її плеча!), стурбовано шепоче:

— Що то є? Дуже знайома, прекрасна мелодія!.. Що то?..

Я тетерію. В кімнаті гримлять слова, які ми пізнали ще в четвертому класі школи й проносили безцінним скарбом серця через усе життя! В цій пісні — дух українського народу, його знамено!.. А вона...

Нахиляюся і тихо відповідаю:

— Ольго Юліанівно... Та це ж...

— А-а!.. Пригадую, пригадую... Пробачте...

І якось дуже гарно, ніби сільська дівчинка, зніяковіла.

Годиною пізніш бродив я гомінкими вулицями Чернівців і з досадою думав: «Чому так сталося?..» Тоді я ще не міг повністю збагнути страшного змісту зловісного речення: «Ворбіц немай романеште!» («Розмовляти тільки по-румунськи!»), — яке чорним круком ширяло довгі літа над цим українським краєм, не знав, що є на світі тюрма Дофтані, не був знайомий з страшними біографіями комуністів-підпільників — Стеф'юка з Виженки, Павлюка з Задубрівки. А до цього «ворбіц немай романеште!» гнітило письменницю багаторічне важке німецьке оточення. То ж яку велику силу любові до рідного українського слова треба було мати в серці слабкій тендітній жінці, на довгі роки відірваній від України, щоб зберегти свій талант, викристалізувати його в неймовірно важких умовах, щоб дати рідному народові такі прекрасні твори!

Але сьогодні вона була, мабуть, стомлена роками і хворобою. Те, про що вона мріяла, прийшло занадто пізно.

...Інший малюнок. З поетом Миколою Шереметом ідемо в знамениту Димку, де брат забив брата, а на їхній крові виросла страшна своєю жорстокою правдою і прекрасна авторською думкою повість «Земля». Душно. В районному центрі Глибока п'ємо в приватному ресторанчику студений лимонад, їмо і пішки — в Димку. Підіймаємось на східну горбовину. Звідси видно порізані межами пражини димківської одноосібницької землі. Ось і село. Звичайно, нас насамперед цікавлять живі герої повісті. У сільраді пояснюємо словами й руками, чого нам треба. Димка — село румуно-молдавське, і голова (його ще вчора звали «домнул примар») сам веде нас до Рахіри.

Хата, клуня, повітка за широким вигоном. Посеред подвір'я, на маленькому виструганому тоці, літня низенька

жінка з смагливим обличчям молотить убогий урожай. Голова показує знаком — вона. За обов'язком, знайомлю їх:

— Сов'єт-поет...

— Рахіра Жижиян...

Помічаємо: Рахіра знає, що нею цікавляться як одною з осіб, змальованих в повісті «Земля», без вини винуватою у тому трагічному братовбивстві. Очевидно, раніше нас тут побувало кілька ласих на сенсацію, не досить обережних кореспондентів. Тому Рахіра позирає на нас чорними, колись прекрасними очима трохи підозріло, налякано.

Розуміємо її, і щоб остаточно не зіпсувати справу, починаємо інтерв'ю з іншого кінця. Микола скидає свого сірого (пам'ятаю!) піджака, розкішного фетрового капелюха, шпурляє все те на тин. Потім делікатно відбирає в Рахіри ціпа та й давай гамзелити ним без зайвих пояснень по снопах. Тільки пилюка на тоці знялась!

Півгодини ціпом — і роботі кінець (що там було молотити в бідної Рахіри з кількох пражин для кремезного Шеремета!). Треба платити. Рахіра, дрібно перебираючи ногами, зв'язаними вузькою горботкою, біжить до хати. Виносить холодної води, яблук (ох, і терпкі ж вони були!). Проводжає до воріт. Жінка щось говорить нам по-молдавськи, її очі ожили, засяяли подякою, губи тремтять від внутрішнього плачу...

По всьому знати: Рахіра дуже задоволена. Але Микола Спиридонович, виджу, більше...

Вертаємося назад. Дійшовши до середини вигону, озирюсь. Рахіра стоїть на воротях, дивиться услід чудним «панам». І я питаю її очима здаля:

«Пам'ятатимеш, Рахіро, сов'єта-поета? Не забудеш?.. Залишив він щось у твоїм серці?..»

Минули вигін, вийшли на той бік, до дороги. А жінка все ще стоїть-маячить. А поруч — голова сільради.

«Хай зерно, що поет змолотив, проросте в твоїй душі любов'ю до нового радянського ладу, Рахіро!..»

Приїздив із Києва повновидий, метушливий чоловік. Бігав по редакції, по місту, зупиняв місцевих людей і, допитливо обмацуючи все руками й очима, захоплено розпитував — радів:

— Це що? Резиденція митрополита Буковини? Яка розкіш! Скільки ж піп мав земельки? Ого!.. А Рахіра вісімнадцять пражин, кажете?.. А це що? Театр! Яка розкіш! Він чимось схожий на Одеський... Не забудьте ж, те-

атрові конче треба присвоїти ім'я Федьковича або Кобилянської!... Знаєте, у Вижниці є хрест край дороги! А на ньому — напис, зроблений ще за часів кріпацтва!.. Знаєте, у Вижниці є церква, в якій козаки правили панахиду по синові Хмельницького, коли везли вбитого з Сучави! Кругом святі місця — Федьковича, Франка, Емінеску! Все це треба відновити, зберегти, записати!

Чугайстром зникав у горах на кілька днів, потім повертався і накидався на кого-небудь у редакції:

— Як вам не соромно, юначе! В Краснодолі, за Сергіями, живе справжній, не підроблений онук Лукіяна Кобилиці — Петро! Що то за красивий дідуган, що за легінь! Чому не поїдете, не напишете? Як не соромно!..

Нам не було соромно. Обламавши на стрімких пляях руки й ноги, порвавши одяг, нині покійний поет Геннадій Брежньов, фотокореспондент, і я в різні дні й з різних боків вже побували в гнізді онука легендарного ватажка гучулів, сходили й путильські Федьковичеві місця. Безцінні враження тихо виброджували тепер під серцями для майбутньої пісні.

То був невтомний літературний розвідник і слідопит Дмитро Михайлович Косарик. Ользі Юліанівні і тим, хто оточував її, він «допик», мабуть, найбільше.

А довкола розправляло плечі, випростувалося, як на місці знятого каменю трава, нове життя. По правді ділилася панська земля. Створювалися супряги, колгоспи. Відкрилася завіса українського театру. Вийшов перший альманах «Вільна Буковина» з передмовою-благословенням Ольги Юліанівни. В університет пішли Лукіянові нащадки... Поріг хати письменниці переступили Максим Рильський, Павло Тичина, Володимир Сосюра, Андрій Малишко...

27 листопада Буковина святкує п'ятдесятип'ятирічний ювілей літературної діяльності своєї гірської орлиці. Чернівецький театр переповнений. Розкіш світла й квітів! На сцені великий портрет Ольги Юліанівни. В президії письменниці нема, хвороба не дозволяє їй прибути сюди. Але тут, у залі, і там, на Одобеску, встановлено мікрофони й репродуктори. І вона може слухати й промовляти.

З двох можливих присутнім на ювілеї випаде одне щастя: або сидіти тут, у залі, й дивитися, як палко вшановує письменницю громадськість міста, або бути там, біля узголів'я її ліжка, і хвилюватися її хвилюванням. Зате тобі, репортере, дано виключне, особливе: на параді все-

народної шани письменниці ти маєш неписану перепустку «всюди». І зворушений, радісний, ніби це не вона, а ти героїні, час од часу біжиш то від театру до її хати, несучи у вухах і жменях громи оплесків і палких слів, то від хати письменниці — до театру, зберігаючи в своїх очах вираз її щасливих, зворушених очей...

Того вечора словами передати не зможу. Житиму його чудесними враженнями до кінця днів!

Випав сніг. Гостей у будинку поменшало. Починається творча робота. Вік Ольги Юліанівни похилий — сімдесят сім років, однак вона не випускає з руки чарівного пера. Я й зимою частий вирипувач її дверей. Одного разу по-смілішав: показую їй кілька машинописних листків, спробу інсценізувати «В неділю рано зілля копала...» Читаю, відчуюючи, як чоло зрослося потом, потім, видихнувши вбік сперте повітря від хвилювання, допитливо дивлюся на неї.

— Гарно... Дуже гарно...— говорить ласкаво вона.

Якби це трапилось тепер, я б її тихі, добрі слова розшифрував так: коли мені було стільки років, скільки тобі, юначе, я теж робила дурниці...

Але тоді вибіг за двері ошчасливлений.

А сьогодні, перечитуючи те, що мав зухвалість показувати їй, паленію від сорому. Я ретельно пописував усі діалоги повісті, ремарками авторки незграбно зв'язавши сторінку з сторінкою, надписав де заманеться «дія», «ява», широко вірячи, що це вже моя інсценізація.

Пам'ятаю...

Може, краще не згадувати?..

...Війна вже гримить за Вижицею. В Чернівцях відносно спокійно. Ідемо, четверо солдатів, вулицею. Але вже не на Одобеску, 3. Туди дорога закрита навіки.

...Ті ж самі шумливі сосни. Тінява алея на кладовищі. Стоїмо, четверо, без кашкетів. Хилимося, німіємо, тужимо. А в серці виростає незгасне бажання. Як розгадати глибоку таємницю високого таланту, який і по смерті фізичній примушує топтати стежку до своєї вічної оселі, тривожить серце, викликає чудові мрії і поривання? З якої чарівної криниці черпнути сили, щоб повторити її шлях, її подвиг!..

З М І С Т

ЖВАНЧИК	Двоє з гір 414
Роман у земляцьких бувалицях 5	Віщий вогонь 422
ОПОВІДАННЯ	Слово на Україну.
Вернись на білу недею! <i>Спогад</i> 348	<i>Враження від листа</i> 427
З пісень життя 360	Ой, море!.. <i>Жарт</i> 437
Зелений квадрат 376	Дорога до любові 452
Вічно з тобою 393	Крізь вузьке вікно 470
Весняний день. <i>Мелодія</i> 402	За ним!.. 481
	З жовтого листа спогаду 490

Литературно-художественное издание

БАБЛЯК ВЛАДИМИР САМОЙЛОВИЧ

Произведения

в двух томах

Том 2

ЖВАНЧИК

Роман в земляческих бывальщинах

РАССКАЗЫ

Киев,
издательство
художественной литературы «Дніпро»
На украинском языке

Художне оформлення *І. Г. Динника*
Художній редактор *В. А. Кононенко*
Технічні редактори *Л. М. Рубан, О. М. Грищенко*
Коректор *Н. І. Прохоренко*

ИБ № 3953

Здано до складання 27.05.88. Підписано до друку 13.09.88.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 1.
Гарнітура літературна. Друк високий. Умови. друк. арк. 26,04.
Умови. фарбовідб. 26,46. Обл.-вид. арк. 28,478. Тираж 30 000 пр.
Зам. 8—177. Ціна 2 крб. 10 м.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Фотонабір і верстка виготовлені у видавництві художньої літератури
«Дніпро» по системі «Аккорд», розробленій УНДІПП, м. Львів.

Надруковано з фотополімерних форм
Головного підприємства республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
на Київській книжковій фабриці.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Володимир
Бабляк

2

«ДНІПРО»